

Ж 21932

1927 7-8

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1927

Поезії: В. Сосюра, П. Коломієць,
І. Цітович, М. Сайко, В. Нечаївська.
Проза: В. Кузьміч — *Італійка
з Мадженто*. Г. Орлівна — *Емі-
гранти*. Ів. Ле — *На шляху*.
Статті: І. Борщак — *Польський
наступ на Україну 1920 року*.
Б. С-та — *З історії аграрних від-
носин в Китаї*. Г. Прокопович —
Фрідріх Енгельс про Україну.
А. Хоменко — *До питання про
майбутній темп росту населен-
ня*. В. Денисенко — *Харківська
група партії „Народньої волі“*.
Д-р З. Гуревич — *Полове життя
сучасності*. М. Корсунський — *Па-
нас Мирний*. Ів. Лютый — *Поетичне
відтвор. реакції 1805 — 1908 р.р.
у творі М. Коцюбинського „Інтер-
меццо“*. К. Сліпко - Москва. В —
*Мистецькі угруповання СІ СР на
тлі сучасності*. Й. Шевченко —
Минулий театральний сезон.
Альф — *Мистецьке життя Гер-
манії*. З. Полфоров — *Музичні
силуети*.

№ 7-8

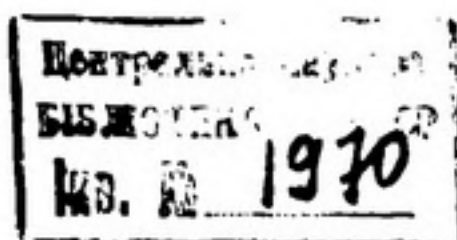
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 7—8
(52)

343-43

З М І С Т

	Стор.
В. Сосюра. — І знову. Поезії	5
В. Кузьміч. — Італійка з Мадженто. Повість	6
П. Коломієць. — Поезії	41
Г. Орлівна. — Емігранти. Повість	42
І. Цітович. — Поезії	71
М. Сайко. — Жнива. Поезії	72
Іван Ле. — На шляху	75
В. Нечаївська. — Конкретні поезії	107
І. Борщак — Польський наступ на Україну 1920 року у міжнародній політиці	109
Б. С-та. — З історії аграрних відносин в Китаї	144
Т. Прокопович. — Фрідріх Енгельс про Україну	161
А. Хоменко. — До питання про майбутній темп росту населення	187
В. Денисенко. — Харківська група партії „Народньої Волі“	200
Д-р Гуревич. — Полове життя сучасности в світлі соціальної гігієни	220
М. Корсунський. — Панас Якович Рудченко (Панас Мирний)	233
І. Лютий. — Поетичне відтворення реакції 1905 — 1908 р.р. у творі М. Коцюбинського „Intermezzo“	258
К. Сліпко - Москальцов. — Мистецькі угруповання СРСР на тлі сучасности	271
Й. Шевченко. — Минулий театральний сезон	285
А. Альф. — Огляд художнього життя Германії	298
Я. Полфіоров. — Музичні силуети	302
С. Гаєвський. — Д. М. Щербаківський	315
М. Грінченко — П. Д. Демуцький	317
Хроника	319
Бібліографія	335

В. СОСЮРА

І ЗНОВУ

І знову дні руді та бурі,
Такі щасливі та сумні...
Ми не обернемо на бурі
Свої ридання і пісні.

Невже не згине доля клята,
Щоб не сказали вже про нас,
Що ми наївні як телята,
У цей важкий грозовий час!

Невже не можна, мій народе,
Усім сказать, що ти є ти,
Що страшно нам на тихі води
Через кістки твої іти!..

Що жутко нам!.. та треба, треба,
Других шляхів для нас нема, —
Других дорог нема для тебе,
Бо ззаду цар, кати, тюрма...

Не треба брів од болю хмурить
І спотикатись у журбі...

Бо ззаду ждуть такі торттури,
Що і не снилися тобі!..

Що і не видились ніколи!..
Хай голова немов чавун,
А ти здійми штиками чоло
І йди за нами до комун.

Крізь кров, крізь сльози та пожари,
В земний і сонячний Едем,
Лиш ми, надхненні комунари,
Тебе, народе мій, ведем...

Лиш ми, залізні комунари —
Твої батьки, твої сини —
Крізь кров, крізь сльози та пожари
Тебе ведем у дні ясні...

Тебе взяли ми в збройне коло,
Бо буде бій, всесвітній бій!..
Тримай же вище горде чоло,
О мій народе дорогий!..

В. КУЗЬМІЧ

ІТАЛІЙКА З МАДЖЕНТО

Анрі Барбюсу

I. ВОНА ІНТРИГУЄ

Ніч на сході підіймала свій тмяно-голубий парус. Там купчилися хмари, творили з себе корабель, яким буде плисти ніч—і з хмар виростала щогла, виростали весла. Чиїсь вохкі руки закидали її високо вгору і в небесній верховині, наче бризки етерних хвиль, розсипались зорі.

Зірки зникали на мить під полотном хмарок, але що-раз дужче блискотіли і вигравали у блакитній піні.

Я—Червонар—стояв під дубом. Мені здавалось, що корабель ночі швидко допливе до мене, повисне на вітах, і по зелених щаблінках покличе мене до себе у подорож в непереможне сяйво,—розбризану піну Чумацького Шляху.

Зо мною стояла Лючія—і дивилась у мовчазну височінь. Моя рука лежала в її долонях. Лючія тисла її й оповідала, як утікала з Італії і чому краса Ломбардії не полонила так, як наша революція з її „екзотичною боротьбою“. Я похилився убік і, впираючись в стовбур дуба, торкався лівим плечем її плеча.

— Ніколо, мій друже! Я знаю, ти стурбований сучасним станом речей. Розумію, що тепер не до кохання, коли б'ють гармати. Не вини мене. Я риторики не люблю і іншим не повірю. Але передо мною стоїть про-блема! І не можу розрішити сама. Питання мучить розум, сушить нерви і заважає мені бути для тебе відданим другом, товаришем. Проклята проблема! А найгірше, що гарматна канонада повсякраз нагадує про себе.

— Канонада?

Я слухав, задивившись на її лице. Після військових сутичок, в час відпочинку, лице її здавалось ще кращим: тонкі брови, наче два чорних кінжали, лежали над очима і розходились одностайно убік; очі котилися під ними наче дві свинцових бомбочки—і дивилися на світ то вороже, то закохано.

— Так, канонада!

Лючія в третій раз інтригувала мене своєю „про-блемою“ і згадкою про канонаду. В чім річ, думав я. Що-дня я її бачив у нашому штабі за роботою по звязку або в лазаретному пункті, куди прибували з передових позицій поранені. Біла намітка з оторочкою, ледве помітна здалека, робила її схожою на білу пташку, що літала навкруги нас.

— Лючіє, за яку проблему ти мені говориш, що я її не знаю і яка рація постійно дратувати людей згадками про гармати та канонаду?

— А ти немов не знаєш? Який же з тебе комбат, коли не знаєш? Кожний червоноармієць знає, що білим постачають набої з ініціативи...

— Кого, кажи швидче, — невтримно скрикнув я, лютий на себе за несміливість почати розмову — про кохання.

— З ініціативи... Тумілова...

— Якого Тумілова?

— Полковника, представника на великому вантажному пароплаві „Офіоне“.

— Лючіє, ти чудесна людина, чарівна. Але ти завше говориш проблемами! Чи не сказала б ти ясніше?

Я усміхався; італійка не вірила, щоб я лютував, і особливо у цей тихий вечір. Справді, злість моя не гармонувала з виквітом ночі.

— Ну, не проблема — кокетувала італійка, — так питання. Підкреслюю — питання! Справді, позавчора білі шкендили ж нас набоями — скажи, будь ласка: де вони набої брали? Царські запаси? Чи може скажеш, сами виробляють? Так всі ж заводи в наших руках.

— В цей момент мене не цікавлять речі. Хочу чути про людей, їхні думи і...

— Кохання? Я угадала? — Лючія заходила біля мене на закаблуках, наче півень, що хоронить таємниці свого курника.

— А чому не кохання? Хіба не можна інколи помріять про поцілунок, що наповнює груди жадобою стрімчастого життя? Ми не ченці і не аскети!

— Гидую коханням, — призналася вона.

„Гидую... — ох, італійка, чортеня жіночого полу. Та будь я не Червонар, вмить би зацілував твої очі. Ти так не добре сказала „гидую“, наче кохання твоє було примусове.

— Так, я гидую!

— Ого-го! А може таки ти будеш колись „справжньою“ жінкою? Ну годі про це. Тепер не до філософії! Поглянь он-туди...

... там були лимани Одеські, хвилі Чорного моря, а над ними сяяв місяць, повний, налитий золотим металом. Місяць випливав поволі, немов би хто фіолетовим канатом зтягав його у височінь — туди, де стояв парус ночі і куди він мандрував, як лихтар блакитного корабля.

— Ніч, — мовила Лючія і теплою долонею погладила мою.

— Лючіє... ти?

Так скрикнув голодний звір, що підвівся з глибин невідомих, звір, що потягся до жінки за ласкою, звір забув, що єсть Червонар — чесний в бою і ніжний — в тилу.

— Ніколо... — італійка повернула лице на місяць — я побачив рельєфний ніс і тонке підборіддя. Всна учула мої вагання і наче не знала, чи простягнути руки та впасти в обійми, чи відійти швидче, аби не дратувати самих себе такими щирими розмовами.

— Ха-ха-ха, — Лючія відстрибнула від мене.

— Сестро рідна? Мо' завтра мене вб'ють, невже я вмру без подяки від тебе? мо' поцілуємося?

— Ха-ха-ха! Вже забув і проблему, аби були поцілунки? Бравісімо.

Біль стис мої легені і я тяжко задихав. О, проклятуший місяць! Через тебе, любовного провокатора (ти завше провокуєш юнацтво своїм сяйвом), я „засипався“ перед італійкою. Подожди, буде помста і тобі, зраднику революційної природи...

Я взяв себе в руки.

— Не смійся, прекрасна квітко! Я не ображу тебе — і тільки поважаючи запитаю, чому ти не кохаєш нікого із наших?

Італійка здивувалась і перший момент збиралась з відповіддю. Зіниці потемнішали. Фіолет очей, змішаний із сіро-зеленими плямами — загус під в'ями. На чоло набігла хмарка задуми.

— Я ще не казала про...

— Геть проблему, ти прямо кажи, хто гідний твого кохання?

— Хто гідний? — вона зупинилась.

— Єсть одна людина, — і з ним би я радо...

— Хто? — скрикнув знервовано я.

— Трохи подібний... до тебе і рисами і душею... Антоніо з „Офіоне“.

Я вмить остив, як розгартована криця, що її вкинули в воду. Лючія зареготала над моїм мовчанням і кокетуючи розгорнула дивні сувої своїх думок.

— Тут винна проблема.

— Може не проблема, а пригода? — уточнив я розмову.

— Ні. Проблема: це зв'язок: отого Антоніо, мене, тебе і інших червоних, це — смичка міжнародньої і нашої національної революції. А питання: хто постачає набої білим, що ними косять наших?

— Ну, а природа? Ти не вихляй.

— О-о. Вона зробила Тумілова моїм і твоїм ворогом.

— А кохання?

— Почекай, я розкажу.

Я зацікавився Три рази в розмовах наших дзвеніли таємні імена: пароплава „Офіоне“, Антоніо з Мілану і полковника Тумілова. Мій інтерес був піднесений, як найвище. Я би радо вислухав оповідання тут під зеленим дубом, під хвилястим одсвітом небес, що продирався крізь листя. Я пильно дивився на її вуста і виточену руку, де під загаром спало італійське сонце.

— А може він заглядався на тебе? Мо' ти закохалася сама?

— Сакраменто! Щоб я — італійка з Мадженто, покохала шляхтича?

— Я-би подивився на вас — пожартував і я.

— Мовчи.

Лючія засміялася: білі не заплюють нас гарматним вогнем, бо з-за кордону простилається міцний магніт солідарности і тому ворожа зброя прилипає до землі.

— Що?

— Так, ворожа зброя безсила проти нас! От буде вільна година і я розкажу...

Я лишився незадоволений. Знову відклала! І нащо вона бавиться з тобою та інтригує безупинно.

— А не забудеш?

— Не забуду — італійка підскочила до мене, вхопила за шию, притягла губи до губ і...

— Це перший
і останній...

Потім швидко відбігла і білою плямою майнула поза дубами. Це сталось так несподівано, що я кілька хвилин дихав і з надзвичайним напруженням волі стояв непорушно, аби не погнатися за стрункою італійкою.

II. НІЧНИЙ ПОХІД

Коли б не бої з білими, ми б певно колективом закохалися у Лючію. Ми так звикли до гарматної канонади, до військових засад що коли б штаб армії переташував нас у запілля і коли б прийшов вільний час повештатися з італійкою, то і в ту годину ми не пішли б на відпочинок. Ми звикли до тої звислої темряви, коли весело продирались у вороже запілля; тоді небо настилається хмарами так низько, що здається будьонка простромить його вогкий настіл. Тоді чудово дзвенів багнет, що раптово чіплявся за віти. Нам хотілось заховати той стрілецький дзвін у своїх думках, зв'язати його з життям і вічно носити з собою.

Лючія говорила не раз, що їй до вподоби таємні гулянки. Вона казала, що ніхто не бачить її краси, що тоді зникають ознаки полу-бо у вуальному сутінку зливаються в одноколір і природа, і люди, і зброя.

— Карамба, як весело! — шепотіла вона на ухо, схиляючись у птьмі з свого коня і ненароком торкаючись розпущеними косами мого чола. І от чорним повітрям допливало до мене її дихання Ніч роз'єднувала нас, але тепло несло мрійні думи і ми їх розуміли без слів. Я дивився у тьмянь, що з неї чорним згустком вимальовувався стрункий її стан. Риси розпливались у безсвітлій вогкості ночі. Я домальовував і намагався запам'ятати її скульптурний образ.

— Лючіето, тобі симпатизує весь батальйон!

— Псь, я не полкова дама. Сором, — відказувала вона і подро-чивши ще кілька хвилин моє вухо дотиком шевелюри — скакала назад, а я подавав команду і пускав у галоп кавалерію.

III. ТАЄМНА ДИСТАНЦІЙНА ТРУБКА

Нічні походи наче по закону хоробрости несли перемогу. Одного ранку захотів я взнати од брюнетної італійки, яку ролю в її житті відіграв Тумілов, як людина.

— Полковник? Для мене майже ніякої, — його ролю ти зрозумієш, коли згадаєш про набої — він є перешкода не для мене, а для Червоної армії.

— А все ж розкажи — настоював я.

— Він не така цікава людина, як ти гадаєш.

— А що ти обіцяла?

— Обіцянку три роки чекають!

— Тебе вб'ють...

— Я була три рази на краю смерти.

— Аджé...

— ?

Раптово на боці білих — ревнули гармати, в землю вдарило залізом — ґрунти застогнали і затремтіли, ніби од образи. Широким посвистом сипнуло з вишини: шість шрапнелів розірвалося над нашими головами. В чистому прозорому небі вирости хмарки й тиняючись поміж собою попливли на південь — за вітром до білих.

— Це залп, — скрикнула Лючія, — це Тумілов!

— ?.. Я мовчав.

І дивна річ!

Перед самою небезпекою (а може і смертю) я побачив краєвид — чудесний сонцесокий в дзвінких фарбах, в рухах світла і тіни. Ще не долетіли до землі шрапнельні кулі, а я встиг охопити зором увесь пейзаж.

Це були лише секунди!

Як уламок всесвіту, виринули передо мною українські лани з хатами — село пригорнулось до узвишшя, вкритого лісом — далечінь сама стрибнула в очі і стала близькою — видкою без бінокля і широкою, — як блакить — та кольористою в деталях.

Раптом я помітив: річка парувала під сонцем, вогкононою ходою йшла в небеса і кучерявилася в хмари.

Десь починаючись, вона линула до нас і безугавними хвилями несла одвічний привіт. За поворотом вона зникала — то встала гора й роз'єднала нас. За горою, ліворуч, річка виринала знову, але не такою — а схожою на уламок шаблюки.

— Ложись, — загуло попереду.

Я очутився — секунди проминули; — смерть, наче сіяч, сипнула горохом.

— Ложись, — закричав і я.

Встиг! О, радість! Шрапнельні кулі не зачепили. Я підвівся з землі і, даючи на ходу накази, побіг до штабу. Червоноармійці тримались — лад і спокій був в їх лавах.

— Тов. комбат, — гукав комсомолец Яків, добігаючи до мене, — нащо ви дозволяєте Лючії Пальчіні бігати у відкритому полі.

— Лючії?

— А гляньте он - туди.

Справді, Лючія пригиналася, бігала по полю і шукала. Іноді вона рилася в черноземлі і земля сипалась у всі боки. Червона хустинка злізла їй на потилицю, волосся вирвалось і чорними пасмами маяло за вітром.

„Чого їй треба? думав я, згадуючи, що тільки артилеристи шукають трубку дистанційну, аби взнати з якого віддалення стріляв ворог. Лючія ж не артилеріст! Невже вона...“

— Тов. комбат! Я покличу її.

— Не треба — відповів я і послав Якова з наказом до командира першої батареї відкрити вогонь по ворожих лавах. Я не мав часу довго зупинятись думками над діями Лючії.

За горою на півдні знову струснуло землю і хвиля рокоту полинула над нами. Набої налетіли невидимими птахами.

Шрапнель!.. Я викликав ординарця і послав його дізнатися, що робиться у ротах — мене нервувала відсутність розвідки. Чумак пора-

дившись мене, сів на коня і поскакав на лівий фланг. Білі насідали, а ми боронилися від ворожої навали.

Сутичка наших сил з групами диких черкесів скінчилася майже нічим. Ми відстояли себе — і лишилися на старому місці. В бою нас вразила шаленість білих артилеристів — вони били з гармат без зупинки, не боячись, що не стане набоїв. Очевидячки, — їм хтось постачав з закордону. І мені в голову прийшла думка про Лючію і Тумілова.

„Бреше жінка! Знає вона, та соромиться певно. Її вчинки мають між собою певний зв'язок. На пароплаві „Офіоне“ скоїлась таємна пригода і тому італійка мовчить...

Я був в стані дорослого юнака (мені було 27 років), коли так легко віддавати свої сили на громадську справу і коли згадка про жінку (революція думи й серце взяла!) приходить рідко, але настирливо і свавільно.

„Хто це Антоніо? Моряк з „Офіоне“? робітник із Мілана? Чи кохає його Лючія? І при чому тут полковник Тумілов? Що вона шукала в полі?

Задума, як ніч — огорнула мою голову.

„Лючія, Лючія“, — мигтіло, як зірка, одне слово.

Раптом...

Лючія прийшла сама.

— Ти? — Не вбили, не поранили?

— Цілісінька!

Я з радістю посадив її на лаву і розповів про сумніви свої.

— Ха-ха-ха! Що я шукала?

Італійка відкинулася назад і стрільнула очима на мене.

— А ти не догадався, чому білогвардіяни немилосердно гатили нас набоями?

— Ні!

— Так дивися.— Вона виймала з походної сумки якийсь металічний уламок. Окрайці його були вищерблені, формою він здавався схожим на трубку, — мідь задимилася порохом, зеленавий колір опластував її.

— Дистанційна трубка?

Вона кивнула головою.

— Подивися на ці знаки... і передала мені трубку. Там серед цифр та ліній ясно вимальовувались латинські літери. На початку перша була зіпсована, а остання закінчувалась трьома цифрами латинського накреслення. Я зацікавився і запитав очима.

— Дивись, чітко відбито... *ILANO — XVI — c!*

— Що це значить?

— Це — штамп Міланського збройного заводу...

— Але як руська гармата могла стріляти чужеземними набоями?

— А їх робили на російський зразок для денікинських.

— Хіба?

Тепер я переконався, що Лючія Пальчіні недаремно рилася в ґрунті.

— Молодчина!

— О, я дізналася, що капіталістична машина ще крутиться. Ці літери — ознака, що Антоніо та Тумілов на Україні, може й не так

далеченько від нас. Я почуваю, що ти заінтригований цими особами. Їх прізвища в'їлись в пам'ять і кожної вільної хвилини стають перед очі. Добре — сьогодні я розкажу тобі правду і ти зрозумієш мою поведінку. Попереджаю: тут нема ні мелодрами, ні психологічних роз'єднань, як у Гамлета „бути чи не бути“. Ми давно з Антоніо вирішили, що у світі існує тільки „бути“, а „не бути“ нема! Це омана волі й розуму! „Не бути“ може сказати слабодухий і хитьковолий! Ми ж усюди відчуваємо силу, акумульовану в боротьбі!

Я вислухав тираду. Нарешті (радів я), нарешті! Кров моя раптово полинула до вух і мозкових центрів уваги. Лючія хусточку зав'язала, а язик розв'язала.

IV. СУТИЧКА НА „ОФІОНЕ“

— Ми плили на „Офіоне“ за набоями, що їх музику ти чув сьогодні перед атакою. Нам лишалося сорок кілометрів до Одеси. Тумілов захвилювався: це стало помітно, коли з Одеси прийшла радіо-телеграма, що страйкують портові робітники і що пролетаріят міста готується до збройного виступу. Антоніо і наши чорноморці були зв'язані з чудакуватим радіотелеграфістом. Простяк оповідав про події і одного разу сам признався, що він часто приймає совдепівські радіостанції, що відозви Комінтерну, партій, промови Леніна та телеграми зроблять із нього більшовика. Затурбований Тумілов дав наказ зупинити машини і стати на парах у чистому морі. Антоніо зустрів мене на юті і поділився думками про необхідність нашого виступу.

— Тумілов злякався, щоб портові робітники не захопили гармат англійських заводів та італійських набоїв. Він отримав по радіо розпорядження почекати на рейді, поки вгамується порт.

Розмова моя з Антоніо була коротенька. Він спустився у трюм агітувати кочегарів, а я пішла до радіо-кабіни. Мушу сказати тобі, Ніколо, що я їхала на пароплаві, як інкогніто під іменням шляхетної конгеси, і тому за дозволом Тумілова я слухала радіо-музику з Відня, Бреславлі і Варшави, коли не було прийому офіційних телеграм. Я зразу познайомилась з радістом. Йому було приємно поговорити з жінкою і зробити послугу. Таким чином, я — єдина жінка на кораблі — стала центром уваги і чоловіки, майже половина з них, поставили за мету добитися моєї ласки. Але зробити це було, ой як трудно, мій Ніколето! Тумілов, як найстарший на кораблі, сміло фліртував зо мною. Я дала атанде і він повернувся до своїх постійних турбот — про набої.

В 5 годин вечора серпневого дня ми стали на рейді далеко від Одеси. Уяви. Ніколо — краєвид моря: Одеські береги крутим зломом стають над морем, хвилі бурунами тихими котяться до них і змивають з скель земний прах. На березі розкидані села — велике німецьке містечко Люстдорф підносить шпиль своєї кирхи в туманну височінь, сонце сідає і золотим коліном вгрузає в обрій — з далени на море несуться тумани й мішаються з ним. Одеса стомленим привидом лежить на північному боці заходу і димарями затухлими страйкуючими свідчить про „червону небезпеку“. Маяк Одеський білим сірничком стирчить на молу і сумно дивиться на нас. Навіть весела Аркадія затужила і розвінчаною королевою насунулась на узбережжя, ніби метуючи втопитися в морі.

Я зайшла в радіо-кабіну.

— А?.. будь ласка, сіньоріно Пальчіні. Я вітаю вас серед моїх радіо-колег! Сідайте. Я зараз підкручу настройку і ви почуєте „О, майн лібер Августен“ — з Відня. Згода?

Радіст, готовий виконувати мої примхи, надів мені радіо-наушники, включив ток з акумуляторних батарей і почав крутити конденсатор. Я сиділа нерухомо і зацікавлено слухала, як видзенькує і висвиствує мембрана телефону. Дійсно в трубках чулися такі згуки, що ніякий музичний інструмент не передав би їх. Трубки верещали так пискливо, що я рада була зняти наушники. Наче Дантові демони та відьми зішлися на Монте-Розі в Альпах і учинили бешкет.

— Зараз ви почуєте музику,— сказав радіст, слідкуючи за накалом катодних ламп. Минув момент і до моїх ушей допливли чудові аккорди симфонічного оркестру. Музика зачарувала мене і я прилипла до стільця— ніхто тоді не зігнав би мене! Яка радість! Я слухала такі далекі концерти! На якому віддаленні я приймаю рухи повітря? Скільки сотень кілометрів від Одеси до австрійської столиці? Згуки півсвіта досягають мене і мажорним колом огортають серце. Перемога людини! Безкрайній простір— оконтрольований мною! Я кричу тобі о, всесвіте, електро-мовою антени: я слухаю тебе, гучномовця і агітатора безмежності!

А згуки гармонійною чередою неслися в ушах. Віденська опера частувала нас музикою Бетховена і Моцарта. Радіст чемний і чистенький усміхався. Він вихвалявся радіо-приймачем, говорив, що система ідеальна і прохав, коли я хочу послухати Науен, або Париж, прийти в 9^{1/2} годин вечора.

— Зайду,— відповіла я і продовжувала ловити етерний шум заплетений в електро-хвилі і кинений в людське вухо.

Через 20 хвилин в кабінку зайшов Тумілов. Я поздоровкалась з ним і попрохала послухати радіо-концерт.

— Я не маю часу, сіньоріно,— і тінь його упала на срібловий виблиск мікроламп. Полковник мовчки взяв книгу з записами телеграм. Зіниці радіста червоніли від постійної втоми, обличчя Тумілова здавалося випещеним та рум'яним.

— Через годину до нас прийде англійська міноноска!

— Сі сіньоро кольонельо (так, пане полковнику), через годину! ...Мое серце йокнуло.

Я зірвала наушники. Я була вражена звісткою. Міноноска? Може супроводить нас? Невже ж набої так і попадуть в руки душоубів? Руками пролетарія заріжуть пролетарія?

Болюче питання повстало передо мною, Ніколо!

Цей немотивований рух помітив Тумілов і гостро подивився в мої очі.

— Сіньоріно Пальчіні! Останні два дні ви поводите себе підозріло. Я розгадую вашу хитру гру.

Кров переповнила серце моє. Я і Антоніо піймалися? Невже мое обличчя могло зрадити мене? Де вихід? Що робити?

Полковник пильно оглянув мою постать. Суто мужським поглядом він образив мене. Він гадав, що мене можна купити.

— Пальчіні часто буває у вас, пане радісте?

— Та як коли, іноді по 4 рази на день,— стрепенувся він, лаштуючи радіо - приладдя.

Я засоромилась і почервоніла, наче Венеціянська гондола, слущена на воду в ранкове сонце - проміння.

— Коли - небудь вона питала вас про телеграми?

Єхидний запит! Радіст видасть! Він відповість по звичці правду і розкриє таємницю. Я мушу перша розкрити уста!

— Я цікавилася музикою, пане полковнику. Іншого я не торкалась — ваші сумніви безпідставні. На мою думку музика не має ніяких стосунків до телеграм!

Я певно крикнула, бо збитий з панталику радіст мовчав, понуро уставивши зіньки на радіо - приймач, що своїм вороним блиском нагадував квадратovu скелю, вирвану з далеких гірських країн і наставлену тут, щоб ловити у свій скошений ромб згуки всієї планети.

— Так, вона найчастіше слухала музику, — піддавшись моему впливові, заговорив радіст.

— Найчастіше?

— Так. Сіньоріна Пальчіні ніколи не втручалася в мої справи.

Полковник заспокоївся, але я бачила, що обличчя вигравало захованою злістю. Він сердито закрив книгу телеграм.

— Сіньоріно! Я прошу вас вийти відціля!

— Я заважаю?

— Це моя справа!

— Ви мене підозріваєте?

— Так, через десять хвилин я заарештую вас і декого з „ваших друзів“. Ви — шпигунка! Коли ми прийдемо в Одесу, я передам вас і „тих“ (Тумілов показав униз на трюм) портовій владі. Я не дурень, щоб продовжувати нікчемні іграшки надалі. Я знаю: ви намірялись підпалити пароплав, але наша охорона вберегла набої од вибуху. Певно, „ваші“ Антонію й більшовики ні до чого не придатні й тільки но прийде англійська міноноска, щоб забезпечити нас від збройного нападу страйкарів робітників, „ваші друзі“ будуть бовтатися на реях „Офіонових“ щоглів. Я їх повішу!

Я перелякалась. Я не чекала, що їхнє шпигунство зруйнує нашу роботу. Стиснувши зуби, тупо дивилась на катодні лампи радіо - приймача і з гострим болем обмірковувала вихід із западні. О, чорти — я прокляла усіх імперіялістів світа! Ми мали збунтуватися на кораблі, перед самим входом у порт, щоб передати пароплав з набоями революційним робітникам, але назустріч ішла міноноска, яка безперечно затопить наше повстання своєю панцерною пожежною кишкою.

— Я повішу спершу Антонію, — монологував далі Тумілов, а потім...

— Пане полковнику, — почала я офіційно. Робіть, що бажаєте, але дозвольте мені невинній (це не моя провина, не моя!) дослухати радіо - концерт з закордону.

Я гадала огорошити його своєю наївністю, але цей чортяка був не поганий психолог! Він просто заборонив!

— Пане! Ви чесна, здається, людина! Відпустіть мене на три хвилини. Все одно, я з пароплаву не втечу, бе беріг самий найближчий на віддаленні трьох - чотирьох миль.

Тумілов замислився. І вп'явся в мою постать мов та блощиця.

V. „ПСИХОЛОГІЯ НА ВСІХ ПАРАХ“...

... Згадала я вираз одного великого письменника. Мені повезло б коли б... не одна причина (скажу пізніше, пізніше!). Під час задуми полковника в радіо-кабіну увійшов вахтєонний і сповістив, що міноноска з'явилась на північному обрії і наближається до нас. Радіо-телеграфіст вмить зворухнувся і перевів настройку на іншу радіо-хвилю. Розв'язка наближалася і я нагострилася.

— Міноноска говорить! Міноноска! — шалено скрикнув радіст, хапаючи олівець і записуючи телеграму. Вахтєонний пішов геть, а я стояла задумана мовчанням і безвідрадною перспективою спостерігати загибель моїх друзів, не маючи змоги попередити їх. По очах Тумілова я бачила, що наша нічна робота в трюмі досліджена і що написи на набойних ящиках відомі Тумілову і його шпигунам. Скажу тобі, Ніколо, що команда пароплаву протягом п'яти днів була певна, що в навантажених ящиках вони везуть італійські макарони, в той час, як там були набої. І наша заслуга важлива тим, що ми розкрили морякам „Офіоне“ очі і розвіяли оману. Моряки загалом були за нас, Тумілов — проти! І от жахний момент: — ми майже беззбройні наскочили на велику перепону! Про міноноску ніхто, ні мій Антоніо не знав.

— Пане, дозвольте ж вийти!

— Через три хвилини ви будете „зовсім вільні“ — іронічно прокричав Тумілов. Він сів за стіл і став писати проєкт телеграми, яку мав зараз же послати по радіо міноносці. Я була, як дурна! Як погано, що я забула в каюті свій револьвер — він став би мені в добрій пригоді. Моє серце забилося, груди задихали часто, наче вбираючи в себе не повітря, а якусь морську синю гущу. Я обдивилась. Стояла за спинами радіста і Тумілова. В скляну нішу бачила ніс і спардек пароплава, а нижче шлюпки і палуби. Вечірня загула сутінь набігала від Одеси, разом з міноноскою і хвилями, — ніжноплескими та іскрокидними. О, чорт! Тумілов повернувся і подав телеграму радістові. Я тільки вгледіла перші рядки...

... у нас бунт, поспішайте...

Тепер полковник став лицем до мене і з ненавистю, камінною злістю заговорив, обрубав слово за словом. Вуси піднялись догори, утворивши на щоках мілкі лінії, — не то зморшки, не то...

— Моя люба сіньоріно! Вашим планам каюк!

— Що?

— „Карамба“, як кажуть італійці!

Однак йому не довелось заарештувати мене. Не минуло й хвилини, як я вхопила якийсь прапор (стояв у куточку) і ударила по щоці. Полковник зігнувся, відскочив у бік, наткнувся на стілець радіста і повалив того з стільцем. Стрімчаста і обурена, я замахнулася вдруге і одним махом розтрощила три катодні лампи. Срібляве скло, в ртутній заправі — розлетілось на шматки і засипало увесь стіл. Браво! Радіоприймач зіпсований і вибув із строю.

— Фуріозо! Пане полковнику — я вам шлю телеграму, зашуміла я і шалено стрибнула до нього, б'ючи його по руках. Полковник впав на долівку, радіст заліз під стіл за батареї і тягнув бідного начальника до себе. О, радісте — прости мене жінку — я разом з тобою

жалкую, що твій радіо-приймач (як ти казав, збудований за схемою талановитого Марконі) пропав через мене! Який жаль! Приймач був для тебе дзеркалом космічного етеру і твоїх всесвітніх радіо-очей — і я розбила його. Прости! О, радісте — співчуваю тобі і прошу: прости!

Я переступила через Тумілова і заперла їх обох в радіо-кабіні. Нині десять хвилин — моїх, і коли ворог ізольований, я мушу врятувати себе, Антонію і друзів моїх.

Море розкрилося передо мною, як новоявлена краса. Хвилі, як прибой одвічних вод, як зморшки космічних атмосфер — пронеслися перед очима. І лише міноноска (проклята бородавка на синьому чолі всесвіту!) смужила димом небосхил.

Я на верхній палубі. Спардек. Я стрибаю. Внизу три наших. Кричу, кличу і бентежу їх серце. Раптово я помічаю, що в руках моїх — прапор... із червоного полотна. Розгортаю його — вітер невидними зубами хапає за краї і розтягує полотно уздовж і вшир. Це — турецький прапор. Червоний — з білою пятикутньою (пятикутньою, Ніколо!) зіркою і молодиком-місяцем по середині! Коли ми вийшли з Константинополя, хтось заніс його в кабінку і там він залишився, я його знайшла!

— Де Антонію? кричу. Три мор-ка спішать зо мною — ми спускаємось в трюм і застаємо Антонію за розпаковкою одного ящика з винтовками. Прийшла пора повстання! Він — очеіскрий, чудний і красивий. Стоїть над набоями і подає якісь команди. Як побачила його, туман оповив мозок мій і далі я нічого не пам'ятаю.

... Прокинулась на палубі, вся огорнута вітром і бризками піни морської. Лежала, — палуба під спиною. Небо без зірок, — вечірне, хмарним віялом простяглося надо мною. За турботами товаришів, я прийшла до себе. Антонію — мій коханий — побув зо мною кілька хвилин і помчав в машинне. За цей короткий час ми оволоділи стерном і капітанською рубкою. Штурвальний — наш! Наша перемога була майже безкровною. Малокровною, Ніколо!

А прапор турецький уже трипотів на щоглі, як символ перемоги, як вирване серце вороже:

Я швиденько підвелась і заскочила в рубку. Відтіля побачила, що англійська „морська миша“ (так прозвали ми міноноску) неслась на нас, іноді поринаючи в гнівній піні чужого моря.

— Лючіє, — гукнули на мене знизу. Голос знайомий, наче човник, поплив на своїх басових хвилях і найшов привітну пристань у моїх ушах.

— Антонію, — радо кинулась я і ледве не повисла у нього на шиї. О, він зо мною! Миланець спішив до мене.

— Де Тумілов?

— Я заперла їх в радіокабіні, там же й радіст.

— Лючіє, що з ними робити?

— А як ти гадаєш, Антонію?

— Він — наш ворог. Треба, Лючіє, заарештувати його, як і інших.

Далі було те, що мусило бути. Офіцерню загнали у трюм, а самі в безнадійності (міноноска пливла і через сорок хвилин могла стати борт о борт з „Офіоне“) пустили машини. „Офіоне“ стояв на парах і почалось наше...

VI. ВТІКАННЯ ОД МІНОНОСКИ

— Ми мусимо виграти час, — кричав Антоніо, в той час, як моряцтво витягало ящики і кидало у воду. Скрипіли крани, устатковані на щоглах. Цели згортались, розгортались, а ящики один за другим з'являлися з великої пащі трюму і поважно, з тяжкою інерцією до води, падали в море!

— Катай, братва. Катай!

Дебелий морячина орудував над краном, керував рухом машинної площадки, що кружляла, а кранова рука носилась праворуч, ліворуч. Кран — як відплеччя щогли — засохлими кістями впирався в палубу, погрожував у височінь і цупким металічним канатом хапав на безпощадний гак — ящик з набоями. Через мить цей металічний спідох звисав над хвилями, а потім (коли відпускали гак) плескав у воду.

— Італійські „макарони“ йдуть на їжу!

— Рибам на жратву, — відгукнувся дебелий машиніст.

„Офіоне“ линув на південь. Наш велетень лишав за собою роздвоєну пінясту смугу, а міноноска йшла по п'ятам. Антоніо побачив у бінокль, що там зчинилась тривога: англійці наводили на пароплав кулемети, сигнальними флагами давали якогось наказу.

— Машин не зупиняти, наказав Антоніо в рупор до машинного.

— Лючіє, ти боїшся англійця?

— Антоніо мій, я не боюсь кулеметів міноноски.

— Вона нас наздожене!

— Мабуть хвилин через двадцять, Антоніо.

О, мій земляче італієць! Ти стояв стрункий і володавчий, наче твоя воля по радіо йшла в мозок товаришів, що настроїлись на одну емоціональну хвилю.

Ми тікали — і безнадійно. Міноноска нас явно наздоганяла і корпус сірої „миши“ виростав на очах. Але ми розвантажували корабельний трюм на ходу. За півгодини ми подарували морю більше десяти, вагонів набоїв. Що-хвилини з трьох кранів викидали в море дві — три тонни.

— Міноноска, три мілі, — гукали з рубки.

— Товариші! Ще десять, п'ятнадцять хвилин в нашому розпорядженні. Гати, — майна в бісового бога!

На наше щастя „нейтральна“ міноноска не стріляла по нас, але командир її мабуть по суеті на палубі нашого пароплава дізнався про бунт.

— Антоніо любий, що там прапорами кажуть? — питала я у міланця, показуючи на міноноску.

— То, Лючіє, — вони погрожують стрілянням! Але вони не посміють!

Наша палуба мигтіла від швидких рухів людей. Я побігла допомагати — там панував азарт праці, — люди з надхненням (незадоволені та страхополохи давно повтікали в кают-компанію) вершили долю набойних „макарон“ і з приправою моряцьких слів і за соусом власного поту безжально жбурляли в безодню — рибам на страву.

— Лючіє, Одеса зникла в тумані!

Я вибігла на виклик мого друга і з жадобою прохолоди віддалась тугим обіймам морського вітру. Одеса заховалася в підобрійний світіння.

а інші селища потонули у відсвітах вечірньої зорі — сонце зайшло. Надходила ніч.

Від невгамовної праці ми стомились, але не піддалися.

— Міноноска дві мілі!

На цей вигук відповів другий:

— Майна! і три ящики шубовстнули у сине провалля.

— Радій, Тумілов, — галаснула і я, згадуючи запертого полковника.

— Не набоями, а задом постріляєш, коли поїси чорноморських рибок, — грубо пошуткував машиніст, спускаючи крановий канат у трюм.

Маса працювала. Міноноска панцерним привидом ішла за нами. Частина злякалася відповідальності і маленькими купками, по два, по три чоловіка тікала в кубрик. Це були труси і ми їх не зупиняли. Кидали нас в небезпеці ті, хто сподівався на милість ворожу.

Ворог наближався.

— Міноноска, одна міля!

Антонію покинув капітанську рубку, наказавши спершу не палити вогнів на кораблі, щоб мати аби який шанс утікати в темряві від англійської миші.

— Багато ще в трюмі набойних ящиків?

— Ой-ой. Так навантажено, що их-ох!

Я стежила за Антонію. Він посумнів, риси обличчя загострились, туга стала глибшою від гніву, що вилився б на ворожі лави, коли б ми не тікали на південь.

Машини наші мали максимальний хід. І все міноноска наближалась — настирливо й хитро. Крани не припиняли розвантаження трюму, але темнота (вогнів не палили) і втома брали своє. Я відчувала страждання Антонію і всього колектива. Дехто з моряків лаявся.

— Не здавайтесь! Хай строчить з кулеметів!

— Товариші, ми краще зірвемо останні набої, ніж віддамо їх білогвардійцям, — звернувся Антонію до товариства.

— Але англієць уже тут, як тут, ми самі загинемо! Що робити? загули голоси найбільше втомлених.

— Запаліть пароплав!

— Це безумство!

— Запаліть! — Запаліть!

— Я тобі, як запалю в рило, кісток не збереш, — одгукнувся голос у натовпі.

— Нас розстріляють за бунт!

— Це не бунт, а повстання! Це допомога братам!

Маса згуртувалась і збентежено почала дискусію. Погроза нависла над усіма. Панцерний кулак з гарматною мовою і набойними словами мав заговорити. Невже міноноска розстріляє беззбройних?

— Товариші, не лякайтесь тої поганої миші!

Крани припинили роботу. Навіть машиніст, найбільш завзятий, покинув роботу. Всі послали на тую гадку, що, мовляв, за десять-двадцять хвилин не розвантажиш корабель. І це було справедливо: з „Офіоне“ викинули в море ледве четверту частину артилерійського лаштування. Боротьба здавалася далі неможливою. Кожний вигук тільки хвилював натовп і тому дозволяв анархичним настроям володіти масою мало свідомих моряків.

— Зірвати набої, — одиноко крикнув один, але всі так люто глянули на нього, що він вмить затулив рота рукою.

— Міноноска, п'ять кабельтів, — злякано обізвався вахтєвний. Моряцтво, все загалом — починаючи від самого комуністичного до останнього угодівського — застигло, заклало очима на темній, постаті військового корабля, що викирався на хвилі, повз на них і запаливши прожектор (це зробило такий психологічний вплив, що найсміливіші відмовились від плану палити, або зривати корабель), поводив по „Офіоне“, пронизуючи сліпучим промінням увесь такелаж і велике згуртування людей. З темряви виповзало страхіття.

— Ой, зараз стріляти буде, — заголосили боягузи і побігли до люків, як раптово над шумом моря і навалою прибою — ревно рупор і голос зупинив усіх на місці. Це був голос Антоніо.

— Боягузи, ви хочете здаватись? Ви вже кленете комуністів, що правдиво повели вас по шляху допомоги російським братам? Стійте! Антоніо вжив вірного тону.

— Ми в двадцяти кілометрах від революційної країни! Невже ми злякаємося англійця? Я закликаю до революційної свідомости команди. Лишайтеся нагорі! Лишайтеся тут. Ми — хоробрі моряки, а не якісь жаби що їх лякає перший хлопчак! Доведіть, що ви маєте право на революційну солідарність до братів! Геть угоду! Кидайте трусливих у море.

Я заскочила туди до цього і зверху бачила цю жахну картину, коли натовп стояв може під загрозою гарматної пальби і ризкуючи собою слухав більшовика Антоніо. О, мій Антоніо! Мій коханий! Твої очі не осліпли від прожектора і прямо дивилися в тьмянь. Твоє серце не заплуталось в жилах і аорті, коли від страху серце боягуза повертається вгору дінцем. Ти рупор зробив своєю горлянкою і над водним простором пролунав твій володавчий заклик! Я опинилася рядом з тобою.

— Товариші! Дисципліна! Серце в руки, мозок в очі! Я запевняю вас, що міноноска до нас не підійде. Ми не пустимо...

— Чорта лисого не пустиш! Краще сигналізуй, щоб прийняли нас не як полонених, — зірвався на самому кінці натовпу тримтячий голос.

Да, мій Ніколо, слухай-же, слухай! Скажу тобі, що Антоніо весь час вів розмову з англійцями сигнальними прапорами. Міноноска наказала припинити „грабіжку трюму“ і повернути до порту, але італієць відмовив їй. Тому — міноноска сама припинила сигналізацію.

Антоніо вперто стояв на своєму. Моя присутність надала йому духу.

— Тумілов порозстрілює нас усіх, — скажено гукнув він...

— Так! Я розрахуюсь з вами, а з тобою в першу чергу, — заgrimіло ззаду і чиясь рука лягла на плече Антоніо.

Всі так і зімліли. Це був Тумілов.

Антоніо зблід — і стрибнув у бік.

— Тепер розплата прийшла за все, — і полковник ступив до нас.

VII. НАДЗВИЧАЙНА НЕБЕЗПЕКА

Маса зацікавлено, але злякано слідкувала за капітанською рубкою, де ось-ось розіграється драма, що вирішить долю усього колектива. Частина полетіла до нас втручатися в загальну справу.

— Сволоч білогвардійська, хто тебе випустив? заревів Антоніо.

— Було кому, — спокійно відповів Тумілов, цілком впевнений в перемозі. Два боягузи випустили усіх і мене разом з ними!

О, картина! Уяви, Ніколо! Вечір серпневий дощем зірок упав на море, — промінь прожекторний наче кінжал вп'явся в наш нещасний корабель, міноноска ось-ось візьме нас на абордаж, — і все ж два кораблі йшли в незупинному рухові, в боротьбі — один женучись за життям, а другий за здобиччю смерті. Моряки розсипались по кутках і тільки невелика група самовідданих лишилась в центрі під контролем прожектора і корабельної рубки. Це були більшовики і співчуваючі.

— Ну с, червоношкірий, ви програли!

— Ви будете прохати милосердя? — звернувся полковник до моряцтва і хотів дати в машинне наказа зупинити винти.

Але хтось шпурнув в його стоптаною пантофлею і вона ударила йому в підборіддя.

— Це що?..

Тумілов визвірився і напався на мене.

— І ти, розпроклята, тут... Тебе збережу! Ти будеш нам на закуску — і Тумілов, єхидний, простяг до мене руку. Я дала ляпаса.

О, ви хвилини! Ви завше рятуєте смілих і рішучих! Для хоробрих ви золота година, і тому вони командують вами, вміщаючи у вас події великої доби.

— Але ти слухай, дружній Ніколето!

— Я дала Тумілову, три ляпаса і раптово зіпхнула його за леєра — поручні і він покотився.

— Братва, — гукнула я, — не гайте часу! Котіть сюди дві-три нафтових бочки і лийте за корму, а далі побачимо, що вийде! Гайда!

Я так жбурнула свій кулак в повітря, що він мабуть зірвався з моєї руки і скалками волі розлетівся по всіх серцях, викликаючи усіх на дію.

— Єсть! Вирішувалася доля братерньої солідарности!

Я стрибнула на палубу, лишила Антоніо боротися з Туміловим, а сама пішла на корму. Через хвилину з трюму (добре, що трюми були відчинені) ми викотили три цистерни нафти, поставили на борту і вибили верхнє дно. Ще через мить сливка, олійна нафта полилася в море, осяяна світоносним променем прожектора. Піна під кормою спершу змішалася з нафтою, але легковажна гостя моря виплила на верх і двісті відер нафти розлилися вшир, утворюючи олійне озеро з спокійною поверхнею серед бурхливих валів.

— Міноноска, два кабельтова!

Ми виплили з нафтового кола, і я, мобілізувавши кількох юнаків, наробила мочальних смолоскипів, омочених в нафту. Коли „Офіоне“ опинився на певному віддаленні від нафти, ми по команді жбурнули запалені смолоскипи у нафту.

— Міноноска!..

Одноразово з переляканим криком вахт'юнного, наші смолоскипи впали в море і запалили нафту в двох місцях. Третій упав у воду і, поки потонув, горів ніби маненький вогник.

А нафта спалахнула в коротку божевільну мить і вогонь жадний побіг пальчатими струмками у всі боки. Хутко озеро нафти стало озером запаленого моря. Дим чорний пішов угору і утворив чорну завісу,

за якою ледве блимала своїми бортовими вогнями міноноско. Тільки прожектор пробивався крізь дим.

— Котіть іще три бочки, — наказала я, зрадівши.

На нас звернули увагу всі, хто був на палубах. А як нагорі лишилася найбільше витримана частина, вони відгукнулися і в ту ж мить збагнули мої плани.

— Котіть великі бочки!

Нафта за кормою палала, ми встигли втекти від огню, хоч нафта розповзаючись доганяла нас і коли б не вітер з півдня, що відганяв хвилі, вогонь би досяг і „Офіоне“.

Чудовий краєвид! Увечері — в присмерк — під чистим небом на море вибігла лава і тонкою корою залила його. Цей ріденький вогонь жовто-язико слався у височінь і димом прокопчував небо. Вогненна лава! Вогненний вид! А одсвіти, ах Ніколо! — багрові і пурпурові!

— Міноноско...

Але вартовий замовк. Ми всі ахнули.

— Загіне, чортяка, — скрикнув хтось серед надзвичайної тиші.

Небезпека! Міноноско по інерції ускочила в огненне озеро нафти. Спершу за димом не було видно, на якому віддаленні вона, але коли з темряви вийшли щогли і коли вогонь, підм'ятий залізним велетнем, розсікся ліворуч і праворуч — ми всі дізналися, що це впливає англійська міноноско.

— Назад, дурна, — галасував один наївний, ніби справді голос долетів би до міноноски і ніби там замість командира був такий балбес, який не знав, що треба дати задній хід.

Міноноско влетіла в нафту. Вогонь закружляв навкруги неї, намагаючись кучерявими стрибками уздертись на палубу і зробити пожежу.

— Що за там дурні — нервувались у нас, зовсім забуваючи, що нафта — наш порятунок (співчували міноноско просто по моряцькій звичці).

Міноноско нарешті зупинилась. Вона застопорила машину. Але було пізно — озеро до цього моменту розбіглося на сотню сажнів і грандіозна пожежа тільки почалася. Панцирна миша опинилася у вогненій засаді. З центру не було видно країв вогню.

— Давай сирену, — скомандував Антоніо, що встиг побороти Тумілова і зв'язати його за допомогою присутніх біля рубки.

VIII. ЗА ДИМОВОЮ ЗАВІСОЮ

Ніколето, ти чув коли небудь сирену на морі? Чи не затуляв ти вуха, щоб не чути жахного стогону проклятого гудка?

Сирена загула — і повітря збожеволіло, рвучкими каскадами воно кинулось на нас і рознеслося по обрійних просторах, невгамовними згуками полилося в душу; зруйнувало спокій і диким водоспадом безконтрольного ритму примусило не чути, не говорити, не думати.

О, сирено! Твій дикий клекіт стоїть над морем, як останній акорд безладдя, як крик передостанній!

Я подивилася знову на корму судна. Бідний англієць сперечався з вогнем і димом, що чорнющими пасмами укривав свою жертву. Одну мить міноноско стояла в повному оточенні вогню.

— Горить, — голосно скрикнули ті, що стояли на кормі.

Ми знову побігли на ют. За великою димовою завісою боролася за своє існування залізне страхіття. Іноді воно було до дрібниць осяяне світлом — тоді його поява лякала нас і ми чекали нової хвилини, коли дим огортав його навіть по щогли.

— Горить!

— Брешеш, не горить!

Ми швиденько віддалялися од міноноски. Ми раділи. На морі вже стояв сутінок дня і ночі і ми мали шанси просто втекти, або закритися димовою завісою. Але...

Через три хвилини — міноноска враз випірнула з диму і скажено, як побите собачисько, метнулась у наш бік.

— Наближається!

Я стояла серед невеликого натовпу і знала, що означають такі вигуки.

— Наближається, — загуло кілька душ.

Англієць вийшов з нафти цілий і тільки мереживо метушливих вогників над ватерлінією говорило про перебування в невеличкому пеклі.

— Нафти сюди! Котіть бочки!

— Лий!

Сім бочок вилили ми у море. Ми дійшли до такого азарту, що одна з бочок з вибитим днищем перекинулася за борт і поплила, витягнувши вгору порожнього рота.

— Вогонь!..

... І от нове озеро нафти, запалене і чорнодимне — стало на дорозі міноносці. Дим повалив, як ніколи. Море диму і вогню плило по водних безмежжях. На наше щастя з берега подув вітер і дим безрукий, безногий розтягнувся, наче велетень, звалений на бік. Чорнокудрі хмари довжелезними пасмами пішли на схід.

— Антонію, — нам треба повернути на південь - схід!

Таким чином, ми заховалися од недруга в отих хвилях. Хай міноноска борсається в нафті! Наш „Офіоне“ змінює курс на два румби!

— Антонію, де міноноска? гукали ми знизу на капітанський місток.

— Вона обходить нафту!

— Невже поженеться за нами?

— Невже не лишить нас самих?

— А в якому напрямі вона обходить? — запитували ми.

— З заходу!

О, радість — знову сусідка нашого серця! Ми ідемо на схід, міноноска на захід! Димові завіси закриє нас!

— Десять бочок в море, — нервово наказав Антонію.

Новий гуркіт полинув по пароплаву.

— Ще десять!

І прокотилося кілька цистерн по тонні в кожній.

— Єсть!

Дві вогнедимних плахти поплили по морю з невеликим інтервалом, протягуючи одна одній запалені краї.

Більше ми не бачили міноноски. Може вона і блукала поміж трьома димовими завісами — але нас не знайшла. Ми помічали, як серед диму виростали білі плями — це мабуть блукав безнадійний промінь її прожектора, але він не знайшов нас. Не знайшов!

І скажу тобі, Ніколо: англієць не мав права порушувати міжнародню конвенцію про плавбу в чужоземних водах і нападати на чужоземне судно.

Ми втікали. О, як ми раділи!

По-перше, ми пустили в хід вантажні крани і протягом шости годин випорожнили трюм од набоїв. Хотіли ми повкидати в безодню і гармати (їх було не багато), але з їми було багато мороки і ми обмежилися тим, що познімали замки, потопивши їх з набоями.

Стріляйте тепер, капіталісти.

Тріумфуй, робоча солідарність!

Години минали, повні перемоги.

— Що будемо робити?— зупинила я Антонію, що біг у кубрик.

— Скликай увесь екіпаж!

— А далі?

— Побачиш!

ІХ. ЗБОРИ НА „ОФІОНЕ“ І ВІД'ІЗД

Ми скликали в тісний кубрик майже всю команду. Нагорі і внизу — на вахті і в машинному — лишилося небагато. Моряки стислися у плавкий вогненний гурт.

Єдиний порив, горяче повітря, стомлені м'язи і вперті очі — ось тобі, мій Ніколо, фон психологічного малюнку!

— Компані деля „Офіоне“!¹⁾ — звернувся до італіян Антонію.

— В перший раз на нашому пароплаві ми відкриваємо загальні збори команди! В перший раз ми так близько — од Червоної землі! Ми пливли сюди з замороженим вогнем в набоях! Наші брати мусіли гинути в інфернальних вибухах! Але нині...

Антонію напружив спину, вигнувся, стрибнув плечима угору і потім стукнув кулаком по тумбочці...

— Нині я вітаю вас з закінченням роботи! Набої — нині прекрасна страва для дельфінів! Не бійтесь Тумілових! Це — проклятий монстр, це привид минулого! Ми не дозволимо нашими руками виробляти набої й авансувати саму смерть, що вбиває наших братів! Ми не хочемо бути агентами капіталу, агентами смерті.

Згуртування моряцьке притаїлось, і в кріслатих тілах я бачив народження дії.

— Нас — легіони! І коли ми разом крикнемо одне гасло, то все світ стане на дуби і сонце зробиться братом землі! Коли ми зрозуміємо і виконаємо одне гасло, — то з наших грудей вийде ураганний подих і знесе трухлявість минулих ер! Одне гасло! Ви знаєте його, любі товариші? Коли знаєте, так давайте гуртом крикнемо...

Антонію зірвав руки з місця, рот — трубою і бренливим басом гаркнув на весь кубрик:

... Пролетаре ді тутті паеза уніте — ві²⁾.

— Віва, Віва!

— Кричіть по руськи „ура“.

¹⁾ Товариші з „Офіоне“

²⁾ Пролетарі всіх країн єднайтеся!

Моряки шалено відгукнулись і кілька хвилин серед нас точилися палкі розмови.

— Ура!

— Віва! Ура! Ура!

Один, що стояв біля ілюмінатора, підвівся і приєднав свій голос.

— Віва бона Русія! Віва революцію¹⁾.

Що далі було, я погано пам'ятаю. Я розчинилася серед них і мій мозок наче влився в інші і створивши з ними єдиний ланцюг — дзвенів металево, як та кожна ланка! Це було вище пам'яті. Тоді закладався в черепах фундамент і на ньому потім виросла дивна побудова нової душі! Інстинкт, розум і совість зварилися на новому вогні!

І нині перед тобою, мій Ніколо, я — нова Лючія!

— Тумілова сюди!

— Тумілова, — заговорили моряки.

— Наш тріумф мусить завершитися!

Ми сміялись, брателься — і спам'яталися тоді, коли перед нами стояв зв'язаний Тумілов і його помічник. Ми затихли.

— Пане Тумілов!

Полковник підвів голову і невидючими очима глянув на Антоніо. Помічник його мовчав і весь час не сказав ні одного слова.

— Ми вирішили покинути „Офіоне“. Сьогодні ми попередили майбутній злочин італійських і англійських буржуа. Виконавши обов'язок солідарності і гуманності, не можемо плавати з вами! Частина команди лишається з вами! Ми ж попливемо на Червону землю! Це вас задовольняє?

Тумілов посірів.

— Ми б не питали вас, коли б частина позапартійних і далеких од революції товаришів (маємо надію, що вони будуть революціонерами!) не підпала вашій владі. Ми цікавимося їхнею долею і не хочемо віддати їх на поталу ворогам. Що ви зробите з ними?

Тумілов насмілювався оглянути усіх. Він сподівався стрінути тут сіреньких слухняних балбесів, але кубрик був вщент переповнений радикальними товаришами. Він побілів од гніву.

— Це не ваша справа!

— І не ваша, пане полковнику. Не ваша, а італійського уряду! На жаль, там засіли з учорашніх днів — фашисти!

Помічник Тумілова (я не поцікавилась прізвиськом) стояв понурий, але гордий. Білий одяг з накантовкою на морській формі робив його схожим на статую.

Полковник раптово помітив мене і кам'яним поглядом відповів на мою усмішку.

— А тебе, стерво — я надібаю де-небудь! Згадаєш „Офіоне“! Я зареготала.

— Буде тобі радіо-музика!

— Дякую вас, сіньоре, за компліменти. Але не знаю, чи зустрінемося ми! Я покидаю пароплав і йду в Червону армію!

Допит ніяких наслідків не дав. Тумілов на наші запитання не відповідав. Помічник удавав з себе глухого і мовчав. Лише губи

¹⁾ Хай живе люба Росія, хай живе революція.

видавали його — вони були бліді. Мабуть він чекав, що його жбурнуть у море слідом за набоями, але ми не чіпали.

— Таким чином, ми прощаємося з вами, полковнику, і сподіваємося, що в наслідок сьогоднішньої пригоди, „Офіоне“ не з'явиться більше ніколи у червоних водах!

Ні один з полонців не розтулив рота.

— Та скажіть італійським фашистам,— продовжував Антоніо,— що свідомі робітники не пропустять ні одного пароплаву з збройним вантажем. Все проковтне безодня моря!

... Було вже за північ. Годинник пробив два. Полонців вивели, а ми всі радісні, схвильовані висипали на палубу. Вогким подихом зустріло нас море. Зорі — чиїсь очі без голів — шукали на землі,— по всіх усюдах тих, хто подарував би їм загублене волосся, череп і мозок. Зорі сирітками дивились униз, а ми радо піднімали голови і віддавали свої очі зоряним очам. Море фіолетовою кригою линуло до нас і обіймало прохолодою. Десь на заході в кількох милях лежала широка смуга землі. Судно наше, тиняючись — досягло невідомих берегів. Ми спустили два баркаси.

Сорок чоловіка сіло з нами. Решта лишилися на „Офіоне“.

— Адіо, компані!¹).

— Віва канто делля джованільо!²).

Над б ртами нахилилися люди, в темряві хапали руки, стискали, а ми спускалися у човни. Гул стояв над нами. Де хто сумував за тим, що не може їхати з нами до Червоних, не покинувши родину у Італії.

— Віва марінеро делля „Офіоне“! Канте — ві!³).

Ми махнули веслами і от темна велич серед безмежної синяви моря і ночі стала розпливатися і непомітно зникати. Від пароплава довго ще долітали згуки і невловима туга за рідною батьківщиною сповивала серце — але нове — нове кликало до себе.

„Аванті пополя. Аванті пополя⁴).

„Бандера росса...

„Бандера росса“ — одгукнулося десь над бухтою, куди ми плили. Мажорний мотив бентежив горло — хотілося гукати на зорі, що так розгублено моргали нам. Ніч чудесна, серпнева стояла над нами — з неописовим небом і безжурним колисанням тихих хвиль.

— Антоніо! Який фіолет! — гукала я на передній баркас, що плыв перед нами.

— Пісню,— лунало відтіля і з вуст сорокогубних зривалися музичні птахи, видиралися в повітря і вільним льотом кружляли навколо нас.

„Бандера росса — са - са

„Тріумвірат...

Любуючись безхмарним видом, я забувала про втому всієї ночі.

„Віва ля комунізмо е Ве - че - ка.

¹) Прощайте, товариші.

²) Хай живе юнацька пісня — по італійськи.

³) Хай живуть моряки „Офіоне“. Співайте.

⁴) Вперед народи — італійська комуністична пісня.

Думки неслися до юноокого Антоніо і хотілося „бути“, тільки бути з буянням крові і нервів, бажалося до смерті лишитися краплинкою революції — тієї, що вицвітає на кривяному черноземі серць!

О, мій Ніколето! Я розповідаю тобі про Антоніо, а сама нудькую, що зразу ж розлучилася з ним. Де ти, мій самовідданий? Де ти?

Лючія замовкла і чарівне оповідання припинилося. Шрапнельна трубка з Міланською насічкою муляла мені долоню. Я спам'ятався.

— Ти тепер зрозумів мене?

— Зрозумів, дорога Лючіє.

Вона втомилася від довгої розмови і вії кліпали, затьмарені прекрасним спокійним спомином і неповторимою романтикою.

— А що було далі? — несміло запитав я.

Мовчання так гармонувало з тьмою і тишею, а я порушив його.

— Далі?.. далі серед моря ми почули далеку сирену. Я пізнала гудок „Офіоне“. То мабуть Тумілов (о той проклятий полковник!) кликав на допомогу міноноску. А на березі (це було біля Румунського кордону, на російській території) ми розбилися на групи і дісталися Одеси. В місті вже я загубила слід Антоніо.

— А що було з тими позапартійними?

— Довісно не знаю, але я чула, що дев'ять душ попало у в'язницю, а останніх звільнили, коли судно повернулося в Італію.

Лючія остаточно затихла. Ніч взяла свої права. Я вийшов на чисте повітря і захопивши шрапнельну трубку — попрощався з італійкою, лишивши її, чорнокоосу і стрімчасту, спочивати.

Х. АНТОНІО ПРИБУВАЄ ДО НАС

Одного разу Чумаку і мені довелося ляяти наших червоних розвідачів за їх невторопність, коли вони никали по табору білих. Стан нашого батальйону став небезпечним, як стан кішки, яку оточили собаки. Ми зарвалися надто далеко. Поки я з'ясував розмір помилок — мене оповістили, що якийсь італієць чекає у штабі.

— Добре. покличте сюди.

Італієць увійшов і подав мені пакета. В ті години я завше дивився на обличчя — у громадянську війну, в її сутичках вони метелять сірі, нагострені, наче телеграфні стовбури, що чемною чередою летять у простори.

Але конструкція тіла незнайомого вразила мене. Лоб великий пильнував над усім. Голова середнього обсягу важила над тілом. Вона міцно сиділа над могутній шиї, але рвалася вперед, неслась у височінь — найвищим скалком цього напруження був лоб; виразний лоб, який наче бігун нетерпляче вирвався з спортсменських лав і тільки своїми могутніми ногами — підборіддям та шиєю загруз у погрудді тіла.

Блідности (вона надто вкривала його) я сперше не помітив, я захопив пакета і здивовано глянув на папір. Пакет був без військової печатки і дуже пом'ятий.

— Товаришу, що за okazія? Такого пакета я не приймаю. Це не військовий документ, а кат-зна-що.

І аж тепер я угледів, що італієць був стомлений і замурзаний грязюкою. Поглядом він блукав по кімнаті, шукаючи стільця. Я хутко посадив його на вільне місце.

— Розповідайте,— вимагав я.

— Дайте передихнути, а краще самі прочитайте листа.

— А від кого? — запитав я, не розуміючи. І хто ви? може італієць?

— Так, я — італієць...

Я вмить пригадав оповідання Лючії про пароплав „Офіоне“.

— Ви Антоніо?

— Я, робітник з Міланського збройного. Втік з товаришами з „Офіоне“. Я перебув деякий час у антантівському війську і тепер примандрував до вас.

Далі я не слухав — вхопив конверт і розірвав. Нервово розгорнув якісь документи і... застиг.

57-ий полк
Добровольчої Армії
Півночі Росії
20 вересня 1919 р.
№ 427.

№ — батальону, № — дивізії Червоної Армії — командиру Миколі... (далі йшло моє прізвище).

Славетня Добровольча Армія давно переслідуює вашу заганьбовану Кривяну армію. Ви, увірвавшись до тилу, заживо хороните себе, в нашому оточенню вам жити не довго. Пропонуємо зараз же доброхітно скласти зброю. Ніяких попередніх умов ми не призначаємо і не приймаємо. Строк — 12 годин. Відповідь до заходу сонця сьогодні. За відмову почнемо артилерійський обстріл.

Полковник П. Тумілов.

Полковий писар...

Я знизав плечима і вилаявся в душі Другий документ був вельми інтимний. Числа і дати на ньому зазначено не було.

— „Для передачі Лючії Пальчіні“

Присуд офіцерського суду чести.

Військовий суд чести в присутності всього полкового офіцерства, під головуванням полковника Т-ова П., розібравши зрадницьку акцію сестри жалібниці Лючії, що вкрила своє походження та назвала себе Контесою з провінції Кампанії (Італія), ухвалив:

1) За підбурення моряцтва на бунт та підпалення склепу з набоями на пароплаві „Офіоне“,

2) За викрад військових документів з капітанської каюти на „Офіоне“,

3) За зраду і порушення клятви — скарати на смерть, на що віддати в розпорядження Кубанських козаків...

Прикипівши, я тупо дивився на 13 офіцерських підписів, поруч з якими хтось приписав —

„Тремти, простітутко, м...“

Рівновага, з якою я приступив до читання, тепер порушилася й голова покотилася у криваві нетри грудей, туди, — де заклекотала зневага, де мутна хвиля впала на мої прозорі очі. Я дивився на шановне нахабство — офіцерства, на їх любовне джентльменство. Я бачив, що

серед нерозбірливих підписів один був англійський з припискою: „Військовий атташе англ. посольства при Добр. А.“ Я не роздумував, з якої нагоди англійські чи італійські капіталісти пнуться сюди на Україну, не міркував, куди приведе вельми моральна виходка білих цивілізаторів. Я навіть забув, що мушу порадитись воєнкома, чи читати шляхетним червоноармійцям такого нешляхетного листа.

Я навіть забув про Антоніо, який сидів проти мене та чекав на відпочинок.

— Знову він? Тумілов? — скрикнув я.

— Маю вам сказати... схопився чорнявий італієць, що вони на-везли артилерійських набоїв і...

— Це з „Офіоне“?

— Так. Я знаю, де вони і ми повинні їх...

На мене упав погляд Антоніо і я вгадав його замір. Крізь великий мороз, що зеленою мережею затяг очі — я почув, що у кімнату увійшла Лючія і радо кинулась назустріч своєму Антоніо.

— Це ти?.. і вони обоє вкрилися сьйвом, наче дві хмароньки, до яких прийшло сонце.

Я схопив документи і пішов до Чумака, лишивши їх на самоті. Мене надто знервувала любов до італійки білих леопардів, що про-дерлися в джунглі України. Я стукнув дверима.

ХІ. „ДОКУМЕНТИК“

Через півгодини в присутності 600 червоноармійців, кулеметників, бомбометників, серед завмозглої тиші, серед зворушення легенів, що позабували рівно та своєчасно дихати, я прочитав перші два документи й приступив до зачитання дуже коротенького, але разливого, третього.

Натовп скуйовдився, збився в одноголовий злив: вдарений скалками слів у припухлі скроні — він (натовп) став хижакком, що сторожко чекає останнього моменту, аби легкодухим соколом впасти на ворога.

„Ей, ви червонозаді гади.

Прочули ми, що ви перестали бути босяками і стали такими ідеалістами, що за принципом „робітничої солідарности“ приймаєте до себе італійських потаскух і чужоземних злочинців. Ви цим за-недбали велику Єдину і Неподільну Росію — вашу Батьківщину. Радимо подумати про честь нашої загальної матери і вигнати всяких Люцій та інших „інтернаціональних собак“. Знайте, що так званої єдності і солідарности — нема. Це — примара і мрія божевільних більшовиків!

Згадайте про себе — віродіть свою совість.

Інакше... ставимо крапки.

Прикладаємо руку невмирущої помсти:

Я — кара робітникам.

Местник за зруйнування мого маєтку.

Борець за святу божу правду.

Лицар прекрасних ідеалів.

Я — помста за мамині сльози і знущання над родиною.

Я — той, хто закатає вашу „інтернаціональну повію“.

Я читав кожний підпис і відчував, що кожне слово входить динамітом у мозок й творить у ньому велетенський вибух хвилювання. Маса таємниче чекала на кінець і ввижалося, ніби половину Гімалайського узгір'я підміто підземними водами, що вона зараз з гуркотом вереском, злою бурею впаде додолу, й понесе громовисько по закрутах та кривинах мозків. Скаменіло все.

І коли я дочитав сановигу фразу доброданного на жарти офіцера,— „Я — той хто власною рукою розстрілював „солідаристів“... катастрофа скоїлась,— всі закріпи, всі нитки зірвалися й лавина галасу зашурувала бешкетно, зло й несподівано — зверху вниз — з голови до п'ят — через всенький стовбур кістяка. Трибуну атакували; кожні вуста гохали в небо, наче гудки якогось величеза. Заклики комуністів та комісарів злилися з усім галасом так само, як зливається постріл гаубиці з загальною канонадою дрібних гармат.

— То... ввари... ші, ганьба... аньба... ба...

— То... ова... ррр... ші...

— До — до зброї... збро... її...

— Битися...

Вихрястий комсомолец Яків підскочив комусь на плечі.

— Що за погрози? Битися, за молодь, мать їхню на ять, — кричав він.

— Битися за ради!

— Битися!

Маси ревли, як леви, яких от-от випустять на волю. Знервовані і гарячі, наче кров новонародженого, підійшли Лючія й Антоніо.

— Так це той Тумілов з „Офіоне“?

— Так, він, — негодяще падло!

— О, я ще потраплю на нього, — крикнула Лючія.

Я стояв на трибуні, наче живий млин. Я кричав, розмахував руками, виголошував накази — червонари безугавно точилися навколо трибуни й потім відбиттю хвилею котилися на край. Я бачив тільки, що Антоніо — італієць стояв бліднуватий, зціпивши вуста, дивився на все і, як нафта, горів палючою пемстою; мені здавалося, що голова з лобом ще більше вибігала вперед. Лючія тримала його руку, репетувала про щось (я не почув) й хотіла вийти на трибуну.

Тоді я дійшов до найвищої злоти: оскільки було сили — я горланув наче паротяг американського експреса, покриваючи собою людський гармидер.

— В наступ, червоні чорти!

— В наступ! — гримнуло навкруги й жіночий голос гучно розлягся серед повної бурі.

— Захопіть гарматні набої!

— Бийтесь, наче зубри! Урр - а!

— Урра - ра - уррраааа...

ХІІ. ТУМІЛОВА СУДЯТЬ

Це був великий бій. Це було безумство крові.

Коли б ми не були революціонерами, то з нами, як не підготовленими, сталося б божевільство — але всі були нормальні люди з

нормальною закваскою тіла. Ми витримали цей бій. Ми билися справді, як зубри, затравлені білими ловлями. Кулеметники — передовий авангард перший наскочив на білогвардіян. Їхня вогненна промова була дуже тактичною, вона висловила їхнє революційне завзяття. Я не пам'ятав, де були мої друзі, але знав, що вони — ланки, вони — гвинтики великої машини, що вони — голки великої пили, з яких хоч одна пересіче живе горло ворога. Я не пам'ятав їх усіх, але був певний, що вони на місцях.

Спам'ятався тоді, коли підбігла розкудлана Лючія, й заставши мене з телефоном (я ще по інерції давав накази) розреготалась:

— Аванті, наша перемога! І з невимовної радості потрясла мою запітнілу руку. Піднявши гордовитим махом свого нагана, вона заговорила:

— Сперанза — надія моя! ми захопили склеп з гарматними набоями. Антоніо помстився за невдачу на „Офіоне“. Цей молодчина розташовує ящики і частину вже привіз до наших гармат.

— Невже? Оті Міланські набойі?

— Да, мій комбате! Тепер Антоніо віддячить білим стервятникам їхніми ж подарунками. Він помститься за їхню стрілянину, несамовито кричала італійка.

— Іди, Антоніо кличе тебе.

Я прийняв вістових з усіх ділянок фронту і впевнився, що бій скінчено, що перемога в наших руках, що „червоні зубри“ крутими лобами саданули ворога у саме черево.

Тоді моє зворушення впало до п'ят, і я побачив, що поруч стояли роззброєні офіцери. Вони похнюпилися і сиротливо озиралися навкруги. Я навіть не перелічив їх і зустрів призириливим тоном.

— Добридень, розвінчане панство!

Але вони змовчали і я подякував їхній шляхетності.

— Молодці ви, паненята! Знаєте, з ким слово мовити, а з ким і перемовчати!

Я дав розпорядження, що до охорони зайятих позицій і порадився воєнкомом Чумака.

— Судити їх колективно, — вирішили ми.

Я знайшов Антоніо, і він, радіючи з великого придбання, потяг мене до склепу з набоями. Я не пізнав мого Міланця. Він реготав і майже стрибав серед набойів.

— Тов. комбат, я став батьком великої родини. Гляньте, чи не мої оце діти? Я ж сам працював над ними, сам привіз і тепер повистрілюю їх. О, почекай, шановний Тумілов. Мої діти вчинять такий галас в твоєму тилу, що не пізнаєш своїх еполетів.

Надзвичайно мовчазний італієць раптово розговорився. О, я знав причину.

— Ми захопили в полон білий штаб, — Антоніо поглянь, певно й Тумілов тут, — і Міланець подався, схожий на kota, що вгледів мале мишеня.

Через хвилину він повернувся захеканий і голосно сповістив:

— Тут сукинний син, — і стис кулак і стукнув по набойному пакунку.

— Тов. комбат, дозвольте... перед ними бабахнуть?..

І, як орел крилом, майнув кулаком в повітрі — несучи в собі символ погрози. Велику силу він мав у м'язах; від стуку в пакунках

затремтіло і шелеснуло мідним дзвоном. Я погодився, і Антоніо елегантно вклонився мені.

— Ми всім батальйоном судимо їх — нагадав я, і ми вийшли з штабу. Я спостерігав мого товариша. Таємний виблиск загравно палав в очах, затухав і знову палав, коли хто вимовляв ім'я Тумілова. Іноді виблиск розгорявся так міцно, що кожен сказав би, що це горять давнішні думи, — бажання відплати.

Він мовчав усю дорогу і тільки інколи посміхався.

... І ось, коли невеличка площа була усіяна рясноквітними червонарами — гомін утих. Направо від імпровізаційної трибуни стояли 9 полонених офіцерів з Туміловим на чолі, а наліво 470 денікинських салдат, що здалися доброхіть.

Воєнком зійшов на трибуну і в промові висвітлив ролю та метування Червоної Армії, як захисниці усіх працюючих. Поруч з ним стала Лючія — войовнича та гостра в не жіночому поставі. Чумак говорив енергійно, правою рукою закидав слова, лівою — загірбав, тяг до себе — разом з думками і м'язами — цілком заволодівши настроєм слухачів.

— Товариші червонари та салдати Добрармії. Ми судимо наших та ваших ворогів. Про те свідчать оці документи. Їхній зміст? Який глум над робітниками та над жінкою-пролетаркою вони готували? Слухаа - йте, товариші, — я їх зачитаю!

Лючія ексцентрична вискочила на трибуну й без героїчних поз, глухо викрикнула:

— Дайте я зачитаю!

І знову в напливах двох таборів, в брязканні зброї було щось первісне і могутнє, а шалені слова покривдженої дівчини, охмарені очі маси, що дивилися на вуста італійки та її руку з закинутим догори нрґаном оновлювали монолітність людей давньої давнини, що блукали на річищах Амазонки, Ніла та Ганга.

Протягни на кожного півметра ленту з бенгальським вогнем, запали їх — виблиски сліпучого бенгалю не так зворушать нас, як кожне слово оцих документів, що стали суто-агітаційними та більше впливовими, ніж промови вогнистого трибуна революції, т. Троцького.

І було так, що здавалось, ніби вся історія з її млявими та нудними пірамідами Єгипту, з усією кров'ю середньовіччя, з розмахом великої французької революції та геройством Паризької Комуни — зійшлась збіглась, сконцентрувалася у нас самих — в нашому таборі.

— Гей, ви, хулігани, розстрілюйте швидче — на що цей суд? — слізю зарепетував білявий офіцерик, що стояв поруч з Туміловим.

— Ні, панство, вас судить історія, — відповіла Лючія. Вас судять озброєні робітники та селяни.

— І я буду суддею — вирвалось у Антоніо.

Люте картання вийшло з легенів шістьох сот і гомінко рознеслось навкруги:

— Вас судять робітники!

— Робітники й селяни!

XIII. ДВА САЛЮТИ

Це була повідь новоутвореного океану, де не було хвиль, але була жива кров, сміх та повернене життя. Цей океан, що ми охрестили радістю та перемогою — усвяткував наш великий військовий відпочинок. 600 червоноармійців брателься з 470 полоненими, звільненими денікинськими салдатами.

— Волю та життя даруємо вам,— закінчила Люція свою промову з трибуни.

— Ідіть або додому...

— Або до нас, довести до кінця справу робочої волі,— ревнув своїм баритоном Антоніо. Через 20 хвилин мене сповістили, що 310 багнетів піднялись у небо з червоних лав. Братання привело до озброєння!

Два стани злилися. Так зливається дві річки — чистий Дніпро, що тече з далекої Смоленщини прямо та непорушно,— та Прип'ять, що зачинається в багнищах Білоруси. Дві річки зустрілися вороже,— але Дніпро переміг, він прийняв братерньо свою сестру, змінив її напрям, дав свою чистоту і вже разом з нею кинувся на південь — широкий та могутній.

Так само наш табір, разом з новим вливом кинувся на південь до останньої перемоги над генеральським зборищем.

Ще через 10 хвилин 9 полонців — офіцерів ми повели під конвоєм на розстріл. Вирішення на це було одноголосне. І я запам'ятав знаменну пригоду.

— Хай італійці, що поперше нас постраждали — винесуть кару — галасували в лавах

— Революція вимагає їхньої смерті,— промовив рішуче Антоніо.

Я з превеликим жалем думав про болючу необхідність та неминучу кров, але нашому присудові допоміг білявий поручик.

— Так, коли я мав силу — то персонально катував комуністів, а хочете знати, то кров — цемент нашого життя!

Я подарував шановного промовця вдячним поглядом й додавив:

— Дас - с, розумничий молодик. Кров — цемент життя, але життя, що перемагає! Занотуйте це на вашому лобі.

Офіцери приємно мовчали і певно вибачили нам рішучість, що так швидко наближала їхнє безгайне, непотрібне життя до смерті.

Я подивився на Тумілова. Він стояв струнко і з погордою оглядав нас. Рука інколи тулилася до вуст і крутила вуси. Борідка підковкою виступила вперед і вітрець наче хлопчак бив у підковку сухим кулачком і нанизував у волосся легенькі соломинки, підхоплені з землі.

— Невже не пізнає тебе та Люція? — запитав я Антоніо.

Антоніо думав те саме. Він з надхненною мовчазністю походжав біля конвойних і зрідка позирав на Тумілова.

— Тек - с. Мабуть осліпла, чортова душа! Тумілов почув нашу розмову і відповів довгим аристократичним поглядом.

— Гіпнотизьором не станеш — опізнився,— озвався Міланець і, розлютувавшись, покликав двох артилеристів.

— Прошу уваги, шановне панство. Зараз італійськими набоями, що ними вбивали нас, ударять радянські гармати. Чуєте, пане полковнику?

І Антоніо зареготав, взявшись у боки.

— Ха, вам неприємно? А на „Офіоне“ було солодше, наш добрий і високоповажний аташе? Ви розстріляли мого брата моряка за участь в бунті? Ви радо випускали наші Міланські набої по наших друзях, так радійте тепер! Ми зараз вдаримо з трьох гармат,— викрикував мій італієць, насміхаючись над офіцерством.

— Це буде салют вашої смерті і нашої солідарності!

— Заткни свою горлянку,— раптово визвірівся Тумілов.

— Фі-фі, любий аташе, як це неделікатно. А згадайте, як ви закатували моряків... і кого?... А а?..

Я змоторошнів від пекучих спогадів. Я гадав, що Антоніо вийде за межі революціонера, що Тумілов перед смертю учинить щось надзвичайно панське.

Але... вдарили гармати. Гучний землетрус спинив нас усіх. Ухнули лани, й далекий відгук покотився у сухі простори. За першим вдарив другий, і набої з присвистом перемахнули обрй.

— Браво,— крикнув Антоніо і захопився за лопату.

... Коли могила була викопана, Люція попрохала в своє розпорядження 10 хвилин для інтимної розмови з смертниками. Тов. Руденко (командир конвою) і я — погодились. Італійка шепнула кілька слів Антоніо й, поклавши руку на його плече, стала росло та струнко перед майбутніми мерцями.

Погляди ненависти та незнаного докору відповідали й на це.

— Так, сіньйори. Я хочу перед смертною годиною перевести з вами розмову... на тему про... ваші симпатії до мене. Це, здається, ви — полковнику Тумілов, готували мені любовний делікатес? Правда, пане полковнику?

Тумілов повернувся до своїх колег і щось наказав, заговоривши англійською мовою. Напевне, це була якась демонстрація, бо всі почали ритися в свої кешенях і витягши якісь речі, поначепляли їх на груди.

— Що це значить? — запитав я здивований.

— Подивись, Антоніо, це — ордени,— і Люція підійшла розглянути ближче.

Майже у всіх блискотіли срібні ордени якоїсь чужоземної держави. Я бачив їх вперше, але Антоніо, що добре знався на орденах багатьох країн, допоміг нам усім.

— Це — орден Міхаїла. Англійський орден!

Я засміявся над нікчемними цвяшками, насміхаючись над куском металу, що носив в собі „шляхетність і хоробрість“ замість того, щоб ці психичні здатності були плоттю мозкових клітин.

— Хто вам подарував? — і я вгледів як у Тумілова з кешені випала газета. Я конфіскував її, розгорнув і жадними очима натрапив на один абзац, підкреслений червоним товстим олівцем.

№ 220 „Родное Слово“ — 1 ноября 1919 г.

ЦАРИЦЫН. 15 октября, в 11 часов утра на Соборной площади после молебствия и парада войскам гарнизона, на котором присутствовала английская миссия во главе с генералом Хольманом, происходила торжественная раздача английских орденов... Глава миссии ген. Хольман обратился с приветствием на русском языке к ген. Врангелю:

„Ваше превосходительство! По представлению ген. Деникина, Его Величество Король Англии соизволил наградить Вас весьма почитаемым орденом Михаила и Георгия за Вашу высокую доблесть в течение всей войны. На меня выпала весьма большая честь вручить Вам этот орден здесь, на месте присутствия войск, которыми Вы так талантливо командуете.

Приходится сожалеть, что расстояние мешает Его Величеству лично наградить Вас за службу и исключительную стойкость в борьбе с нашим общим врагом — большевиками. Прошу принять мои поздравления и прошу верить, что английская армия следит с величайшим восхищением за вашими подвигами“.

После этих слов ген. Хольман надел на грудь Врангеля орден и звезду. Церемониал награждения продолжался. К каждому глава миссии обращался с кратким приветствием, прикалывая орден или медаль, и жал руку...

Далі рядки застрибали в мої очах, і я, переповнений гнівом на „кривавих цивілізаторів“, остаточно переконався, що вовк вовкові не одкусить хвоста. Газету передав Руденкові, а сам злими очима повів по „шляхетній“ сволочі, що понаживала нагороди, запродавшись капіталові.

— Значить, ордена ви маєте за вашу хоробрість над беззбройними, беззахисними дітьми та жінками? Кажить, негодящі. Ви нашу кров переплавляєте в золото та срібло? Це — генерал Хольман, цивілізований кат, виконує „інтернаціональні обов'язки“ і від імени вонючої величності — Короля Bloshinoї Імперії благословляє вас на кривавий злочин?

Я метнувся до Тумілова і з м'ясом вирвав орден і пошпурив під ноги. Я ледве стримав себе, щоб тут же не застрілити полковника.

— І ви були там поряд зі Шкуро, що дере шкуру з немовлят, перед генералом Хольманом?

Рука імпульсивно тяглася до револьвера, але воля і контроль взяли своє.

Конвой, взяв лопати од офіцерні.

Конвоїри забрали лопати і поставили смертників над ямою. Я відійшов і дві сльози (від гніву і нервовости) вийшли на вії.

Люція стала вмить серйозною і суворою. Її цікавив Тумілов.

— Пане полковнику. Пам'ятаєте радіо-музику? Чули сьогодні, як ревнув велетенський Бетховен, наші гармати? Певно ви писали той „документ“? Так, пане полковнику?

Я і Руденко побачили, що бравий панок, одягнутий в полковничу шенелю, весь в уніформі склав свої руки на грудях і глянув в упор.

— Роля Російського Наполеона вам не до краси!

Я чув, як її голос набухає концентрованою волею, як її влучне слово б'є міцно й до крови.

Тумілов спалахнув вогнево, як суха тополя, й витягнувшись, закинув свої гарні вуса догори.

— З проститутками не розмовляю! Замовчи, падло! Була б ти в моїх руках, я зашив би в твоє погане пузо пакгаузного пацюка! Стрільай, сволото, швидче!

Полковник червоний від осраму, вийшов вперед і чекав. Чекав на постріл, але його не було.

— Ти, пане, опізнився з відвагою! обізвався Антоніо. Коли ти маєш усіх пролетарок за проституток, то помиляєшся.. Ну, я гадаю, що дискусію провадити пізно... Геть по-го-ни!— і поки той чекав, він зірвав золотаві погони й шпурнув їх в хлипку глину.

— Лючіє, пора кінчати з оцим гадом?

Лючія, відступивши на три кроки, намірилась в полковника наганом й барвисто розреготалась.

— Пора! Давно пора!

Я здригнувся й застиг. Лючія вистрілила влучно й тому крив'яна пінка, що побігла з рота, винесла наверх скалки зубів. Смертники раптово зблідли й поки розтягався в повітрі вуальний дим, Лючія взяла на мушку нового полонця.

— Лючіє, ти ламаєш дисцип... злякано закричав я.

— Гей, ти местник робітникам, виходь, поцілунка жадаю!

Бахнув новий постріл і розстріляний скотився у яму. Тоді білявий офіцерик і його колеги зіскочили на носки й перебиваючи один одного, заголосили:

— За відібрані маєтки та заводи ми помстимось!

.....омстимось...

— Новий пароплав пливе сюди з набоями!

— „Офіоне“? перекричав їх Антоніо.

— Да „Офіоне“. Він везе нашу помсту з Заходу!

Антоніо запалився:

— Ви живі мерці! Нема тепер потреби у вас! Хай живе життя та революція.

— Хай живе буття, метушилась Лючія, даруючи вогненні поцілунки двом офіцерам.

Це були божевільні хвилини. Проклинаючи нестримну Лючію, й Антоніо, що з олімпійським спокоєм пристрелив двох— я вкупі з Руденко кинувся віднімати їхні револьвери. Поки Руденко боровся з Міланцем (цей швидко прийшов до пам'яті й сунув наган у кабуру), я схопив за руку Лючію й нельсоном повалив її долу.

— Сакраменто, діаболо! Насильство...

Але вона билась на землі й послала востаннє ще один постріл. Коси її розпустилися, впавши долу каштановим сіном, а груди (вона сильно й глибоко дихала!) наче зацікавлені хлопчаки, хотіли пропороти одяг, вискочили з клітини, аби побачити, як закінчується найнеприємніша необхідність боротьби, революційна законність перемоги— розстріл зайвих і шкодливих у новому світі— офіцерів. ...

Ми засипали могилу, а гармати салютували смерті та солідарності

XIV. ЧИ ВІН ПОКОХАЄ?

— Карамба! Стоп!

Обридло мені метелити вихором у денікинському тилу й без всякого плану та огляду кромсати невеличкі частини білогвардіян, наюшувати усюди хаос та безладдя.

Наш батальйон обернувся в партизанський загін, виріс до величезного розміру. Мені здавалося, що ми являємо з себе крижану сніжину, яка котиться згори. Але ні мені, ні моїм червоним друзям не було

до вподоби, що в оцій лавині інерція дужча, ніж воля та план, і що наш величез-сніговина несеться в бездоріжж до невідомих долин.

— Карамба!

— Ми повинні влитися до регулярних частин Червоної Армії, — поставив я вимогу на військовій нараді.

— Стоп!

Ми вирішили твердо:

План — план — план!

„Дисципліна, дисципліна — порядок“.

Ці слова (навіть в таких повтореннях) були виголошені Антонію, який добре знав військові справи. Тому я, після нашого засідання, загадав собі пожартувати з ним.

— Що ж, тов. Антонію, і кохання так само плануєш? А знай, що Лючія безтямно закохається в тобі!

— Пішов під бика доїти молоко. Геть з такою розмовою!

— Пробач, друже. Ти — червоний гість з закордону і тобі особиста пошана, відгукнувся я.

Високолобий Антонію усміхнувся, підійшов до мене і вписав щось у мого блок-нота.

— Ось тобі на спомин. Візьми та не жартуй!

„Не жартуй, не смійся з нього“, блимнув очима я. „Хіба не можна розважатись у вільну хвилину“. І поглянув у блок-нот.

„Я — не примушений кохати Лючію і вона мене. Але коли ти так хочеш — то я спробую“.

Антонію з Мілану

Воно! і я нарочито висунув голову у вікно. Він сидів за хатою на лавочці і уважно закликав до себе Лючію, що підходила зліва з великою скибкою дині. Слів я не дочув і заінтригований, залишився біля вікна.

— Ач, планує на поцілунок, — заздри я.

... І ось, обгризена шкурка упала до ніг оранжевим остружком, а губи Лючії, що ненаситно сміялася (стоп, карамба!), зробили хитрий вибір — вони потяглися до загорілих (не оранжевих) губ її слухача й розмовника.

XV. ТРІУМФ ЗІРОК

І була ніч. Чорна несила ніч. Як синя коханка, вона розметала у небі волохаті коси, що пологими хмарками вкрили зорі і пливли з півночі, безупинно, ніби хтось їх закликав до себе...

Тоді у північ упав долу осінній спокій і все ошарував вохкою росою. Тоді ніч поцілувала землю. Безумно і шалено. І через те в небесах просочило зорями, краплинками золотого поту.

Темрява навіяла мені задуму і тихий безнервовий сум, якого не вистачало нам у метушливому життю. Я без звички раптово оселив собі юнацьких мрій — каліфів на годину.

Я вгледів їх обох закоханих — вони йшли у зелену тмянь барвистого саду, з'єднавши руки.

— Ось. Цієї ночі...

Вони йдуть самотні, а тьма мовчить, наче стрілець у засаді і фіолетовим багнетом проколює їх погруддя:

— Жагучий, палкий... донеслось до мене.

То кров струмує в їх, кров червоними шляжками — обігає їхні тіла, кров б'є у скроні і збуджує палючу страсть.

— Ти мій...

Ніч без постріла оволодіває двома фортецями і вже до краю заганяє фіолетовий багнет і шпурляє їх серця у надхмарну височінь. Шпурляє, щоб Антонію, який ніколи не марив про кохання, злився з Лючією назавжди, в неосяжних сузір'ях космосу.

— Припади ще ближче. Я...

То — ніч вириває свій багнет і урочисто сміється усіма зірками так могутньо, що слина падучими аеролітами спадає у земні нетри. Вона вирівнює багнет і наміряється у небо.

— Он - там - вони ці - лу - ють - ся. Бачиш?

І я дивлюся у височінь, у той фіолет величний, де соромно мружать свої очі зіроньки, дивлюся довго - довго — дивлюся на їх ласкавий піт. І коли в етерних хвилях цей піт зливається струмками у Чумацький шлях, я безмовно одбиваю своїм серцем:

— Зорі злилися, зорі злилися!

XVI. ЦІКАВИЙ БЛОК - НОТ

Наш загін став великим колективом і інтимна радість кожного переживалася усіма. Надійшов день, коли Лючія за нашою ініціативою святкувала день річного перебування в компартії, куди вона перейшла з італійської соціалістичної партії. Ми всі зібралися в штабі; чотирьох італійців, між якими були Лючія й Антонію, посадовили за стіл. Легкі страви і питво стояли там.

Після коротких привітань ми подарували кожному італійцеві по блок - ноту з червоною оправою. Простий був подарунок, але сердечний.

— Лючія і ви чужоземні брати. Ви — перші ластівки нашої міжнародньої дружби! Отже дозвольте нам просто без непотрібного патосу висловити нашу подяку вам за те, що наш червоний прапор не забруднився, а навпаки кожна капля крові нашої що падала на нього — була зерном перемоги на кривавому ґрунті. Хай же буде врожай. Хай живуть борці світової революції.

„Вигуки „ура“, „віва“ покрили мої слова і тоді ми розкрили блок - ноти і написали італійцям, хто що мав у думках.

Добре я запам'ятав, що ми писали Лючії. Італійка була ювіляркою і тому найкращі написи припали їй.

Ми писали:

„Дорога товаришко Лючіє.

„Ми, твої побратими у боротьбі пролетарів, прості червонарі і червоні командири, щиро бажаємо, щоб ти й надалі лишилася в наших лавах достойною більшовичкою. Ти — нам сестра, а ми тобі — брати, і національність не роз'єднає нас. Памятай, що ми жили у величну добу боротьби і що рух кожного нашого м'яза велитенськи відоб'ється на екрані майбутнього! Дбай за пролетарську єдність і міцноволій Інтернаціонал!

Віва ляхочаторі Італіана!
 Віва Мондіале Унію!
 Хай живуть італійські робітники!
 Хай живе Світова Спілка!

Я дивився, як мої друзі один за одним підходили й писали кожному італійцеві в блокнот. Надійшла й моя черга. Я взяв італійчиного блокнота в руки. Під підписами червоноармійців я вгледів й додаткові написи.

„Хай живе рівність полу! Я бажав би за твою щирість само-відданість революції поцілувати тебе! Ти б знала, як цілує щирий українець. Проте будь більшовичкою й таке інше...”

Руденко — позапартійний.

Я не хочу, щоб ти була Жанною Д'Арк. Ти вище неї. Я сам бачив, як ти прикладом лупцювала боягузів.

Шмідт — бувший анархіст.

Будь більшовичкою до мозку костей. Окрім пролетарської революції — нічого нема в світі.

Чумак — воєнком.

Далі розпанаханим розчерком, певно юнака, було написано:

Ти, Лючія, маненька куронька! Усюди умій квохчати за жіноче право. А я виросту, буду твоїм півнем. Хочеш? Хай живе юнацтво!

Яків — доброволець - комсомоліст.

Знизу лишилося велике місце. Товариші огорнули мене своїми головами і сміючись гомоніли про напис Руденка. Я хотів підписати таємно, але всю увагу звернули на мене.

— Ага, прийшла коза до воза. Ну, пиши.

О, далека южанко! В моєму мозку, як у великому лабіринті повстала твоя тінь. Я відчув, що кохання не тільки сидить у серці, а шугає й поза розумом, поза думками і несвідомо для людини керує вчинками людей. Я написав:

Лючіє!

Багато хоче сказати моє серце і політичного й емоціонального. Ти — друг і товариш, єдина жінка в батальйоні. Хоч ти сьогодні й ювілярка, але бажую тобі цілуватися з бравим Антоніо не так безпечно. Будь обережна і не хвилюй інших. Не то — коли-небудь я забуду про революцію і зроблюся твоїм Дон - Жуаном. Хочеш — любя і шановна? Я — не чернець.

Хай живе і всякая прочая петрушка...

Товариш Ніколо (так вона завше взивала мене).

Мій напис побив рекорд сміху та щирости. Всі реготали, а найдовше сама Лючія. У відповідь вона стисла мою руку. Я тріюмфував, а наша вечірка продовжувалась під згуки демократичної балалайки і двох італійських серенадних мандолін.

XVII. ОСТАННЯ ПЕРЕМОГА

Минуло ще два дні.

Наш 3.000 загін влився в регулярну Червону Армію. Нас вітали за нашу вдачу і ми поділяли загальну радість, готуючись до нового нападу. Але мою голову опанував смуток.

Я зажурився. І було чого...

Ще вчора безжурний Антоніо завітав до мене, балакав зо мною про чарівну Італію, залишену їм для нас. Він передав мені новину, що білі знову будуть шкентить нас італійськими та англійськими набоями.

— Це наш Мілано несвідомий постачає...

І він показав мені в часопису білих, що військовоє зряддя прибуло у порт на тім-же „Офіоне“. Антоніо притих і чекав мого наказу.

— Я зірву... закінчив він і зник... Зник, і досі я не знаю, де він. Я шукав його, питав за Лючію, але даремно.

Тільки записку залишив мій італієць:

Дорогий тов. комбат!

Недаремно полковник Тумілов перед розстрілом казав, що помста йде пароплавом з заходу.

Хай ту помсту ми — інтернаціоналісти — знищимо нашою солідарністю! Хай буде так!

Любий друже. Я зникаю з нею — з Л.

Хочу в моїх останніх діях запалитись дуже і яскраво; хочу згоріти, як сонцеявний бенгаль, зараз-же хочу вибухнути так, щоб чула не тільки Україна, а й Італія, а з нею і весь світ. З набоями я щось таки та вчиню — я припиню ворожий наступ.

Я пишу про себе. А Лючія? — вона стоїть біля мене і дивиться, що я роблю. Вона мовчить і готує зброю... Хай буде так!

Прощавай, наш славний комбат! тов. Чумак дозволив нам чотирьом піти у глибоку тилу розвідку.

Чи побачимось ми?

Твій Антоніо

Я прочитав і щось болюче кресонуло в грудях. Коли б у розсічені груди покласти їжака, щоб він лохматив жили біля серця, — то і тоді б той біль не був такий колючий.

З того часу я не бачив італійця. Також не бачив я і Лючії.

Зараз, коли будуємо, коли кров зцементувала будову, коли багнети, як гвіздки, сколотили її, — мені легко пригадати. І я пам'ятаю яскраво, що через чотири дні над Одесою гримнув великий вибух. Заграва золотими соломками зросла до хмар і позвисала відтіля чорними колосками диму.

— Це — італієць, — заговорили всі.

І тоді наш загін, наче серп — вигнутий з флангів, пішов на жнива, на Одесу. Я наказав врятувати нашу розвідку.

І ми никали усюди, наше лезо під рукою суворого женця скосило всю ворожу силу — і ми шукали наших живих, а знайшли лише труни.

— Де ж Лючія? запитав я.

— Читай. І Руденко подав мені записку.

„Товаришам з червоного стану.

Коли ви надібаєте на наші труни—передайте в №—батальйон, тов. Ніколо, тов. Руденкові і тов. Чумакові і усім, усім, що ми були полонені.

Я обдурила офіцера, забила його, але врятувати товаришів не встигла. Іванченко, Яків—комсомолец, і мій прекрасний Антоніо замордовані...

Я пишу біля їх мертвих. Сама-ж я—зникаю, я їду в Мілан розповісти робітникам збройного заводу про безглузде нахабство консулата. Я буду агітувати—я розкажу, що набої везуть не в Африку, а на Україну...

Ми з-за далеких обрїїв Італії простягнемо вам нашу руку...

Прощайте! „Офіоне“ чекає на мене...

Лючія з Мадженто“

XVIII. ЕПІЛОГ

Високолобого Антоніо (лоб пручився, як дуб у височінь), Іванченко та Якова (того, що написав Лючії: будь моєю куронькою та квохчи за жіночі права) ми поховали з шанобою.

Я згадав про документи і прочитав їх знову. Тому, на знак того,—що три були червон'арами, ми в могилу трьох вкопали рейку і припаяли п'ятикутню червону зірку.

Рейку—в знак сили, волі і плану...

Зірку—в знак єдності та нашої ідеї...

... Тепер могила стоїть на ланах під Одесою.

Над нею пливе сонце, над нею йдуть ночі, червонарять над нею вітри—до неї ходять люди.

А Лючія?

В часописах писали про страйкування у Мілані...

О, італійко,—це твоє безмежне кохання! Дужа волею, ти на плечі свої накладаєш хмари півночі, а з Італії усієї ти зриваєш голубу ряднину небес і прямуєш до „Уніо Мондіале“, до Всесвітнього Союзу.

Ти прямуєш солідарна й велика! І з тобою гартуються маси, ти поважним кроком ідеш не одна, перед тебе і за тобою бує розголоса Червонея, розливна, як океан—з мозками замість піни.

З тобою йдуть легіони революції—тієї, що цвіте на кривяному черноземі серць.

... Де ти зараз?

... Де ти?

П. КОЛОМІЄЦЬ

* * *

Прохожу земними садами,
і бачу веселих і юних,
вони безтурботно гуляють,
співають пісень безтурботних,
бо знають: душа проростає
на довгу дорогу в майбутнє.

По праву зухвалі і горді,
виховують творчу пружність,
а тілом веселим і ніжним
єднаються з квітнем і громом,
і громом весіннім зростають,
і пісню бездумну підносять.

Веселі, і чисті — як роси!
Дозвольте позаздрити шляху,
позаздрити шляху за обрій.
Іти вам другими стежками,
не з нашими плутати ноги,
не з нами ключі вам шукати.

Рости вам туди, де ніколи
не дійде шерега достиглих.
Рости вам крізь знайдену мрію,
шукати незнаного шляху,
і в казку не раз ви зайдете,
у казку, що ми не посміли.

Лишайтеся горді й бездумні,
йдіть до машин і на луки,
і вогкість юнацьку не тратьте,
вона — як вино буде кріпка,
коли ви додержите впору
на нову дорогу незбиту.

Машина і луки — це південь
і північ, що зійдуться разом.
Тоді придивляйтесь до сонця,
вслухайтесь до бур неможливих,
прорізуйте очі широко
і племінь із тінню з'єднайте.

Прохожу земними садами,
і бачу веселих і юних,
вони безтурботно гуляють,
співають пісень безтурботних,
бо знають: душа проростає
на довгу дорогу в майбутнє.

ГАЛИНА ОРЛІВНА

ЕМІГРАНТИ

Коли докучало сновигати по хідниках чужого міста, відходили далі від нього — туди, до жовтолистого парку. Ходили по золотих алеях, наче шукаючи чогось між засохлими трупами минулого літа.

Листя — трупи, як тоді, в - осени, там — над Дніпром, над Бугом.

Трупи — листя... Відворот... Дощ... Мряка... Трупи над дорогою... Одноманітне торохкотіння коліс реквізованих підвід, і між коліс, разом із болотом — пожовкле листя... Звідкілясь із середини — порожнеча... А ззаду — все більші й більші простори, що відділювали їх від свіжо-насипаних могил там, на просторах полях...

Ззаду — цвинтар, навколо — зневір'я, а спереду сіра стежка, а спереду — безконечне блукання під назвою „емігрант“...

Бліді руки перебирали золоте листя:

„Емігрант... — це колись протестант, поборник... Тепер — „емігрант“ — значить сіра, зіскулена, докучлива істота в подертих черевиках, це муха, від якої відганяються всі...

„Емігрант“ — Хіба ж не листя — напів-мертве, напів живе, що має в собі лише одну краплю хлорофілу і тримається тільки зусиллям волі, щоб не впасти трупом на чужу землю?...

Був осінній вечір, один із тих вечорів, коли особливо важко буває висидіти в хаті із сірими стінами сутерен, або дощатими перегородками мансард. Несподівано впав сніг. Справді, він за хвилину розтав, але у кожного зосталося дивно-болюче почуття:

— „Ще одна зима“...

І кожний, ховаючись від самого себе, поспішав накинути на плечі „благенького“ плаща й вийти на вулицю, щоб хоч на якусь хвилю змішатися з байдужою, веселою юрбою, і разом із нею дихнути одним повітрям, а потім завернути за ріг, до маленького провулочка, в кінці якого жовтіла ліхтарня. Під ліхтарнею виднілася вивіска з лаконичним написом: „емігрант“.

I

В невеликій кавярні, було порівнюючи захисно. В кожному разі не лив дощ, а головне — було тепло, панував загальний гомін і це відривало від звиклих, буденних думок.

Недалеко від орхестри, в кутку, за маленьким столиком двоє мужчин захоплено про щось говорили: жінка, що сиділа між ними, лише час від часу вставляла своє слово.

— А я тобі кажу, Сергію, що скрізь, рішуче скрізь можна заховати свою чистоту і донести себе цільним до кінця, говорив молодий з гарною

русявою головою мужчина. — Коли людська душа підноситься від землі, від усіх брудів її, тоді їй вже все одно, де вона знаходиться: на Україні, в Африці, чи на Марсі. Важний індивідум, де б він не перебував...

— Неправда! Кажу тобі, що все це тільки надірваність, поза, все це — ненормальне... Можливо, що для тебе воно є зрозуміле і задовольняюче, але я — син села — на все люблю дивиться тверезо. Йй-Богу, ви мені всі нагадуєте літунів, які вічно висять у повітрі і не мають де спуститися.

— А ти маєш? — спитався русявий юнак.

— Маю.

— Де?

— Свою хату.

— Ха - ха - ха. Так піди ж ти до неї...

— І піду.

Сергій звів свої густі, темні брови, що враз надало його обличчю суворого вигляду.

— Наталю! — звернувся він до своєї сусідки. — Є у вас дома земля?

— Є...

— А робити ви умієте на ній?

Наталя підвела свої очі на Сергія:

— Не вмю, але можна навчитися...

— І чудесно. От і поїдемо на нашу землю працювати, а ці панички нехай собі на скрипоньці грають... Євгене, ти куди там задивився? — перервав він самого себе. — Ага, художні вражіння — протягнув іронічно. — Слухай, краще покинь. Не варто заглядатися. От це тобі ще один примірник, отруений трунком емігрантського життя...

Всі троє стали дивитися на жінку, що сиділа проти них в товаристві кількох мужчин. Сиділа струнка, гарна, з пишним чорним волоссям, з закругленими формами і блідосинім лицем. Те, що зупиняло на ній погляд, здавалося, було контрастом між її очима — чорними, викликаючими — і тонкими, ледве помітними ямками, в куточках уст, — ямками, що ховали в собі щось глибоко пережите. Часом вона зверталася до кого-небудь з своїх сусідів і обливала сяйвом своїх очей. Крізь гомін і галас, крізь звуки оркестри проривався її дзвінкий нервовий сміх. Сміх уривався, і її очі зупинялися на випадкових предметах, а сама вона в той час наче завмирала... Слухала себе і раптом, наче збуджена, починала ще голосніше сміятися. Тоді її уста одкривали ряд білих зубів і якимось дивно здригалися куточки уст з їх ледве помітними рисочками відчаю.

— Вона гарна — промовив Євген, не відриваючи від неї своїх очей. — Ти її знаєш?

— Ще з Києва. Курсистка. Оскільки не помиляюся, то вона ступила, або збирається ступити на слизьку стежку.

— Ти звідки це знаєш?

— Та вже знаю, коли кажу. А врешті, що ж тут такого дивного? Це вам зайвий доказ ненормальності еміграції... Ви думаєте, що вона цим не мучиться? ... Мучиться, але робить однаке те, чого б нізащо не зробила в нормальних умовах. Глянь на того товстого, що сидить

поруч неї — сказав, нахилиючись над вухом Євгена. — Вона ж його не-навидить, це ж ясно, але...

— Не може бути!..

— Ну, коли ще цього не сталося, то скоро станеться. Не сьогодні, так завтра, чи не все одно — коли?

— Але ж це було б страшною несправедливістю. Вона ж — краса!..

— А, яка там справедливість! Подумаєш — несправедливо. Думаєш, що і їсти нічого? Сантументи прокляті, ось що! „Коли ж життя таке... таке...“, а яке воно оте життя, й сама не знає. У, аристократія в рукавичках!.. От би вас землю орати пустити, швидко б жиру позбулися...

А Наталя, дивлючись на жінку, весь час намагалася згадати, де саме бачила вона ці нервові рухи, це волосся, риси обличчя... але очі були якісь незнайомі, а дивні ямки в кінцях уст робили лице чужим і незвичайним.

II

Мешкала Наталя на мансарді, відступаючи одну з двох кімнат Євгенові та його двом співмешканцям — Лопуху і Лященкові. Мужа Наталі от уже два місяці, як заарештували за „погані документи“ і досі ще тримали у в'язниці. Наталя через день носила йому передачі, від нього ж діставала листи, повні скарг на режим та на хворобу, яка розвинулася в стінах в'язниці.

І тепер, повернувшись з кав'ярні, Наталя вийняла з кешені коперту: це був лист від її мужа Миколи. Знов він був повний самих скарг.

— І як йому не обридне — промайнуло в її голові, але в ту ж мить вона себе зупинила.

— Бідний... згадавши Сергієві слова, всміхнулася: — Бідний „літун...“

Перед нею виплило енергійне, з суворими очима, лице Сергія, що якось м'ягчало, коли зверталось до неї.

Раптом їй згадалася дівчина з чорними очима:

— Де саме бачила її?...

А за стіною сварилися Лопух з Лященком:

— Сьогодні ваша черга стелити ліжко — говорив тоненький тенор.

— А я не буду, от і все!...

— Але ж у нас була умова...

— Ви мені будете вказівки робити? — лютився бас. — З вами говорить полковник УНР!

— Еге-ге, минулося!..

— А ви й раді?

„Починається...“ подумала Наталя.

Лопух і Лященко завжди сварилися. Полковник відмовлявся в чергові дні замітати хату і сварка кінчалася тим, що Євген хапав віника і замітав за них обох, або кожен з них замітав тільки свій куток, а потім з ображеним виглядом цілий день „принципово“ сидів у своїм кутку. Але ліжко в них було одне і служило вічною причиною до сварок.

— Де її бачила?... Чи не в Києві?...

Перед нею встали золоті верхи соборів, Бібіковський бульвар, сади, університет, курси... і раптом вплив образ дівчини з довгою косою чорними очима.

— Вона! Безумовно вона. Але як же вона змінилися.

Згадалися Наталі курси: нескінченний, круглий коритар навколо „головної“ аудиторії і дівчина з довгою косою коло розкладу лекцій. Згадала, як потім вони познайомилися на кольоквіумі у професора, як вона тоді прикувала її увагу своїми темно-глибокими, якимись загадковими очима.

— Ольга Гриневич... Донька лікаря Гриневича. Але ж що з нею? Звідки ці теперішні очі? Звідкіль ці куточки в устах?...

— Слухайте, пане добродію, ви зовсім стягли з мене ковдру!.. трошипів за стіною голос.

— Перепрошаю, це моя ковдра!..

— Але ж ми на спілку вкриваємося двома, щоб тепліше було.

— До чорта всякі спілки! Я не комуніст... .

Почулося метушіння. Очевидно, обмінювалися ковдрами.

„Літуни“. — пролунало ще раз в голові Наталі.

III

— Будь ласка, Сергію, познайомте мене з тою курсисткою з Києва.— просила Наталя.

— Вона цікавить вас?

— Трохи... .

— Вона й Євгена зацікавила. Зовсім згубив голову... .

— Дивно, мені він нічого не казав про це знайомство... .

Увійшли до кав'ярні і зайняли свій столик. Було ще досить рано публіки було мало. Коло шахматного столика стояв Євген і напружено дивився в одну точку, кудись поза шахматну дошку.

— Що, хочеш навчитись не давати „матів“? Шкода, брате, часу... . меснув Сергій по плечах Євгена. — Іди, краще, до нас.

Вони сіли за столик.

— Ну, як, ще не було? — саркастично всміхаючись, запитався Сергій.

— Ні ще... — злегка червоніючи відповів Євген. — Знаєш, Сергію — якось живо почав він. — Це надзвичайно багата натура. І вона зовсім не така, як ти це собі уявляв. Перш за все. І вона надзвичайно розумна, остільки, ще мені іноді соромно буває за себе перед нею. А потім в ній є щось таке пориваюче, якесь незадоволення, якесь тривожне шукання чогось. До того вона пристрасно любить музику.

— Ти грав для неї?..

— Ні, але вона просила прийти зі скрипкою... — промовив і опустив очі під насмішкуватим поглядом Сергія.

— Ще не дістали посади? — спитала Євгена Наталя, щоб перенести розмову на іншу тему.

— Пропонували сьогодні в оркестру до кав'ярні.

— І ви, звичайно, відмовилися — упевнено сказала Наталя.

Вона знала, що от вже третій місяць Євген не має праці і голодує, але знала також, що він не понесе до кав'ярні своєї скрипки.

— Я, здається, вступлю молодшим робітником до пекарні — сказав Євген. — Мене обіцяли улаштувати.

— Добре зробиш, — сказав Сергій. — Тільки ти їм, брате, не забудься показати свій диплом з консерваторії: це для них дуже важний документ.

Тим часом по-між столиками проходило товариство, на чолі якого йшла струнка жінка.

Товариство очевидно було в піднесеному настрою. Між ними Наталя зауважила молодого прилизано-легковажного юнака, бувшого урядовця особливих доручень при міністерстві закордонних справ і завідуючого інтендантурою при одній військовій частині. Обое в свій час добре нагріли руки і тепер доживали свої „запаси“. Крім цих двох був ще один низенький, присадкуватий, підстаркуватий добродій, коло якого весь час крутився якийсь юнак з гумовою ногою. Всією своєю істотою юнак, здавалося, хотів показати свою прислужливість і покірність товстому панові. Коли пан (він говорив по польському) хотів сказати який-небудь дотеп, юнак з гумовою ногою зарані попережав його тоненьким, підхлібним смішком. З незрозумілою для нього поспішністю бігав і метушився коло всіх, здивовано озиралась: — Чому ж, мовляв, не смієтесь?..

Крім Ольги, ще була одна жінка. Її худе лице, руде волосся і підмальовані брови справляли неприємне вражіння. Вона, не перестаючи, заливалася сміхом і кокетувала з бувшим урядовцем особистих доручень. З інтендантом, очевидно, у них були цілком певні відносини.

— Це одна з тих бувших машиністок при міністерствах — пояснив Сергій. — Їм тепер вже при міністерствах нічого робити, то вони от так здобувають собі кавалок хліба...

Ольга була сумна і якась напружена. Тільки коли до неї підійшов Євген, вона віджила і обернулася до нього, забувши за ціле товариство.

— Ольга Константинівна, ви пам'ятаєте про те, що обіцяли? сказав до неї товстий добродій.

— Про віщо? — відірвалася від розмови, — ах так, я обіцяла поїхати з вами до театру... Добре, я зараз...

І знов до Євгена.

— Знаєте, я вас хотіла бачити. Мені вас бракувало на протязі цілого дня. Це дивно, але коли я з вами розмовляю, я почуваю так, ніби в душній кімнаті розчинили вікно і в неї широкими хвилями вливається чисте повітря. А це конче потрібно — час від часу відчиняти вікно, інакше можна задихнутися... — додала, злегка піднімаючи ліву брову і здригуючись куточками вуст.

Євген мовчав. В її очах сполучилося все: і краса, і відчай, і жага радості, може і гріх, і туга за чистим... а в його душі звідкись, із самих глибин росла й наростала музика — однаково сильна й ніжна...

— Перепрошаю! — почувлося над ними. Це був Сергій. — Одна ваша землячка, що була з вами раніш знайома, хоче з вами говорити.

Встала і пішла за Сергієм. Проти Наталі зупинилась здивована.

— Я вас собі не пригадую... — проговорила, подаючи руку. — Ви мене знаєте з Києва?

— Так, я знаю вас з курсів.

Очі Ольги засвітились.

— Ми, може, були на одному курсі?

— Ні, я була старша од вас, але ми якось здавали разом кільквіум з літератури і пізніше зустрілися.

І вони із захопленням почали згадувати курси, професорів, „Молодий театр“, студентські збори, потім мітинги, перші дні розкошів революції.

— Ольга Константинівна! — підійшов до неї юнак з гумовою ногою. — Пан Пржевольський питається, коли пані вже зможуть піти до „Rozmaitosci“?

— Прошу переказати своєму панові, що я зовсім не піду, — різко сказала йому Ольга, з невимовним призи́рством дивлячись на зігнутого юнака.

— Черв'як! — промовила півголосом, коли той відійшов.

Товариство очевидно образилося на Ольгу.

Принаймні пан Пржевольський демонстративно встав і стримано вклонившись Ользі, гордо вийшов, несучи свою лису голову.

— Їх вельможність, проше пані, образилися! — промовив крізь зуби Сергій.

IV

Євген вправлявся на скрипці. Лопуха і Лященко не було вдома, а Наталя що-йно повернулася з праці й розпалювала в грубці.

Євген з ранку не мав рисочки в роті і не було жодних надій на те, щоб десь дістати грошей. Треба було одігнати всякі думки про вимоги жолудка, та як їх одженеш?

А тут іще й інші думки:

— Що значить цей її тон, якого вона тримається у відношенню до нього? Що значить цей довгий погляд, що зупиняла вчора на ньому? Яка таємниця криється за тією веселістю, що так же раптово зникала, як і з'являлася?..

Сергій помилився, що до неї... Цей старий, товстий добродій... не може бути. . . А що коли Сергій не помилився?.. Тоді... але й тоді вона прекрасна, і тоді він її цілу, разом з її життєвим жахом, разом з помилками і гріхами, і бажанням чистоти, — і тоді він її любить.

А вона?.. Як же вона?.. Вона вчора так довго дивилася в його очі...

— Коли я з вами, то почуваю, наче в душній кімнаті розчинили вікно і туди вірвалося свіже повітря. — Так вона сказала.

Зрештою вона так любить музику... так відчуває її...

Але як могло статись їх зближення?

„Вона отруєна достатком і не може жити інакше. В цьому й ціла причина її поступовання...“ — так сказав Сергій. — Ні, ні... Він помилився... Як міг він так подумати? Вона, така розкішна, могла б бути з тим дегенератом?..

В двері постукали.

Увійшов елегантно одягнений добродій і відрекомендувався:

— Громберг. Адміністратор кіна „Олімпія“.

— Чим можу служити?— запитався Євген, кладучи скрипку і просячи його сісти на єдиний стілець, який був у хаті.

Громберг оглянув критичним оком кімнату.

— Маю до вас справу. Я читав ваше оголошення в часописі про те, що ви даєте лекції на скрипці. Отже я прийшов запропонувати вам більш вигідну працю.

Я можу вам запропонувати музичну ілюстрацію картин у кіно.

Євген в першій хвилі хотів категорично відмовитись, але спазми в жолудкові нагадали йому про можливість пообідати.

— А яка може бути платня?— запитався, червоніючи, наче збрався вчинити якийсь злочин.

Громберг демонстративно ще раз оглянув обдерті стіни мансарди і на хвилину зупинився на лиці Євгена.

— Ви не тутешній... Певне з Росії?

— З України..

Громберг знову помовчав.

— Можна дати п'ятьсот марок за вечір.

Він очевидно зменшував установлену цифру, але для Євгена вона була колосальною.

„Можна буде вдень працювати над собою, вправлятися, грати, а ввечері йти до кіно, так само, як би йшов до пекарні...“

— А дозвольте оглянути скрипку...

Громберг взяв скрипку до рук і почав її уважно, з виглядом знавця, роздивлятися. Це починало дратувати Євгена. Він з ненавистю слідкував за пухлими руками, що безцеремонно перебирали його ніжно-улюблені струни.

— Скрипка дешевенька— з апломбом заявив нарешті Громберг.

— Скрипка прекрасна— ледве стримував себе Євген. Я з нею концерти давав.

— Так, пан давав концерти? Самі, чи з ким-небудь?

— Сам... буркнув Євген.

— Ну, то може ми з паном якимось умовимось?— відразу перемінив тон адміністратор „Олімпії“.

„Певне вже обідав“— думав Євген, дивлячись на сите задоволене собою лице.

— За шістьсот підете?— категорично запитався Громберг.

— Я не піду зовсім — несподівано вирвалося у Євгена.

— Не підете?— здивувався Громберг.— Ага, значить, пан вже має якийсь вигідніший ангажемент.

— Не маю і не хочу мати — викрикнув Євген.— Прошу більше не турбувати мене...

Здивуванню Громберга не було кінця. Очевидно, перед ним перший раз була людина, що не хотіла заробити грошей. Він встав і пішов до дверей, але не відійшовши двох кроків, щось надумав, зупинився і рішучо запитав:

— По сімсот підете?..

— Та ні ж бо. Я ж вам уже сказав! — зі стисненими кулаками прошипів Євген.

Коли тільки Громберг вийшов, Євген, стиснувши долонями голову, повалився на ліжку.

V

— Євгене, можна?— почувся за дверима голос Наталі.

— Вийдіть, Наталю.

Наталя стала на порозі.

— Годі вам лежати. Ідіть до мене чай пити.

— З хлібом?— неймовірно запитався Євген.

— І навіть з ковбасою— усміхнулася Наталя.

Євген в один момент скочив і за півхвилини вже був у Наталіній кімнаті.

— Ольга Константинівна!— майже скрикнув він.

Ольга дійсно сиділа за столом, на канапі, яку спорудила Наталя з двох деревляних скриньок і плахти,— сиділа вся в чорному і привітно усміхалась до Євгена.

— Правда, несподівано? Я скористала з запрошення Наталі Вікторівни...— говорила, міцно стискаючи йому руку.

— Ольга Константинівна ніяк не могла знайти нас і обшукала цілий будинок, бо ніяк не могла уявити, що можна мешкати на горіщі,— жартувала Наталя.

— Але ж зовсім ні, я знаю, як тепер нашим приходиться жити. Я також емігрантка і багато чого пережила,— сказала червоніючи.

Заговорили про еміграційне життя. Ольга розповіла, як вона поїхала спочатку з міністерством, яко перекладачка з англійської та французької мови, розповідала про працю міністерств на еміграції з їх фантастичними планами.

— Ах, якби ви знали, які вони зараз смішні і жалю гідні з оцією своєю „працею“, з оцим своїм „представництвом“ по чужих країнах, з оцими що-тижневими перевиборами міністрів!

— „Ви були вже міністром?— питає один урядовець у другого.

— О, ні, я чесна людина!“

— Граються, як малі діти, з захопленням граються портфелями неіснуючих справ.

Це так у стінах урядів. А по-за урядами— жах. Мало сказати розпуста,— апогей розпусти. Одні голодну слину ковтають, а другі гареми заводять. Бути коханкою прем'єра хоч на один день— мрія майже кожної жінки.

— Ясно, що утворилася атмосфера, котрої я не могла витримати. Кинула все і от приїхала сюди... вже скоро рік... Довго шукала праці, але...

Про себе стала говорити неохоче і настрій її якимось відразу підупав.

Сьогодні вона виглядала гірше, ніж учора, навколо очей лягли тіні, яких увечері не можна було розпізнати. Проте в цій чорній сукні, на тлі маленької кімнати, вона робила більш просте й симпатичне враження.

— Я скоро теж зостанусь без кімнати...— сказала вона згодом.

— Як так? Ви ж казали, що маєте таку гарну?

— Я мушу з неї вибиратись, то була кімната тимчасова,— вона знов опустила очі додолу.

Вдивлялась Наталя в це темне, довге волосся, в ці спущені вії і здогади за здогадами роїлися в її голові.

„Значить, з тим товстим порвала. Може вчорашнє підлило масла в огонь. Коли так, то добре, зараз саме слухний час підійти до неї... не може бути, щоб була зіпсута до мозку кісток, це лише те павутиння, що в той чи інший спосіб обплітає всіх закинутих по чужих кутках. Конче треба це павутиння зірвати, рятувати треба...

— Ну що ж, де ваша обіцянка?— раптово звернулась Ольга до Євгена.— Ви мені обіцяли грати.

Євген здригнувся.

„Грати?— це було його таємною мрією. Грати для неї... ні, скорше з нею; злитися в згуках, разом полетіти. З дитячих років не випускаючи з рук скрипки, він звик вкладати в неї все. Іноді йому бракувало слів, іноді він навіть не міг уявити, як можна було словами переказати те, що могла передати скрипка. Але їй грати? Що саме? Було б так боляче не відповісти її настроєві, було б так страшно не знайти в її душі резонатора своїм звукам.

— Добре, я гратиму,— сказав нарешті і взяв до рук скрипку.

Чому він якраз почав з Чайковського? Він сам не міг би на те відповісти. З-під рук стали плисти меланхолійні й пристрасні звуки.

На Ольгу музика впливала, як вино. На її блідих щоках запалав рум'янець, вона часто дихала і не відривала своїх очей від рук Євгена.

— Як ви відчули, що я саме це хочу слухати?— запитала не рухаючись, коли Євген скінчив.

Він не відповів, тільки десь в глибині очей його спалахнули нові вогники...

Вже смеркалося, коли Ольга підвелася йти.

— Можна мені іноді до вас приходити?— спитала Наталю.

— Приходьте, Олю, хоч кожного дня!— сказала Наталя. Взяла Ольгу, притягла її до себе й поцілувала.

І коли їх очі зустрілись близько, - близько, вони зрозуміли одна одну.

— Дякую, Наталю!— глухо проговорила Ольга.

VI

Пізньої осені з'їхалися до одного з таборів¹⁾ „культурники“. Приїхав і Сергій. Ходив по бараках, слухав, придивлявся до цих постатів на нарах і все рішав питання:— живі, чи мертві.

Лежать вони зранку до вечора на гнилій соломі, в холодних бараках, лежать із сірими обличчями і згаслими очима... Все байдуже... немає вороття... Здорові, сильні руки звисли з нар. Ждуть, поки хтось прийде і щось принесе... Зайве встати, зайве умитися... Навіщо йти на працю тим, що вже мають „завтра“? Ні, Ні! закрити очі і лежати, лежати доти, доки щось станеться...

— Та що ж це ви нарешті, товаришу Ган!

На нарах щось муркнуло, перекинулося на другий бік і знову захропіло.

¹⁾ Таких таборів для інтернованих у Польщі було кілька, найголовніші: Каліш, Щипюрно, Ланцут, Ченстохов.

— Товаришу, прокиньтесь!— гукнув Сергій і потягнув за ногу, що була взята в якийсь шлепанець.

— Га? Що? По пенцак іти?— сіла розкуйовджена постать на нари.

— Еге, яку бачу, то ви вже за пенцаком і товаришів своїх не пізнаєте.

Заспані очі зупинилися здивовано на особі, що наважилася стурбувати їх сон.

— Сергію, а щоб тебе так несподівано!..

Поспішно встав, обтрусився.

— Ніколи не сподівався... Таранько, Сердюк вставайте, Сергій приїхав!

Одне по одному сповзали з нар і сходилися постаті у сіро-зелених потертих френчах.

— Ну що, які надії?

— Коли нас нарешті виведуть із цього становища?

— Є якась допомога?

— А як Антанта?

Дивився Сергій на ці сіро-зелені постаті, на ці сильні, широкі плечі і весь час якась іще незформована, але настирлива думка колола мозок...

А на з'їзді культурників — з другого боку:

— Дроти весною зацвітуть!

— З України — звістки цікаві!

— Які?... Хто казав?... Про віщо?

Промовець таємничо:— На весну, все на весну!

— Весною наш нарід підійметься, зарубає стоголову гідру!.. Заворушилися, позлазили з нар, дивилися у очі тим, що „вірили“.

— Невже дроти і справді зацвітуть?

З нелегким серцем поїхав Сергій із табору, не вірив у цвіт дротів, але й не знав, чим іншим оживити цього велетня, що стояв годинами із мискою, дожидаючи своєї порції пенцаку.

VII

Ольга справді почала часто приходити до Наталі. Вони всі втрьох сиділи вечорами в Наталиній кімнаті і або слухали Євгенову гру, або читали щось разом. Іноді до них приєднувався Сергій, тоді в розмову вносились гарячі змагання. Здебільшого сперечалися Євген із Сергієм. Це були люди протилежних полюсів і не було, здавалося, ні одної речі, на якій би вони погодились. Сергій у протилежність „мрійникам-поетам“, яким він лічив Євгена, називав себе з гордістю „мужиком“. Проте їм було важко обходитись одне без одного, і час від часу вони відчували гостру потребу „розрядитися“ в розмові.

Євген дістав працю місильника в пекарні і цим поклав кінець своїй голодовці. Життя трохи покращало. Сварки за стінкою припинилися, бо полковник Лопух перейшов до бараків „ЮРА“¹⁾.

¹⁾ Допомогове американське бюро.

— Мені там краще буде,— уперто відказав на Наталині докори.

— Все ж таки маю що-дня готовий кусень хліба, а це вже — багато.

— Але ж ви той кусень і так мали! — не відставала Наталя.

— „Мав“... І як не можете ви зрозуміти, що мене тут найпідлішим способом експлуатовано? Вони зовсім не рахувалися з тим, що мені — капітанові старої російської армії й полковникові української, зовсім не годиться дрова рубати. Це ж просто знущання, нелюдськість!..

Лященко навпаки взявся енергійно за працю. Як тільки не стало того, з ким можна було сваритися, він, посумувавши кілька днів, дістав звідкільсь шевське приладдя й зранку до вечора просиджував над якимись старими черевиками.

— Пора забути про всякі ранги... — цідив крізь зуби.

Наталя давно підмітила між Євгеном і Ольгою якісь особливі відносини. Це було помітно в голосі, коли вони говорили між собою, у випадково зупиненому погляді, нарешті в щасливому виразі очей, що раз по раз не могли заховати таємного.

„Хай. Так і треба“, думала Наталя про себе. „Вони обоє такі милі і такі самотні“...

Але ближче звернути на них увагу вона не могла, бо її якраз цілу захопили особисті справи: Миколі стало гірше. Тіло його прийняло колір землі, нервовість набрала найвищого напруження. На побаченнях він поведився з Наталею різко, а іноді просто грубо. Недовірливості його не було кінця. Злобним тоном він дорікав Наталі за те, що не приходила; мала певне з кимсь побачення? Такі підозріння ображали й гнівили Наталю.

Сергій іноді разом з нею ходив до в'язниці з „передачами“. Коли вони лищалися удвох, то або обидва мовчали, або Наталя говорила, а Сергій слухав і тільки час від часу його очі посиляли їй усмішку з-під насуплених брів.

Одного разу, коли Наталя вертала з побачення, на якому Микола був особливо різкий, вона не витримала і в неї зірвалася скарга. Тоді Сергій випростався на весь свій сильний зріст і, зупиняючись серед хідника, запитався різко:

— Навіщо Вам, Наталю, потрібно це все? Невже ви не змогли б скинути з себе це ярмо? Подумайте: та ж вас сильну й молоду тримає в полоні напів-мертва істота.

— Сергію! — тихо зупинила Наталя. — Не треба так говорити. Негарно... Доки є сили... мушу...

— Не мусите! А коли силу втратите, хто буде для вас жертвувати всім?

Згодом, трохи опам'ятавшись, спитав:

— Це вас вразило, Наталю?..

Вона стояла мовчазна, закусивши губи, і дивилась на величезний пустир, порослий торішніми будяками і тепер де-не-де покритий плямами снігу.

— Наталю, — прозвучало над нею мягко й тривожно...

Підняла на Сергія очі — сухо й гостро запиталась:

— Що вам, Сергію?

Сергій вже до самого дому не говорив ні слова.

У Наталі сиділи Ольга з Євгеном. По радісному, якомусь надзвичайному виразу їх облич Наталя зрозуміла, що між ними щось сталося нове.

Побачивши Наталю, Ольга кинулася до неї:

— Дякую, Наталю, шептала над її ухом.

Євген щось нишпорив у нотах, але у всій його худенькій, невеликій постаті, навіть у вухах, що червоніли маковим цвітом, розливалась радість. Нарешті і він не витримав, схопив Наталині руки і почав гаряче їх цілувати.

В той вечір Євген не грав. Всі багато говорили, укладали фантастичні плани. Ольга й Євген нагадували двох дітей, котрі поспішали як найскорше розповісти одне одному про себе. Життя так приваблювало своєю казкою невідомости...

Коли Наталя лишилась сама, вона підійшла до вікна і вся закам'яніла в думках.

Чорне грудневе небо давило своєю темнотою.

„Щастя“ думала вона про Ольгу та про Євгена.

„Чи можна взагалі бути щасливими тут, в цих умовах“.

„Де вона, та Наталя, що мріяла життя перейти з побідною гілкою в руках“?

„Де ті вимріяні думи, що викохувались колись в стінах аудиторій? На тютюновій фабриці, де вона працювала“?

... Де та віра, що розгортала широко обійми світові. Чи серед сотні компромісів і угод заснула?

„Де надії на щастя, що збиралась завоювати для себе“?

„Микола? Цей вічно хворий, дріб'язковий, заздрісний чоловік?.. і яке тепер могло б бути їх життя? Що з ним буде, як вийде з в'язниці“?

Вона почувала, що вже далі не мала сил працювати так, як їй приходилось тепер.

Для того, щоб йому приносити передачі, вона повинна була працювати в дві зміни і вибилась із сил.

— „Невже ви не могли б скинути з себе це ярмо“? — пригадалися слова Сергія.

„Але ж, чи тоді можливе було б щастя“?

„Не знаю... може, якби Микола“...

Вона здригнулась.

„Які гидкі думки“...

— „Наталю“! — знов немов би той знайомий голос.

„І звідки в нього стільки ніжності взялось у голосі, у нього, такого суворого? Чому якраз з нею говорить він так ніжно? Вона ж зовсім не нагадувала якоїсь ніжної дівчини, щоб до неї так говорити. Адже ж вона теж має мозолі на руках, вона теж сильна, як і він“!

— „Так ми обоє сильні“! — випросталась Наталя.

„Що це я“ — зловила себе на думці. „Чому ми обоє? Яке я маю відношення до нього“?

Вона швидко відійшла від вікна і почала готувати Миколі білизну для завтрашньої передачі.

VIII

— От так несподіванка! Ви звідки, з неба впали?

Сотник Кіндратенко стояв коло Сергія з розчепіреними руками. Його маленька, присадкувата постать уся виявляла радісне здивування.

— Я властиво тут уже другий рік, але чому я вас раніш не стрівав? Ви тут недавно?

— О ні, я тут теж більше року.

— Дивно, мені ніхто не говорив...

— Е, та я ні з ким із емігрантів і не те... це б у мене багато часу відібрало, а я зараз, знаєте, дуже, дуже зайнятий.

Говорив швидко, викидаючи слова, мов гарбузове насіння з рота, перемелюючи короткими ногами по асфальтовому хіднику великої вулиці.

— Знаєте, в нашому становищі той, хто не хоче бідувати, мусить дуже, ох як дуже крутитися. І сюди і туди... Але чого ми так, на вулиці? Знаєте, зайдемо кудись на гальбу¹⁾ пива, я поставлю.

— Тут недалеко наша кав'ярня — може туди?

— Е ні, я не дуже то люблю квасні емігрантські фізіономії, я людина праці.

За кілька хвилин сиділи у мало знайомій для Сергія кав'ярні, та пили чорне пиво.

— Так все ж таки, чим же ви зайняті? — питався Сергій, розглядаючи коротеньку постать свого віз-а-ві.

Знав він Кіндратенка ще з війська УНР. Чоловік він, як то кажуть, був товариський, хоч зірок з неба й не хапав.

— Всім і нічим. Розумієте — універсальний. Годинники направляти — вмю; вагон збіжжя продати — прошу; коня замінити — в тій хвили. Направляю роялі, роблю одеколон, торгую кустарними виробами, старими футрами, чим хочете.

— Так, це справді — універсальність.

— А що ж, голодувати, так як ви всі, це не в моїм характері. Ось навіть ви — людина інтелігентна й енергійна, а б'ю парі, що ви не що-дня обідаєте.

Він самозавдоволено оглянув своє нове убрання.

— Всі ці ганчірки й обдерте обув'я справляє завжди неприємне вражіння, а коли приходиться за якоюсь роботою людина порядно одягнена і навіть робить вигляд, що сам заробіток їй не так щоб уже дуже й потрібний, — робота зараз же знайдеться. Розумієте? Упевненість тона потрібна і порядний зовнішній вигляд.

— Ну, але перш за все треба якось заробити на оцей „зовнішній вигляд“.

— Еге! — підморгнув весело, розігрітий пивом Кіндратенко, — на те ж способи є, і дурний той, хто з них не користає.

Нахилився через стіл.

— Хороші, цікаві способи, де й такому розуму, як у вас, не тісно було б. Головне ініціативі — повний простір.

¹⁾ Гальба — кухоль.

— Що ж це таке? — напружився Сергій.

— А ви ніби то й не знаєте? Там же ж між вашими вже базікають про мене. Хе - хе - хе: „На темні двері до другого відділу ходить“! Ну і хожу, йолопи! І ви ходіть, коли хочете! Ідіоти!.. А проте, нехай базікають, я ж їм не ворог... Ви може думаете, що я там що проти вас? А - ні - ні! Я б своїх — а - ні - ні!

Він нахилився зовсім близько до Сергієвого обличчя:

— Я проти тих, більшовиків!

Сергієві хотілося встати і відійти від цієї огидної кругленької істоти, що спокійно гралася напів - порожньою гальбою. Одначе щось підсвідоме стримувало його.

А сотник Кіндратенко зовсім розм'як.

— Проти своїх, я а ні - ні! Ну а вже за комуну — вибачай: батька розстріляли, сестра комуністкою зробилася, — я мушу помститися!

— Знаєте, якби той.. якби я знав, що у вас язик не довгий... У мене сьогодні добрий настрій: сотенькою тисяч запахло, он - що!

— Ви ж не більшовик? правда — ні? Кельнер, два шнапса! Так от, слухайте: тутешні комуністи хочуть зірвати порохівницю. Вони вже змовилися коли й що... А ви знаєте, чим це пахне, якщо ми їх викриємо? Фю — ю! Це буде величезний процес... Одного тільки боюсь: як би вони не роздумали. Одначе на цей випадок у мене й там „підогріватель“ сидить, все на терор назирає. Хе - хе - хе! Через три дні має вияснитися.

Він на хвилюку замислився, поклавши голову на руки. Його сірі, розмаслені горілкою очі дивилися на Сергія.

— А ви б мені не захотіли допомогти в цій справі?

— Хе - хе - хе! Ну, от і злякалися. А тут же я страшного нічого не хочу від вас... Я знаю, ви — могила, вам можна все говорити, так от, розумієте: мені дуже, дуже мало треба від вас. Слухайте, слухайте та посидьте тихо: у вівторок, на помешканні у того „підогрівателя“ мусить бути їхній „головний“... Вони мають умовитися, в який день буде вибух. Так от мені треба було б, щоб іще хтось був при їхній змові.

— І ви вибрали мене? — з огидою прошипів Сергій.

— А їй - бо ви б із цим чудесно б справилися... І заробіток був би добрий: за один вечір — десять тисяч марок.

Сергій почервонів, стримуючи себе:

— Знаєте, Кіндратенко, я багато бачив сволочей, але таких, як ви — уперше.

— Хе - хе - хе. Розлігся сміхом Кіндратенко. — От душа людина, люблю! Гей, кельнер, вина! От за те я й ціню вас, що ви такий... Ха - ха - ха... Ви не дивіться, що я трохи тее... Я ж знаю, до кого говорю, нам такі, як ви, потрібні. А що до „сволочи“, то чорт його бери, ну і „сволочи“! і нехай! Краковська 2, 5, о шостій вечора, у вівторок, позвониш і скажеш: „Крига“. Добре? Кельнер, яке ви подали вино? Невже ви гадаєте, що старшини армії УНР будуть пити помиї, що виготовує Річ Посполіта? Карту закордонних вин, швидко! А... якщо тее... якщо може вам що треба, — ви кажіть; для земляків у мене завжди і робота, і за роботу знайдеться... Що? Ага!

Карта. Та що там довго: обід з устрицями і бордо... га? Добре так? Пам'ятаєте — французик із Бордо?... Га? Ха-ха-ха! Га?

Він підняв важкі очі на свого сусіда і раптом осоловіло зупинився. Місце, на якому хвилю перед тим сидів Сергій, було порожнє.

ІХ

Мов роздратований лев у клітці, бігав по вулицях Сергій. Високі будинки давили йому груди, що хотіли вирватися на волю з-під розхристаного пальто. Тісно було на великій, залитій світлом улиці, тісно було на мості над темною Вислою, тісно в нескінченних проулках передмістя. Скинувши з себе шапку, біг все далі й далі. Світ від ліхтарів пригас. По обидві сторони дороги чорніло два ряди дерев.

— Ух! — гримнув Сергій кулаком.

— Сергію! — в ту ж хвилю почулося над ним. Це ви ведете війну з деревами? Що ж вони вам завинили?

Перед ним стояла з вузолками в руках Наталя.

— Наталю! звідки ви тут?

— Я саме про це вас хотіла запитати. Я, як звичайно, передачі носила.

А й справді, це ж Мокатовське поле. Ну й заблукав же я!

— Ви заблукали? Ну, це до вас мало подібне, — засміялася Наталя.

— Е, знаєте, в життю іноді трапляються такі речі, що між них і чорт заблудився б!

Пішли разом.

— Ви не заходили вже два тижні до нас — допікала Наталя. Там до вас є листи, здається, з табору.

— За листами зайду, — лаконично відповів Сергій.

Другого вечора він дійсно прийшов до Наталі. Прийшов весь припорошений снігом.

— Мабуть, одлига буде — говорив потираючи руки. Це вам, здається, буде до речі, бо у вас сибірський холод.

— Вже тиждень не палила, — всміхнулася Наталя.

— Гартуєтеся? Ну що ж, це корисно.

— А де ж Євген? — запитався по хвилині.

— Не знаю, третій день його немає вдома, тай Ольги теж не видко.

— Переживають серед зими весну... ну й нехай.

Наталя віддала Сергієві листи.

— Так і є, з табору... а це од сестри з Підволочиска.

— Вона все ще там?

— Як бачите. Хочете прочитати?

— Якщо можна...

Сергій розгорнув листа:

„Дорогий брате!

Сидимо й досі з дружиною на Збручем, та вартуємо кордона. Відчуваю, що не змогла б відійти від нього..., я тут, мов ланцюгами прикована...

Сьогодні ми блукали над річкою, такою вузькою. По цім боці ми, по тім боці — все наше.

Ми за межею ниви, де цвітуть барвисті маки. Дивилися на них здалека і чули, як тягнуться від серця до них криваві нитки...

Щоб далі бачити рідні простори, зійшли на гору. Сонце, заходячи, світило косим промінням і кидало далеко наші тіні. І ми ставали так, щоб вони відбилися на другім боці...

І так, хоч тінями блукали по рідних нивах...

Брате, скажи, чи бачиш ти в будучому наш поворот? Чи вічно так? Так, як немає іншого виходу, то краще ж я візьму на плечі дитину, закачаю спідницю, як це роблять прикордонні баби та й піду через Збруч, хоч би й назустріч смерті. Не хочу далі так,— ти чуєш?

Відгукнися!

Віра“.

Одне по одному перечитував він листи, нетерпляче перегортаючи картки. Нарешті він одкинув останнього й задумано стиснувши брови, задивився на вогонь лампи.

— Погано, Наталю... на весну таки буде повстання... Табор загорівся... будуть перекидати військо на Україну.

— Ну, і чому ж це погано?— з ледве прикритою радістю в голосі відізвалася Наталя.

— Хоч би тому погано, що загине кілька тисяч людей.

— Але ж ви самі говорили про активність.

— Зовсім про іншу... Ну і що з того, що вони перекинуть за кордон кілька сот людей голих, босих, майже без зброї. А як іще вони дійсно піднімуть кілька сел,— що буде потім із селянами? Та й навіщо це все?— питаю я вас. Проти кого ми підемо? Проти такого ж селянина, як самі?

— Сергію, я не розумію вас... Так, чи інакше, ми ж мусимо боротися...

— А звідки ви знаєте, що мусимо? Не забувайте, що це вже два роки, як ми одірвалися від ґрунту.

— Так що ж по вашому робити?

— Чекайте. Над цим треба багато, багато думати. Скажу вам правду, у мене в самого немає на це виразної відповіді... Але почувую, що швидко я знайду її.

На другий день Сергій зайшов знову до Наталі. Ледве він встиг скинути пальто, як до кімнати вірвалися Євген і Ольга, обоє веселі, запорошені снігом. Кричучи щось разом, вони кинулися до Наталі.

— Нічого не розумію—казала та.

— Коротко кажучи, ми побралися!..

— Коли? Де?

— Їздили до табору, там же були Євгенові папери...

— Ну так вітаю, Олечко! Ви ж знаєте, що я вам завжди бажала добра.

— Зичу!— почувся ззаду Сергіїв голос.

Він стиснув обом руки.

— Звичайно, воно удвох якось краще, ніж одному— буркнув він і знову насупив брови.

У Євгена й Сергія знайшлися якісь гроші і за півгодини на столі стояв самовар. Звідкільсь з'явилася також і „starka litewska“. Потеплі-

шало, підвищився настрої. Гаряче говорили всі, і ніхто нікого не слухав. Навіть Наталя кинула свою замкненість, в якій перебувала на протязі цілого місяця.

— Кинь, Євгене, я знаю, що ти вмієш воювати із смичком у руках! Кинь свої мілітаристичні змагання. Давай краще будемо співати. Йй-богу, мені так рідко хочеться співати. Євгене, в тебе тенор, здається? Зачинай.

— Зачинай, починайте, Євгене!

Євген на хвилю замислився, а потім тихо, ніби з глибини себе, м'яким тенором зачав:

„Не тумани з моря, не тумани
Місяць сонце заступає“...

Сергій сильно й бадьоро підхопив баритоном.

„Димом з неба кримський степ“...

Пісня з силою розлилася, ударилася об низьку стелю мансарди і заховалася в тому кутку, де дах з'єднувався з підлогою. До тенора й баритона приєдналося низьке контральто Наталі. Співали, цілком віддаючися пісні.

„Чом немає звістки, чом немає
А ні звечора, а ні зранку?“

Пристрастно жалівся комусь тенор. Розгул запоріжців чергувався з тугою по тихому, мирному...

„Не заплаче мати, не заплаче
До схід сонечка у - ранці“...

— Не можу! — раптом прорізав мансарду крик. — Не можу я більше!

На канапі лежала б'ючися від ридань Ольга.

— Олю, Олюсю! — побіг до неї Євген.

— Ні, ні не підходьте! — ридала Ольга. — Чуєш, не підходь!

Пісня увірвалася, але наче була ще в хаті, наче лишили її там, за столом, разом з недопитими чарками, коло самовару, що так захисно шумував.

Ольга метушилась і стогнала, наче щось у ній порвалось, і вона говорила не своїм, а якимось іншим голосом

— Олю! — взяла Наталя її за руку і міцно стиснула її. — Не треба, чуєте, Олю, — одійдіть трохи. — сказала до Євгена.

— Наталю, мила Наталю!.. Це ви? Я вас так люблю! Дорога моя, я... я не така погана... я не... я не брудна... Наталю, клянусь вам, що я — чиста... душею чиста... Ох, хоч би ви повірили!

— Вірю, сестро, вірю, бідна! — шепотіла, схилившись над нею, Наталя.

Ласкаві слова по-троху заспокоїли.

Істеричні ридання перейшли в сльози, тихі, загоюючі...

— Пізно вже, розійдімося до завтра, — сказала Наталя. — Оля лишиться в мене.

Коли Сергій вийшов у сіни, він тихо стиснув Наталіну руку.

— А ця теж „літунка“ — шепнув він. Глядіть, не буде у них діла. Вона — з червоточиною.

— Перейде.

— Будемо бачити. На добраніч — сказав, підіймаючи ковнір „петлюрівської шинелі“.

Х

Виявилося, що будинок ч. 2 був аж на другому кінці вулиці. Просто від неосвітлених дверей ішли темні і високі сходи. Помешкання п'яте знаходилось аж десь на третьому поверсі. Сергій із сірником в руках мусив обдивитися їх усі, поки знайшов нарешті в кутку потрібні двері. Потім він вибрав собі найбільш вигідне місце, звідки його не було помітно, і обперся об стіну.

На ближньому костелі пробило шість

— „Значить, цей Кіндратенко просто з п'яних очей намов, — подумав Сергій, але вирішив чекати до чверть на сьому.

За кілька хвиль вхідні двері стукнули і по сходах почав хтось підійматися тихою ходою.

„Він“ вирішив про себе Сергій.

На другому поверсі кроки зупинилися. Але видно той, хто йшов, уважно прислухався. Потім він уже зовсім тихо й нечутно вийшов на третій поверх... При слабому світлі, що йшло з вулиці, через вікно коридора, Сергій побачив високого чоловіка, одягненого в чорне пальто. Виходячи на площадку, чоловік у чорному озирнувся, а потім швидко попрямував до помешкання під числом 5.

Він вже почав шукати дзвінка, але в цей момент Сергієва рука схопила його вище ліктя.

— Хто тут? — приглушено скрикнув чоловік у чорному, кидаючись у бік.

Але Сергій міцніше стиснув його руку і промовив, нахилиючись над самим ухом:

— „Крига“.

— До sta diablò'w! Ви мене дійсно налякали. Але все таки хоч убийте, я не знаю хто ви!

— Перш за все зійдемо вниз — взяв Сергій людину в чорному за рукав.

— Але ж я мушу сюди... Слухайте, ви хто такий? Кажіть зараз же!

— Потім, все потім. Тепер лише прошу скорше зійти зо мною вниз. Власне в тому й річ, що вам не треба сюди йти.

— Хто вас прислав із цим?

— Все дізнається зараз...

По вулиці йшли мовчки, мовчки зайшли й до того будинку, де мешкав Сергій. Вже в своїй хаті Сергій розповів про все, починаючи з моменту зустрічі з Кіндратенком, аж до моменту, коли він дізнався про провокаційний план.

Чоловік у чорному пальто слухав уважно, ні разу не перериваючи його. Тільки коли скінчив розповідь, він запитав, дивлячись просто Сергієві в вічі.

— Ви — не комуніст?

— Ні. Чому саме я, не комуніст, попереджую вас, про це ми може колись поговоримо. Звичайно, ви можете й не повірити мені, (про це я також подумав ідучи сюди), але для мене ясно одне, що ви не можете зачинати справу, зарані засуджену на загибель. Маєте ж час, можете перевірити того товариша, до якого збиралися йти на нараду, і який є не більше, як агент Кіндратенко.

Гість встав і міцно стиснув Сергієві руку.

— Правда ваша. Дякую! Я справді не маю підстав вам не довіряти, і ваше попередження справді вчасне... Колись я зайду до вас іще, а тепер піду, бо час дорогий.

Вони стиснули одне одному руки, і чоловік у чорному зник за дверима.

XI

Ольга з Євгеном переживали дні великого щастя, що бризкало через край.

Про події того вечора ніхто з них не згадував; жили одне одним нічого не хотіли знати, крім себе.

Довгими зимовими вечорами ходили вони по вулицях, дивилися на ясно освітлені вітрини, перехожувались по мійських садах, де м'який сніг нагадував їм щось від дитинства — чи то Різдво, чи санкування з гір...

В своєму щасливому егоїзмі, вони майже забули про Наталю, що тепер цілими днями працювала на фабриці, щоб заробити грошей. Завдяки „лапувкам“¹⁾ Миколу перевели до шпіталю і він там почав навіть поправлятися. Тільки пізно ввечері, коли Євген з Ольгою приходили додому, вони зустрілися з Наталею, але Наталя, покликаючись на перевтому, говорила мало й швидко йшла спочивати.

Одного вечора Наталя прийшла зовсім пізно до хати. Засвітивши лампу, вона збиралася лягати спати. Але зробивши крок до ліжка, похитнулася, якимось безпомічно розвела руками і, не знаходячи підтримки, гримнулася на підлогу.

На шум прибігла Ольга, що якраз була вдома. З великим зусиллям удалося їй покласти Наталю на ліжко.

Аж тепер помітила Ольга, як Наталя страшенно схудла і скільки скритого терпіння було в її обличчі.

— „І за віщо вона мучиться? — натираючи їй чоло холодною водою, думала Ольга.

„Чому вона мусить жертвувати собою для Миколи, який все одно не видужає?“.

Прийшов Євген і його послали по Сергія. Сергій, як медик, констатував гостру анемію на ґрунті перевтоми та виснаження.

— Спробуйте ще так попрацювати, то й ви підете Миколиним шляхом.

Наталя винувато всміхнулася:

— Але ж ви не будете для мене дуже суворим лікарем? Я мушу завтра встати, мені треба на роботу.

¹⁾ Лапувки — хабарі.

— Спробуйте! — майже грізно сказав Сергій.

Вночі підвищилася температура, і Наталя вже не підносила голіву від подушки.

— Нервова гарячка! — буркотів Сергій. — Допрацювалася. Добігалася до тієї в'язниці...

Він майже не відходив від хворої, привів іще якогось лікаря, купував ліки. Аж по двох тижнях Наталя могла встати, але ходила ще заточуючись і про фабрику поки-що нічого було й думати.

Якось вранці, коли Євген пішов на роботу, а Сергія ще не було, до сіней хтось постукав. Ольга, що пішла відчиняти, з кимсь довго говорила в сінях, а потім провела до своєї кімнати. Заговорили шепотом.

За час хвороби у Наталі сильно загострився слух і тепер, як не старалася не звертати уваги на розмову, до неї долітали окремі слова і навіть цілі речення.

— Він мене прислав сказати тобі в останнє... — зашепотів чужий жіночий голос.

— Та як він сміє?! — почувся обурений шепіт Ольги. — Дуже прошу тебе таких доручень не брати. Хіба він не знає, що я — заміжня?

— Він каже, що якби ти захотіла... шепіт понизився до нечутного.

— Яка гидота! Як ви можете повторювати такі мерзоти? — майже голосно проговорила Ольга.

— О-хо-хо! З яких це ви часів стали такою пуританкою? Ну, не будь же дурною... Живеш тут гірше...

— Забирайтесь геть! — нестримуючись крикнула Ольга.

— В такому разі він вимагає, щоб ти звернула йому гроші, що позичала в нього.

— Гроші? Ах, так... Добре... Хай не турбується... Гроші будуть... завтра вишлю поштою... Ви все сказали?

— Все!

Грюкнуло дверми, і хтось швидко застукотів по східцях французькими каблучками.

Кров прилила до Наталиної голови.

„Покликати? Сказати, що чула? Але ж Ольга така горда... І звідкіля вона візьме грошей? І які саме, в якому розмірі вони мали бути?“

— Наталю, зачиніть за мною! Я йду. Євгену скажіть, щоб ішов обідати без мене, — почувся за дверима Ольжин голос.

Той день видався для Наталі безконечним. До Сергія, що швидко прийшов, вона ставилася неухважно, скрипка Євгена за стіною нервувала і дратувала її. Коли нарешті почувлися знайомі кроки на сходах, вона сама кинулася відчиняти.

В дверях стояла Ольга. Як тільки Ольга увійшла в смугу світла, що слалася від розчинених дверей кімнати, Наталя все зрозуміла. На Ольжиних плечах, замість її каракулевого пальто, бовтався якийсь старенький, дешевий плащик.

Це пальто з каракулів було єдиною цінністю, що лишилась у Ольги ще з Києва. Тепер воно врятувало.

На запитання Євгена, що сталося з нею, Ольга відповіла коротко.

— Ніколи, любий, про це не питай мене.

Євген дійсно не питався більше ніколи про те, де була так довго Ольга в той день. Раз вона не відповідала, значить їй було боляче, а значить — не треба...

Однаке це лишило глибокий слід в його душі: в їх відношеннях, мимоволі, пробігла якась тінь.

XII

А сніг уже танув. По вулицях ходили юрби, що хотіли сонця й теплого повітря, і у кожного на лиці був готовий усміх.

Повиходили й емігранти на вулицю. Кожний ніс із собою тугу за іншою весною і якусь неясну надію, і на посірілих устах сміх улиці відбивався рикошетом — лагідною усмішкою.

З мансарди виднівся ген-ген за містом далекий краєвид. На полях ще лежав сніг, але місцями проглядав чернозем, і в сонячні дні над цілим полем гойдалися і плили легенькі хвилі.

— Земля парує... „Юрко овець вигонить“... — так у нас на Полтавщині кажуть — говорила Наталя.

Вони з Ольгою раділи тепер, що живуть так високо і можуть спостерігати всі прояви весни.

— От якби я була вільна, зараз би покинула усе, поїхала на село і стала б у якого-небудь господаря на полі працювати — мріяла Наталя.

— І я б з вами!.. Але ж я нічого не вмю... — почервоніла Ольга.

— Нічого, навчились би, аби була сила та охота...

Одного разу повернувся Євген з роботи в поганому настрою.

— Господар відмовляє нам в помешканню! — сказав він, ні на кого не дивлячись.

— Як так? — запитала Наталя. — Адже ж він не має права викидати людей на вулицю.

— Людей, а не чужинців. Для нас не існує права... Зрештою, він пропонує нам перенестися до сутерен¹⁾ в цьому ж таки будинку.

— Але ж чому, чому?

— Знайшов якихсь більш порядних, ніж ми, мешканців... Вас, Наталю, він лишає тут і дає вам в сусідство якусь родину слюсаря.

Настрій відразу впав. При одній думці про сутерени, в Ольги боляче стиснуло серце. Згадалися слова однієї товаришки-емігрантки: „Сутерени страшні своєю безвихідністю, той, хто до них попадає, не скоро з них вийде... Душа людини нищиться, робиться вохкою, сутеренною“...

— Коли ж ми мусимо переходити на нове помешкання? — беззвучно запиталась Ольга.

— За три-чотири дні. Всякі розмови з господарем зайві; я вже пробував говорити...

За декілька день вони перенесли своє невеличке майно до нового помешкання.

Сутерени зустріли їх сірими, поплямленими від вохкості стінами, занадто високо піднесеними вгору вікнами і якимсь дивним резонансом, що буває тільки в сутеренах, касарнях та гробівницях.

Ольжині спроби — трохи прибрати куток — не мали успіху: пустка стояла такою, як і була, особливо в тім кутку, де стояла піч.

¹⁾ Сутерени — підвал.

З моменту переселення до сутерен, Ольга якось перемінилась. Вона наче замкнулася в собі; годинами простоювала коло вікна, нижча лутка якого приходилась їй якраз по підборіддя,— дивилась на ноги прохожих, зупиняла свій погляд на випадкових предметах. Євгенові ні на що не скаржилася, але Євген все відчував і стурбовано слідкував за нею. У вільні години він управлявся зі скрипкою, ходячи з кутка в куток і роблячи трудні пасажі.

Часто, коли Євгена не було вдома, Ольга йшла до Наталі на гору.
— Трохи відпочину від нашого повітря!

Останніми часами вона почала вперто говорити, що хоче знайти для себе якусь працю.

— Почуваю, що далі так не можу сидіти, треба щось робити, інакше збожеволіти можна.

Вони разом з Ольгою ходили до „Бюра праці“, але поки що ніякої роботи не було. Щоб так чи інакше чимсь зайнятися, Ольга взяла на себе тимчасову роботу в „Комітеті емігрантів“ і ходила туди в свої чергові дні. Але ця праця її не могла задовольнити. Як багато вона бачила спільного в діяльності „комітету“ з „Тарнівським Урядом“! Забавки, забавки... пластирі на рани, замість лікування... А роботи, такої, якої вона шукала, так і не було: чи ж могла вона вважати за роботу роздачу „пайків“, що були краплиною в морі емігрантської нужди?

XIII

Якось пізно ввечері, коли Сергій уже роздягся, щоб трохи почитати в ліжку, до дверей його увійшов якийсь високий чоловік. При світлі лампи Сергій не відразу в ньому пізнав людину, яку місяців кілька перед цим він відрятував від Кіндратенкових пазурів. Він був у обідраному піджаку, під рукою тримав клунок і був подібний до заробітчанина, які тисячами прибувають з окружних сіл до столиці.

— Тихо!— підняв він палець до губ.— Майте на увазі, що я селянин із Зоспитова, й ви мене знаєте з того часу, як перебували у нас на дачі...

Сергій пропонував йому роздягтися.

— Ви певно хочете ночувати в мене?

— Так... І взагалі мені якийсь недовгий час треба буде десь перебути, так я подумав, що коли б ви не...

— Звичайно, не може бути й мови... Я гадаю, що ви у мене будете в повній безпеці.

— Дякую!— проговорив роздягаючись гість.

Станіслав— так звали його— розповів Сергієві, що за цей час дійсно удалося розкрити провокацію Кондратенка та його співробітника, який з'являвся давніше начеб то активним членом партії. Але, як тільки для провокаторів стало ясно, що вони вже розшифровані, зараз же почалися провали організацій. Столичної поки що не зачіпали, видаючи більше провінціальні, але ясно, що й тутешня організація була на черзі, і в цілях конспірації члени її мусили поперемиювати свої мешкання. З того вечора, коли Сергій так вчасно попередив його, за Станіславом почалася сліжка і він міняв оце вже шосте помешкання.

Прожив Станіслав у Сергія коло двох тижнів, і за цей час між ними зав'язалися короткі, дружні відношення.

З розмов із Станіславом Сергій дізнався, що хоч сам він і поляк, але перебував останніми роками на Україні і до Польщі приїхав всього пів року перед цим.

Не торкаючись мети Станіславового приїзду, а ні теперішньої його роботи, Сергій жадібно розпитував його про Україну. Кожне слово про життя сучасної України, про його нові форми, про побут ловив він, мов повітря.

Довгі ночі просиджували вони розмовляючи. Станіслав розвивав свої погляди на будучину Радянської України, на майбутню її роль у зносинах з Європою, а Сергій слухав, і дивно йому було чути, як говорять про його країну, наче про щось, що стоїть окремо від нього. І образливо було трохи, і гордість брала якась: Україна ж це!

„Ми за межею ниви, де квітнуть маки... хоч тінями блукаємо по рідних нивах...“ так писала сестра — Віра.

І раптом:

— Товаришу Сергію! А ви б не хотіли вернутися туди, до нас? Я би вам це міг зробити.

Чув, як дрібні-дрібні хвильки побігли від чола аж до шиї. Сказано вголос було те, про що ніколи Сергій не наважувався досі сказати сам собі. Воно було, було десь в ньому, воно боролось із ним і все ж таки жило. Лежав мовчки на тапчані, слухаючи стук власної крові.

— Коли не хочете,—звичайно діло ваше, а то я міг би це улаштувати вам...

Сергій, як і раніш, лежав без слова. Тисячі почувань накрили його пеленою, сповили, підхопили і не було сил відповісти... тільки тільки схопив товариша Станіслава за руку і так її міцно стиснув, що у того лишилися білі сліди від пальців.

XIV

Польське літо якимось надходить одразу; немає тонкого переходу від ніжної весни до пекучого літа. Якимось одразу розцвів і відцвів бузок, якимсь, не давши звикнути до тепла, прийшли гарячі дні. І було гарно, і було жалко того моменту, що не зупинився і що пройшов непомітно.

Іноді, коли останні промені дня боролися із присмерком сутерен, Євген кидав вправи на скрипці і грав п'єси. Дивно чудними здавались ці згуки серед мертвих, сірих стін.

Ольга з першими ж згуками вся напружувалася. Її бліде лице яскраво впливало в сутінках сутерен, а очі глибоко дивилися з під високого чола: раз-у-раз у них спалахували якісь дивні вогники.

— Грай!..

Це було її свято. Євген грав улюблені речі, у них давно були вибрані їх п'єси. Згуки повільно зливалися із сутінками, зм'ягчуючи їх. Хтось ніжний стукався до серця, хтось ласкавими руками пестив струни, танув у передвечірній млі...

— Любий, грай!..

Згуки плили, запліталися в новий вінок, смичок робився слухняним в п'юках володаря... Він імпровізував...

... Десь залунав грім, блискавка розкраяла небо, задрижала земля, стіни захиталися і поплили в безмежність... десь близько гомоніло море, билосся об береги, рвало скелі, бризкало піною. І над усім панував могутній голос, чи то з над скель, чи то з моря — вабив, кликав, п'янив... І не знати було, куди йти за ним, чи кидатися в безодню моря, чи йти шукати стежок до верхів... Буря затихла, голосу не стало чути... Над морем вставав пурпуровий ранок... Сонце родилось там, де з'єднався небосхил з прозорим морем...

Після гри Євгена Ольга робилася особливо нервовою: вона то забігала до Наталі на гору, то йшла до Сергія, сиділа там недовго, знову бігла до себе і просила Євгена, щоб перейшовся з нею куди-небудь. Євген мовчки одягався і йшов за нею. Мов у гарячці спішила вона із улиці в улицю, наче її гнала яка сила, наче сама вона хотіла зловити щось, що втікало від неї. Вже пізно ввечері верталися вони додому, і Ольга, мов скошений колос, падала на ліжку.

В один із таких вечорів прийшов Сергій. Побачивши Ольгу на ліжку, запитав:

— Знову грав?

І не чекаючи відповіді, сів верхи на стільця, схиливши підборіддя на спинку. Євген щось записував коло стола. Свічка нагоріла і розпустила навколо чад. Голі стіни сутерен зробились непривітні; а мовчазна жінка лежала без руху на збитому з дощок ліжку, додаючи всьому вираз болючого відчаю.

— Слухай, Євгене, так далі не можна...

— Як?

— Оттак... — показав на стіни. — Так, як ви, так, як ми, як всі наші... Треба ж знайти якийсь вихід!

— Я знайшов.

— Який?

— Скрипка.

— Брехня! Чуєш, Євгене, це все брехня! Це ми всі собі брешемо: я брешу, організуючи вечірню школу для емігрантів, Федоренко бреше, що йому потрібні справи „комітета емігрантів“, ти брешеш, що віддаєшся скрипці... Розумієш: брехати ми можемо, скільки хочемо, але стіни, оці стіни сутеренні та мансардні лишаються всюди з нами, за яку б ми брехню не заховаляся...

— Я не бачу стін, я не хочу бачити їх. Коли я граю, мене тут немає: я в іншому світі, цього світу в мене ніхто ніколи не відбере!.. Я перемагаю стіни!

— І вона? — з іронією показав на Ольгу.

— І вона! — майже крикнув Євген.

— А чому ж вона тепер лежить?.. Я б усі ці ваші вигадки та забави...

Він зробив рух до скрипки.

— Не смій! — мов шалений кинувся до нього Євген. — Уб'ю! Чуєш!?

Сергій легко випростався і взяв його своїми сильними руками вище ліктя. Спокійно усміхаючись, сказав:

— Заспокойся! — скрипка ж ціла.

Євген усе ще не міг прийти до себе, з недовір'ям поглядав на Сергія, сидів із скрипкою в руках, притискуючи до грудей, мов дитину.

— Ні, серйозно, Євгене... Та покинь ти свою скрипку! Давай говорити серйозно... Далі ж так не можна. Ми гинемо. Ти, я, вона, всі інші...

Він по своїй звичці потер рукою чоло і перейшовся по кімнаті.

— І нехай би мансарди, нехай би півживотіння. Не це головне: головне те, що ніхто з нас не знає, як це все довго протягнеться. В'язень, засуджений на кілька років, може все таки мати надію, плани, ми ж можемо тільки вгадувати та надіятися на всякі випадковості.

— Ти думаєш, чому Лопух не замітає хати? Чому еміграція ходить обідраною, чому їх годі чим-небудь зацікавити, годі витягти з кутків, годі розворушити мозок? Зовсім не тому, щоб не могли вони на собі латки нашити, або щоб вже так отупіли. Ні!— вони, — оттой самий Лопух, оті обдерті емігранти цілою своєю істотою відчують, що це сучасне— несправжнє, що справжнє їх чекає там, а от як дійти до того справжнього, додуматись не можуть: все ждуть, що десь „розверзнуться небеса“ і звідтіль посиплеться манна небесна.

— Похід, похід на Україну! Оце іще тепер слово, що не сходить з уст емігранта. Зачіпка знайшлась: коштом таборівців собі пластиря тимчасово наліпити. А чи ви знаєте, що цей пластир коштуватиме? А чи знаєте, хто фактично улаштовує цей „похід“? — Польща. А коли жертвою цього впадуть кілька тисяч недобитків,— що Польщі до цього? Так... А наші радіють: „похід“! „засіємо озимину“. Ох, гірка та озимина буде!

Сергій замовк і широкими кроками міряв кімнату. Євген давно кинув скрипку і дивився на Сергія переляканими очима. Ольга, поклавши голову на руки, дивилася перед собою.

— Грунту немає! Оце головне. Всяка наша праця тут, на вигнанню, не має певної лінії, а значить і мети. Всякі наші, хоч би й добрі початки не мають певних підвалин, бо й де ж їх взяти, коли немає ґрунту.

А час іде, йдуть сили, йде молодість. А там, на ґрунті — життя! Справжнє, з м'язами, з кров'ю, незнане нам, чуже... Чому чуже? Чому мені іноді здаються незрозумілими листи мого молодшого брата? Хто з нас виріс? Хто застиг? Як би не було, а там — життя змагає, там будують те, чого не будували ми,— от мій,— твій брат. А ми що ж? Значить, поставимо хреста? Значить будемо грати на скрипці?

Затих на хвилину, перейшовся по кімнаті.

— Ну, от твоя скрипка. Гарно ти граєш, це правда, але навіщо вона мені, ота музика, коли вона так не гармує з життям? Щоб потім, коли музика скінчиться, вернутись знов до цього скініння, до сутерен? Ні, ні, наше життя неймовірно далеке від музики. Вона гарна, конечно там, а тут вона лише творить дисонанс з життям.

— Ну, так що ж по твому робити? Розбити скрипку й зовсім втопитися в багні? — озвався Євген.

— Ні! Вилізи з болота. А про те, щоб не було цяцьок, що примирюють з таким життям — розбий! Треба раніш примирити музику з життям, а потім грати, зробити так, щоб ми не почували фальші, оттой перегородки, що стоїть між нашим ніжним і буденним.

— Де ж вихід, Сергію?..

Тепер уже Євген бігав із кутка в куток, нервово стискаючи голову руками.

— Де вихід? Де?..

Сергій підійшов і стиснув Євгенові руки:

— Мені здається, що я знайшов: земля наша! — промовив, дивлячись блискучими очима в сині очі Євгена.

— Землі нам треба, землі такої, щоб пахла, щоб набрати її повні пригорщі і дивитися на неї: чорну, плодючу, рідну...

— Пам'ятаю, в дитинстві бабуся мені оповідала про матір-сиру землю, про її серце, сховане глибоко. Пам'ятаю:— як всі заснуть, вибігав я босий на двір, припадав до землі і слухав... і тоді мені здавалося, що десь із глибини недосяжної, я чув биття великого серця.

Пізніше, коли я став більший, ми часто ходили з батьком на леваду. Стою, було, й питаю в батька:

— Тату, земля глибока?

— Глибока, сину.

— А як викопати глибоку яму, там теж земля?

— Розумієш? От що тягне, от що вабить: безконечність, невичерпаність, тайни сокровенні... От чому і нарід наш такий приваблюючий: землею пахне від нього, тайною...

— Якже вернутись туди, як?— з болем простогнав Євген.

— Я вирішив їхати!

— Як?

— А от так просто! Мені обіцяли це улаштувати. Але коли б не улаштували, я й так поїду...

— До них? Але ж ми від них пішли!

— Тоді було інакше, тоді й ми, і вони були інші. А що, коли ми тоді помилялись, коли вибрали невірний шлях? Думаєш, я зупинюсь над тим, щоб вибрати певніший, коли це до тієї ж мети, до моєї землі?.. А зрештою там видно буде. Ми відійшли від села, не знаємо, яке воно тепер... Так, чи інакше я шукатиму виходу... Хочеш зо мною?

— Я поїду!— почувся ззаду них голос.

Ольга стояла з блискучими очима і палаючими щоками.

— Я їду з вами, Сергію,— візьмете?

— Їдьмо!— здивувався Сергій.

— Я все робитиму, що там буде потрібно, все... Не можу я більше так... задихаюсь, мучусь... Дайте мені роботу, щоб мене всю захопила, дайте мені боротися, дайте жити, дайте любити оту нашу землю, я теж чую, що хитаюсь без ґрунту! Я готова віддати своє життя, всю себе... Ну, а як не це, то я вже не знаю... я можу не втриматись в повітрі і... стрімголов...

Спазма схопила їй горло. Обхопивши голову руками, Ольга кинулась із хати...

XV

Після багатьох зусиль та біганини, Миколу нарешті звільнено з в'язниці.

Тепер Наталі приходилося знов напружувати всі свої сили: знову прийшлося їй ходити на фабрику у дві зміни, а дома якось давати собі раду з хорим. Змучена вдень, Наталя не мала спокою і вночі: рівно о першій годині ночі починався у Миколи кашель, ні, мало

сказати — кашель: це був рев. Наталя лежала і слухала, не закриваючи очей... і так до п'ятої ранку, коли Микола, затихши нарешті, засипав, а вона підіймалася, одягалась нашвидку й бігла на фабрику.

Як не важко було їй на роботі, одначе бігла туди завжди з охотою: там вона почувала себе вільнішою, ніж дома, там вона, працюючи, могла вільно віддаватися своїм думкам, яким не мала змоги віддатися вдома. Тут, за машиною, лишалася вона одна, зі своїми їй одній відомими думками.

Між усіма думками — одна найбільш пекуча, що не залишала тепер її ніколи. Це — її відносини з Миколою. Перед нею тепер вставало в усій гостроті питання про їхнє інтимне життя. Сталося це тоді, коли вперше зауважила вона зелені вогники в очах чоловіка. Не вірила собі, пробувала тактово відсунути те, що невідступно насувалося на неї і... нарешті це сталося. Тоді зрозуміла свою безсилість перед цими зеленими вогниками, від яких не сховаєшся, яких не погасиш, які будуть хоробливо горіти й шукати скрізь її, у всіх її закутках. І тоді охопив холодними пазурями жах:

„Як, значить, не досить жертв? Значить, мало того, що вона відмовилася від всього, що могла б мати „для себе“? Значить вона, крім своєї праці, здоров'я, часу, ще повинна віддавати йому всю себе? Йому, хорому, сухітникові, що кидався до неї з нетерплячкою голодного, і що, помимо своєї ненормальної пристрасти здавався Наталі трупом, коли тільки доторкався до неї своїми холодно-пітними руками!..

Після нападів пристрасти, Миколі робилося гірше, ним трусила лихоманка, а Наталя, криючи свою огиду, мусіла ходити за ним, усміхатися до нього й запевняти, що була щаслива. Іноді хотілося крикнути від образи, від насильства крикнути так, щоб мансарда задрижала, але глянувши на ліжко, де лежала схудла із сірим лицем істота, стримувала себе.

А Сергій? Вона тепер старалась уникати його. Коли й як прийшло це чуття — не знала, але дивлючись тепер йому в очі, вона почувала гострий сором. Даремне упевняла себе, що вони чужі одне одному, що не має і ніколи не мала жадних обов'язків до цієї людини — кожного разу вона почувала якийсь страх перед цим прониклим м'яким поглядом з-під суворо стиснених брів. Іноді їй хотілось крикнути, схопити цю велику, широку руку і благати в нього прощення за її холодність з ним, за те, що віддає себе на поталу, тоді, коли вся, по найвищому праву, мусіла б належати йому і тільки йому. І чим більше вона почувала, що Сергій був єдиною, близькою їй людиною, єдиним, хто б міг вивести її із замкнутого кола, в якому опинилась, тим більше його уникала і тим скритнішою була з ним.

Одного разу, коли Микола вийшов з хати, Сергій звернувся з категоричною вимогою до Наталі — взяти від нього в позичку гроші:

— Ви так далі працювати не можете, ви знову зляжете — просив він.

— Ну, що ж, так і буде.

— Але ж кому з того яка користь?

— Мені. Я не хочу нікому нічим бути обов'язаною — різко сказала Наталя. Працюю я, перериваюсь, — це правда, але я хочу мати хоч те задоволення, що виходжу сама з усіх труднощів, та що я ні перед ким не лишусь неоплатним довжником.

Сергій довго шукав своєї шапки, потім підійшов до Наталі й міцно стиснув їй руку:

— Простіть, Наталю, ніколи більше не буду втручатися в ваші справи... До побачення.

А Наталя дивилася вслід йому і мусіла до болю стискати свої руки, щоб не зупинити його, щоб не розповісти свого болю, не розплакатись, як малій дитині...

XVI

Не дивлячись на пізню годину, в сутеренах не спали. Ольга сиділа півроздягнена на ліжку; розплетена коса закривала до половини її пишний стан.

— Не можу я так далі, розумієш, не можу. Я довго стримува-лася, довго мовчала, але тепер вже просто кажу: не можу! Я задихаюсь, я почуваю, що за цими стінами сама смерть іде до мене. Я довго, може занадто довго терпіла ці сутерени, цей чад, це ліжко, ці комітети з видачею допомоги по фунту гречаної муки, терпіла це безглузде існування без мети, без радості життєвої... Але більше я вже не можу. Чуєш?... Не можу...

Говорила низьким грудним голосом, а очі горіли дивним фосфоричним світлом.

Євген ходив з кутка в куток і нервово розчісував руками своє волосся.

— Олю, що ж ти властиво хочеш? Що я можу зробити такого, щоб ти заспокоїлась?

Він зупинився проти неї — весь такий м'який і ніжний.

— Чого я хочу? Мати працю, живу, плодотворну, щоб я бодай знала — за що сижу в цій ямі!

— Ти ж стільки разів бралася за громадську працю і кидала її...

— Ах, ти не розумієш... Я зовсім не про таку працю кажу. Видавати по фунту рису на місяць, або секретарювати на десятках нікому непотрібних засідань в „Емігрантському Комітеті“, — хіба ж це праця?... Я хочу роботи, котра могла б мене захопити, розумієш? — великої роботи хочу, великих вражінь, щоб всю себе в жертву принести!.. Скажи, можеш ти або хто-небудь з твоїх дати мені таку працю?..

Її груди хвилювались, очі зробились ще більші. Дивлячись на неї, таку прекрасну, Євген забув про все і стояв зачарований, не зводячи з неї очей.

— Євгене, можеш? Відповідай!

— Тепер ніхто з нас не може — насилу міг промовити. — Треба зачекати, може пізніше для нас з'являться якісь нові перспективи, а тоді...

— А-а! Досить я вже ждала, досить вірила в якісь незбутні мрії, досить з мене! На один момент тільки переді мною спалахнув якийсь світ — це тоді, коли Сергій казав про землю. Але Сергій замкнувся в собі, Сергій мовчить, не хоче нічого сказати мені, „аристократці в рукавичках“. Ну, і не треба! В такому разі я буду сама робити так, як вважаю потрібним.

— Олю, що ти хочеш зробити?

— Не жебракувати! Досить вже ходити по комітетах, досить випрошувати від всіх до себе товариського відношення. Я ще занадто горда для цього! Я ще зможу знайти таких, що будуть і шанувати і приклонюватись переді мною. Розумієш? Я собі постановила — не бути більше жебрачкою!..

— Олю, ти мусиш мені сказати, що ти задумала. Які засоби ти... Олю!.. я говорю дурниці, але я так боюсь...

— Ах, чи не все одно, „які засоби“!.. Ви всі так боїтесь „нечесних засобів“! — говорила з ненавистю. Ти думаєш, що я не звернула уваги, або забула, як на мене дивились всі ваші, за винятком Наталі, коли „виводили мене на чесний шлях“? Ех ви!.. А от, коли хочете знати, то я ще ніколи в житті не зробила ні одного нечесного вчинку!..

— Олю!..

Вона говорила вже не стримуючись. Наче вогонь, що довго ховався під землею, раптом вибух і хотів все спалити навкруги.

— Кому, ну кому б я зробила зло тим, якби тоді пішла по „стежці непевній“? Може б собі, але то вже моя справа. А ви всі, що готові були вбити мене своєю „чесністю“, чи можете ви поручитись, що всі ваші поступовання були чесні? Та ж ви тут раді були б одне одного, як оріх розгризти. Ви, що носитеся з великими планами й сидите на ласці комітетів всяких, а то й на ласці „панів ситуації“... Ех, як я вас всіх ненавижу!..

Вона тільки тепер обернулася до Євгена. Він сидів в кутку і, заломивши руки за голову, безнадійно, тихо плакав...

— Євгене!

Підбігла, як була, боса, півроздягнена і горячково почала цілувати його руки й голову.

— Коли ж, любий, так безпросвітно, так неймовірно тяжко!

І він довірливо підніс свої сині очі і, мов дитина чекав від неї, щоб сказала, що то вона „з горячки“ говорила, що нікуди не піде, що ждатиме разом з ним „нових змін“...

ІВАН ЦІТОВИЧ

* * *

Перевеслом спеленатий сніп
Гаряче й радісно до перс.
З лану тривожний дух свиріп
(П'ю первоцвіт перс).

Вітерко! пісня зацвіта:
Обвіювай волею рабу:
Розплесни - плесни жита
В тишу голубу!..

Скочив. Мов дикий сементал
Впав — між могил! в міжгруддя вперсь!
З кров'ю не молоко — метал
Прибува до перс.

Радісно б, туго к серцю. Та —
Зараз в степи, в жита, в гульбу:
Розплесни - плесни жита —
В бурю голубу!

* * *

Розспівали півні світань...
Сном наляті ще вулички... — Дороше,
Любиш?.. Глянув — мов сонцем обдав —
Мужньо, гаряче, хороше.

Ніч ти, нічко! Чернозем густий!
Присягаюсь!.. кохаю!.. поборем ми!..
Як почне ж хтось темряву хрестить
Жмутом пролісок — зорями!

Як пригорне ж він!.. Вика тіче,—
Ген, зоря вже на схід розсоромилась:
Мов дівча, сміючись, на плече —
Золотее коромисло.

Д'ах, буяли до ранку в степах!
(Чим він? потом? чи гноєм? чи м'ятою?)
Буйнокосий над гречкою пах —
Над прим'ятою!

МИК. САЙКО

ЖНИВА

Жнив'яні ночі полив'яні —
це пах терпкого полину
і зорі згущено - багряні
і зшерхла тиша на лану.

Та тільки в небі засвітало —
з жінками, з дітьми в колисках
під жайворонне калатало
село розлізлось по степах.

Над балкою шовкові шерхи
(кісся обважує роса),
пробіг хлопчисько хлипко верхи:
рже десь загублене лоша.

І ранок — відгулень липневий —
стріча — і музика серпів
і пах обніжків полиневий
й останній уклін колосків.

Куди не кинь — дрібні мурашки,
Куди не кинь — дрібна сім'я, —
лиш там, за стьождою ромашки,
ворушиться людське куп'я.

То колектив „Пшеничне Гроно“
шнурком в'язільниць молодих
розбігся в степ на довгі гони,
де трактор на межі притих.

Там, де колись поля гнітила
скиртами панська давнина,
зростає днів прийдучих сила,
людського щастя цілина.

Вдова з серпом і жатка - трактор,
дрібна сім'я і колектив...

Народе мій: розірвем грати,
підем до сонячних віків!..

Бо ж не того в полях крутили
вогненоногі вихори,
щоб ми — оновлені — знов скніли
в цвілій прадідівській норі!..

Народе мій: зіллємо сем'ї
в велику радісну сім'ю
і плугом щастя розоремо
його межу, твою, мою!..

А ранок в день жаркий, терновий,
мов на дріжджах, росте й росте —
і капа піт з чола на брови
і працею набрякнув степ.

Немов весло в широкому морі,
сплесне з серпом рука женця,
щоб знов в буденному мажорі
шершіть по ниві без кінця.

Мов дзвонять коси: зріжем з боем
бур'ян, землі володарі!..

і йдуть ритмічною ходою
в ритмічних рухах косарі.

Сорочка д' тілу липне й липне,
бо вітерець кудись забіг,
десь перепілка дзвінко хлипе
або шарахне із-під ніг.

Одна надія на барило
(ах швидко гріється вода!)

Уже б ти, сонце, не варило,
уже б ти, день, на вечір став!..

Та дід ще тільки гартаначку
над таганами почепив...

Дійти б покіс, швирнуть мантачку
і повалитись на снопи...

Обід. Короткий відпочинок
(така м'яка - м'яка земля!)

і знов за косу, за точило
з важким колоссям розмовлять.

Уже не рветься перевесло,
бо надвечір'я золоте
вмочило в студні води весла
і злегка хлюпнуло на степ.

И мерщій похитується спина,
і дня немов би не було

(і тільки збуджена дитина
знов нагадала про село)

І там, де коси вскач ходили
поміж колоссям золотим,
ростуть на нивах що - хвилини
полукіпки разком густим.

Дарма, що ноги накололи
горбаті шпичаки стерні, —
віддячило за працю поле

і в серці квітне мак рясний.

Гей, мари — коні на припоні —
від кіп, від лану полетіть

у вир, де квітнуть рожі повні
людяно - затишних століть!..
Гей, мари — коні вогнечолі —
десь красно - красно заживем
на колосистому роздоллі
без шкарубких, гнилих тотем!..
Стихає, тане шум мантачок,
жваввіша, гусне скрип коліс,
пронісся гурт лякливих качок,
довжезні руки вип'яв ліс.
Над восковими колосками
зоря багряно зацвіла, —
з снопами, з дітьми, з колісками
вертають сем'ї до села.
А ніч, як вчора, полив'яна
вже котить хвилі полину
і тіло стомлене зів'яне
в обіймах липневого сну.
І буде знову снитись селам
щаслива яв майбутніх днів,
коли одна сім'я розстеле
В степах єдиний колектив!..

ІВАН ЛЕ

НА ШЛЯХУ

(Уривок)

I

Це манісінька Венеція в Намангані — з островками й легенькими горбатими містками, мов на часиночку перекинутими через ставкові рукава. Ніхто їх не розраховував на великий, чи малий вантаж; чиясь рука, граючись, пережолобила його, мов з паличок і він крехчучи служить, не знати коли збудований.

Що-дня від пекельної спеки ховався сюди на островок молодий лікар Євген Вікторович Храпков. Його огрядна постать так не личила до цього легкорухого горбатого містка, що дружина завжди всміхалася жартуючи:

— Женя, Женічка! Стогне, провалишся... — й тоді лиш ступала на містка, коли він в-останнє здригався під важкою сьомипудовою ходою хірурга. Весела, пишна дружина лікаря, мов у закоханому танку, ступала по нерівних мостиках, не спускаючи блискучих очей з свого чоловіка.

Євген Вікторович задоволено чекав на дружину простягнувши руки допомоги. Широка блаженна посмішка на ретельно виголенім молодім обличчі якомсь не припадала до отакого огрядного стану (Євген Вікторович більш схожий на циркового слона на бочці, а ніж на закоханого чоловіка).

— Любочко, не жартуй. Опинишся в ставку, забрудниш шовкову сукню — реготався задоволений від удалого жарту.

— Дурень ти, Женю, сукню шкодуєш... і зачіпала, пустуючи по губах, чоловіка гарненькою ще, мов дівоцькою, ніжною рукою.

Молодий лікар і дружина замовляли пляшку пива, або нарзану й висижували так до пізньої ночі. В ряди-годи Любка мов жартома обведе очима столики й, жодній парі очей не виділивши уваги, знов любовно загомонить до свого єдиного Жені...

Бувають на світі такі люди.

Бувають такі чоловіки, що кохаючи тіло своєї дружини, тремтуче, свіже, як перший пуп'янок на огірках, впевняються самі й упевняють інших, що вони люблять свою дружину.

Але бувають і такі жінки, що за щоденними вишуканими песто-щами забувають бодай згадати про оте кохання.

Хіба до любови тут, коли вигуляно кров, що мов оті водоспади в ариках бурхає по жилах?..

Не до любови тут. Не до чарів вечірнього шепоту душі. Це надто ніжні струни молодого організму й вони мовчать заглушені неймовірними барабанами, дужою музикою ситої життєвої вакханалії...

Любка Прохоровна ще молода, навіть надто молода, щоб не кохати свого Женю й, скажімо, гарна, соковита, щоб не належати цьому дотепному хірургові Храпкову. Належати, як річ, як святковий одяг. Він мав добрий смак на жінок, він гаразд розбирався в незлічених їх ґатунках, і коли пухленька студенточка інституту зовнішніх зносин Любочка Марковська випадково навернулася йому на очі — за хвилину вирішив, що йому прийшов час одружитися.

А змогла б якась інша, хоч би й старша на літа дівчина, перечити такій силі розуму, такому лікарському хистові молодого, дужого, як дуб кавалера.

За два місяці, йдучи до шлюбу, Любка з жалю до своїх колишніх кавалерів, доброзичливо позирала на них, навіть не розуміючи гаразд, що означає оте „заміж“.

Переїхавши в Наманган, Євген Вікторович створив потрібні умови догоди й засмітив ними всі стежки, що ведуть у найкращі кутки людської душі...

Та Саїд - Алі - Мухтаров...

Скажете, до чого тут Саїд - Алі - Мухтаров.

Буде й про нього.

Це ж він стоїть неначе вкопаний, неначе дурень той, бо зачарований гнучкою жінкою, що пустує на горбатім містку з грубим, важкуватим мужчиною.

Так, то він він слідкує за кожним рухом брови, за кожним тремтінням свіжих губенят, за кожним вигибом недбало вдягненого прозорим тряп'ям розкішного тіла Любки Прохоровни.

Після інститутського життя там десь далеко в бурхливім європейськім місті Саїд - Алі вперше приїхав до свого зеленого Чадаку¹⁾ в Наманган і з першого разу набіг ненароком на щось неземне, гарне. В мозку промайнули всі найкращі героїні перечитаних романів і всі вони були якісь трафаретні, одноманітні, як математика, — нічого схожого з цією.

Навкруги вечірній клекіт немов придушував свіжу людину. Розкидані нари чайхан²⁾ висіли над ставком під яворами. Там сиділи підігнувши ноги й лежали вічно гулящі люди, пили без сахару кок — чай³⁾ і без угаву співали свої азятські пісні під характерний акомпаніамент карнайчів⁴⁾, на кобзах та бубнах місцевого ґатунку.

Саїд - алі, ідучи в цей парк, мав велике бажання злитися з своїми земляками за піялою⁵⁾ чаю й слухати, як співці - солісти виконають по старечому національну пісню. Він навіть намітив уже й нари, де забачив знайомих узбеків і між ними двох відомих співців. Кожен з них держав уже перед лицем у себе нове стябло, щоб резонувати спів.

1) Чадак — назва села, що походить від назви гірської річки.

2) Чайхана — чайна; Чай - Чай; Хона — приміщення; чайхона — чайювальне приміщення.

3) Кок — зелений.

4) Корнайчі — музикант, виконавець на муз. інструменті.

5) Піяла — посудина, що п'ють чай, чашка, шклянка.

І незабаром малось розіллється по ставку, забитися між яворами й вирватись у зоряне порожнє небо — дике, благаюче, мов нелюдське голосіння співу з під стябла. Насолода всього цього давно нечуваного починала п'янити Мухтарова й тому він, не помітивши, несподівано нагкнвся на Храпкових.

Сміючись дитячим, ще цілиним сміхом, Любка сперлась з того боку містка на руку чоловіка й не зауваживши зачарування Мухтарова, сковзнувшись байдужим поглядом десь далі за ним, вона пішла поруч з чоловіком похитливою, граційною ходою.

Казкова чудовість ілюмінованого електрикою ставка мов стала ще кращою, загадково-кращою задля Саїд-алі Мухтарова. Серед гаму різнобарвних голосів музики, викриків, прорізалась перші вступні ноти солістів зі стяблами. Аж неначе ставок перелякався від такої різкої несподіванки й завмер на мить, щоб обвикнути до цього щоденного та завжди нового співу.

Здрігнув і Саїд-алі. Перевів очі з чарівниці європейки на привабливі килими з співцями, але ноги вже ступали на горбатий місток.

Було щось дивне в цьому випадкові. Хіба Саїд-алі не бачив там у самому центрі країни гарних європейок? Вони остогидли йому! Вони надто нахабні там, безсоромні в своїх вимогах до його дужого спортсменського тіла, що мов у молодого англійського скакуна, завжди блищало збуджуючою свіжістю. Йому так хотілося своєї узбецької дівчини. Хотілося навчити її мистецтва кохання, розбудити її дикунську, сонну душу й напоїти молоде тіло свідомою жагою прекрасної життєвої весни.

Ці недавні солодкі мрії якимсь болючим туманом сідали перед тим новим хвилюванням, тим турботним стукотінням серця, що оце мимохіть опанували його. Ще раз позирнув на довге коло нар з різнофарбними папіровими лихтариками. Вони, як нічні повітряні печериці, зростали над знайомими йому обличчями, мигаючи, стухали й знов зростали. Рішуче перейшов містка до європейського ресторану на острів. Йому щиро здавалось, що апетит на пиво у нього більший, аніж на кок-чай, килими, співців, перепелок¹⁾... і все, що є там за межами цієї нової для нього жінки.

Саїд-алі Мухтаров теж що-дня став одвідувати європейську їдальню на островку за горбатим, мов тимчасовим містком.

Чи була ж і справді щаслива Любка своїм семейним щастям, як це здавалося з першого погляду?

Ніхто її про це не питав, а самій їй за молодими ще літами, не припадала така думка. Коли б вона почула якусь скруту, якісь злидні, може б саме запитання напросилося б на це...

В батьків жила вона бідно. Сиротою залишилися через злидні. Злидні, владно насуваючись, впливали на чутливий організм матери й без того хорої вже на сухоти. Батько ж, бувши щирим урядовцем

¹⁾ Узбеки мають велику охоту до перепілок. Кожен кохається в перепілках, як городяни в кімнатних собаках. Клітка з перепілкою скрашує чайхану й інші приміщення. З ранку й до пізна на базарі розливається гучне підпадьомкання, неначе в жнива. Є один день свята в липні, коли узбеки випускають на мотузці або в клітці перепелок на бій. Цей спорт вважається найцікавішим і до його готуються як до якихось кінських бігів.

Губерніяльної Єпархіяльної Палати, зів'яв раптово, одразу ж, на початку революції. За два роки після скасування Палати, за два роки безробіття, поневіряння з тавром єпархіяльного урядовця Прохір Свиридонович Марковський, заснувши, вмер. А ще через чотири роки Любка поховала й матір. І ось уже третій рік за дотепним хірургом Женькою.

У чоловіка Любки Прохоровни було дуже багато діла, особливо після переїзду до Намангану. Йому доручено організувати відділ Охорони Здоров'я в цім дикім краї; йому належить оруда в головній повітовій лікарні; він зрання й допізна поринув у засідання, проекти, працю в лікарні.

Тому - то таким завжди свіжим гостем він був задля дружини. Йдучи обідати або вечеряти з ним на островок, вона завжди почувала себе веселою з ним, бо ніби на побаченні діставала його тільки на цей час.

Любка Проховна надто молода ще була й тому дівчача боязкість чоловіка завжди гнала її вечорами на островок, межі люди. Її молодість ще не набула такого гарячого стану, коли міцні сні чоловіка вночі виховують у молодих незадоволених жінок неврастенію й інші жарти з нервами. Їй Женя не набридав, бо зморювався своїми вічними ділами, й, гаразд, вона за це немов ще більше, ніжніше його любила...

Брак дітей теж мало турбував Любку.

— Ми ще молоді. Мабуть, у мене ще будуть діти...— червоніла, як можуть червоніти, гарні, свіжі обличчя.

Але Женя домігся, щоб фахівці лікарі таки сказали свою думку що до цього.

Старенький лікар - гінеколог, протираючи хусткою свої важкі, круглі окуляри, всміхаючись говорив до свого молодшого колеги — акушера:

— Правда, Ісак Оврамовичу, Любов Прохоровна ще матиме своїх дітей? Такий, можна сказати, організм...— він боявся, щоб якоюсь необережною фразою не забруднити ніжну пацієнтку - господиню й замимрив щось далі старечими губами.

— О, звичайно. Про що річ, — махав руками акушер, зазираючи вогкими очима Любку Прохоровну — гірське повітря, інколи на місяць, на два зміна клімату, вражінь і...— теж зам'явся й несподівано випив чарку мадери „Турквіно“.

Гінеколог обгризав смачно курку, перекидав очі з акушера на господиню й тільки мимрив:

— Угу, ум - гу... Повітря, клімат, зміна...

Любці Прохоровні було ніяково вислухати такі оцінки свого „святая святих“ і вона була дуже задоволена, коли її Женя зібрався бігти на якесь засідання.

— Я прошу пробачення — мовив він ввічливо, витираючись серветкою, у мене у Виконкомі нарада з приводу будівлі...

— О, будь ласка, колего. У нас же все закінчено,— мовив до акушера — ми теж можемо піти з Євгеном Вікторовичом...

— Про що річ? Я поспішаю до породільного приюту.

І лишили Любку з незрозумілими думками; чому вони всі думають, що це я винна, що в нас дітей нема? Чому жоден з них не поцікавився Женькою. Хіба я така не однакова з усіма жінками?

А в душі було весело, приємно по дитячому, що в неї немає ще дітей, що їй не набридає Женя. Вона боялася дітей, вона не розуміла гаразд, що означає бути матір'ю й чомусь кожен раз, коли мусіла ставати задля свого Жені жінкою, переживала декілька хвилин тяжких болів не тільки тіла, а й молоді непокаліченої ще душі. За таких хвилин вона жалкувала, що довше не затримала Женю в їдальні, що рано лягла в ліжку, не діждавшись, поки Женя засне.

Але було хоч зрідка і таке, коли Любка почувала дивні внутрішні хвилювання, гострі, похитливі й довго не могла заснути, перевертаючись необережно біля свого чоловіка. Вона либонь сердилася на його хропіння, і, не розуміючи в чому справа, засипала перед ранком неспокійними снами.

Отак жила Любка Прохоровна за тих часів, коли збудований її красою та свіжістю Саїд-алі мучився, горів виразними, досить зрозумілими почуваннями. Мозок нераз показував йому їхати до Чадаку, до дому, а серце мов хтось сталевими тросами прикував до Наманганського островка і він йому корився.

Зіп'явшись на серед неба, розтоплена сковорода сонця смажила ферганські степи; поміж яворами було душно, як у ливарні. Жодна гіллячка на рослинах не поколихнеться, немов вистоює на врочистім параді. Навіть лапате листя яворів, що вічно, немов гомонить у гущині, і те на ту пору завмерло, вичікуючи доки зморене сонце зпливе з верхів'я, а з ним згасне й немилосердна спека.

Була п'ятниця, неробочий день — неділя мусульманська. До ставка густоплавом ішов празниковий люд. В чайханах зранку сиділи й пили чай узбеки, сонно позираючи навкруги себе. Ні співам, ані музиці ще не прийшов час й острівок поки що жив тільки гудінням, мов рій у вулику перед виходом, та перепілки свіжили початок дня.

Любка Прохоровна ліниво повисла на руці Євгена Вікторовича й слухала його без кінця в'їдливу розмову про новий будинок під лікарню. В таку спеку й така нудна розмова!..

— І тебе цікавить отой будинок? Тебе цікавлять оті лікарні, Женя? —

— Неможна, Любочко, не цікавитися ними. Це ж дика країна: нас покликано внести сюди культуру, підняти цю цілину й коли не цікавитись...

Любка, мов не слухаючи:

— Адже так культивуючи цих азятів, можна забути про себе, навіть про свою дружину. Мені самій коли б не здичавіти тут; живої людини немає, а з тобою в нерозлуці оті будинки, лікарні, засідання... — Любка пожвавішала від маленького нервування.

— Діло, серденько!

Любка тільки розкрила рота, щоб дати волю висловитись її незадоволенню, як несподівано мов з - під землі перед ними виросла закрита в паранджі¹⁾ висока узбечка й видимо крізь сльози щось благала:

¹⁾ Паранджа — жіноча верхня вихідна одіж. Без рукавів, надівається аж на голову й на ній тримається, як бурка у черкеса на плечах. До верху паранджі пришивається чорна з кінської волосини тканина, що зветься чімнат (чадра) й нею закривається лице жінки. Висить вона в кого як: у багачів аж за коліна, а в бідняків або в старих до живота.

— Дохтір, акя! Ільт'емас каляман! Ман якши курад'ян кзимме! Нима манам булса да вокл саньгиз!

К(и)мнат богалік дохтір! К(и)мнатлік сінгиль... Сизлярд(и)н ільт'емас каляман!..¹⁾

Євген Вікторович уже скільки разів обіцяв почати вчитися узбецької мови й аж гепер почув, як вона йому потрібна. Узбечка загордила їм собою шлях і лементіла нервово, хапаючи руками з-під паранджі лікаря та його дружину.

— Чого вам потрібно від мене. Я більмес²⁾, чуєте, ні бельмеса не розумію. Найдіть товмача³⁾, чорт вас побери. Я бельмес, бельмес... О, боже...

Бачучи очевидну неохоту лікаря, узбечка йде на останній засіб: гребуючи віковичними законами, вона одчайдушним жестом відкриває своє лице з-під паранджі.

— Ільт'емас⁴⁾ дохтір. Ільт'емас каляман⁵⁾.

Важко змалювати більшу скорбність, як ця, що втілившись в молоді, бліде обличчя узбечки, відкрилося перед Храпковим. Блищала свячена ознака на лобі з благословенної грязички. Все лице змережене річечками сліз, що стікали по щоках, по бороді, неприродньо скривлений рот навели справжній сум на Любку: -- Женічка. Чого їй треба? Вона мене лякає! Женічка, ходімо до дому, це божевільна якась...

Але узбечка вхватила за обох і викидаючи з хрипінням ще більш незрозумілі слова лиха, ставала навколюшки, не зводячи з лікаря мокрих, блискучих, переляканих очей.

Сталося це в дальнім нелюдимім кутку парку, де майже не було людей. Лікар розгублено майнув очима між осокови...

А на островку й поза ставком уже почалися гучні однотонні співи, мов довгий без кінця вигук дячка, коли читає апостола, або спів кантора у синагозі.

— Ільтимас, Ільтимас! — А що за ільтимас — чорт його розбере — почав сердиться Євген Вікторович...

Саїд-алі ще з островка помітив подружжя Храпкових і забачивши узбечку, що їх спинила на безлюдній стежці, зрозумів неприємне становище незнання мови.

Найкоротшою стежкою поміж осоковими та каярагачом Саїд-алі з боку підійшов до спантеличеної купки і несподівано за для лікаря щось загомонів до узбечки, відвернувшись увічливо, щоб не дивитись на її відкрите обличчя. Здавалося, що він дорікає їй за це. Іслам велить їм правовірним слідкувати „за нечистим“ створінням — своїми жінками...

— Цій жінці потрібна швидка лікарська допомога. В неї захворіла дитина й скоро вмре, — переказав Саїд-алі плачливий лемент, дивлячись набік.

¹⁾ „Брате лікарю! Щиро благаю: моя кохана донька хвора. Вилікуйте, як зможете! Дорогий лікарю, люба сестро! Обох щиро благаю!..“

²⁾ Бель'емас ман — я не розумію. Частіш говорять: „Бельмей ман“. Більмес — вільний перетвір з „Бель'емас“.

³⁾ Товмач — перекладовець.

⁴⁾ Ільт'емас — прошу, благаю, буквально: „не сержусь“.

⁵⁾ Каляман — любезно, щиро.

— Але ж я сьогодні... Чому ж не в лікарні, там вартовий — швидко озвався Євген Вікторович, зрадивши з несподіваної допомоги.

— Дитині мабуть треба робити трахеотомію¹⁾, вона захлинається.

Євген Вікторович разом перестав бути людиною, чоловіком своєї прекрасної, молодой дружини. Він як за електричною іскрою перетворився на лікаря й раптом повернувся і побіг, гукнувши:

— Скажіть, хай іде за мною... струмент... а сам, поспішаючи, думав:

— „Відкіля йому, узбекові, знати про „трахеотомію“. Та ще як сказав. Студент третього курсу не завжди зуміє так правильно вимовити.

Любка Прохоровна рушила була за чоловіком, але зрозумівши, що їй не збігти з ним, повернула назад.

На стежці ще стояв Саїд-алі.

— Пробачте, мадам. Нещастя в неї, одна дочка й умирає від круп'а²⁾...

Любка не найшлася що відмовити. Перед нею стояв справжній узбек у писанім чапані³⁾, підперезаний трьома різнокольоровими хустками, в білій чалмі⁴⁾ на голові, молодий і... немов аж гарний. Але говорить, поводитьсь й до того ж...

— „Трахеотомія, круп“.

— Моє поваження — й повернувся до людського празникового клекоту на острівку.

— О, прошу. Будь ласка, в його така професія.

Ви мабуть студент-медик... — несамохить забалакалося. Вона почувала, що діє якимось не по своєму, але не діяти так вона не зможе, як неможна повернути воду в ариці, або примусити коняку засміятись. Щось нове, незрозуміле, владне вступило в свої права... Саїд-алі спочатку став, а потім, ввічливо давши прохід Любці Прохоровні і галантно не по узбецькому, вклонившись, вимовив:

— Я громадянин з Чадаку, узбек, Любов Прохоровна. Випадково обізнався на деяких медичних вправах...

Любку трохи вразило, що він знає її ім'я, але що ж тут дивного? Всі громадяни знають лікаря, та видимо й його дружину.

— Проте ж... Мабуть також випадково ви довідалися і про ім'я дружини лікаря?

Саїд-алі зам'явся. Він не помічав, що Любка Прохоровна стала проти нього й немов чекав, коли вона пройде.

— Пробачте, мадам — і знов уклонившись хотів піти в протилежний бік. Його круглі чорні гарячі очі забачили ледве помітний рух лівої руки Любки Прохоровни й мимоволі він, оцей дужий, молодий чоловік скорився тому рухові.

Скорився...

Любка Прохоровна повагом рушила до островка й Саїд-алі пішов поруч.

1) Трахеотомія — операція дихального горла.

2) Круп — обкладки (хороба).

3) Чапан — верхній чоловічий одяг — жупан. Очевидно жупан і походить з татарського (однакова мова з узбецькою).

4) Чалма — 4-5 аршин білої як сніг тканини, що нею замотують як вінком голову. Ознака освіченості, або належності до святого роду (ішан). В чалмі — значить мулла (письменний, учитель, піп).

Знайомство двох оцих істот набирало раз - у - раз нового характеру. Любка Прохорова впевняла себе, що нічого особливого в тому нема, що вона знайома з розумною інтелігентною людиною, хоча вона, ця людина, й була з узбеків. А що вона й досі не сказала своєму Жені про це?

— Байдуже. Обійдеться.

Так! Вона таки чомусь не сказала своєму коханому Жені, що вона познайомилася з цікавим узбеком. Яюсь не припало до речі: тоді він прийшов схвильований, ледве врятував дівчинку. В неї справді був круп і коли б він затримався ще кілька хвилин, то вже було б шкода й праці. Він такий зморений. Вона така ніжна до нього. Хіба тут до якогось там чудернацького знайомства з узбеком, азіятом, підперезаним трьома шовковими хустками...¹⁾

А може в неї є інші думки. Може вона хоче прирозуміти таке щось дике, божевільне. Може вона вже щось пригадала, вирішила.

Вона вирішила!

А чи слід про це знати її законному коханому чоловікові?

Коханому!

Любка швиденько скочила з канапки й мовчки оповивши плечі Жені, що вже сидів за своїм столом, поцілувала його теплим, вохким поцілунком у чоло. Навіть сама вона почувала мертвяцький смак в отім поцілунку наслиненими майже похолонутими губами й на додачу притулилася також, мов від спеки, змореною щокою.

То був перший Юдин поцілунок, що за ним народилася справжня жінка.

— Любонько, я працюю.

— Працюй, Женічко... — одійшла знов до канапи й повернувшись додала, немов сумуючи:

— Коли вже ти подаруєш мені рояля? Ох, я так сумую без... музики. Так сумую. В цих пустелях збожеволіти можна. Ні людей, ні музики — й кусаючи губи, що бреніли вже напругою, мимохить плакала.

Женічка мовчки покинув свою працю й підсів до дружини. Вона заклавши руки за голову дивилась кудись, мріяла. І сльози узорили напудрені пикаті щоки.

А потім несподіваний порив пестошів і до сліз пристрастне володіння своїм чоловіком, що не так часто траплялося з нею.

А дитини таки нема та й нема. Любці чомусь ні з цього, ні з того, раптово прикортіло дитини, як божевільному цигарки. Вона не крилася з цим від свого Жені. Кожен бурхливий вечір вони обоє записували, примічали, але проходив час і невблаганна природа знов робила своє діло, мов насміхаючись над закоханим подружжям, свідчила, що дитини в них не буде...

І тихе, лоскотом німим повите знайомство з дужим узбеком, з розумною, освіченою головою, — тяглося нишком і ставало, як повітря, звичкою.

¹⁾ Що більш хусток, замість пояса, то поважніша й багатша людина. Хустка, в той же час служить за рушник, бо узбек за кожною стравою й після неї, перед молитвою (обов'язкових п'ять раз на день) то - що миє руки.

У Любки на це вистачало часу: від восьмої години вранці й до другої в - день, вона зовсім вільна. Вона скаже Марії, що йде на ставок, або в книгарню, або... та хіба мало в неї, хазяйки, місць, куди вона піде? І вона йде, прибрана, напудрена, нафарбована. А на що їй це? Хіба вона хоче оцього чорнокровного узбека привабити, приворожити...

„Крий мене, боже, навіть від такої думки. Він справді дужий... непоганий, але ж узбек...“ і чомусь поруч із цим виринало в мозку уявне манісіньке, повнощоче дитинча з терновими оченятками, чисто як у Саїд - алі Мухтарова...

О, вона вже знає, як його звать!.. Така паскудниця, й досі чоловікові ні слова про узбека не сказала.

„А що казати? Про що його повідомлять? Що я інколи зустрінусь з людиною й пройдуся з ним або посижу на лавці. Дуже воно цікаво моєму Жені... Женічці... підкреслила Любка, щоб упевнити себе, що це так.

Аж сталося те, що мусило статися. Саїд - алі почув, що незвичайним трепетом його серце вітає щоденну зустріч Любови Прохоровни. Він почув, що краса рідної країни з її звичаями, з узбечками, з піснями — зникає перед красою молодої лікарші, перед коханням до неї. Щоденні радощі колишні заразом змінилися думками про лікаршу, про майбутнє їхнього таємного кохання.

І не диво, що Саїд - алі не втримався. Мов скінчилися всі запаси ввічливих зразків балачок і залишилася тільки сама природа людини з її почуттями, з її похотями.

Як можна втриматися. Іде Саїд - алі серед чинар та яворів стежкою, чи сидить вкритий затінком кущів, а поруч з ним гаряча, аж пашить, молода жіноча постать... До того ж якісь внутрішні невивчені сили міжрасового кровозмішання смоктали за серце й туманили очі...

З цього й почалося оте нове...

— Любов Прохоровна! Пробачте, що я оце здамся не зовсім чемним. Я все хочу сказати вам мою одну думку, власну...

— То ви досі говорили тільки чужі думки?— запитала й, спостерігши серйозність в очах Саїд - алі, інстинктом зачула, про що має бути мова. Зачервонівши аж до вух, додала— ми всі живемо вік і більшу частину його вчимося, щоб кінець - кінцем вміти доладньо висловити чужі думки...

— Я не про те, Любов Прохоровно,— перевів дух. Мені чомусь важко стало жити на землі з того...

— Всім нам здається, що раніш жилося легше. Візьмімо хоча б і мене, коли я ще жила в батьків...

Саїд - алі зрозумів, що лікарша мішає карти, збочує з шляху й тому підвівся й ставши проти її обличчя, заволодівши її очима, він твердо одрубав:

— Ми не можемо далі зустрічатися, щоб у банальних пожованих балачках проводити час. Любов Прохоровно! Ваша молодість родить у моїй крові божевілля...

— Божевілля — всміхнулася не без ляку солодкого, колючого.

— Вам досить відомі мої до вас почуття. Давайте покинемо гру.

Любка вдавала з себе спокійну, але в лиці, в очах заграли, забігали якісь невідомі їй до цього часу живці й ледве держучись, вона запитала, аби щось сказати:

— Тоб - то як?

Саїд - алі не міг даліше говорити так спокійно, як досі. Любка задає запитання. Неприємність мусила вилятися у якусь несподівану відповідь, прикру, недорічливу. А тут, як на зло, жодної живої людини на стежці не видно за кущами. Любка ще щось хтіла сказати, підбадьорена очевидною розгубленістю, невинним переляком молодости оцього мужчини перед рішучими якимись діями, але тільки несподівано а - акнула...

В мозку з закритими своїми очима, мов бачила вона невимовну насолоду, змішану з ляком, з викоханими поглядами чемности. То інша Любка, дійсна починала жити...

Любка почувала, як її дійсні сили мов нейтралізувалися від оцих твердих обіймів, від оцього гарячого, мов припаяного, цупкого поцілунку.

Світ закрутився, збуйовані сили потом виступили по тілі. Боже-вілля пристрасти, захованої не зливої ще, — набивалося вирватись на волю й затопити, захльобнути собою світ, запалити багаття матеріяльного, а не метафізичного кохання...

Але ж чемність, адат¹⁾, білий день і... і перервана, німа п'яна насолода першого в житті поцілунку. І Любка запротестувала:

— Ви... ви... не посмієте більше! Хто дав вам право... Це вам не... не узбечка! Залишіть мене, нахабник ви. Ми з вами більше... — незрозумілі навіть для неї сльози припинили гарячі протести.

То мабуть були сльози безсилля перед майбутнім. То мабуть були сльози жалю за своїм минулим, а може...

А може то сльози каяття! Може не треба було б усього казати? Може краще б легенько присоромити, а потім пробачити.

Ох, може б краще, далеко краще. Якби їй хотілося тепер, щоб він не повірив їй, щоб він узяв її, як проститутку, грубо, як селянський парубок, щоб аж одіж тріщала. Щоб зомліти в його залізних обіймах і впитись болями свого вигуляного тіла, вчадіти від них. Щоб справді горіло принадним трепетом чуття неспробоване ще досі.

А він слухняно посадовив її на лаву, оступивсь назад і винувато:

— Не сердьтесь, мадам, пробачте. Ми азіяти... Прощайте... — виконував її накази залишити її й забутись, що вони були знайомі.

Який неприємний акорд, *finita la comedia!*

Ледве забачила хутку широку спину за поворотом алеї й гаряча втома, несподівані болі мов розрядилися раптом...

Любка не чула вже, як падала з лави, як несли її до ставка. Не розуміла далі, чому біля неї клопочуться чужі люди, а вона лежить прямо на березі хвора, ледве жива. І коли зачула стурбований голос свого Женічки, неначе вловлена на кавунах, торопко промовивши:

— Сонце... Сонячний удар... — знов упала у нестяму...

¹⁾ Адат — взагалі закон, але походить здавня й буквально являє собою не писаний, а традиційний закон предків, що невиконання його безумовно карається гостріш за найганебнішу зраду, вчинок то - що проти писаних законів.

— Чого так створено світ, що є європейці й узбеки? Є культурні європейці й поруч з ними така безпросвітна темрява „тубільців“. О, що б я дав за те, щоб раптом по одному слову знищити оту темряву, що оповила країну й неповинний нарід! О, що б я дав за те, чого б не пошкодував...“ так крутилися думки в Саїд-алі Мухтарова, коли він їхав верхи на своїм невеличкім сірим коні до Чадаку.

Він їхав один, неначе весь світ на цю годину вимер. Далеко залишив позаду себе в подині зелений, мов величезний кущ бузини — кишлак Алмаз. Там весь кишлак у джерелах, весь кишлак мов проціжувався свіжою, як сльоза, водою. А тут навкруги Саїд-алі сухе, непривітне каміння, дику покинуте узгір'я та праворуч похмурі Ферганські гори.

Саїд-алі нарочито поїхав цим шляхом, навпростець: Саїд-алі надто болюче краєв своє серце недавньою своєю образою, і почував себе краще на оцім не людськім, дикім шляху.

— Ніхто не посміє зворушити застигле серце. Воно замовкло й нехай мовчить, нехай не говорить до розуму!.. Я узбек, то чому ж серцеві треба було вдатися непокірним, не узбецьким. Чому воно живе у мене? Йому б тремтіти до кожної паранджі, йому б винюхувати заховане від людського ока узбецьке жіноче життя, розгадати його таємниці, а не палахкотіти полум'ям неспробованого кохання, до білої асептичної крові йому незрозумілої. О, чому я не європейець?!

Його жвава конячка розуміла, що господар вийшов з рівноваги: Саїд-алі за кожним разом найважчого приступу поров нагайкою свого вірного товариша, рвав його покровленого рота вудилами і вимагав неможливого.

— Лети, чортова твар! Лети! Сьогодні я хочу летіти разом з тобою з оцих мовчазних, насмішкуватих скель. Лети!

Але тварина обережно спускала свого господаря з крутого, схід — частого спуску, крутилася поза гострими шпильями, тулилася до крутої стіни понад проваллям. І тільки, коли знову збиралася на взгір'я, раптом зривалась і кулею неслася до другого бескеття. А там турботно пеклувалася не про себе. Вряди-годи Саїд-алі припиняв намерену коняку, повертався назад, звідки приїхав, і довго-довго дивився вниз, у тумани далів, де зливаючись з голубим безхмарним небом стояв мертвий Наманган.

— Він задля мене вмер — чомусь прийшло таке впевнення на думку...

Над захід сонця Саїд-алі переїхав останнє провалля й прогалопувавши з півверстви рівного, мов лоб, клаптя серед гір, зупинився перед розкішною, багатофарбною картиною.

Перед очима було глибоке, просторе провалля. З обох боків голе бескеття, мов груди оцих Ферганських гір, пестили рідний Саїдові Чадак. Чадак рясною рутою запізнилої весни красувався з глибокого провалля. Саїд-алі мов уперше побачив його таким прекрасним, таким манливим. Чадак лише у темряві чорно зеленів та водоспади ворожили десь під зеленню невмовклими шепотами, а Саїд з оцієї височенної гори вчував, як пахло дійсне, його рідне узбецьке життя отам на дні. Серцем чув...

Несподіваний регіт вирвався з дужої істоти на коні над Чадаком.

Саїд-алі сміявся з свого серця, сміявся з багатьох вечорів, що промайнули в Намангані мов сни після отруйної анаші¹⁾). Сміявся з останньої події, що так збаламутила голову йому, дужому, незалежному узбекові.

Він такий дужий, що ладен іти проти скелястих гір, проти цілої стихії — один. А тут якась підмазана, тонкошкура жіночка і тряпкою обернула мозок і серце. Похотливими огниками європейських очей засліпила йому світло сонця, перетяла ниточкою влєсливих вчених фраз утоптані рідні шляхи...

— Е — е, до чорта! До чорта, чуєте!

Поволі, обережно Саїд-алі спускався крутими спусками-стежечками вниз до свого рідного Чадаку...

Але кров не вода.

Любка Прохоровна скоштувала це на собі. Вона після зомління у Наманганськiм парку за ставком не скоро забулася про Саїдів поцілунок. На мить закривши очі, вона не тільки уявляла собі останню подію на стежці між осокорами, але реально почувала пашіння Саїдових губ, їх східній смак і навіть шелестіння крові, що буйно переливалася в Саїдових артеріях. Її тягла жіноча сила до цього чоловічини, її шкура напружувалася й тіло лоскоталося лише від думки про інше чиесь, азійське, цупке, загоріле.

Що-дня ходила на ставок, роздивлялася на чайхани та чайханщиків, слідкувала за чайханою, де часто раніше помічала Саїд-алі.

Не стерпіла:

— Скажіть, будьте ласкаві, куди дівся Саїд-алі Мухтаров, уртак²⁾ Мухтаров. Мій брат учився з ним у Москві. Хтілося... — почувала, що її брехня нікого не цікавить. Навіть більше: не було сумніву, що узбек-чайханщик гаразд знав, навіщо це їй Саїд.

Зробилося совісно аж до червоних фарб і злість на саму себе. Якийсь узбек тут же голосно сякнувся в жменю. Інші узбеки смоктали по черзі чілім³⁾, видмухуючи старанно дим, що сусіда тільки що натяг в очеретину. Робилося противно: в рот бере очеретину там, де допіру смоктав чужий рот — це нічого, так велить Коран⁴⁾, а дим вистужує, щоб не осквернитися...

О, бруд, бруд темряви!

І ти, культурна людино, з білою одціженою кров'ю підійшла до них і питаєш про узбека?

— Він же вчений... — виправдовується молода гаряча кров жінки.

— Уже тиждень, як він поїхав до Чадаку... Він мусить скоро одружитися... — додав скоса, поглянувши на „джуда-а ката марджа“⁵⁾.

„Поїхав у Чадак. Утік. А я дурна думаю: чоловічина, дужий, з темпераментом... Боягуз, утік від молодої жінки, що не одразу йому під-

¹⁾ Анаша — наркотичне (заборонене курево) Наша — буквально коноплі. Анаша — курево, що добувається з конопляних головок. Дуже наркотичне.

²⁾ Уртак — товариш

³⁾ Чілім — велика череп'яна або з тикви-горюпки, оздоблена люлька. Її курять по черзі, видмухнувши „чужий“ дим. Взагалі „чілім“ — процес куріння й приладдя. Найвища шаноба господареві від гостя, коли він попросить чілім.

⁴⁾ Коран — магометанське євангеліє.

⁵⁾ „Дуже добра молодиця“.

далася... Чи не думає він, що я мушу кинути свого Женю лікаря та йти з ним у кишлак?

Ху, противні які вони, оці самовпевнені узбеки. Немов тільки й світа..."

Так сердився розгублений, намуштрований, культурний мозок Любки Прохоровни... серце інакше мислило.

А дні проходили сумно, болюче. А літо кралось, приворожувало, щоб несподівано випустити пожовклу, розквашену осінь.

Любці Прохоровні раптом здалося, що і в її житті щойно йде пишне літо. Намагалася згадати весну. Не було. Не було зеленого пахучого розквіту в лоскотливому теплі. Не було солодких підхмарних мрій, свіжого, як у казці, кохання...

Її весна спіткнулася об щось.

Подивисься на оцього Євгена Вікторовича, на оцього Женю, на його засідання — жаль обійме молоду істоту. Невже ж отак повинні всі жити, дбаючи лише про кар'єру, задля якої й молодої дружини не жаль? А може то дійсне захоплення працею, дійсне громадське задоволення?... Може...

— То навіщо ж йому дружина?

І прикортіло за всяку ціну зманеврувати, зманеврувати на просторі блискучому, як сонце, безкрайому, як думка, щоб нечуваною швидкістю нестись без озирання, наздогінці неспробованому... Треба наздогнати п'янощі першого кохання, упитись отрутними любистковими пахощами.

— Женя! Котік Женічка. Бери, рідненький, відпустку.

— Золотко моє! Що це тобі раптом так? У мене саме будівля нової лікарні, цикл доповідей.

— Боже ж мій! Коли вони тобі остогиднуть оті будівлі, доповіді?

— Любочко! Дай закінчить! Мою працю визнано... її цінують...

— Хто, узбеки? Оці азіяти цінують? Авже ж, коли б не так! Цінують... То де ж ознаки цієї ціни? Відколи вже ти сподіваєшся ордена...

— Дадуть і ордена Червоного Прапора...

— Че-р-р...рвоного прапора!.. Як благородно звучить. Хм...

— Любко!..

— Ну, не буду, не буду. Я ж жартую. Хіба ж я не так тебе любитиму червонопрапоного. Але ж мусить бути й відпочинок. У вас же там і в кодексі на стінці про це написано.

— Треба, звичайно, треба й можна. Ніхто й не думає запевняти, що ти не діло говориш, так...

— Боїшся відірватись від чорнобрової друкарщиці... — Любці нещодавно внесли добрі люди в вуха, що в відділі здоров'я є чорноброва, круглобедра друкарщиця й що останніми часами вона працює в кабінеті хірурга.

Почувалося очевидне глупство в Любчиній фразі, що вилетіла мимохить. Можна б ще й виправити це: всміхнутися там, чи продовжити грубий жарт і вражіння від сказаного було б зменшене. Так в

розум раздратованої самиці вплуталося лютування за щось зіпсоване, непоправне...

Недавній Женічка кинув очима від праці на дружину. Сказане либонь не вкладалося в рямця щоденного розуміння своєї дружини, себе самого й знайомого оточення.

— Ти, Любко, хвора...

— Хвора ж...

— Воно й видко. — Трохи промовчав. Здавалося, шукав рівноцінної фрази, щоб не бути винним перед дружиною.

— Щоб я цього більше не чув!

— Ого...

— Зрозуміла?

Де там зрозуміти? Вона зрозуміла, ще коли язик її докінчував почату фразу, але мов розсерджена, знервовано вискочила на двір, грюкнувши дверима.

А ти, чоловіче, шукай причини, мізкуй лікарською головою, чого це сталося. Перебери в пам'яті всі три роки лагідного життя, спочатку майже з дитиною — Любонькою, а далі вже з дорослою Любкою, золотком. І коли подібної до сьогоднішньої події не вишукаєш, то визнавай це хоробливим явищем. Визнай, що це недавній сонячний удар, нерви та й інші неприємності...

Отож:

„Дійсно треба брати відпустку на місяць і десь поблизу відпочити в гарнім місці... Треба...“ а вголос сам собі додав, зідхаючи від упалого недавнього напруження:

— Треба лікувати Любика на початку, щоб не нажити хуже... й перегодом вийшов у сад, де на лавці в сльозах сиділа „хвора“ його дружина.

Вирішено місяць відпустки використати в Чадаці.

Чому в Чадаці?

Який же інший куток Ферганських свіже-зарослих, зелених степів зможе найкраще вплинути на зіпсоване здоров'я Любки Прохоровни?

Невинний Чадак, чарівний!

Ти мило, привітно розпукуєшся рідною принадою, ти вічно цвітеш міжгірним життям, ти не знаєш переспілості.

Не знаєш досі...

І Любка Прохоровна і сам Євген Вікторович, доїжджаючи в Чадак почували справжнє захоплення цілинною дикістю, пахучою свіжістю чадацького життя.

Чадак мов народжується між височенними голими грудьми їржавого бескеття. Ніби жартуючи позирав на верхів'я гір у хмарах, а сам злодійкувато ховав у розкішну зелень празникові клетоти, як сльоза, чистого Чадак-Саю¹⁾. Він шумував на дні, він кликав у своє дике й прекрасне воднораз незрушеною красою лоно.

І ідучи проваллями, пробираючись поміж саморідною рослиною, подружжя Храпкових кожен по-своєму смакував гомін Чадацького спокою.

¹⁾ Сай — річка.

Євген Вікторович вже три роки збирає, лаштує науковий матеріал, старанно виглежує практичний досвід, щоб врешті скомпонувати свою виплекану книжку - працю. Треба лише спокійних приворожливих обставин, подалі від перешкодливого галасу життя, подалі від набридливих людей.

Місяць в Чадаці — запорука праці.

А Любка?

Ой шуме Чадацький, клетотно-барвний говоре і ти спокою, їржавим підхмарним бескеттям захований!

Ластів'ячим тремтінням обнімається збуджене жіноче серце. Нерозгаданість завтрішнього, бажаного росю ранковою жалить, прикроплюючи напружене ждання. Гаряче, молоде, як перший маків цвіт, нетерпляче, як дитяче безталання.

Любка наближалася туди, де сховано її буйну жіночу насолоду. Вона її дістане, вона вп'ється нею. Любка дожене своє мрійне щастя, що манівцями змандрувало нарізно з її життям.

„Доля. Так судилося“ — каже все той же намуштрований злими людьми мозок.

„І відпуск у Чадаці — це теж судилося?“ — яхидно питає насмішквате невгамовне серце.

О, серце, серце! Воно зробить Любці долю. Це ж воно вродило образ мрійного, любісінького дитинчати з терном замість очей. Воно переслідує з цим дитинчам — повнокрову, молоду, соковиту, як ягода, жінку.

Дитини від дужого чоловіка! А поза цим немає світа, немає...

— Ти, либонь, мерзнеш, золотко! Тут так свіжо... — потурбувався Євген Вікторович і немов аж здивував цим свою дружину. Любка дійсно не жила в своєму тілі, а вітала десь поза його межами. Далеко там, де власні чоловіки бувають непроханими гістьми. І зіставлене тіло синіло, лякливо шулилось, мінилося блідими фарбами мерця...

— З чого б це? Навпаки, я так приємно себе почуваю...

— Вигляд у тебе...

— Зміна повітря, вражіння. Знаєш, Женя, я оце мріяла про поезію. Справді, чому я не поетеса! Чому б мені не виспівати пишними сонетами хоч би ось оце зелене зачаровання?.. Котик, ти коли-небудь віршував?.. — фарби життя поверталися до Любчиного лиця.

— Ніколи... Вважаю, що віршувати, — означає...

Означає, що всі ви дурні!

— Може, але ж...

— Але ж, але ж! А чи не сам ти вилежуєш вечорами з Бальмонтом та з Єсеніним. Чи не ти що-дня немов молитву ту:

Не жалею, не зову, не плачу;
Все пройдет, как с белых яблонь дым...

Декламуєш, немов і справді твоя молодість у небезпеці?.. Здається б хтось інший мусів би завчити ці рядки...

— Пташко моя, Любик; тож інша річ! Тож поети, у них талант, вони родилися, щоб згустки життя вкладати в золоті рямці навіки... А ми прості смертні...

— Глупий ти в мене, Женя, а ще в марксистиченешся. От я інакш...

— О, так ти ж у мене вольнодум...

Вїжджали в глиняний захований у зелень кишлак Чадак, ніби мертвий від людей, але живий гомоном Чадак-Саю, живий пахощами рослин.

А в тій же глині, законами закута, в забобонах зрошена. прихована узбецька жінка, прихована любов, убита, вихалашчена чорною паранджою, заслонена любов живісінької узбечки. Та любов живе й незнаною вмирає з серцем узбечки. Її й не звать любов'ю. То посмішка, спокуса шайтанова й за це жінка не зазнала ласки Магомета. Вона негідна ступити своєю ногою за поріг мечети й нудиться... впустивши до ічкарі¹⁾ в паранджі любісінького мужчину. Аби мужчина, аби...

Отак вмирає любов з паранджою.

Там же десь живе й Саїд-алі Мухтаров.

Чадаку не первина, що до нього приїжджають гості на відпочинок. Чадак немов ізроду існує тільки для гостей і тому приїзд подружжя Храпкових не був відмічений, як щось особливе. Правда, на Любку Прохоровну придивлялися, коли вона проходила базаром, переморгувались.

Ні Любка, ані її чоловік на це уваги не звертали: надто це звичайна річ і вони обоє до неї звикли.

Літня пора робила Чадак порожнім. Люд на полі відбував свої господарські обов'язки. Треба було зжинати богару²⁾, поливати та обгортати пахту³⁾, стерегти баштани. А в кишлаці тільки дітвора та інколи одноманітна, сіра з чорним волосяним покривалом постать простує вдень по вулиці.

Вже шостий день Любка Прохоровна ходить, вивчає Чадак з чоловіком. Обходили всі закутки, всі місця, куди б можна було пройтися на прогулянку.

— Примічай же, Любко, всі провулочки, як ідемо, щоб потім не блудила сама — лїниво повторював Євген Вікторович що-дня, коли поверталися до двору Абдукадира Рустам-Ходжа-баба, де вони стали на місяць.

Любку одчай охоплював. Їй починало здаватися, що чайханщик обдурив. В Чайдаці ж когось запитати вона ще й досі не посміла, щоб часом чоловік не взнав.

О, вона тепер оберігає свою таємницю. Оберігає свої вродисті стремління, щоб не то що порошина на них не впала, не то нечисте око б не глянуло, а щоб і думка чужа не бруднила їх таємної білости.

— Ти мене зовсім за малу вважаєш. Я вже гаразд обізналася з цими заковулочками й з любого місця дійду сама... — відповіла Любка, жуючи якусь травину, що зірвала під горою біля кринички.

¹⁾ Ічкарі — окрема жіноча частина господи. „Святая святих“, куди навіть свій чоловік заходить тільки з дозволу.

²⁾ Богора — ярові посіви, неполивні.

³⁾ Пахта — бавовна.

Круглі очі Любчині зробились навіть більшими від тої схованої напруженої туги, що вже опановувала її істоту. Вона так покійно, ласкаво дивилася ними на чоловіка, мов балагала допомогти її душі заспокоїтись.

Жартуючи, лікар пропонував:

— Ану давай звідси підемо на базар нарізними вулицями: я піду по шляху понад Чадаком, а ти оцією стежкою понад мечеттю, хто швидче... — Йому це спало на думку, щоб чимсь розважити сум дружини.

— А що! Давай! То я швидче буду на базарі, — а в мізку кольнула надія когось запитати, а серце чомусь похолонуло, струснулося.

— Спробуй — аж зрадив, що дружина повеселішала. Чому раніш не прийшло це в голову...

Сонце вже сховалося за гори давно й Чадак потопав у передвечірньому холодкові. Попід горою стежкою, де швидкувалася захоплена жартом свого чоловіка Любка, поверталися череди з паші. Невдало пострижені „ступеньками“ курдючні вівці здіймали пилюгу, а тонкошії безрогі корови, швидкуючись, ревли якимось не по-коров'ячому.

Любка звертала цим домашнім живим істотам і, не зводячи очей з мечети, поспішала, як могла в високих підпятках, в коротенькій шовковій спідничці. Їй нікого було соромитись, щоб стримувати по культурному ходу. Вона була далеко від культурного світу.

Шовкова легенька блузочка пишалася гойданням бугорців і лоскотала, нагадувала, манила...

Несподівано біля мечети Любка спіткнулася і не чула, а догадалася, що чиясь дужа рука ніжно підтримала її в той момент, коли вона вже падала. Чомусь стала кров у жилах.

— Рахмат¹⁾... — вирвалось раптом, хоч очі ще лише шукали, хто це допоміг.

— Немає за що, Любов Прохоровна, пробачте... — відповів Саїдалі Мухтаров.

— Ах, це ти Саїде... Це ви Мухтаров... — поправлялася, не то зраділа, не то злякана Любка.

Вони здибалися в ту пору, коли уява вже пережила всі офіційні буденні умовності. Вони вже звикли за цей час розлуки звертатися на ти. У них лишилося лише любити й жити полюбивши. То ж очі обох говорили мовчки про те бурхливе почуття.

— Поспішаєте, щоб не опізнитись?... Якими судьбами й за яку ціну вирішили ви ущасливити наш Чадак своєю присутністю? .

— Яке там щастя — не знала, що відповідати, збита з панталіку несподіванкою Любка. — Вам мабуть не подобається, що збожеволіла жінка й тут вас знайшла? — вирвалось якимось мимоволі.

— Любочко, серце! Невже...? яка невимовна радість для узбека!

— Я на вас сердита, Саїде, — забувшись про свій стан, забувшись, що поруч з нею не Женічка, а узбек, азіят, Любка перейшла на найближчий тон...

Хоч почувався вже вечір, та на дворі було ще зовсім видко. Пустеля вулиць допомогла б Євгену Вікторовичу з того кінця вулиці

¹⁾ Рахмат — дякую.

в надвечірній імлі забачити те, чого закоханим чоловікам і бачити не слід... Під густою вже чорною чинарою мов зрослися в привітному поцілункові, в першому одвертому поцілункові гарячого кохання, дві істоти. Але він цього не бачив, він спізнився так, що коли повертав у вулицю назустріч дружині, то ніби помітив тільки, як розминалася Любка з якимсь дужим узбеком.

Розминулася, здалося під чинарою... І гаразд, що так здалося, нам краще, що цим закінчилась уроджена в пустелях Азії любов.

Розминулися.

— Ти вже й з базару?..

— Та ще й на базарі чекав...

— Чекав..? Спасибі..! Я так заморилась, швидкуючись. Дай руку... — вона й справді дихала скоріше, ніж звичайно й від грудей пашила життєва теплота. Пашила щира втома.

У Євгена Вікторовича одлягло од душі. Він винайшов засіб, щоб запалити ще фарбами молодости привітне, любе лице його ніжної дружини...

Не один тільки хірург Храпков шукав спасіння в Чадаці. Не одна Любка Прохорова линула в Чадак. Саїд - алі теж шукав забути в Чадаці, шукав якоїсь заміни, щоб нею заповнити в душі болючу порожнечу.

Відтоді, як його любов прогнали, як образились на нього за його щирість, відтоді він поволі спускався на дно з верхів'я.

Він, червоний інженер, що має керувати найцікавішим спорудженням в Узбеччині, що мріями про цю роботу тільки й жив останній рік, тепер неначе втратив самого себе й ніяк не знайде. Дістав 3-хмісячну відпустку, щоб відпочити, набратись сили й ринутися на боротьбу з стихіями Узбеччини. Заволодіти гірськими водами й посхочу розподіляти їх, господарювати. Переписати ариками незаймані порожні пустелі степів, змити зашкарублість традиційну, обполоскати забруджений адатами побут... Скерувати водоспади, щоб заговорили вони, заспівали свою трудову пісню електростани динамомашинами. І країна стрепенеться від цього гомону, — урочистими шляхами культури до соціалізму!..

Мрії, мрії золотопроміністі! Кому не слали ви пухнатих килимів у далі молодости, кого не кликали ви жити, кому не обіцяли ви славетню перемогу!..

Та Саїд не вірить вам, він вірить силі переможній, що кликала, манила на боротьбу і він пішов і перемагав...

... На перших порах у Чадаці Саїд ще не знаходив з чого починати. Але раптом, згадавши, що він і комуніст до того ж — зробилось чомусь соромно. Якось смішно й дивно: два місяці возився з отією наманганською баринькою й чомусь ні разу в голову не прийшло, що в нього є якісь стремління, обов'язки, що він носить і ім'я партійця.

І вперше два Саїди заперечалися гаряче, впевнено, рішуче...

— „Партійні, громадські обов'язки проміняв на якусь розмазану вертихвостку міщанську... Класова нерівня, сором задля партійного квитка з порожнім місцем проти двох місяців членського внеску... два місяці не брався на облік, підмочив ідеологію...“ — й ще дещо

вигадував оцей новий Саїд-алі, що ніби здавався ще прозорим, легкодухим...

Зате другий, широкоплечий, гарний, дужий Саїд-алі очевидно затуляв своєю фігурою прозорого. Той лише інколи манячив, як серпанковий малюнок на фоні фізичного Саїд-алі Мухтарова.

— „Не закував же я партійним квитком свої почуття, свій природній інстинкт. Що це й справді: що-дня засідання, доповіді. Портфеля з-під пахви не випускай. Минулася вже гарячка. Час і відпочити... Ожвавлення мас, втягнення їх в роботу, відкриття просторів їм у цій роботі власної ініціативи... Та і не камінні ж ми справді...“ — той легкодухенький таки спробував був заперечити:

— „Справа не закінчена... Може й умерти доведеться...“ — але немов і сам не довірившись цьому доказові ростав, надавши дужому доконати себе.

— „Такі дурниці! Хіба в тім, що познайомишся з розумною людиною, хоч би й інших поглядів, хіба в цьому вже й капітуляція?... Ми повинні їх перевиховувати...“

— „Або сами перевиховуватися по їхньому, бо вони...“ — якось немов з-за плеча яхидно почало.

— „А нас перевиховувати вже шкода. Ми вісім років революції на плечах винесли... Здається в тяжчих умовах, ніж тепер... А з гарною жінкою... Її треба перевиховувати...“

— „А треба...“ ледве чутно згодився і той другий десь зда-лека вже...

А все ж таки дійсний Саїд-алі Мухтаров голосно сплюнув у відчинене вікно і пообіцяв, щоб чули обидва ті, що сперечались:

Завтра ж піду в волкомосередок й візьмуся до праці... Треба мабуть — примовк трохи і, перевівши дух, вимовив: одружитися, вволити волю старої матери. Абдулля ще молодий, та й вчитися йому багато ще... Матері треба когось у сім'ю та... — знов примовк і не підбравши чого сильнішого, що дійсно примушувало б одружитись тільки додав:

— Час уже, час, двадцять восьмий рік...

Так вирішив почати Саїд-алі своє нове життя в рідному Чадаці. З цього виходячи, він блукав по кишлаку, щось шукав, обмірковував, відкладаючи на інший день одвідини осередку:

— „Все ж одно ні чорта не роблять літом. Встигну ще, тим більше, що справдовуватись доведеться не за один-два дні...“

А ходючи, все силкувався обдумати одружіння, де взяти дружину, з калимом чи без калиму то що, а виходило, що мозок-то його й не слухався. В ньому стреміла молода, гарячошока жінка з круглими радісними очима, що так просяться любови.

Доки молодий — віддай молодості те, що їй належить!

Так закінчувалися маріння в думках.

Сьогодні чомусь зранку, попоравшись з чималою плантацією винограду, що з неї жила його матери ще й тримала потроху нею своїх синів, у голову Саїд-алі прийшла раптова думка:

„Підшукати собі дружину“.

Що означало оце „підшукати“ в узбецьких умовах?

Саїд-алі знав, що йому не обминути калиму. Мати говорила про якісь дві тисячі карбованців, що наскладала вона за три останні роки.

— На калим¹⁾ готую. Де ж вам узяти. А доки - то ще будете справжніми панами. Жінку ж треба купувати²⁾ не аби-яку. Коли б батько був живий. Він досі вже до районного Арик-аксакала³⁾ дотяг би таки. Він би й довчив і поженив би . . . Джудда-а-а якши⁴⁾ був старий і вмер . . . Шкода . . . Й Міраб-баші⁵⁾ з його був не аби-який . . . Абдукадірові (де стали на квартирі Храпкови) за нього не справитись. Йому, либонь, і дохід менший іде, як покійному . . . Дехканам⁶⁾ не до масти . . .

Щоб не чути далі цю набридлу історію, він пішов на базар погуляти й піти по кишляці, може якимось доведеться ще зустрінути з-за дувала ту молоду гарну узбечку. Він колись зустрів раз під горою біля мечети. Молода струнка узбечка переходила йому шлях. Нова червона (дівоцька, значить) паранджа гордо й святочно висіла аж за коліна. Поміж нею мигнув прекрасний молодий профіль з повними губенятами, що ледве помітно дріжали всміхаючись на гострий погляд джигіта⁷⁾. Паранджу немов одстобурчували повні жартовливі, не підв'язані культурними вигадками груди . . .

От туди й помандрував Саїд-алі.

А день кінчався.

Попід горою швидкоувалися череди, простилаючи нахилом на кишлак стовпи пилуги. Ніде не видно було червоної в квітках паранджі з розкішною новою чадрою.

Мечеть різкими визерунками замальованих внутрішніх стін немов нагадала про якийсь борг. Стало аж неначе якимось соромно, що борг цей віддати зараз заважає така манісінка, жовтенська книжечка з двома порожніми місцинами проти членського внеску за останні місяці . . .

Невже вона непереможна . . .

Над самою головою зтяг суфі⁸⁾ свій молитовний заклик. То був молодий ще, от як Саїд, узбек з чорненькою юнацькою борідкою й гострим блискучим кінцем носа. Він наставив за вухами руки й добрим голосом слав у повечерілі простори слова полегкості, слова прощення, слова надійного супокою. Вони лились, оповивали чорні суми рідними, обвиклими пахощами дитинства, життя.

Алла һу акапар.

Алла һу акапар.

Ло іллогай іллабло.

Ло іллогай іллабло.

Аш - гаду алло іллога ілло - до.

Аш - гаду алло іллога ілло - ло.

Аш - гаду анна могоммадан расул - лудло,

¹⁾ Калим — платня за дружину.

²⁾ Одружитися в Узбеччині, це не означає знайти товариша для співжиття. Жінку купують, як товаряку, за гроші, не показавши її молодому. Покладаються цілком на „свахкупчих“.

³⁾ Арик - аксакал — Аричний староста; ак — білий, сакал — борода. Аксакал — означає білобородий, старий, поважний.

⁴⁾ Джудда якши — дуже хороший.

⁵⁾ Ми(у)раб — обрана селянами особа, що наглядає за частиною системи уводнення; баші — старший.

⁶⁾ Дехкане — селяни.

⁷⁾ Джигіт — добрий парубок.

⁸⁾ Суфі — щось подібне до дячка.

Аш - гаду анна могомадан расул - лулло.
 Айї алаал - фало,
 Айї алас - сало.
 Айї алаал фало.
 Айї алаал фало.
 Алло һу акпар.
 Алло һу акпар.
 Ло іллога ілло лло ...¹⁾

Саїд мимоволі повторював за суфі, впівголос тягнуци з ним, забувши себе. І легко й весело чомусь робилося ...

Ло іллога ілло лло ...

Вряди - годи проходили молитовно налагоджені узбеки в чалмах з незамотаним кінцем, що висів з лівого боку аж до плечей. Їх розпухлі горла, ніби ознака священної поваги, книшем лягали аж на груди. Сині безобразні зоби²⁾. У звиклій шанобі до вченої лядини, проходячи повз Саїда, вони тулили широко праву руку до серця й видимо дивувалися, що він так старанно виводив незрозумілі їм священні, арабські слова.

— Комуніст, учений і ...

— Ло іллога ілло лло ...

За вісім років революції навіть у такому Узбецькім пустирі здалося, що комуністові, а тим більше вченому, не пристало мати діло з божою справою.

Так здавалося темним, як дощова осіння ніч у лісі, старим, виношеним узбекам.

Проходили вулицею швидкоуючись і піднімаючи вгору коліна, неначе сліпа коняка з бугра, закубрені узбечки. Всі вони на один зразок. А між ними зрідка пройде фігура, що й з - під густої покрівлі видає молодецькими рухами оточений жіночий стан.

Саїд чекає червоної, клятої паранджі.

Але червона паранджа ...

Вона вийшла з - за дувала, немов на мить зупинилася, тісніше обгорнулася вишитими полами паранджі й ніби вгадавши Саїдові думки, демонстративно рушила своєю жвавою й кокетливою воднораз ходою.

Таки найшов ...

А перед очима спіткнулася, як виросла з - під землі та перша, щоб знов заплутати стежки, утоптані червоною паранджою ...

Слух'яно корючись вихованому інстинктові, підтримав Любку Прохоровну ...

Отак несподівано по новому склалося.

Десь зникли Саїдові сперечливі думи. Несподівана, але бажана зустріч із глибоким, невчутим навіть болем відклала думи ці в архів.

Чи надовго? Побачимо.

¹⁾ Арабський текст молитовного заклик. Всіх правовірних закликається на чергову молитву, бо господь милостивий тільки, коли його поважають і йому моляться. Ідїть же, правовірні, не забувайте про рай на тїм свїті ...

²⁾ В деяких місцевостях від води дегенеруються слюнні залози. Вони розростаються непомірно й роблять людину до смішного жалкою з цим зобом. Буває тільки в мужчин, особливо в Коканді й назва якого походить од назви цього заба — Кок(һ)ан.

А Любка Прохоровна дібрала смак у науковій праці свого Женічки. Наукова праця була тою спасенною причиною, що владно прикувала Євгена Вікторовича за робочим столом (із скрині) і відкривала Любці волю... Як незмінно що-ранку котилися в гірських долинах смачні тумани, як зорі що-ночі миготіли з далеких верхів упевнено, так і двоє молодих дужих істот беззмінно що-дня зустрічалися. Їх радість зустрічи голубила що-ранку там, де Чадак-Сай, розсипаючись шумою, падав з узгір'я, клекотав клекотом буйним, сікся водоспадом на гострих шпильях порогів, парував бризками, як туманом утоми. Це було місце кохання, щипучого, гострого. Чадак-Сай говорив сам за закоханих. Він не давав говорити нікому, заглушаючи своїм шумованим сміхом найголоснішу в світі розмову. Тільки говір крові по жилах розумів ті шуми водоспаду й зрозумілою для закоханого серця музикою линув, гомонів, розказував...

— Я вперше почуваю, як хочеться жити й кохати, слухаючи водоспади... Яке зачарування з такої простої речі: води й дикого каміння.

— Ти маєш змогу вічно жити в Чадаці й не перестаючи слухати цю бурю боротьби води з камінням в... моїх обіймах... у моїх закоханих обіймах...

Тоді Любка брала його руки, що обнімали цупко її ще дівоцький стан, розводила їх і чомусь сходила з каміння. Щось смоктало в грудях. Довго й пильно дивилася на сніговий говіркий шум, на тумани бризків над водоспадом, на золоті переливи-жарти райдуги, що русалонькою полоскалася в прозорих бризках.

Смоктало, ятрилось. Може боязкість, а може сором, а може й дике непорозуміння в сполученні: краси, розуму, здоровля з... узбеком...

Вона розуміла, про що нагадує Саїд. Вона знала, чим мусить закінчитись оцей їхній роман і, згадавши про його неминучість, шукала забуття у гомоні водоспаду.

Щаслива та молодість, що тінню розтала, минула й ні разу не вслухалася, про що говорять шуми говіркі...

А вдома весела, свіжа, рожевошока линула до змореного чоловіка, собачкою лащилася до його холодного від втоми тіла, божилася в його незрівняності й у сльозах шкодувала, що дитини в них нема.

— Заспокойся, золотко моє. Чадацьке повітря так гарно впливає на твій організм...

— Чудово, Женічка! Коли б ти побув на горі, на містку, де я буваю, на... — ледве не вирвалося признание про одвідиня водоспаду — ти б теж мав більше сили пестити свого Любика... Але ж у тебе така серйозна праця... Я так її нетерпляче чекаю бачити надрукованою... Женічка, — раптом переходила — чи ти ж і справді любиш мене? Ти ж такий дужий, а... а дітей... любиш, Женічка?

Женічка робив мило-здивоване обличчя, знімав окуляри, клав на стіл і підводячись запевняв:

— Моя невірнице, мій цвіте весняний! Люблю ж, як гімназист, як...

— Ну поцілуй мене, щоб я пішла й не заважала тобі працювати... Ну пригорнись же, бо я заплачу...

Вивчено обнімав. Не дивлячись у вічі, находив губи гарячі, палатки й забравши їх в свої товсті, уміло, гігієнічно чмокав, заплісуючи всякий раз спітнілі очі...

І коли Любка від прихованої огиди в'юном викручувалася з рук пустуючи вилітала з дверей — дивився вслід, відбиваючи на лиці тридуркувату, невиразну посмішку задоволення...

— „Любиш... Похитлива, як кішка“...— впевнялося це задоволення, а вголос вимовляв, сідаючи знов за працю:

— Будуть, серденько, діти і в нас, будуть! Зміна клімату, вражіння... будуть...

Саїд - алі не розумів гаразд, чого хоче оця гарна жінка, шукаючи щоденної довгої зустрічі з ним, з жагою тримтючи від його диких, як сирітська доля, поцілунків. Не розумів, чому всякий раз, коли він був на межі переходу від розуму до інстинкту, Любка Прохоровна вмюче відсувала це природне, неминуче.

І його забирала злість, глибока, таємна злість людини скель. Охплював сором за цю злість. Саїд - алі ховав її подалі за чепурними зворотами обходин, там, де природне поведження було безсилим ховати дикунську спадщину. Ховав усе, що мов гріх покритки видавало б оцій пронириливій жінці його узбецьку приналежність.

Саїд почав потрапляти смакові закоханої у нього жінки...

А в осередок зайти все відкладав на завтра, доки зовсім і відкладати забувся.

„Тяжка, справді, оця партійна дисципліна в часи такого солодкого кохання, як перший хміль невинного юнака. Партійцем гарно бути в часи повстань, коли ще незрушене завзяття шукає, неспробуваних просторів. Гарно бути й коли відчуваєш себе переможцем, стоячи над долиною бійки. По правді кажучи, не погано й під скруту — є надія, підтримка. Але закоханому та ще й у таку тонкошкіру гарячокровну самицю, партійність — тягар...“

Отак формулювалося психичне становище теперішнього Саїда, що п'янів від успіху чим далі — більше. А Любка вперто прагла до наміченої цілі й лише чекала найбільш слушного часу.

Вона вигадала носити паранджу, щоб ніхто не впізнавав її білої жінки, що так рідно ходить з узбеком. І Саїд - алі купив на базарі новісіньку сіру паранджу з шовковими квітками на хвості, що порожніми глухими рукавами спускався з плечей назад до самого долу.

— Любов! Любов моя! Ти така красуня в паранджі. Твоє рожеве личко робиться казкою, коли круг його обведено такою цяцькованою гаптованкою на паранджі. А твої глибокі, як край степів, голубі, як надвечірні тумани, очі, стають невичерпним джерелом мого життя... Яка б була... — захоплювався Мухтаров своєю імпровізованою узбецькою, Любкою Прохоровною.

Любка граційно бралася за крайок чорної блискучої чіммат і закривала лице перед самим поцілунком Саїда. Тоді він хватав її, хватав оцю казкову, прекрасну узбецьку в обійми, якими тільки він умів обняти Любку Прохоровну, в обійми, що з них годі було вирватись найдужчій жінці й неударно цілував у губи, в щоки через паранджу.

Груба волосінь лоскотала, різала, але за нею горіло живцем розквіту тіло жінки. І здавалося, що це його рідна узбечка... в червоній паранджі з довгою аж за коліна чіммат...

— Саїд! Ви... забуваєтесь — виривалося в Любки в останню хвилину, коли проти його молодости ніякі сили встояти не могли.

Тоді покірні руки рознімалися, погляд мертвів на вжаленій думці, а серцеві хотілося плакати й казирись по азійському.

Але Любка вже щебетала перед дзеркалом і щебетанням неначе вітром полову відвівала момент болючого стану Саїдової душі.

Вони ходили так, ніби молодожони, узбек та узбечка по Чадаці. Знайомі й товариші Саїда незрозуміло здіймали брови, кажучи про себе:

— Комуністку, мабуть, привіз із города. Безстрамниця, паранджу нап'яла...— А жінки довго й гостро придивлялися крізь чімнат на свою загадкову конкурентку.

Одного разу червона паранджа якось несподівано випорснула там же біля мечети з-за рогу. Саїд-алі тримався злегка ліктя запа-ранджованої Любки Прохоровни й, мов укушений осою, сіпнув руку осторонь.

О, той несподіваний, мимовільний рух узбека! Його помітили обидві жінки в паранджах. І обидві стали, неначе серце хотіло до чогось нового прислухатись. І серця обох почули й по різному зрозуміли:

— Узбек!

Червона паранджа торопко пішла поза мечеттю, гордо оглянувшись, неначе на прощання, а Любка відкрила чімнат нервовим махом руки й показала Саїдові лице закохане, одбірне, по ранковому свіже. Їй треба було це робити, бо вона зрозуміла вже своїм тілом невинний той рух Саїда. Вона мусить перемогти. На лихо собі він до смерти любив оце обличчя.

Розкішний, граційний рух ніжної руки, чімнат знову дражливо спущено й раптове:

— Саїд-алі! Ти ж не перестав ще любити свою імпровізовану узбечку? Ні?... То я завтра принесу тобі несподіваного гостинця.

— Любонько, щастя! У мене вже не любов, а солодке божевілля. Я дивуюся, що...

— Гостинцеві радітимеш...

— Ну, звичайно! Цікаво б знати, який...— мова обірвалася, бо, проходячи до кутка, де повертала червона паранджа, вони знову стрінулися з нею. Але Любка відкривши бік чімнат майже в шепіт кинула:

— Я прийду до тебе на... в гості... Зроби так, щоб ніхто не смів заходити в твою гостинну горницю...— і ще на мить показавши веселе порозовіле лице з-під паранджі, хутко пішла поза дувалами¹⁾ додому. Вона використала останній засіб, щоб утримати собі самця...

Оторопілий Саїд розумів тільки те, що зараз щось сталося:

Якась зміна, новина...

А червоної паранджі вже ніде не видно.

Потроху надходив дрімотний вечір, що солодко, привабливо манив до безповоротного небуття.

Саїд-алі терпляче наджидав вечора, наджидав обіцянки, бо вірив, що то було сказано серйозно, не на вітер.

¹⁾ Дувала -- глиняні тини.

Тепер Саїдові було байдуже, що він не одвідав ще комосередок, що про нього щось будуть говорити. Все це здавалося умовними забобонами робленого життя.

— „Партійну працю — говорить він сам до себе, ходячи вранці по кімнаті — можна виконувати завжди, виконувати за майстерним планом з протоколами, де стовпчиками: „слухали“, „ухвалили“ визначається твоя праця. А закохати в собі молоду, гарну жінку та ще й білої крові, освічену, не всякому узбекові, не всякому партійцеві пощастить. Та й ніде ж не сказано, що це заборонено. Навпаки... зареєструватись ще можна встигнути. А коли й не зареєструюсь до від'їзду на роботу — так невелике лихо: може ж і осередка в кишляці немає...“ І ніби лекше робилося від однієї думки, що осередку могло й не бути в кишляці.

Коли б, пак, його й не було.

Любка Прохоровна лишала паранджу в сусідових жінок, старих узбечок і поверталася додому веселою, розігрітою. Згадала й про телеграму, що вчора Женя дістав од верхівня. Женю кликали на якусь раптову операцію відповідальному робітникові в Коканді.

— А я вже відшукувати налагодився, чи не заблудилася, думаю. Питав уже й у Мар'ї.— Де це ти так барилася сьогодні? Я ж чуть світ завтра мушу виїжджати.

— Потурай їм! Немов не обійдуться одного разу! Що ж то й за відпустка, хотіла б я їх запитати — щиро нервувала Любка.

— Мені вигідно, Любонько. Треба їхати. В мене слава, авторитет і, може ж, справді ордена...

— Аж два дістанеш.

— А до того ж — запевняв Євген Вікторович свою незадоволену дружину — ця операція досить цікава мені самому з академічного боку. І коли б мене не запрошено, то я жалкував би, бо другого такого...

— Їдь, їдь! Я... я теж поїду з тобою. Посинілі жили на шиї в Любки були свідками справжнього обурення проти від'їзду чоловіка.

І Євген Вікторович розгублено шукав порятунку в упевнених звертаннях до Любченої свідомості, до завжди розсудливого її розуму й таки вговорив залишитись...

— Три ж тільки дні, Любику! Вивчай Чадак, підшукай собі товариство й не сучай. Сходіть, принаймні, на баштани Чадацькі.

— На баштани — визвірилася — ти з розуму з'їхав? Там прийдеться й заночувати, а хто мене боронитиме...

А таки лишилася.

Таки ж то й заспокоїлась. Золото, а не дружина. Євгену Вікторовичу й лишилося, яко мога швидче підкреслити це найслабше місце в Любки й він спокійнісінько зможе виїхати, сьогодні ж.

— Дурниці! Узбечки тебе стерегтимуть, як... Або й сами узбеки, вони люди не лихі.

— Здорово ж ти їх знаєш... — а в душі радість.

— Коли хоч, то я сам підговорю Абдукадирових жінок і сьогодні ж... Мар'ю на всякий випадок прихватить...

— А прання? Не турбуйся, я з сусідськими товаришую й з ними піду, давно мене підмовляють, а хазяйські й говорити по — російському

ні словечка, намучишся з ними. Помагала Мар'ї тримтячими руками викладати чоловікові речі в жовтого ремінного чемодана.

— У мене прання на три дні. Куди б і я тьопалась! Барині й так ніхто не...— допомогла безвідповідальна Мар'я, збираючи в зморшки своє пожовкле, остаркувате вже, вісповане лице. Любку мов щось кольнуло в виразку від цієї запобігливої допомоги. Їй здалося, що в тоні Мар'ї, в отому призириливому слові „тьопалась“, немов почувлися неясні догадки, або гарно приховане достотне знання про роман „барині“.

Мар'я поралася з речами й перебирала в мозкові незрозуміле їй:

„В оцих панів завжди воно якоесь по чудному: бариня в чужих кавалерів хвоста крутить, а барин від скуки...— й солоденький морозець пролоскоче її, дарма, що остаркувате, але ще не зношене і недавно повне життя тіло...— чудні ці вчені люди...“ впевнялася востаннє Мар'я.

І те, що було заховано в догадках, а може й у певному досвіді в оції Мар'ї, ніколи не побачить світа. Вона теж хоче жити. Вона не винна, що через віспу дівує вже й на тридцять шостому році. Вона невинна, що підпадьомкання перепілчине в клітині над горницею в найстаршої Абдукадирової жінки, — що це підпадьомкання миліше їй від молодих соловейчаних витрибеньків. Не винна, а жити хоче, а кров у дужім тілі полоскотати з таким одкоханим барином — хто б відмовився...

— Чудернацькі порядки у панів... І дітей не плодять, шкодують жіночку. Хай собі граються бариня з голощоким узбеком. Мені ж більше дістанеться...

— Ще позавчора б тра помочити... А бариню хто б там серед узбечок... Коли самі гуляють...

— Біжи до Абдукадира, Мар'є, щоб запрягав — найшлася Любка, щоб припинити Мар'їні вгоджання, аби не вбалакалася вона. Та й мали ці вгоджання яскравий вигляд знайомства Мар'їного з „обставинами“.

— Котік! Поцілуй Любика, ще на дорогу. Отак, отак, ум-гу-у... Благословляю... М-му...— підставляла влєсливо по черзі то щоки, то лоб, то губи. Серце огидливо шулилося від такого лікарського чепурства, а мозок таки знову вважав цілком за нормальне оці одстобурчені дудкою товсті, як у негра губи, у м'якій шерсті й теплі, як коров'яче вим'я, оці голосні чмокання інколи ще в повітрі; тоді губи мов печатка Кошчі-дехканська¹⁾ штовхалися в щоку чи в лоба, неначе неприкаєні...

— Отак! От-мпак — цмокала в робленім екстазі й сама Любка.

— Коней уже... біля воріт...— вбігла Мар'я на останнім поцілункові закоханого подружжя Храпкових...

Ще довго, ідучи по скривлених порожніх вулицях Чадаку, Євген Вікторович озираючись бачив, як на балахоні стояла жінка й махала вряди-годи платочком...

— До побачення, золотко, мій Любику! М-м — робив повітряного поцілунка.

То припрошена Мар'я махала платком баринові, а тим часом „Любик“ вдягався, нашпаровувався, тремтів...

¹⁾ Кошчі — спілка бідняцько-наймитівських кол села; щось подібне до комнезамів.

Вона діждала свого...

— Не спізнуйтеся, баринько, бо до баштану не близько...— а в очах у Мар'ї— о, Любка не помиляється— у неї в очах зелененькі вогники чи то насмішки, чи то заavidків, а може й прикритої злости на цих чудернацьких радянських панів.

Любка нутром почувала той вогник.

— Постигнемо ще, Марусю...— вперше назвала несподівано, мов молоденьку...

— А постигнете, чом не постигнуть. Сукню б наділи з місцевим та шовку узором, вона вам, баринько, краще до лиця...

Чи вона не сказалася оця Мар'я? І справді ж, чому не надіти узбецького кольору шовкову сукню...

— Дивись! От спасибі, Марусенько, а я вже з голови викинула, що вони так люблять все своє національне...— шеймин язик, коли дух захоплює новий узбецький шовк, а очі вбирає його різнобарвний колум'яний, східній малюнок.

— Люблять, та ще й як!

— Хто?— з дуросців спохватилася Любка. Мар'я підвелася від віника і обидві жінки, що розуміли одна одну по справжньому, подивилися трикро в очі...

— Та хто ж— вони, узбечки ж, чи як їх там... Ви ж сами кажете.

— Нічого я не кажу. Ти не вчуєш, та й ляпнеш інколи!..— Поверталася в новій сукні перед невеличким дзеркалом і сама п'яніла від боязької краси свого тіла та ще в оцім убранні.

То була краса вакханки, отрутня краса, що від неї неначе промінням низалося оточення й принадою сліпило найздоровіший мозок.

Крутилася, чаділа збуйована кров'ю голова...

Вона, жінка, природою покликана, щоб родить, щоб закони вічності життя не порвати, вона мусить грішити. Вона мусить грішити палено, дико, аби почути під материнським серцем, як затріпочеться юве, безгрішне, непорочне життя. В цьому мрійному житті вона почує безсмертя нащадків, що через неї... через її молоде тримтуче життя цістануть чергове кільце вічності живої організованої матерії.

Грішити!

— „Прелюби сотвори!“ Музикою пристрасти відповідало серце на далекий шепіт обдуреного історією мозку.

Грішити!

— „Прелюби сотвори!“ акомпанувало молоде цупке тіло, охолоне живучою снагю...

— Марусю, Марусенько. Мабудь воно мені не до лиця. Чи не переодягтися в білий шовк?...— В тремтучім мрійнім екстазі говорила Любка Прохоровна, не помічаючи вже неприємности від очевидного розуміння Мар'єю, на який баштан збирається її господня.

А навіщо критись від жінки, від людини, що теж жити хоче і душу зів'ялену невдалим коханням зрозуміти по жіночому зможе.

Навіщо, навіщо!

— І видумаєте ще щось! Кажу ж, що в цій ви, як на картині, мов і душа ваша грає...

— А грає, Марусю, грає... — Любка немов аж тепер помітила Мар'ю, як дійсну людину. З нею ж можна поговорити, їй же можна вилити хвилювання радощів, що шумують кров, мов свіжий хміль.

Вона несподівано взяла Мар'ю за плечі й до болю вчепилася в них ніжними, жвавами пальчиками. Нервова трясця передалася Мар'ї, а серце затукало мов у матери, що чекала від дочки признання...

— Марусенько, старша сестро! Ти любила коли-небудь? Чи ти вдягалася коли-небудь у кольор твого кохання. Чи твоє серце співало тобі п'яні пісні незрозумілих мотивів краденої волі, шаленої насолоди...

— Одчепіться, що це ви! Де там нам до любови... — а очі заблїмали, а губи засіпалися в нервовій здержанці й прозора капелька непроханою забреніла на віспяній щоці...

— Мені тебе шкода, Марусю — й поцілувала вперше ніжно. Бо вона зараз ладна була простити гріхи всього миру, аби цей мир мовчав, що на її злочин він не дав благословення.

К чорту благословення, коли жили брешуть, мов струни, перед тріумфальною симфонією!

— Ідіть, Любов Прохоровна. На мене положіться... спасибі, хоч ви й мою застиглу душу потривожили.

Любка повагом відходила боком до дверей, неначе кралася до свого щастя, до своєї воскреслої любови, що весну її спізнілу буйно розквітала.

В новім чапані, шовками гаптованім, буряково-сизого кольору, підперезаний вишитим золотом чотирма різнокольоровими хустками, що на фоні сизо-бурякового чапану, ніби полум'ям стягали цупкий стан, похожав по горниці Саїд-алі. Свіжо-поголений вид його горів молодецькими вогнями, а невимовна білість розкішної чалми робила його мужньо-гарним, мов на вибір. Чапан щиро охоплював плечі, груди, стан і віддавав навіть рухи напружених юнацьких м'язів.

А в двері боязко, не дивлячись на господаря, ввійшла в знайомій йому паранджі, закрита чімнат, як віком домовини, жінка.

Це була вона... Мусила бути нею, бо коли б...

Мозок не знаходив кари за оману.

Саїд-алі на мить лише встромився східними очима в загадку чімнат, де зірочками блищали двоє оченят. Не міг не впізнати тих очей, що топили його юнацькі почуття й рішуче взявся за чімнат. Природний інстинкт узбека, вихованого в умовах непорушності свята - святих жінки — її закритого лиця, немов спинив його й ударив у лице ще густішою фарбою.

Але ж цій жінці в себе в хаті Саїд-алі відкрив...

Це був гипнотизуючий момент. Любка покірно дивилася в розпалені очі, і немов перебирала в мозкові останні рго і contra того вчинку, що вона на нього рішилася. Нервова система своє зробила дома біля дзеркала, біля Мар'ї, а тут лишилася їй солодка втома та вперта безповоротність.

Саїд упивався красою своєї коханки. Він ні разу не бачив її в цій узбецького кольору сукні й аж заскриготав зубами, коли, роздігши з паранджі Любку, вздрів, як живуче манливі форми молодого жіночого тіла зливалися в гармонію кохання, з рідним йому кольором шовку та узорів.

Чомусь ждалося, що він почує й звиклу, рідну мову, давно ждане з уст молодой жінки.

— Ман якші кураман сиз, джигіт¹⁾.

— І щоб не почути, мови, що тільки нею може говорити до нього ця культурна жінка, він жахливим поцілунком пристрасти мов заляв на мовчання оці живі, як перша квітка в лузі, губи Любки Прохоровни...

... Минала спізніла Чадацька весна. Миналося срібно-молошне шумування Чадак-Саю. Він немов стомився в оцій одвічній борні з скелями й мовчки обгинав їх, злегка переливався, в шепіт, звівши свою буйну сварку з ними. Це було схоже на набирання нових сил, щоб знову з більшим завзяттям ударити в бескеття Ферганських гір і таки зруйнувати їх уперту мовчазність, їх мовчазну, заснаділу цілиність...

Чадачане останній раз поливали збіднілими ариками свої танапи²⁾ бавовни, обгортали їх, раділи недалекому врожаєві. Ввесь Чадак примовк. Ще більшою пусткою тягло від глиняних вулиць, від схованих за дувалами непривітних, але рідних узбекові хат.

Тільки перепілки, що висіли в клітинах перед балахоною чи чайканою кожного господаря, журливо підпадьомкали, немов поспішали дожити літечко, бодай в нудній, непривітній клітці.

В отакий мовчазний, безлюдний ранок Любка Прохоровна згадала, що їй треба повертатись до своєї господи. Хоч Женя їхав на операцію з запасом на п'ять днів, але можливо, що він повернеться й раніш.

Аж в цей ранок, коли ще зморений коханням Саїд спав у неї під геплим жіночим боком, Любка згадала, що живе вже третю добу гостем у цього узбека. Це були дні, що ними вона впоювала збуджені спізнілі почуття, що ними вона доганяла свою весну, свій жіночий пишний розквіт.

Три дні — то норма гостювання за адатом.

Вони з Саїдом побували там в горах, де серед дикого каміння, розпеченого сонцем, обметеного вітрами, з щілин дзюрчало джерело.

Над ним, над оцією ніжною, прозорою цівочкою, мов над цілющим джерелом розвився, виріс розкішний Каярагач. Уп'явся обголеним корінням в щілини бескеття, боронючи джерело від щоденної, щорічної спеки безхмарного неба. Він своєю дужістю зросту, своїм непокірним зеленорутим свіжим листом нагадував, манив жити.

А там на схід у даличезній подині простелялись Ферганські степи, гашувалися кишлаки, міста, будувалося теж невсипуще життя. Положили в сонячному промінні свої черева магістральні саї та арики.

Життя там не стоїть!

Любка полюбила цю місцину, як символ невимірної сили інстинкту життя.

А хіба вона не вхопилася за щілини її окремого бескеття, хіба не наперекір умовам криється від набридлої бувальщини й таки жие й буде жити новим упертим життям, що почалося в неї під серцем.

¹⁾ По змісту означає: я вас, парубче, люблю; але в буквальному перекладі виходить; гарно дивлюся на вас, парубче.

²⁾ Танап — міра землі. Буквально: млинарський камінь, тоб-то кількість землі, що поллється водою, спроможною повернути млинарський камінь — від $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{7}$ десятини.

Вона догнала своє щастя.

Вона матиме дитину.

І стало соромно самої себе. Стало дико-неприємним лежати й міркувати отут, в чужій хатинці, поруч з узбеком... В світлі народження світанку Любка подивилася на сонного Саїд-алі й чомусь неначе не впізнала його. Вона знає Саїда іншим, живим, з думками, як і в європейської людини. Вона знає його по прекрасній розмові, що нею він квітчав їх подорожі до зеленорутого Каярагачу. Вона знає його по палкій упевненій божбі в коханні, в міцних мужніх обіймах, що в запалі страсти упоювали невимовними чарами її розквітлий жіночий організм.

Такого Саїда вона знає.

Але цього чорного, загорілого узбека, з розхристаною пазухою, де здіймалися від сонного дихання волосяні груди — такого Саїда вона немов не пам'ятає.

Йй зробилося моторошно, вродилося бажання йти. Скорій без оглядки йти з цієї чужої, узбецької, некультурної хати, з дикого на-смішкуватого Чадаку, щоб забути про те, що сталося.

А воно таки сталося! Вона душею первітки, глибоко схованим почуттям матери відчула, що воно сталося...

І все ж! Більш нічого й не треба!

Треба мерщій до Жені, мерщій до його лагідного культурного кохання, до його вдалої захоплюючої гри на скрипці. Ой, як захотілося Любці почути шепіт і стогнання струн, що в захопленні Жені так любо, привітно говорили до її душі устами невмирущих Бетговенів, Моцартів, Шопенів, Грігів...

Мерщій, мерщій!..

Мозок тупів, розгадуючи, де починається вимога трепоту розбуженого серця й де кінчається безоглядний, засуджений віками злочин.

Запідпадьомкала ще раз, виляскуючи над вікнами перепілка. Яке болюче, вразливе підпадьомкання.

Саїд почув, що Любка встала.

— Чому так зрання, Любонько? — ніжно запитав, не розуміючи такої торопкості. І почувуючи підсвідомо, що робиться зараз у грудях жінки, що їй він так безудержно віддався, Саїд-алі вмить одягся в свій кращий узбецький одяг.

— Гадаю, що ранком додому йти безпечніше, а ніж удень... — немов про те, що таки треба йти додому не може вже бути ніяких розмов.

Але розмови почалися. Розмови хвилюючі, раптові, вразливі.

— Любко!

— Е, ні Саїд-алі. Я мушу...

— Мусиш? Любонько...

— Мушу — все з більшою та з більшою боязкістю відповідала Любка Прохоровна, впорядковуючи своє, розсипане далеко по плечах та спині хвилясте волосся. Воно, як море без берегів, завжди метушливе й вічно хвилясте — жило...

— Мушу йти... мушу! виривалося раз за разом у Любки, коли в Саїда застрягли слова, забуравили думки. Чому він досі не згадав

про це. Чому три дні він тільки серцем жив і ні разу не спромігся пожити своїм міцним мозком. А тепер вона мусить іти...

Чому він досі не згадав про це. Чому?

— Я не пушу, ти ж...

Волосся знову впало з жмені і з шепотом краси розсипалося на плечі, груди. Нервовий рух голови і Саїд знову побачив чарівне від зляку обличчя Любки, обличчя, що з-за нього він три дні забувся про самого себе. Це обличчя мовчки питало, чому він не пустить.

Жіноче обурення росло в грудях.

Чому чоловіки мають право примусити її поспішати додому, ховати свій природний вчинок і жахатися від одного слова:

Не пушу?

А язик лише спромігся:

— Мені треба додому: чоловік...

Саїдові робилося й шкода її й шкода на неї. Неймовірно скоро мигнули в пам'яті не одна зустріч червоної паранджі, що з докорами дивилася на нього мертвим чорним покривалом і сіяла в душу далекі, але сильні, рідні бажання. І він силою закоханого чоловіка забувся про такі хвилини та тільки тепер, коли промайнули три дні, коли досягнуте бажання так раптом кликало до розуму, він згадав про все це.

— Любко, я все хтів з тобою поговорити.

— Але ж, Саїде, цього не може бути... — немов почувши глибоко думку Саїда, відповідала хвилюючись Любка Прохоровна Храпкова.

— Чому? Хіба я не дужий чоловік, хіба я не кохаю тебе краще й сильніше, ніж усі чоловіки світу? Хіба я не зможу бути твоїм постійним чоловіком? Любко, ну лиш поговоримо...

Слова благання Саїдового робили Любку тільки більше впертою. Вона на їх фоні тільки сильнішою, культурною жінкою почувала себе, й тому вже не дивлячись на Саїда й не думаючи, що казати, мимоволі вимовила і не сказала, а якось вирвалося дуже непокірливе:

— Не забувайте, Саїд-алі, випадковості нашої зустрічі — а мозок холодів, а серце стихало.

— Що ж з того? Але зустріч привела до любови, до справжньої глибокої любови, Любко. Гадаю, що ти про це думала як... — не звернувши уваги на її тон, благав Саїд.

Любку немов щось підбурювало. В голові роїлися незв'язані думки, хотілося говорити дужче, по настоящому, а говорити було нічого, крім того, що їй неодмінно треба йти додому.

Чому він не наб'ється її, чому не прив'яже, чому не вкраде по азіятському? Чому!..

Додому.

— Ми з вами не... підшукувала Люака, закінчуючи туалета... — Ви узбек, а я... — й замовкла, бо було сказано більше, ніж треба, ніж хотілося.

Аж скорчився, мов від дужої рани в живіт, зіпсований оцією божевільною білокровною жінкою Саїд-алі Мухтаров. Замиготіли в очах примарні півники злоти, жалю, одчаю. Немов колалося щось, що так недавно заросло грубим, надокучливим рубцем. Воно колалося, розщиплювалося й нестерпними болями шукало порятунку, благало, гублючи надію. Від раптових болів Саїд скаженів.

— Узбек... Азіят... Чорної крові! Потрібен був тільки, щоб, як проститутка, задовольнити ваші культурні потреби... А знаєте, ви, європейці... — й не доказав. Якийсь глухий, ніби забутий уже голос, мов обухом стукав: „заріж“... і руки шукали звикло на поясі „пчак“¹⁾.

Любка в недоказаній фразі зрозуміла все: й одчай незміряної любови й одвертість східнього темпераменту.

Це була рішуча хвилина в житті двох істот, що обставинами зведені заглянути одне одному в душу. Це було в рідному Саїдові міжгірньому під сонцем Чадакові. Було в далекому, дикому, забутому людьми, чужому задля Любки азіятському Чадакові.

Рішучість далека від розуму опанувала й Любку. Щось було таке в істоті, що вимагало жити, дихати одним повітрям з людьми, впевнитися в безкрайності животіння. А поруч з ним безумовне право серця, що думки було йому досить, аби холонути, аби переставати ритмами відображати оте життя.

Вродився момент бажання вмерти. Так було б далеко краще.

— Ріжте, вбивайте! Ви здібні і на це... страчайте... — й повернулася вся бліда від мук до Саїда...

Сталося нечуване. Саїда мов окропом щось ошпарило. Він зів'яв, як в'яне лист підкошений в розгарі повного життя. У нього вперше виступили безсилі сльози одчаю, безнадійности.

І вткнувшись у незлагоджене, неприбране ще ліжко, ридаючи, як дитина, він благав:

— Я забуду Узбеччину, покину її! Я забуду рідне бескеття, музики невгамовного говору водоспадів, забуду рідну матір... Тільки залишся зо мною, будь на завжди моєю!.. Я покину Чадак, покину Узбеччину, зречусь найдорожчого мені... Ми поїдемо до Москви, Ленінграду, до Парижу, до Америки, аби разом, куди ти захочеш... Моє життя, мій розум, мої кращі почуття тобі я віддаю.

— Не йди. Не йди!

— Прощайте, Саїде!.. Забудьмо ці дні!.. Чиєсь нове життя нехай подякує щасливим годинам, що ми з вами прожили. Нове, розумієте, нове життя!

... Прощайте...

Підскочив Саїде - алі Мухтаров з ліжка.

У дверях торопко зникла Любка Прохоровна закрита щільно вже узбецьким чімнат, а по вулиці за дувалами, немов мигнула червона паранджа.

То мабуть так здалось востаннє. Немов пригода мимохітня на довгим упевненім шляху. Такий собі вибойчик, спотиньга і тріснула надійна вісь...

Сірим здався розвиднілий ранок.

Фергана, 1926 року.

¹⁾ Ніж.

ВІРА НЕЧАІВСЬКА

КОНКРЕТНІ ПОЕЗІЇ

Доки вже писатимуть
про зелену травицю, синє повітря
і лю-лю і лю-лю?
Це все гарно,
тільки ж для вісімнадцятилітніх,
а я
похваляю сивину.
І тому я пишу
конкретні і тверді поезії:
про практичний день
в тридцять літ.
Гадаю, що прочитають болі мої
всі дорослі,
і запевне надішлють мені
свій привіт.

СЬОГОДНІ ПРОЧИТАЛА Я ГАЗЕТУ

Сьогодні прочитала я газету,
і стало весело мені:
соціалізм ще не збудували ми,—
проте збудуєм.
І в цьому рішенні побудувать соціалізм,
стільки бадьорого,—
ми не здамося непу!
Тепер повинні ми поставити
практичне рішення проблеми,
і не вагатися чи будувать, чи ні
і не порушувать цієї теми.

МОЯ ШАНА

Вам, кому ніхто не дає ні героя праці,
ні особистої пенсії,
вам, що вродили й виховали по семеро, по восьмеро
і на це віддали розум, колір обличчя, зубки
й стрункість стану,
вам моя глибока шана,
о жінчини!

ЖЕНЩИНА

Я пропоную життю нашому
зробить негайно
порядок денний
на цих двадцять літ.
Щоби нові — двадцятилітні
не опинилися на смітнику
і не назвали нас
і старомодними і трьохсотлітніми
топтунами на місті.

НЕ ЦІЛУВАТИСЬ НАМ ПРИСТРАСНО

Не цілуватись нам пристрасно, —
даремно іскряться січня дні;
не треба виснути на шиї
тобі й мені,
коли ми вже вилюбились.
Обох нас кличуть різні далі;
зашуміли нові жита;
тільки діти, їм все тато й мама,
і разом, — це їх мета.
Діти люблять все, щоб вкупочці.
Але кличуть нас обох багряні далі,
не треба виснути.

МОЇ РЯДКИ

Від цих рядків віє на мене радістю творчости,
вони — струнка будівля мого ума й серця;
так весело відчувати думки свої висловленими й конкретними,
зідхаю полекшено, мов після влучних хвилин любови.
А завтра прочитаю їх всім.

ІЛЬКО БОРЩАК

Польський наступ на Україну 1920 року в міжнародній політиці.

II¹⁾

Поляки з політико-стратегічних причин, затримували звістку про початок наступу на Київ, бажаючи ввійти в нього 3 травня в день польського національного свята, але виявилось, що це не вдасться, і тому перші вістки появилися в європейських часописах 29 квітня. Французька буржуазна преса одноставно хвалила „зручний крок Пілсудського, що склав угоду з отаманом українських повстанців Петлюрою“. В перші дні про Україну й Петлюру ще згадували, а згодом, ім'я України якось зникає з часописних шпальт, і мова йде тільки про польський наступ.

Роялістична „Action Française“, близька до Тишкевича, писала 3 травня: „Згода Пілсудського з Петлюрою вже дала свої наслідки. Польща відновила свій історичний марш на південний захід. Ми вертаємось на багато століть назад. Нема Польщі без України“. В польському наступові французька монархична газета слушно бачила перемогу світової реакції. На заголовку її числа з 3 травня читаємо: „Яке перше травня! Поляки побили армію Леніна“ (одночасно кінчився невдачею страйк на залізницях у Франції, і роялісти мали причину радіти).

Завжди в контакті з урядом, яким би не був він бульварним, „Матен“ ще 27 квітня мав у своїй редакції телеграму-інтерв'ю з Варшави під заголовком: „Отаман Петлюра прохає підтримки Антанти для України“, в якому Петлюра заявив кореспондентові „Матен'у“, що сподівається незабаром бути в Києві та Одесі“. Непевний в успіху наступу, обережний „Матен“ надрукував цю телеграму аж 7/5-го, коли Київ вже був здобутий, з таким коментарем: „Україна має на решті добрі шанси завдяки Польщі“.

Для консервативно салонного „Фігаро“: „Поляки зробили велику послугу Європі, відштовхнувши московський більшовизм, подібно тому, як румуни зробили це з угорським більшовизмом“.

„Звільнена та замирена Україна, — окселентує „Авенір“, — буде для Польщі міцним бастионом, який дасть їй змогу зміцнити лігу супроти навали червоної армії“.

Старий Густав Ерве, колишній „enfant terrible“ соціалістичної партії, людина, що колись вимагала куль для генералів (завдяки

¹⁾ Див. „Червоний Шлях“ за 1925 р., ч. 9.

якому мав на конгресах стільки турбот Жорес) став своєю людиною в Єлізеї й писав у близькій до Мільєрана „Віктуар“:

„Польська армія нині є великою надією французів, що щиро бажають кінця страждань патріотичної Росії“. І далі Ерве радить уряд скористатися наступом і взяти на себе посередництво для полагодження конфлікту між: „відродженою Польщею і єдиною неділимою Росією“, цеб-то говорить про розділ українських земель. Отже, в час апогею польсько-петлюрівської угоди Мільєрановський орган стояв за нове Андрусово під французькою егідою. Одно це вже яскраво ілюструє, чого хотіла права французька опінія республіканського напрямку.

В кінці забрав слово і орган міністерства закордонних справ „Тан“, що за його „бюлетенями закордонної політики“ стежать у всіх європейських дипломатичних канцеляріях.

„Польща захищається, намагаючись організувати між Польщею і Південною Радянською Росією по Дніпро — країну незалежну і звільнену від більшовицького панування. Щоб ту незалежну державу утворити, Польща вела переговори з українським урядом Петлюри. Польський уряд не претендує окреслити, ні навіть угадати стосунки, що Україна матиме з майбутньою Росією. Те, чого Польща хоче, як судити на підставі декларації тих, що керують її політикою, — це мати на кордоні мирного сусіду й дати змогу цьому сусідові експлуатувати його величезні матеріяльні ресурси на користь всієї Європи“.

Отакі важні змістом рядки писав урядовий „Тан“ 6-го травня і тим, пост фактум наступу, він давав всі підстави європейській опінії вважати, що французький уряд, принаймні вже після наступу, спеціально цікавиться польсько-українською комбінацією. Але у якій формі? Між Польщею й „Південною Росією“ мусить бути якась Правобережна Українська держава, якої економічним експлоататором буде Західня Європа (читай Франція) за допомогою маклера Польщі. Але — і це важно — незалежність навіть такої України береться під сумнів, що до її взаємин з майбутньою „нерадянською Росією“.

Одним словом, заки більшовики впадуть, „Правобережна Українська держава має стати стратегічно-економічним додатком Польщі“.

Наслідком цієї передовиці „Тан“ у паризькому російському часопису „Последние Новости“ з'явилася замітка: „Як ми довідалися, польсько-український наступ ведеться не тільки з відому, але й під стратегічно-політичним контролем одної з антантських держав“.

Звідси цю замітку передрукували німецькі часописи з відповідними коментарями. Ке д'Орсей захвилювалося і негайно дало спростовання, що Франція не втручається в цю справу, а французькі старшини в польській армії мають приватні зобов'язання ще з часів 1919 року і є польські, а не французькі старшини¹⁾.

Ніби у відповідь на це в „Берлінер Тагеблат“ з'явилася інтерв'ю Порша — представника Петлюри в Берліні, яке дословно звучало:

„Польща ніколи б не почала свого наступу, не попередивши про це Антанту“. Слова Порша були постійним рефреном всіх петлю-

¹⁾ 18 травня т. Чичерін у ноті до Мільєрана протестував проти присутності французьких старшин у польській армії. По суті спростовання міністерства закордонних справ в цій справі не відповідало дійсності: всі вони лічилися в складі французької армії, а вважалися лише в „відпусці“.

рівських представників за кордоном, а на ділі явним політичним шантажем супроти тої самої Антанти.

Наступ поляків, як відомо, розвивався дуже швидко, і 10 травня французький уряд отримав од свого військового представника у Варшаві генерала Анріса телеграму, що радянська армія знищена, що вона тікає і що бездатної радянської армії більш нема. Україну — запевняв Анріс — „визволять поляки ще швидче, ніж це зробили німці 1918 року“.

Оця телеграма, за яку пізніше Анріс втратив посаду, зробила велике вражіння у французьких урядових колах і між десятим та чотирнадцятим травня в Парижі серйозно обмірковувано питання, що робити з Петлюрою й чи не визнати його уряд. Цікаво, що в оточенні Мільбарана визнання мотивовано ось яким аргументом: „Коли ми не визнаємо якогось українського уряду, в Європі і поміж росіянами (білими) буде вражіння, ніби ми погоджуємось на чисту анексію Польщею українських земель“.

Все ж, навіть у ці дні кульмінаційної точки розвитку польського наступу, петлюрівського посла Тишкевича не пускали до себе відповідальні французькі кола, а всі заходи в „українській справі“ робив польський посол Замойський.

Як прояв цих французьких настроїв, 12 травня з'явилася інспірована замітка в „Последних Новостях“, що перший рік свого існування мали близький, як не казати інтимний, контакт з оточенням Мільбарана¹⁾, такого змісту:

„Франція звязана з Південною Росією економічними інтересами і тому цілком імовірно, що на випадок повного вигнання більшовиків з Південної Росії питання про визнання України стане на реальний ґрунт, при чому Франція, без сумніву, буде за позитивне

¹⁾ В цьому оточенні головну роль грав славнозвісний Петі.

Колишній радник французької місії в Петербурзі, Петі одружився з Софією Балаховською, дочкою Київського мільйонера промисловця. В 1917 році Балаховський був нештатним французьким віце-консулом у Києві, де виявив себе впертим ворогом української справи і інформував в такому дусі французів, Центральна рада зажадала його звільнення, і це ще більше обурило його проти українців взагалі. Він і його дочка „працювали“ разом з Єнно в Одесі, а приїхавши до Парижа, стали головним огнищем антиукраїнської акції і підтримкою денікінців. Аж після їх ліквідації, Балаховський, якому в першу чергу залежало рятувати свої маєтки і цукроварні, знюхується, за допомогою поляків, з Петлюрою. Коли пригадаємо собі, що Петі був шефом особистої канцелярії Мільбарана, спочатку голови ради міністрів, а потім президента республіки, то зрозуміємо той величезний вплив, який родина Балаховських грала у французькій політиці що до російської та української справи. В ґрунті співробітництва Балаховського і К^о з поляко-петлюрівцями, якщо наступ вдасться, лежала „цукрова комбінація“. Балаховський, Петі й низка французьких промисловців у купі з російськими промисловцями, що групувалися навколо „Банк Інтернаціональ де Коммерс“ (фактично банк цей був паризькою філією колишнього „Петроградського комерційного банку“, не признав радянської влади і керували ним Коковцев, Вишнеградський) та „Банк Женераль пур ле коммерс етранжер“ (належить славнозвісному киянину Доброму), утворили спілку для експлоатації цукроварень України. Ця спілка дістала значні кошти (кредити) від могутньої французької банківської консорції „Юніон Парізієн“, якій вона дала на папері всі „гарантії“, що в будучім всі українські цукроварні перейдуть під фінансовий контроль консорції. Як тільки в Париж наспіла перша звістка про польський наступ, папери цукроварних товариств і звязаних з ними банків піднялися надзвичайно вгору на біржі.

вирішення цього питання, але стан на Півдні ще далекий від того, щоб вважати це признання завершеним фактом",...

Найближчу користь для себе з захопленням Київа, французька дипломатія бачила в змозі притягти Польщу на майбутню конференцію в Спа, де мали розглядати питання німецьких репарацій. Присутність Польщі дала б Франції зайвий голос на конференції і, хоч згідно з постановою в Сан-Ремо, Польща не була запрошена, але, запевнював „Тан“—„Польща зробила великі послуги тим, що вигнала більшовиків з України і тому треба її допустити в Спа, куди раніше її не хотіли пустити“. Зовсім інакше поставилася Англія до польського рейду на Україну, з мотивів, вже зазначених нами вище. За винятком аристократично-консервативної „Morning Post“, вся преса зняла галас проти Польщі.

В наступі й угоді з Петлюрою вона бачила те, що було в дійсності—нову форму польської експанзії на Україну, чого англійська політика ні в якому разі не бажала.

„Ми повинні категорично відмовити всякої підтримки політиці, яка має на меті утворення великої польської імперії з народами непольського походження“—писав в „Обсервері“ його редактор Гарвен, права рука Ллойд-Джорджа.

„Є надзвичайно багато сумнівів, щоб українські селяни пішли за Петлюрою, що поєднався з поляками"... „Україна стане васалом Польщі і вона б'ється нині за польську імперію від Дніпра по Одесу, де поляки мають тільки третину населення" (Sic!). „Daily Telegraph“ „Польське божевілля“, кваліфікує наступ „Manchester Guardian“. „Злочинна війна“,—оксидентує „Daily News“.

„Ми маємо сумніви що до здатності поляків для контролю й керування Україною. Їх новим союзником є підозрілий авантюрист Петлюра, колись їх найгірший ворог, а нині тільки ватажок банди... Маршал Фош разом із Пілсудським несе відповідальність за цю політику“ писав ліберальний тижневик „Зси Нешон“...

Такі були відгуки урядової ліберальної преси на польсько-петлюрівську угоду, про робітничу пресу нема що й згадувати—вона вся з обуренням накинулася на варшавський договір.

Відповідаючи на запитання з приводу надсилки від короля привітальної телеграми Пілсудському—Бонар Лоу заявив, що ця телеграма є телеграма протокольного характеру з нагоди польського національного свята (3 травня), вона немає нічого спільного з відновленням військових операцій на Сході Європи... „Правительство його величності не давало ніяких порад лімітрофним державам щодо поведіння їх проти Радянської Росії і воно категорично заявляє, що не бере на себе жадної відповідальності за польський (знов про Україну ні слова І. Б.) наступ“.

Це було ясно і недвозначно, але збентежений донесіннями англійського посла в Берліні лорда Абернона, що Франція хоче в той чи інший спосіб використати для себе польський наступ, Ллойд-Джордж доручив своєму послові в Парижі зробити спеціальний демарш на Ке Д'Орсей, де його запевнили, що „Франція не має наміру порушити постанови Лондонської конференції в російських справах“, себ то втручатися в польсько-радянські стосунки.

Десятого травня Бонар-Лоу знов заявив у палаті: „Ми ні в який спосіб не несемо відповідальності за польський наступ“... На другий день депутат Робертс запитав в парламенті Черчіля, чи правда, що Київ захоплений і в якій мірі британська місія в Варшаві допомогала в цьому польському військові?“

На це Черчіль відповів:

„Так, Київ дійсно захопило польське військо шостого травня. Що до намірів поляків, то це справа польського уряду, за яку він сам оден і несе відповідальність. Британська місія в Варшаві не проважає польську армію в її наступі, хоча цілком можливо, що голова місії відрядив одного старшину для зв'язку з польською головною командою. Я не знаю, чи він це зробив з власної ініціативи, чи польський генеральний штаб прохав його про це“...

... Депутат Ламберт запитує:

„Чи може достоповажний джентельмен мені відповісти, чи військове міністерство заохочує як-небудь і чи дає якусь мілітарну підтримку полякам в їх авантурі?“

Черчіль: „Ні, пане! Загальну політику що до Польщі розв'язує не Британське військове міністерство, а Найвища Союзницька Рада“ (Черчіль має на увазі Лондонську постанову Ради про заборону полякам наступати на схід).

Ламберт: „Чи може наказала Найвища Рада Британському військовому міністерству підтримувати поляків в їх підприємстві?“

Черчіль: „Ні“.

12 травня Бонар-Лоу ще раз формально заявив в палаті, що Англія ні в якому разі не підтримує „польський рейд“, а 17-го,— що „Найвища Рада не давала Польщі ніякої поради наступати на схід і що взагалі Найвища Рада не рішала питання про польські кордони“.

На другий день депутат Бромфільд запитав у Бонар-Лоу, чи в акредитована якась британська місія при „Генералі Петлюрі“, на що останній відповів: „Ні“.

Взагалі англійський парламент присвятив цей день польсько-петлюрівській угоді. І так, після Бромфільда слово забрав депутат Муррей: „Чи в знайомий Перший Міністр з конвенцією, підписаною між Польщею і Україною про те, що вони разом виступають проти більшовиків? Польща дістає вихід до Чорного моря і фактичний контроль над залізницями цієї країни (України) в формі закладу, за що має протягом десяти років давати військову підтримку Україні?“

Бонар-Лоу (замість Ллойд-Джорджа); „Зміст умови, підписаної між Польщею та Україною, не був переданий урядові його величності, який тому не мав змоги зробити свою постанову в цій справі“.

Депутат Кенворті; „Яким чином уряд виявляє таку темну невідомість в питаннях зовнішньої політики?“

Бонар-Лоу: „Це занадто несправедливо, коли візьмете під увагу, що обидві країни (Польща і Україна) не захотіли зробити свою угоду прилюдною“...

За два дня, 20 травня депутат Форест запитав уряд: „Які стосунки існують між союзниками Антанти і українським урядом Петлюри, чи не було мови про визнання цього уряду?“

На це відповів Бонар-Лоу: „Становище на Україні ще не досить ясне, щоб можна було гарантувати визнання якогось уряду цієї країни від Союзних держав. Неможливо в дану хвилю сказати, коли саме буде розв'язана ця справа“.

Коли взяти під увагу традиційну форму і редакцію дебатів в англійському парламенті, треба признати, що англійській уряд категорично дезавуїровав польський наступ.

Італійський уряд став по боці Англії, що виявилось в докорах урядової преси Польщі і Франції, в яких добачали головну причину наступу. Проте орган „Партіто Пополярє“, „Кор'єре д'Італія“ та „Мессаджеро“ прихильно поставились до Варшавського договору. Останній навіть скаржився, що не всі українці стали по боці Петлюри в його орієнтації на Варшаву і висловлювався, що „вся Україна повинна пійти за Польщею“.

Зовсім інакше і зі зрозумілих причин поставилася Німеччина до Київської епопеї. Симпатії її до Польщі відомі, Петлюру та його дипломатів вона краще, ніж хто інший знала, і тому, наприклад, близька до тодішнього уряду Ференбаха „Vossische Zeitung“ писала 6 травня:

„Ми дивимось дуже скептично на польське - українське зближення. Те, що разом з поляками вертає Петлюра, не грає жодної ролі в відношенні українського населення до польської інвазії. Його час минув, як і час інших вождів українського національного руху. Петлюра немає жодної підпори в народі і тільки з'єднання в свій час націоналістичної політики з певним соціальним рухом цієї селянської країни дало йому змогу вплинути на верх. Нині він уз'яв на себе ролю Скоропадського і веде за собою, замість німців, поляків“ Такої ж думки були „Frankfurter Zeitung“: „Ніколи Україна не прийме панування поляків“ (1/V) та „Форвертс“: „З огляду на споконвічну польсько - українську ворожнечу, ледве чи вийде щось із нової комбінації“.

Так само негативно поставилася преса так званих нейтральних країн до польського „Drang nach Osten“¹⁾.

* * *

Заметушилась і російська еміграція, якої найвпливовіші чинники саме зібралися в Парижі. Була то доба ліквідації Денікіна, де в Криму сидів Врангель, якого справжні сили були невідомі й не викликали в еміграції великого довір'я. Загалом російська еміграція розгубилась і „шаталась“. Польсько - петлюрівська угода впала її як сніг на голову. Щоденник Маргуліса²⁾ досить вірний барометр еміграції — відзначає це „шатанье“ під сьомим травня. Відношення російських кол „шатається“. „Най буде хто хоче аби за всяку ціну покінчив з більшовиками; і боязко, з другого боку, признати Україну, чи не краще перечекати роки, а там більшовики зберуть всю Росію“...

¹⁾ Американська преса майже вся поставилася вороже до польсько - петлюрівської комбінації. Див. наприклад характерну статтю в „Public Ledger“ (Філадельфія) від 7/VIII 1920 р.

²⁾ М. С. Маргулес. „Год интервенции“ Берлин — Гржебан. 3 тома ін 8°. Про наше питання 3 - й том.

І справді для всіх цих недобитків Колчака, Денікіна, Юденіча і звичайних збігців, на першому плані стояло заволодіти наново своїми маєтками на „Юге Росії“. Чутки за спеціальну кляузулу поляків з Петлюрою про земельне питання були для них доброю надією. „Не будуть же українці трактувати „исконних южно-русских помещиков“—гірше ніж поляків“—такий був лейт-мотив російських емігрантів. Але з другого боку, як бути з цією Україною, котру вони так поборювали зброєю і пропагандою, починаючи з 1917 року?..

Як раз в часи польського наступу (27 квітня) заснований був в Парижі часопис „Последние Новости“ на гроші російських промишловців і тих наївних, як не сказати більше, французів, що сподівалися з лихвою дістати назад ці гроші, „коли емігранти повернуть до влади“. Сторінки цього часопису добре освітлюють настрої буржуазних емігрантських кол, що зібралися в Парижі¹⁾.

Дня четвертого травня „Последние Новости“ друкують передову під назвою „Поляки на Україні“, де читаємо; „поляки здійснюють свої плани з допомогою українських погромних банд“. Але вже за два дні забирає слово славнозвісний барон Нольде і в статті вже під назвою „Українці в Києві“ пише, що не хоче поставити хреста на українстві і що воно має „безсуперечне право на існування“, коли... бореться з більшовиками.

Чутки про можливе визнання у Франції петлюрівського уряду охопили тривогою росіян, і на Патека, що тоді саме перебував в Парижі, почався штурм. „Українофіл“ Патек спішить дати інтерв'ю в „Пос. Нов.“, що „Поляки не мають жодних імперіялістичних намірів що до України, що „договір з Петлюрою не так зрозуміли в російських колах“ і т. ін.

Восьмого травня Маклаков відвідав Патека, у якого пробув кілька годин. „Патек заявив, що східні кордони Польщі в договорі з Петлюрою не є, звичайно, дефінітивні і що коли утвориться російський антирадянський уряд, справу кордонів переглянуть. Поляки пішли з українцями, бо не було жодного російського уряду. З таким пішли б радніше²⁾.

Бачимо, як це далеко від „чесности Пілсудського“ і обіцянок пепеесівців,— кандидатом яких був Патек,— боротися з „російським імперіялізмом“!..

До Парижа прибув Струве, колишній марксист, що став міністром закордонних справ кримського барона. Єдине, в чому Струве не змінився, це в свому відношенні до українства, яке і надалі істерично ненавидів і як російський великодержавник і як речник поміщичої класи. Але мілітарне положення Врангеля було трагічне і стратегічна допомога поляків, у запіллі радянських армій, була для нього питанням життя чи смерті. Взагалі—і це треба мати на увазі—вся кампанія 1920 р. характеризується політично-стратегічним зв'язком між Врангелем і поляками.

¹⁾ Окреме становище зайняли російські ес-ери групи Авксентьєва—Керенського. В своєму органі „Pour en Russie“ вони виступили проти Варшавського договору, добачаючи в ньому „расчленение России“.

²⁾ Маргулес 111—172.

Врангель, що заступав Денікіна, мусив, принаймні на око, взяти „новий курс“ в українському питанні. Французька опінія, яка надалі піддержувала білий рух, вважала, що Колчак і Денікін програли справу головне через те, що були нетерпимі до так званих „алложенів“. І ось врангелівська пропаганда і його міністр нараз зробилися гарячими „українцями“. Скрізь від них пішло гасло, що Врангель готовий піти на угоду з українцями¹⁾. Але з якими? В Криму, де очевидно також мало були поінформовані про міжнародне становище (як у свій час у Кам'янці) хотіли погодитися з Тишкевичем - Петлюрою на ґрунті якоїсь автономії, бо це наблизило б Врангеля до Пилсудського, а по друге — і це найважливіше — Врангель вважав, що Тишкевич має впливові звязки у французьких провідних колах. З цим і приїхав Струве до Парижа. Тут Маклаков та низка інших безробітних царських дипломатів, які добре були в курсі справ у Парижі, легко довели Струве, що згода з Тишкевичем нічого не дасть Врангелю, що він занадто полонофіл і т. ін. Все це відповідало дійсності, але якісь „українці“ все ж були потрібні. Тоді на сцену знов впливає Моркотун.

Петлюрівська пропаганда, шукаючи скрізь, але тільки не в собі причину краху своєї політики, зробила з Моркотуна якусь легендарну постать „ворога України“, рівняла його з... Кочубеем, Брюховецьким... Знов таки, чужоземна преса під впливом такої пропаганди натомість дивилася часто на Моркотуна, як на представника російської меншости на Україні, як на речника „Українського Ульстеру“. Дійсність була куди кволіша й паскудніша. Для більшої ясности дальшого ми повинні тут зупинитися на минулому цього добродія, хоча за планом нашої загальної роботи ми говоримо про нього в іншому місці.

Це людина мало освічена, абсолютно аморальна, без жодних загальних ідей і принципів, нерозумна, але хитра, і здібна на інтриги й блефи. Єдиний його божок — це гроші, для яких жертвує навіть своєю амбіцією, хоча вона у нього й немала. Коли до цього додати здатність до шантажу і з другого боку — це найважливіше — атмосферу хуторянства і політичної незорієнтованости, якою була окутана Петлюрівщина, то легко зрозуміти, яким чином Моркотун став „фігурою“. Він тісно звязаний з Петлюрівщиною, і без Петлюри не було б і Моркотуна.

Десь біля 1911²⁾ року в Італії студентом Моркотун підмазується до масонства і дістає від одної італійської ложі відповідний мандат, що тоді в Італії легко давали росіянам, бачучи в таких адептах певних мучеників за ідею, бо, як відомо, в царській Росії масонство було

¹⁾ „Жертвою „нової української політики“ Врангеля впав його військовий представник у Римі князь Волконський. Колишній царський — потім денікинський військовий агент; цей князь „спеціалізувався“ на виступах в італійській пресі в українській справі в дусі Шульгіна — Савенка і на початку 1920 р. на гроші „Герцога Лейхтенберзького“ (приятеля Скоропадського) французькою та англійською мовами видав грубу книгу під назвою: „La verita storica et la propagande ukrainophile“ 8° ст. 239, де, як кажуть, „разделал под орех“ все українське питання, але в „сферах“ гору взяв „новий курс“ і бідний україножер залишився „без посади“. Цей факт Струве скрізь рекламував.

²⁾ Всі ці відомості подаємо за невиданим меморіалом, що його роздав Моркотун у 1911 році, низці французьких політиків і копію якого ми маємо.

строго заборонене, і тому, між іншим, навколо нього в широких колах громадянства зібралось стільки фантазій та дурниць, що нічого спільного не мали з реальним масонством.

Познайомившись з Моркотуном після його повороту з Італії, відомий московський масон Баженов доручив йому заснувати масонську ложу в Києві. Моркотун дійсно zorganizував таку ложу, її метою було не стільки саме масонство, як боротьба з революційним рухом студентства і багато з Моркотуновських масонів належали до сумної пам'яті „академістів“. Але ось настає революція, яка завжди є добрим ґрунтом для розцвіту таємних товариств.

Моркотун зразу підмазується до українського руху, з яким раніше, річ ясна, не мав нічого спільного. В українських колах — колах здебільшого провінціальних — ще менше, ніж в російських, знали щось про масонство, до якого нав'язували романтику часів Котляревського, декабристів і т. ін. На цьому зручно зіграв Моркотун, скрізь заявляючи, що він є представник „Всесвітнього Масонства“, і до його ложі вступило чимало людей, що потім грали ту чи іншу роль в подіях на Україні. Таким чином масонським звязковим між Україною і „Всесвітнім Масонством“ став... Моркотун. Як засновник київської ложі, Моркотун завів у ній різні дурниці і містифікації, що не тільки нічого спільного не мали з справжнім масонством, але навіть суперечили йому. Пізніше у Парижі, де йому прийшлося відповідати перед масонськими інституціями за всі ці штучки, Моркотун пояснював їх „повною несвідомістю adeptів і абсолютним браком дисципліни, питомим слов'янському духові“.

Завдяки ложі, до якої між іншими належали і Петлюра і Скоропадський, не кажучи вже про „dii minoris“, Моркотун вступає в склад Київської Ради Військових Депутатів, а потім стає головою залізничної міліції. Після Жовтневого перевороту ложа витворила з себе таємну військову організацію „Молода Україна“, що мала на меті продовжувати війну в порозумінню з Антантою, стоячи на ґрунті федерації України з майбутньою „демократичною“ Росією. Вона нав'язала зносини з поляками в Петербурзі (Грабський), „Південно-Західнім союзом“ (Рядний), Доном (Шопкин). „Молода Україна“ мала теж звязки з відомим чорносотенцем В. Шульгіним, який „таку Україну“ признавав. З другого боку „Мол. Укр.“ мала контроль над „Вільним Козацтвом“, голова якого Скоропадський, як ми вже зазначили, належав до ложі¹⁾.

Підчас Берестейських переговорів, коли французи у Києві зовсім розгубилися, для Моркотуна настають „золоті дні“. Він зумів переконати генерала Табуїса, французького представника при Центральній Раді, що за „германофільською діяльністю“ української делегації Ц. Р., у Бересті треба стежити і що він береться направити до Берестя члена своєї організації, який одночасно користується довір'ям у Центральній

¹⁾ Пор. статтю: „Herr Skoropadsky“ надруковану в чорносотенному німецькому тижневикові графа Ревентлова: „Der Reichswart“ з 9/4 1921 р., де подано деякі дані про Моркотунівську ложу. Дещо там наплутано, але взагалі відповідає дійсності. Відомості ці подав, очевидно, хтось із колишніх членів ложі, припускаємо, що це зробив Полтавець-Остриянець. Сам Скоропадський, у недавно надрукованих спогадах, про все це мовчить з легко зрозумілих причин.

Раді. Табуїс видав на подорож гроші, й до Берестя був надісланий славнозвісний Гасенко, дійсно член Моркотунівської ложі, що на ділянці Хлестаковщини та блефу мало що поступався перед самим Моркотуном. Гасенко, як відомо, в Бересті дуже швидко залишив своє „франкофільство“ і повернув геть пізніше вже в „фургонах“ німців у Київ, але всього цього бідний Табуїс не знав. Моркотун кормив його різними „достовірними інформаціями“, що ніби то були в його розпорядженні, про те, що діється в Бересті, і французький представник сумлінно відписував ці інформації у Париж, де були певні, що знають „таємниці“ Берестя, куди — не забуваймо — в той час були звернені очі всього світу.

Нараз до Табуїса з'явився Моркотун з планом „одним ударом зірвати мирові переговори у Бересті і одночасно розбити єдність російської революції“, про що так мріяла антанта. Для всього цього потрібно було тільки розігнати Центральну Раду, створити військову диктатуру в особі Скоропадського, який дуже легко міг би „зібрати на протязі тижня п'ятсот тисяч козаків, що горіли бажанням битися з німцями“. Прем'єром у нового гетьмана мав би бути не хто інший, як Петлюра. Звичайна річ, що мітичні козаки мусяли б одночасно вигнати більшовиків. Для всього цього Моркотун прохав піддержки в Табуїса: по-перше, очевидно, грошей, а, по-друге, наказати чеським і польським частинам, що саме перебували у Києві і підлягали французькій місії, виступити для замаху на Центральну Раду. Так мовити, на всякий випадок, поки „п'ятсот тисяч козаків“ зберуться. Табуїс злякався одверто виступити проти Центральної Ради, при якій був акредитований (чого, як відомо, Гренер пізніше не злякався) і не згодився допомогти чехами та поляками, проте видав Моркотуну значну суму грошей і зазначив, що в принципі нічого немає проти повалення Центр. Ради і що коли б замах не вдався, то він, Табуїс, допоможе особисто Скоропадському і Моркотуну врятуватися і втікти до Парижу. Тоді то і відбулася пам'ятна киянам демонстрація 2—3-х броневику проти Ц. Р. з гаслами „Геть Винниченка!“ Демонстрація перетворилася в фарс, що зрештою не перешкодило Моркотуну пізніше чванитися, що це він звалив уряд Винниченка, якого заступив Голубович. Перед приходом німців у Київ Моркотун втік на Мурман, потім перебрався у Стокгольм, де добивався від французького посла паспорта до Франції „задля освітлення української справи“. Видати паспорта йому не хотіли, але, на щастя для Моркотуна, наспіли вістки, що Скоропадський дійсно став гетьманом і він негайно дістає змогу переїхати в Київ, звідки мав би інформувати французів про відносини на Україні.

В серпні 1918 р. зовсім несподівано для Скоропадського з'явився у Києві Моркотун і тим нагадав йому і короткий час „французької орієнтації“ і ложу, де „ясновельможний“ був тільки звичайним членом, а Моркотун шефом. Але Моркотун представився не як „шеф“, а як „висланець французької дипломатії“ що не могло не імпонувати Скоропадському, який з огляду на неминучу загибель своїх союзників і протекторів - німців починав шукати порятунку у Антанти. Моркотун стає особистим секретарем Скоропадського, відновлює діяльність ложі і бере значну участь в повороті орієнтації гетьмана на Денікіна й на

славнозвісну „федерацію“. Скоропадський падає, і Петлюра погайки від решти членів Директорії висилає Моркотуна до Парижа „з надзвичайними і найширшими уповноваженнями задля пропаганди в масонських колах“ (де, Петлюра був переконаний, Моркотун має „великі звязки“, а він навіть і не був раніше там і його ім'я було абсолютно невідоме).

Делегація У. Н. Р. у Парижі, не будши в курсі всіх цих містерій а ля Рокамболь, зустріла Моркотуна вороже. Проте в масонських організаціях Парижа Моркотун міг дати повну волю своїм блефам. Поважні французькі діячі (відомо, як політики Третьої Республіки звязані з масонством) слухали тисячу й одну ніч Моркотуна про те, що вся Україна покрита могутньою масонською організацією, засновником і головою якої є він Моркотун і т. ін. Нараз все це обірвалося й обірвалося чисто по-петлюрівському через донос і інтригу. В зграї петлюрівських „масонів“ був якийсь Шумицький, що зумів по виїзді Моркотуна переконати Петлюру ніби він краще, ніж Моркотун поведе пропаганду у Парижі і ось, не довго думаючи, Петлюра слідом за Моркотуном висилає нового представника з ще більшими „надзвичайними уповноваженнями“. За кілька часу перед французькими масонами представився новий „уповноважений“ Шумицький і оголосив першого (Моркотуна) не більше, не менше, як містифікатором і самозванцем. Моркотун зі свого боку доводив перед французами, що Шумицький працював в німецькій контр-розвідці і за це їм — Моркотуном — „виключений з ложі“. Стався нечуваний скандал у масонському і журналістичному світі мирової конференції.

Шумицький виїхав у Кам'янець, довів Петлюрі „зрадницьку“ ролю Моркотуна — і нараз в жовтні місяці 1919 р. повернув до Парижу з спеціальним наказом, в яким кам'янецький „диктатор“, знов таки потайки від свого уряду, оголосив Моркотуна „поза законом“. І ось саме тоді починається „сезон Моркотуна“. Як би не це, ім'я його так і щезло б з краєвиду, як і інших добродіїв, що підмазалися до української революції і нам не довелося б присвятити йому стільки сторінок.

Моркотун кидається до Денікинців, які приймають його з розкритими обіймами, і старий Бурцев, фахівець, можна сказати, від провокації, розкриває гостинно сторінки свого часопису „Общее Дело“ для „одвертого листа“ Моркотуна до Петлюри, в яким вперше оголошені були відомості про „ложу“ і деякі фіглі, про які ми вже згадували вище. Для Денікинців Моркотун став великим придбанням. Він мав стосунки з „самостійниками“, і факт оголошення його „поза законом“ свідчив на їхню думку — і цілком слушно, — що Моркотун грав не абияку ролю у „самостійників“. До того Моркотун запевняв, що знає „великі тайни“ і все обіцяв їх публікувати. „Тайни“ ці і по цей день не побачили світу, бо їх у нього не було, а проте Моркотун став у білих „своїм Янкелем“ в українській справі. Він мав голосити на цілий світ про „федерацію“. Хоча і його „федерація“ була неприємна для всіх цих дійшлих чорносотенців, а проте це було б добрим фіглем для Європи, де українською справою всеж цікавилися. Воно так гарно виходило: ніби то і „Україна“, але сфабрикована у білих. Конкретно це вилилося в „Український Національний Комітет“,

в якому не було нічого українського, нічого національного, нічого комітетського.

Маклаков дав гроші, відчинив Моркотунів редакції французьких часописів — останні мали певні „зобов'язання“ перед Маклаковим, бо дістали значні фонди з самого початку мирової конференції — а Бурцев — своє „Общее Дело“. Крім Моркотуна в „Комітет“ увійшли: кадет Могилянський, бувший гетманський міністер, і ще різні молодчики на ролях статистів. Сивоволосий Чайковський, колишній народовець, а потім міністер Архангельського з ласки Черчіля уряду, урочисто ввів у французьке міністерство Моркотуна, як „речника неворожой нам України, яку ми визнаємо“...

Крах Денікіна зразу зупинив „успіхи“ Моркотуна, але не надовго. Польський наступ зробив Моркотуна незамінним для руської еміграції. 15 травня „Последние Новости“ друкують замітку про комітет Моркотуна, якого „лави заповнилися відомими громадськими діячами, що мають на меті боротися з сепаратистичними тенденціями. Паризький національний комітет знаходиться в безпосередньому контакті з українським національним рухом і має в своєму розпорядженні сенсаційні матеріали“...

Паризькі Врангелевці переконали Струве, що йому нема жодної рації перемовляти з Тишкевичем, а найкраще зговоритися з Моркотуном. Маклаков уважав, що непопулярність поляків на Україні причиниться до того, що група (!) Моркотуна скине Петлюру і тому треба Врангелеві звязатися з тою групою¹⁾.

Контакт Врангеля з Моркотуном, на міжнародньому ґрунті, став доконаним фактом, і за кілька часу французькі часописи, і в першу чергу „Тан“, покрилися „заявами“ і „деклараціями“ Моркотуна в українській справі. Європейська опінія цілком логично вважала, що за Моркотуном стоїть французький уряд, бо друкують його заяви в офіційному часопису, але на далі уряд тут був не при чому, а друкують все це коштом Врангеля. Ні українська справа, ні навіть сам Моркотун не грали в цьому питанні жодної ролі. Політично це була форма піддержки Врангеля, а його Франція дійсно піддержувала. Свідчило це ще про те, як офіційна французька преса ставилася до Петлюри. Можна продивитися збірку французьких часописів за червень — вересень 1920 р. і не знайти жодного рядка заяви Тишкевича чи інших петлюрівських представників, тим часом докладно викладалася „проза“ Моркотуна, що обливала помями Петлюру, а разом із ним, для втіхи чорносотенства, і все українське взагалі...

* * *

В кінці червня місяця становище на сході Європи різко змінюється. Київ був залишений, і поляки почали відступати по всьому фронті. Незабаром Польща сама буде zagrożена в своєму існуванні і при таких умовах українська справа перестав абсолютно бути актуальною в Європі. Наступає хвиля зневаги й іронічного відношення Європи до всього українського, що асоціюється у ній (звичайно безпідставно) з особою Петлюри й робиться синонімом чогось несерйоз-

¹⁾ Моргулес С. С. III, 171.

ного й містифікаційного, яким був і „похід Петлюри“ на Київ, де „весь народ повинен був його підтримати“. Більше того, українську справу—знов таки змішуючи з Петлюрою—роблять відповідальною за новий конфлікт, що загрожує Європі через поразку Польщі. Навіть прихильний до Польщі консервативний впливовий, французький тижневик „Опініон“ і той пише 5-го липня: „Польща пішла на страшну авантуру, заангажувавшись з українським ренегатом всього і всіх — Петлюрою“...

Відтепер українське питання на міжнародньому, європейському, ґрунті являє жалісне видовище. Десь на „східних марках“ обурені й обмануті українські селяни захищають Реч Посполіту та її посідання західними українськими землями від великоукраїнських братів, що несуть їм соціальне та національне визволення.

На чолі цих захисників історичної Польщі стоїть Петлюра — модерна персоніфікація колишніх польських гетьманів і отаманів українського походження. Ріжниця тільки в тому, що коли, наприклад, Сагайдачний або Кунецький захищали Польщу, то тогочасна Європа добре знала, що захисником, як тоді казали, християнського світу є окрема козацька чи українська нація і про неї більше, ніж про саму Польщу, повідають книжки, метелики та часописи європейські з 17-го століття. Даремно будете шукати згадки в європейській пресі 1920 року про Петлюрівський допомоговий корпус в польській армії. І це не було якимсь випадком чи злим наміром європейської преси. Ні, польська дипломатія, що фактично тими чи іншими засобами тримала контроль над інформаціями про східній фронт, не допускала, щоб писали щось про українців, хоч би й її формації. Навіть Тишкевич повинен був скаржитися своєму урядові, що в цьому: „Замойський не дає жодної підтримки“.

І глузом згучить відозва петлюрівського уряду Прокоповича до Європи, що була складена десь у мандрюваннях цього уряду.

„Найкращі сини України підняли зброю під проводом головного отамана Симона Петлюри з дружньою допомогою польської нації... Визнання Польщею незалежності української нації, її дружня допомога в боротьбі проти спільного ворога — все це дає Україні міцну надію, що вона зможе приєднатися до культурного та економічного життя всієї Європи. Уряд вірить, що західні держави нарешті зрозуміють зусилля принесені нашим народом для досягнення своєї незалежності...“

Уряд хоче дати зрозуміти всьому світові причини, за які він бореться з допомогою Польщі за свободу проти московського імперіалізму. Він зробить все можливе, щоб наша республіка була визнана іншими державами в майбутніх трактатах¹⁾...

Врешті оця петлюрівська відозва і не дійшла до Європи, коли не лічити Бухарест і Прагу. А якщо дійшла б, то мало що змінила б, бо „Дружня Польща“ сама вже була на краю безодні. В кінці червня Грабський, новий голова ради міністрів, та міністр закордонних справ

¹⁾ У нашому розпорядженню друкований французький переклад з українського тексту. Переклад злий і з нього ми повинні вдруге перекладати вже вкраїнською мовою.

князь Сапега звернулися до італійського посла у Варшаві Томазіні¹⁾ з проханням, щоб Італія взяла на себе ініціативу посередництва, що до замирення Польщі з Радами. Але конференція в Спа була вже близька, і Томазіні, хоч який він був прихильник Польщі, не зважився передати це прохання своєму урядові. Врешті, Грабський виїхав 6-го липня у Спа, виславши одночасно ноту до країн Антанти, в якій благав їхньої підтримки для уложення згоди з Радами.

5-го липня відкрилася, у бельгійському курортному місці Спа, конференція союзників з Німеччиною. Конференція, як було вирішено у Сан-Ремо, мала зайнятися питанням репарацій і, як ми зазначили вище, Франція сподівалася притягнути туди і Польщу, „переможницю і визволительку Європи від більшовиків“. Сталося інакше; Польща представилася у Спа, як покірний школяр, що натворив без дозволу старших дурниць і тепер благав, за всяку ціну, врятувати його від наслідків цих дурниць.

Арбітром положення у Спа був Ллойд-Джордж, відношення якого до Польщі та її української авантури вже нам відоме. До цього треба ще додати, що англійській посол у Варшаві Горас Румбольд був абсолютно переконаний в падінню Варшави і в цьому дусі інформував Ллойд-Джорджа.

Франція, яку Ллойд-Джордж тут же на конференції обвинувачував в тому, що вона в свій час не стримала Польщу від наступу, потребувала допомоги Англії в репараційному питанні й тому трималася з резервою в справі польсько-радянського замирення. Вона боялася, надто сильною підтримкою Польщі, дати європейській opinio новий доказ свого надмірного полонофільства. Спроба італійського делегата Сфорці зм'якчити Ллойд-Джорджа не мала успіху, і в імені Антанти 11-го липня англійський прем'єр вислав радянському урядові радіотелеграму, що пропонувала:

Негайне уложення згоди між Польщею та Росією (в тексті скрізь вживається Росія). Польське військо відступає на так звану лінію Керзона (лінію цю привяла Найвища Рада на Міровій Конференції 8-го грудня 1919 р.: вона тяглася по Гродно-Немирів-Берестя-Литовське-Грубешів-Рава Руська), а російська на 50 кілометрів на схід од цієї лінії.

У Лондоні під ауспіціями Мірової Конференції має бути скликана конференція для дефінітивного замирення між Росією та її сусідами. На цій конференції братимуть участь представники Радянської Росії (про Радянську Україну й тут умовчання), Польщі, Литви, Латвії, Естонії та Фінляндії. Представники Східньої Галичини будуть також допущені у Лондон, щоб викласти свій казус.

Повинно бути уложене замирення між Радянським урядом і генералом Врангелем, який відступить у Крим і буде запрошений в Лондон, але не як член конференції, а тільки для дискусій відносно долі його армії та біженців, що знайшли собі притулок у Криму. Перед цим Врангель повинен буде відступити на Кримський півострів.

¹⁾ Про це оповідає сам Томазіні в спогадах „La Risurrezione della Polonia“ Milano, 1925 р., 365. Спогади ці є цінне джерело характеристики взаємин Антанти і Польщі в цей період, бо Томазіні був послом Італії в Польщі від 1919 р. до 1923 р.

Радіотелеграма додавала, що Бритійський уряд, згідно з пактом Ліги Нації вважає себе зобов'язаним захищати незалежність Польщі й недоторканість її території в етнографічних межах. Коли ж Радянський уряд атакував би Польщу на її власній території (етнографічній), Бритійський уряд та його союзники вважатимуть себе зобов'язаними допомогти всіма засобами Польщі в захисті її існування.

Так принижуюче закінчилось для Польщі Спа. Фактично Антанта відбирала від Польщі Східню Галичину і західньо-українські області. 18 липня Ллойд-Джордж отримав від Чичерина телеграму, якою Радянський уряд відкидав посередництво Антанти, волюючи трактувати безпосередньо з Польщею. Військові операції тим часом не припинялися, і поляки продовжували тікати. Тоді 22 липня польський уряд під впливом англійського посла¹⁾ звернувся до Радянського уряду з проханням уложити перемир'я і мир, хоч проти цього був Пілсудський, але його авторитет у цей час зовсім підупав у Польщі, де верх взяли націонал-демократи Грабського.

При таких обставинах Польща рішила за всяку ціну позбавитися принаймі в очах Європи своїх „українських союзників“. 7-го липня польське бюро преси у Парижі опублікувало заяву, що „коли б московський уряд запропонував би мир, Польща готова його прийняти й що договір з Петлюрою не буде цьому перешкодою“.

Це було ясно й недвозначно надруковано в цілій низці французьких і англійських часописів, але Петлюрі та його урядові, що перебував під польською егідою у Західній Галичині, видко ця заява нічого не говорила. Ніби нічого не бувало, в Спа надіслано делегацію У. Н. Р. з китів петлюрівської дипломатії — Тишкевича, Василька, Марголіна. Головою делегації призначений був ніхто інший, як той самий Тишкевич. При цьому йому надіслано „рескрипт“ за підписом А. Ніковського міністра закордонних справ Петлюри. Рескрипт цей остільки характерний, що його варт навести ін екстензо.

М. З. С.

24.VI 1920 р.

Прокурів

ч. 1250/1237.

Ваша Ексцеленція п. Графе.

Правительство У. Н. Р., назначаючи представників для захисту інтересів Республіки на Конференції Держав у Спа, що маєтсья відбу в липні 1920, остановилось без ваганья на Вашій, Вельмишановній п. Графе, кандидатурі, як одинокій в характері Голови Н. Д. Д. У. Н. Р. при вищезгадавій конференції.

Пересилаючи при цьому до Вас відповідне уповноваження відносно цього доручення, маю честь дуже просити Вас не відмовити в Вашій ласкавості й прийняти накладене на Вас цим уповноваженням доручення.

Правительство У. Н. Р. високо цінить Ваші великі заслуги, які Ви оказували нашій Державі до цього часу, під Вашим в високій мірі вмілим і для нашої молодой Держави надзвичайне корисно веденим дипломатичним представництвом У. Н. Р. в Парижі і перед

¹⁾ Tommasini ap. cit, 122.

державами Антанти, повним справжньої патріотичної відданості для нашої батьківщини: пр-во з щирим признанням дякує Вам за Ваші труди, які Ви принесли в її користь і бажає Вам сил і здоровля, щоб В. Е. могли продовжувати таку корисну і загально признану пожиточну діяльність Вашу в інтересах У. Н. Р. ще на многі літа, для зміцнення і на славу нашої молоді національної Держави.

Прошу прийняти пане Графе, що Ваші високі та благородні заслуги для батьківщини не підуть в забуття України і вони створять для Вас нерукотворний пам'ятник в серцях вдячного Укр. Народу, як великому оборонцеві його прав і інтересів перед лицем "Мирового Конгресу".

В цьому листі все цікаве: і вперте титулування Тишкевича „Ваша Ексцеленція“, яке з особливим смаком повторює міністер „Народньої Республіки“ і „справжня відданість“ Україні Тишкевича і „нерукотворний пам'ятник в серцях вдячного українського народу“... Ми вже бачили, що це була за „діяльність“ і куди вона була спрямована...

11-го липня вже із Спа Тишкевич подав до конференції ноту, наповнену старими мотивами, що російське питання є питання економічне, а всі економічні ресурси Росії знаходяться на Україні і розпоряжаються ними уряд Петлюри, який негайно треба визнати*... і т. і. ¹⁾

Коли вся ця вісенітниця не вплинула на Антанту в Сан-Ремо, то легко уявити собі, яке значіння могла мати „нота“ Тишкевича у Спа, де ми вже згадували, панував Ллойд-Джордж...

Але Тишкевич продовжував годувати уряд Петлюри такими наприклад реляціями:

„Я мав побачення з маршалом Фошем, якого просив домагатися від конференції негайного визнання України, вказуючи, що таке визнання викличе негайне повстання проти більшовиків. Маршал Фош незвичайно добре поставився до нашої справи, признав необхідність негайного визнання і обіцяв зробити все, що від нього буде залежати, зазначаючи, що Франція була б готова нас визнати, але мусить дивитися на Англію.

Того ж дня я бачив Жюля Камбона, Президента Ради Амбасадорів і віце Президента Мирової Конференції в Парижі, котрий сказав майже те саме“.

Точний зміст розмов Тишкевича з Фошем та Камбоном мусимо, не маючи інших джерел, залишити на відповідальність самого Тишкевича, хоча в його редакції категоричність заяв Фоша не може не здивувати, бо останній є відомий своїм ухиленням від політичних тверджень. Політику французьку робив не Фош і не Камбон, а Мільєран, який навіть не прийняв Тишкевича, рівно як і Ллойд-Джордж та Керзон. Проте Пилип Керр, всесильний секретар Ллойд-Джорджа, заявив Марголінові, що „український нарід повинен сам себе показати сильним і завоювати право на самостійне існування. Досі він однаково з російським народом терпить більшовицький

¹⁾ Про „діяльність“ Тишкевича у Спа користуємось його справозданням до А. Ніковського від 20/VII 1920 р., копія якого знаходиться в нашому розпорядженні.

режим“¹⁾. Тому англійці були проти допуску представників У. Н. Р. на Лондонську конференцію. Зі справоздання Тишкевича виходить, що і він був у Керра, але звичайно, як завжди, виніс оптимістичний погляд з цього побачення..,

Польські представники у Спа відхрещувалися від своїх союзників. „Патек — писав Тишкевич — запевнив мене, що стоїть за повною самостійністю (України І. б.) і ніколи з цієї лінії не зійде, але на моє прохання поставити справу перед Конференцією Мира відповів ухильчиво, кажучи, що конференція не буде розглядати питання бувшої Росії, лише відносини Польщі до Німеччини... Бачив я п. Падеревського, який не оказався нам прихильним... П. Василько бачив п. Пільца, заступника Президента Польської Делегації, котрому передав листа, обговореного на засіданні Делегації, де ми просили, щоб на підставі союзу з Україною Польща добивалася покликання наших представників на Конференцію в Лондоні, Пільц не мав інструкцій в цій справі і обіцяв звернутись до свого уряду“...

На польських представників у Спа зробив вражіння наїзд на Конференцію врангелівських агентів і в першу чергу Моркотуна. Відворот поляків закінчив „шатанье“ російських кол, і вони вислали у Спа Моркотуна „в імени всіх українців, що жадають бути разом з Росією“. На авдієнції у Грабського, свого „старого приятеля“ з Київа, Моркотун „зажадав“ анулювання союзу з Петлюрою й запевняв його, що тільки поділ українських земель між Польщею і „демократичною Росією“ може забезпечити існування Польщі. Такого ж змісту Моркотун подав ноту до Конференції. Одночасно він роздавав щедро направо і наліво по бельгійських часописах і деяких телеграфних агентствах інтервю, що він „прибув у Спа, щоб викласти союзним делегатам програму своєї партії, (sic!) не бажуючої ні в якому разі відділятися від майбутньої Росії. Україна готова на союз з Польщею при умові, якщо вона не підтримуватиме Петлюру“ і т. ін. В очах звичайного європейського читача, що не був в курсі східньо-європейських справ, постать аванюриста виростала в постать „лідера“. Подумати тільки „партія, не бажуюча відділення від Росії“...

Разом з Моркотуном у Спа прибув і Струве, як представник тої Росії, яку мав на увазі „українець“ Моркотун. Він перед тим заявився в декларації за „федерацію народів Росії“. Це страшенно зрадувало Марголіна, і він негайно прибіг до кримського дипломата, але декларація Струве, що так зрадувала Марголіна, застаріла: вона відносилася до місяця травня. В Спа реальне відношення сил змінилося, і Струве холодно доводив петлюрівському представникові, що на протилежність Петлюрівській армії „армія Врангеля є значна сила. Відолашний Марголін, що хотів за всяку ціну посватати свого шефа з Врангелем (одна з красот Петлюрівської зовнішньої політики в цей період полягала в тому, що Тишкевич в Парижі залицявся до поляків проти Врангеля, а Марголін у Лондоні — до Врангеля проти поляків. Звичайно крім себе нікого не обманювали цими „малоросійськими хитростями“), сумно констатує у своїх споминах: „якимось

¹⁾ Марголин оп. сіт. 238 — 239. Пізніше в Лондоні Керр підтвердив це Марголінові, кажучи „більшовизм — сила, вони переможці. Ви, українці, не могли завоювати собі територію“ (Маргулієс III, 212).

холодом віяло від всіх слів Струве. Я мав вражіння, що симпатичний, чутливий Базилі, якого я здивав у Парижі, стулився від цього холоду¹⁾. Проте через якийсь час Марголін мав приємність почути від „реально думаючого Гучкова“, що він „не боїться самотійности, бо певний, що потім український нарід вступить в федерацію з Великоросією“...

У Спа в перший раз головний (і правду сказати найздібніший, поминаючи його загально-відому лиху славу) петлюрівський дипломат Василько побачив Тишкевича за „роботою“ і відписав Петлюрі рапорт, що треба негайно звільнити Тишкевича через його нездатність. На це Петлюра відповів, що не може цього зробити „по причинам державного характеру“. Причини ці були зрозумілі: поляки не бажали звільнення графа Тишкевича, бо він у Парижі в якості „посла У. Н. Р.“ й син його — урядовець польського міністерства закордонних справ — були певною гарантією для „української політики“ Польщі...

Сам Тишкевич так „резюмував“ підсумки Спа для Петлюри: „Вся надія тепер на Францію, а як би армістис не був прийнятий більшовиками, то є надія і на Англію“...

Чи треба тут доводити, що ніяких „надій“ не було ні на Англію, ні на Францію, і всі подібного вигляду „резюме“ були тільки голими містифікаціями, обчисленими на наївних і незорієнтованих в міжнародній ситуації головно-отаманських політиків? І з цього погляду граф Тишкевич не був якимсь спеціальним винятком.

Цей „оптимізм“, кажучи делікатно, мали й різні Сидоревки, Мацієвичі, Стаховські, Шульгіни... бо без цього „оптимізму“ вони не могли б амбасадувати і розпоряджати надзвичайними фондами... Щоб закінчити цей розділ про Спа і петлюрівську дипломатію 1920 р., ми подамо таку перлину, як ноту Олесницького у Лондоні до англійського уряду, при чому треба знов згадати тогочасну міжнародню ситуацію, що витворилася після Спа.

„На Україні було і в тепер одно дійсно легітимне правительство, а саме правительство Українське Народнє, якого головою і головним військовим отаманом являється С. Петлюра. Ми повинні зазначити, що С. Петлюра є дійсним приклонником Великої Британії (у Парижі писалося, що Петлюра є „дійсний приклонник“ Франції, а в Берліні-Німеччиня... Найцікавійше, що ніхто цьому ніде не вірив...).

Говорилося нам, що коли на Україні буде усталене упорядковане правительство, наступить визнання. Такий аргумент являється для нас тим, що називають „Блудним колесом“. Визнання повинне випередити (sic!) усталення правительства, бо визнання є конечве для цього усталення. Українське правительство відразу зискало б на авторитет і сили, коли б було тільки визнаним“... Протестуючи проти перемов з Красіним, нота додає, що тільки уряд Петлюри має право виступати в імені України і сподівається, що „в коротці англійське правительство і його союзники дадуть це визнання, яке є

¹⁾ Оцей „симпатичний“ Базилі, радник царського посольства у Парижі і інтимний приятель Саазнова, був один з сугірших ворогів української справи, але одночасно „м'ярко стелив“ і вважався „прихильником федерації“. Він властиво, а не Маклаков фактично висовував Моркотуна і він же сприяв пізніше визнанню Врангеля.

конечним преседентом для усталення й закріплення українського народнього правительства"... Як бачимо, петлюрівські дипломати подумалися до „нової“ в міжнароднім праві „теорії“ визнання урядів „для усталення уряду“. Це єдине, що можна додати до цього красномовного документа, перед яким майбутній історик застановиться в задумі: чи він має до діла з дурницею, чи з зломисною містифікацією...

* * *

Положення на фронті все гіршало й гіршало для поляків і навіть один час, як заявив у кінці серпня, коли небезпека минула, депутат Гломбинський — в раді міністрів обмірковувалось питання про створення союзу з Німеччиною¹⁾. Це відповідало настроям польської опінії, обуреної тим, що Антанта не дає їй потрібної підтримки, а Англія навіть робить перешкоди, затримуючи в Данцігу, де розпоряджався англійський комісар, зброю, що йшла до Польщі.

Французька урядова преса зробила галас, вимагаючи негайної допомоги для Польщі. Становище Мільерана ускладнялося тим, що радикальна й соціалістична, не казати вже про комуністичну, преса категорично висловлювалася проти якоїсь допомоги Польщі. „Жодного сантима, жодного жовніра для Польщі“ писав Поль Бонкур в „Ер Нувель“.

У Польщу надіслана була антантська місія з генералом Вейганом, але справа була не в місіях, а в військові та зброї, чого Франція не могла дати в потрібній кількості, бсячись дратувати Англію, а також через відмову Німеччини пропустити транспорти, якщо вони й були б надіслані, та через те, що треба було зважати на свою радикальну опінію.

9 серпня Мільеран здибався в „Нyte“ з Ллойд-Джорджем для обговорення становища Польщі. Звідси польському урядові надіслана була депеша в „дуже енергійних і ясних виразах“, що вимагала негайної відповіді: чи Польща має намір капітулювати перед Радами, чи вона вирішила захищатися, щоб добитися гідних для себе умов.

Наколи б вимоги Рад були надмірні, Англія та Франція спільно зобов'язуються дати Польщі всю можливу допомогу, чи то зброєю, чи то суворою блокадою Радянської Росії, чи реальною підтримкою Врангелівського уряду. Польща відповіла, що вирішила захищатися всіма засобами.

Ради ніяких умов безпосередньо Польщі не запропонували, але т. Каменев, що саме перебував у Лондоні для переговорів з англійським урядом, передав Ллойд-Джорджеві текст умов, які виробив радянський уряд. Умови ці були умовами переможців і за виразом Ллойд-Джорджа: „робили з Польщі територію без жодного захисту“.

¹⁾ Питання це досі не освітлене в літературі: після перемоги поляки, цілком зрозуміло, не розголошували про свої наміри погодитися з Німеччиною, а заяву Гломбинського уряд спростував. Проте Томазіні (стор. 123 — 4) підтверджує такий намір, хоч і не наводить деталей.

Судячи з цього, Польща готова була відступити Німеччині „коридор“, але остання не пішла на угоду, сподіваючись в разі поразки Польщі дістати від Антанти „мандат“ на захист Західньої Європи від більшовиків і за це добитися ревізії Версальського договору.

Не зважаючи на це, Ллойд-Джордж вважав становище Польщі таким безнадійним, що не порозумівшись з Парижем, а він це зобов'язався в „Нyte“— надіслав у Варшаву депешу, якою настирливо радив прийняти радянські умови перемир'я й миру. Це було 10 ранком. Тоді ж Ллойд-Джордж виголосив у парламенті „промову“— в дипломатичній ложі сиділи т. т. Каменев і Красін— в якій зазначив, що порадив полякам, на підставі угоди з Мільєраном, прийняти радянські умови і таким чином захистити етнографічну Польщу. Коли ж Польща не прийме цих умов то союзники не підтримають її.

Того дня радянське військо було в 65 кілометрах од Варшави.

Вже спільна телеграма Мільєрана— Ллойд-Джорджа, надіслана з „Нyte“ викликала в Парижі обурення й преса галасувала, називаючи це: банкрутством французької політики, а коли 10 увечері прийшов у Париж текст промови й телеграми Ллойд-Джорджа до Варшави, Мільєрана стали обвинувачувати в повній капітуляції перед Англією і в зраді Польщі. 11-го зранку відбулася нарада ради міністрів, на якій Мільєран, виправдуючись, довів членам свого кабінету, що текст телеграми Ллойд-Джорджа й постанови в „Нyte“ різні й що він не бере на себе відповідальности за пораду англійського кабінету полякам прийняти радянські умови перемир'я.

Тут же була прочитана телеграма Вейгана, що становище на фронті критичне, але що польський уряд робить героїчні зусилля й конче потрібна, за всяку ціну, демонстративна заява, що Франція підтримає Польщу; якщо цього не буде, то польсько-німецьке співробітництво неминуче.

Кабінет міністрів одностайно висловився за негайну підтримку Польщі. Але як підтримати Польщу проти Росії, нехай і Радянської?

Як раз в той день з'явилася декларація американського уряду, що „Росія знаходиться в стані правної оборони супроти Польщі й що становище Росії є подібне до становища Америки в 1776 році (війна американських колоній проти Англії). Ллойд-Джордж теж настоював перед Мільєраном, що допомагати Польщі проти Рад— це значить підтримувати її проти колишнього союзника у війні, та що народи Росії цього не забудуть... Перед французьким урядом виникло питання, як допомогти Польщі, не виступаючи проти аргументів Англії й Америки?

Для цього потрібно було показати останнім, що, підтримуючи Польщу, Франція бореться не з Росією, а з більшовиками. І для цього, а не для чого іншого і був визнаний уряд Врангеля, як „уряд Південної Росії“, що таким чином став спадкоємцем вірної союзникам царської Росії, і одночасно визнання Врангеля давало змогу Франції боротися з радами і значить допомагати Польщі— без того, щоб Англія та Америка могли їй закинути, що вона бореться з Росією. Визнання Врангеля мало, на думку французької дипломатії, показати всьому світові, що „Росія“ одна річ, а „Ради“ інша річ. Але суть і ціль визнання Врангеля полягала не в підтримці білого російського уряду як такого (в нього вже не вірили), а в рятуванні Польщі і в недопущенні її до угоди з Німеччиною.

Визнання Врангеля за „Уряд південної Росії“ показало також, чого були варті „запевнення“ Тишкевича. Армістису більшовики не

приняли, але признали Врангеля, а не Петлюру. Він і без визнання піддержував збройно поляків, а це єдине, що цікавило тоді Францію. Та і сама ціль визнання Врангеля, про яку ми тільки що згадали, робила неможливою якусь угоду з Петлюрою, в очах Франції,— представником ідеї „розчленення Росії“¹⁾.

Визнання Врангеля зробило надзвичайне вражіння в Європі. Ллойд-Джордж публічно заявив у парламенті, що не хоче вірити в це, а повіривши, наказав англійському послові енергійно інтервенювати перед Ке д'Орсей в тому розумінні, що акт визнання Врангеля є акт порушення наміченої аліянтами лінії поведження супроти Росії. Ліберальна преса, оточення англійського прем'єра з обуренням писала: „визнавши Врангеля, Франція порушила 15-річне співробітництво з Англією, або „Визнаючи Врангеля, Франція тим самим показує, що не хоче замирення Польщі з Радянською Росією“²⁾.

Такої ж думки була італійська публична опінія.

„Відтепер“— писала „Епока“— Франція повела політику, яка цілковито відколює її від союзників. „Подібно до того, як існують дві групи в Росії, відтепер і в Європі будуть дві групи держав, що до політики супроти Росії“.

Такий відгук англо-італійської преси на визнання Врангеля, зробив своє,— й 13 серпня паризька преса одностайно старалася замазати значіння цього визнання³⁾.

„Це нас не обов'язує ні до чого поважного, Франція не обов'язується давати Врангелеві ні людей, ні гармат, вона тільки припускає, що де факто він посідає адміністративну владу на південній території колишньої царської імперії“ („Лянтерн“). Консервативний „Фігаро“ під пером близького до Мільєрана Латцарюса писав „Визнати Врангеля—це тим самим показати й заявити, що радянський уряд не представляє Росію“...

Військова фортуна змінилася на користь Польщі, і Мільєран міг з гордістю вказувати, що визнання Врангеля досягнуло своєї мети, бо

¹⁾ На запитання Балаховського, які наслідки потягне за собою визнання Врангеля, Гренар (керуючий російським відділом в м. з. с. і великий прихильник російських білогвардійців) відповів: „це матиме великий моральний ефект“... Видко для того, щоб ціною крові росіян ще раз врятувати поляків. (Маргулієс III, 218—219). Той же Маргулієс (загалом добре поінформований у всіх цих справах, бо був близький до Мільєрановського оточення) передає, що перед засіданням ради міністрів, на якому було вирішено визнати Врангеля, Гірс і Базилі принесли Мільєранові телеграму Врангеля, в якій він обов'язався скликати Установчі Збори і здійснити „демократичну програму“ (ibid, 221).

²⁾ Обурення англійської преси стає зрозумілим, коли згадаємо, що, визнаючи Врангеля, Мільєран виговорив для Франції цілу низку пільг і вигод. „Дейлі Герольд“ тодіж опублікувало текст таємної угоди з Врангелем, згідно з якою Врангель визнавав старі царські борги з конверсією їх на нову позичку з шостою з половиною (складних) відсотків річних і за виплатою за 35 років. Врангель віддав, як гарантію, під французький контроль всі залізниці й митниці європейської Росії.

Лишки кубанського й українського хліба, три чверти експорту нафти і чверть донецького вугілля— все це мало йти у Францію. Було чого схвилюватися Англії. А тут ще Ерве урочисто заявляв у „Віктуар“, що Катеринославщина, Таврія та Донеччина „стара зона французького впливу, де немало вкладено французького капіталу“.

³⁾ „Коли Франція— заявив Ллойд-Джордж, заняла таку лінію поведінки, нехай вона сама й залишиться на цьому шляху. Велика Британія не може ввязатися в безмежну авантуру в Росії“

показало полякам, що Франція непохитно стоїть за ними, й це дало їм відвагу й силу для продовження боротьби. Але, щоб мати рацію до кінця в справі визнання Врангеля, треба було знищити радянську армію, і французька дипломатія розвиває енергійну акцію в Варшаві в тому розумінні, щоб поляки не замирювалися з Радами, а продовжували наступ. З другого боку до Севастополя надіслано французького представника графа Мартеля з інструкцією „підкреслити значіння, яке Франція надає традиційній приязні і франко-російському альянсові“. Передаючи Врангелеві вірчі грамоти, Мартель заявив, що „відповідальність за Бересте-Литовське лежить на незначній меншості зрадників. Франція ніколи не буде трактувати з більшовиками, що поставили себе поза міжнародним законом. Франція стає рішуче на боці прихлонників порядку, свободи і справедливости. Це тому Франція вітає ваш демократичний уряд, що поважає національві меншості (під „меншостями“ Мартель, мабуть, мав на увазі українців та татарів у Криму).

Одночасно до Варшави прибув представник Врангеля генерал Махров з місією не допустити до замирення з Радами, в чому його весь час піддержував французький посол! При таких обставинах в розрахунок французької дипломатії мусіла ввійти й петлюрівська армія. На цей раз згадали про Петлюру, але іменно про Петлюру, а не про Україну, хоча б й антирадянську. В Парижі продовжували ігнорувати Тишкевича, преса набрала в рот води про Україну, а єдине, хто цікавився Петлюрою, знов таки була військова місія в Варшаві. Вона настояла на угоді Петлюри з Врангелем і Уенерівський уряд поспішив вислати до Врангеля делегацію, в складі полковника Ноги, Чикаленка і хорунжого Роменського.

10 вересня голова делегації на прийомі у Врангеля виголосив промову, яку подаємо по-російськи, остільки вона характерна¹⁾:

„Ваше Высокопревосходительство! Армия УНР и ея командующий поручили нам приветствовать русскую армию и Вас, как ее доблестного вождя. Русская армия под вашим водительством ведет упорную, не на жизнь, а на смерть борьбу с большевистским игом, приведшим богатую и сильную Россию к полному разорению и анархии. Интересы родины повелевают всем честным своим сынам стать грудью и защитить ее от насильи кучки узурпаторов, хотя и действующих именем народа, но ничего никогда не имеющих общего с народом. Вы и русская армия стали на защиту России.

Армия УНР вот уже три года также упорно и с большими жертвами борется с тем же врагом, за мир и счастье украинского народа, и не перестанет бороться, пока окончательной победой не обезпечит Украину от постоянных покушений со стороны большевиков поработить ее.

Борьба с одним и тем же врагом естественно повелевает борющимся объединиться. Этой мыслью украинская армия жила в прошлом году, когда подходила к своей столице Киеву, и, казалось был

¹⁾ Користуємось копією рукописної доповіді комадувачеві армію про поїздку делегації до Головної Квартири війська Генерал-Лейтенанта барона Врангеля* 12 стор. ін. фоліо на машинці. Текст промови видрукуваний нами в першому числі паризьких „Українських Вістей“.

близок час, которого все так ждали, что мы подадим друг другу руку и, забыв старые недоразумения, совместными силами ударим на общего врага.

Судьбе угодно было не допустить этого, протянутая рука украинской армии не встретила руки добровольческой...

Пролилась братская кровь...

Приняв на себя командование русской армией, Ваше Высокопревосходительство, отмежевались от централистической политики своих предшественников, в этом мы увидели наступившую возможность возобновить свои искренние стремления подать друг другу руку в борьбе с общим врагом.

Командующий армией У. Н. Р. уполномочил нас приветствовать вас и информироваться о возможности соглашения украинской армии с русской для совместной борьбы с большевиками.

Мы не имеем полномочий подписать договор, но если русская армия в лице Вашего Высокопревосходительства пожелает этого соглашения, то представители украинской армии и ее представительства с соответствующими полномочиями встретятся с Вашими уполномоченными для установления формы соглашения и подписания его.

Позвольте, Ваше Высокопревосходительство, еще раз искренне приветствовать вас и в вашем лице русскую армию и выразить уверенность, что протянутая нами рука встретит вашу руку, и это будет залогом борьбы с общим врагом и естественных братских отношений, кои установятся между Украиной и Россией.

Слава русской армии!.. Слава ее вождю!!!

Ось у що вилилася політика У.Н.Р., витвором якої хоча і невдатним був Петлюра. За для здійснення своєї особистої амбіції та жадоби до влади Петлюра благав угоди з представником російської чорної сотні — найстрашнішого національного й соціального ворога українського народу. Конкретно Петлюра хотів досягнути якусь автономію під Врангелем і тим самим промостити собі дорогу до Франції, як за кілька місяців перед тим шукав тої дороги через Пілсудського.

Врангель, не дивлючись на ці всі залицяння поставився досить холодно до петлюрівської делегації. „Про політику нема що зараз говорити, але вам відомо, що я склав угоду з Доном, Кубанню, Терекком, признавши їх самостійність у внутрішньому управлінні краєм“. (Врангель мав на увазі козаків, що втікли разом із ним до Криму, більшість козацтва була проти нього).

Досить добре поінформований про внутрішній стан на Україні, Врангель справедливо не надавав великого значіння угоді з Петлюрою. Боездатність армії У.Н.Р. він не ставив високо, з повстанцями й поляками мав сам безпосередній контакт. Єдине, що цікавило Врангеля — це довести Європі свій лібералізм в національному питанні, і тим самим примусити замовчати європейську ліберальну опозицію, яка обвинувачувала кримського генерала в чорносотенстві й тим перешкоджала йому дістати у Франції позичку, на яку він дуже числив.

І ось тут знов росіянам став у пригоді Моркотун. Він був близький до французької преси, його ім'я після Спа було вже відомо європейській пресі. Контакт з ним був би найкращою ілюстрацією того, як Врангель поважає „національні меншості“ і одночасно не

загрожував ідеї єдиної й неделимої, бо — „українство“ Моркотуна знане було в Севастополі, і з цього боку нічим не було небезпечно.

Врангелівські представники у Парижі Маклаков і Гірс весь час „рекомендували“ Врангелеві Моркотуна, як „представника України“, з яким легко буде домовитися і який „не скомпромітує нашу ідею“.

Дійсно, в початку вересня, як раз коли у Врангеля була ще Петлюрівська делегація, до Севастополя прибув Моркотун разом із членами його „комітета“ Могилянським і Цитовичем і дуже швидко домовився з Врангелем. Останній радо зобов'язався не призивати Петлюру представником України і навпаки в разі захоплення якої-небудь частини території України створити уряд¹⁾... Моркотуна. Але не для уряду на Україні потрібний був Врангелеві Моркотун, а для того, щоб „поїхати в Париж і вяснити дійсно народній характер нової антибільшовицької комбінації“ та дати інтерв'ю Моркотуна представникові англійських часописів у Севастополі (цеб-то робити пропаганду „ліберальному“ відношенню Врангеля до аложенів).

Тим часом Бурцев на гроші Врангеля купив у Ерве сторінку його часопису „Віктуар“ і ось 26 жовтня Моркотун, що повернув із Севастополя, друкує в „Віктуар“ довгу статтю про свою подорож у Крим, в якій французам підносились різні дурниці про українську справу в такому наприклад дусі: „результатом моїх переговорів з Врангелем є перше серйозне зусилля для розв'язання української проблеми“...

Проти Моркотуна та його угоди з Врангелем виступав у Парижі „Український Дієвий Комітет“. Організація ця, заснована в момент польського наступу рішуче боролася з Петлюрою, а також з усякими спробами інтервенції²⁾. Маючи змогу в той чи інший спосіб виявляти свої погляди і думки компетентним французьким чинникам, особливо парламентським діячам радикального напрямку, У. Д. К. повів кампанію проти позички Врангелеві й на Ке д'Орсей вказали Гірсові, що угода Врангеля з Моркотуном, мимо її несерйозности, шкодить справі позички. Тоді Маклаков та Гірс опублікували в „Последних Новостях“ декларацію такого змісту:

„Правительство Врангеля определенно считается с украинскими автономными тенденциями. Генерал Врангель имеет ввиду Украину, как одну из федеративных частей. Однако он не может признать ни одной из тех программ, которыми руководятся те или иные украинские партии. Южно-русское правительство не имеет достаточных оснований видеть в программе Петлюры или иного украинского дея-

¹⁾ Пор. про перебування Моркотуна у Севастополі. Раковский Г. Конец белых. Прага. 1921. стр. 115.

²⁾ Головою комітету (по французькому „Comité d'action Ukrainienne“) був д-р А. Галін, в склад управи входив Гр. Євд. Лисенко, уповноважений (звичайно, конспіративно) комітету в Польщі; і з кінця 1922 року А. Севрюк. Генеральним Секретарем його був автор цих сторінок. У 1922 р. „У. Д. К.“ формально став на радянську платформу (відповідні декларації видрукувані початком 1923 р. по французьких, американських та італійських часописах), а в 1923 році, з огляду на нову міжнародню ситуацію, комітет був розв'язаний. Українське громадянство у Франції почало організовуватись на нових основах; одна з таких організацій — „Сугуф“ (Союз Українських громадян у Франції).

теля волеизъявления украинского народа, оно может быть лишь выражено посредством законно собранного учредительного собрания или иного украинского представительного учреждения. С волею украинского народа Южно-Русское правительство полагает для себя обязательным считаться и несомненно пойдёт ему на встречу. Пока же этого нет, генерал Врангель считает достаточным знакомиться с теми политическими течениями, которые выражены в программах различных украинских партий. Представители правительства охотно принимают и беседуют с посланцами Петлюры и украинских федералистов (Моркотуна І. Б.) и даже отдельных повстанческих групп — исключительно в целях осведомления о политических настроениях, господствующих среди украинцев“.

Читаючи оцю заяву, треба мати на увазі, що вона призначалася виключно для французів і мала метою довести готовність Врангеля погодитися з українцями і значить тим самим спростувати закиди що до реакційного ставлення до національностей колишньої Росії.

Оця декларація, що нею Врангель зрікався Моркотуна, якому обіцяв, у Севастополі, монополію представляти українську справу, спричинилася до його сварки з Моркотуном, що почав бігати по всіх редакціях і голосити, що його обдурено.

Тоді Маклаков затримав видачу грошей Моркотуну й останній перебіг до Мілюкова й есерів. Все це сталося вже в дні краху Врангеля ¹⁾.

* * *

Дальший відступ радянських армій знов подав надії Європі, що справа йде про кінець радянського режиму.

Знову вириваються плани тих чи інших інтервенцій, а це, як і завжди, звязане було з Україною.

Докази цього стали з'являтися в Англії, Франції й навіть Німеччині.

В Англії ці плани крутилися в оточенні Черчіля. Йшла мова не більше не менше, як про утворення самостійної української держави під протекторатом Великої Британії. Відгуком цього з'явилася стаття в „Sunday Times“ з 20-го вересня 1920 року.

„Центр політичної ваги Східної Європи перейде від Польщі до України. Наближається час, коли Ради можуть впасти з причини внутрішнього розпаду, або також під зовнішнім натиском. Росія стане здобиччю анархії, за якою прийде реакція. Зрозуміло, що Англія не може симпатично поставитись до реакції, але все ж таки чом не визволити частину Росії, в якій може бути утворений демократичний режим.“

В тій здоровій частині колишньої російської імперії Англія може принести свою допомогу всій країні й дбати про усталення там англійського престижа“.

¹⁾ Пізніше Моркотун підлябузвився до членів „Установчих Зборів“, що зібрався в 1921 р. в Парижі, а в 1922 р., підчас Генуезької конференції спровокував радянських представників на „угоду“ з ним, яку в Парижі представив, як засіб допровадити Ради до... коаліційного уряду. Провокація Моркотуна дуже швидко викрилася й з цього часу він зникає з обрію. Аж цього року він з'явився знов, вже поруч з Кирилом... Кобурзьким.

Цією здоровою частиною мусить бути Україна, населення якої вже виявило свої антибільшовицькі симпатії і своє бажання до демократичного уряду. Країна ця тягнеться аж до самого Чорного моря, що знаходиться під англійським контролем; вона надзвичайно багата на сировину та мінерали. Під англійським керівництвом там можна буде дуже хутко навести лад і спокій. А коли англійський престиж зміцниться в Києві, то імперіялістичні тенденції московського уряду, того уряду, що буде спадкємцем більшовиків, значно зменшаться“.

І тут же поруч закиди правительству, що: „витрачає мільйони фунтів стерлінгів, щоб постачати полякам рушниці й муніцію, котру вони або залишають більшовикам або дурно витрачають. Колись ми пеклувалися, щоб зміцнити Польщу, зробивши з неї фортецю цивілізації. Ми самі того не помічали, що така концепція грішила в самій своїй базі: Польща бідна країна, з якої її протекторам нема чим пожитися. Цілком інша річ Україна. Вона торкається Чорного моря. Таким чином шляхи, що ведуть на Україну, знаходяться в руках Англії. Український ґрунт надзвичайно багатий, це вже не є польські болота. На Чорному морі є чудові порти, де англійців сердечно приймуть. Тільки половина тих коштів, що ми витратили на Польщу, дала б Україні повну можливість стати незалежною державою і забезпечила б її розквіт“.

Оці одверті бажання деяких консервативних англійських кол групи Черчіля пояснюються нетак розчаруванням в цивілізаторській ролі Польщі, як певністю про швидку загибель радянської системи і як наслідок цього — зруйнування державних організмів, що утворилися на територіях колишньої російської імперії. При цьому зруйнуванні англійським імперіялістам вже мріявся найкращий шматок зі спадщини — Україна. Проте події занадто хутко розвіяли надії на занепад радянської влади, щоб оці мрії мали якийсь реальний наслідок. У всякому разі Черчілевське оточення бойкотувало Петлюру, а через англійського військового представника у Берліні мало якісь звязки з Скоропадським, що саме в цей час починає агітацію поміж українцями за кордоном і в цій агітації головним його атутом є „англійська підтримка“. Але вже на початку листопада на формальне парламентське запитання про „українські уряди“ прийшла офіційна відповідь, що жоден український уряд досі не був визнаний ні правно, ні фактично.

Думка про занепад радянської України охопила навіть німецькі політичні чинники, що були загалом краще поінформовані в східноєвропейських питаннях. 12 жовтня міністер закордонних справ Сімонс прийняв дуже ввічливо Василька, який склав йому вербальну ноту такого змісту:

„Берестейським миром Німеччина поклала в громадські опінії колишньої Російської України головні підвалини для німецької орієнтації нашої нації. З того часу відбулося багато подій, що дали ґрунт для взаємних непорозумінь, і німецьке військо не тільки звільнило Україну від більшовиків, але і сплюндрувало її.

2) Айгорн та Гренер зробили насильство над тим самим урядом та Радою, які склали мир з Німеччиною у Бересті та посадили на трон Скоропадського.

3) Як наслідок цього, національно-свідомі українці під проводом Петлюри в грудні 1918 року використали розвал Середніх Держав, щоб увільнити себе від німецьких армій та Скоропадського.

4) 22 квітня наш голова держави був примушений (sic! І. Б.) до угоди з поляками, яка мала певні цілі“.

В той час коли 1) та 2) повинні були захитати цілком зрозуміло українські симпатії до Німеччини 3) та 4) викликали в німецьких офіційних та неофіційних колах думки про те, ніби наш голова держави переслідує ворожу німецьку орієнтацію — що з'ясовує це непорозуміння перед німецьким міністерством закордонних справ моїм спеціальним від вас, п. міністре, дорученням. І в дальшій розмові я доказав п. Сімонсові, який, між иншим, по 1) та 2) щиро признає велику помилку колишнього німецького уряду та німецького військового командування супроти України, що ні голова нашої держави, ні його дотеперішнє правительство не зробили жодного ворожого до Німеччини акту, і що договір 22 квітня з Польщею ні в який спосіб не можна розглядати, як скерований проти Німеччини. Я звернув увагу п. Сімонса на те, що Німеччина, яка, — правда, лише з осені 1918 р. — сама безсила допомогти нам як-небудь в нашій боротьбі проти зовнішніх ворогів, використала факт успішно зробленої нами спроби допомогти самим собі через союз з Польщею, як претекст аби підтримувати кожну агітацію та кожну партію, які ставляться вороже до голови нашої держави та крім того ще звернулася до засобу знесилити нас фінансово, затримуючи гроші, належні нам за поставлення збіжжя. Я з'ясував п. Сімонсу, що не зважаючи на це, ні Голова нашої держави, ні ви, п. міністре, не маєте на меті залишити дотеперішню лінію коректного відношення до Німеччини взагалі й зокрема зовсім не думаєте про союзи, які були б направлені проти Німеччини, що в цей час всі думки нашого голови держави та нашого уряду звернені на те, щоб забезпечити існування та незалежність нашої вільної держави та в цій цілі скласти деякі договори та союзи з усіма тима державами, які можуть бути нам у пригоді в цій справі. Цілком зрозуміло, що при цьому беруться на увагу перш за все ті правительства, котрі так само як і ми, одверто виступають проти більшовизму. Ми добре знаємо, що Німеччина, завдяки своїм внутрішнім політичним відношенням, у цій боротьбі підтримати нас активно не може і тому, тим більше, Німеччина мусить зрозуміти нас, коли ми звертаємось за допомогою до таких урядів, які в цій справі мають цілком вільні руки“...

На це все була така відповідь Сімонса:

„Німецький уряд в цей час буржуазно-демократичний і тому, певна річ, йому було б приємніше, щоб на Україні затвердився наш теперішній голова держави з демократичним урядом, ніж щоб Україна мала уряд радянський. Він, і весь уряд, до якого він належить, переконані в тому, що українське державне тіло не може більше зникнути, як він вважає за неможливу річ, щоб Баварія цілком увійшла в велику Німеччину, так само не припускає він можливості, щоб Україна знов стала тільки підлеглою частиною єдиної великої Росії. Він переконаний, що згодом справа дійде до доброго порозуміння поміж Україною та Московською Росією, але напевно аж тоді, коли

Україна буде мати змогу вести перетрактації з Московською Росією, як рівноправний державний фактор“.

Найбільше, звичайно, цікавило Василька питання про славнозвісні „українські фонди“, що знаходилися в Німеччині, але в цій справі Сімонс був категоричний і відмовив віддати їх Петлюрі бо „німецькій уряд сам в польсько-більшовицькій війні проголосив неутралітет і видача гривень союзникам Польщі мала б значіння порушення цього неутралітету“...

Сімонс відчитав також Василькові лекцію міжнародного права, заявивши йому: „Версальський договір виключає можливість розглядати ваш уряд, як законний уряд де юре, але катастрофа листопаду 1919 року мусила похитнути положення вашого уряду, і як уряду, що існує де факто, бо ви втікли поза межі української території. Ви зробилися через те правительством подібним, наприклад, до правительства Скоропадського, який себе також (не зважаючи на те, що перебуває за межами української території) все ще вважає за гетьмана в той час, коли радянській уряд в Києві, тим що перебуває на на українській території, являє собою рід фактичного уряду“...

Вражіння у Василька було таке, що „Пан Сімонс поки що не знає, чи більш довгий кінець ковбаси є в руках нашого голови держави“. Турбувало Василька особливо те, що „Сімонс зробив вражіння, ніби він переконаний спеціально в тому, що наш голова держави Петлюра стратив деяку популярність і оцінюється на Україні, як представник лише персональної своєкорисної полонифільської політики і спеціально в цьому відношенні сподіваюся я — мої пояснення спонукали п. Сімонса до перегляду цих його поглядів“....

„Переглянув“ їх Сімонс не дуже, бо за кілька днів в рейхстазі заявив, що народи Росії довго вважатимуть за свого ворога того, хто піде проти них. Ми і надалі не зв'яжемося ні з урядом Врангеля, ні з Україною (Петлюри)¹⁾.

Всі ці дипломатичні інтриги знаходилися в тісному зв'язку з тою фазою, в яку увійшли ризькі переговори. Оповідання про ці переговори не входить в завдання цієї статті, але оскільки вони зв'язані були з загальною європейською ситуацією, ми мусимо коротко на них зупинитися.

Польська дипломатія дуже легко залишила Петлюру, признавши повновласті делегації УСРР, а Грабовський роз'яснив, що договір з Петлюрою був договором приватного характеру між ним та Пілсудським — особистими друзями. Договір, як заявив Грабовський, ніколи не був ратифікований польським сеймом і тому не є обов'язковий для польської мирової делегації.

В Європі польська дипломатія продовжувала грати подвійну гру. З одного боку Василько повинен був констатувати, що „закордонні польські представники зовсім не бажають незалежності України, а мріють про її автономію під російською зверхністю¹⁾, а з другого — поляки продовжували вести перетрактації з Петлюрою і четвертого

¹⁾ Тільки невтомний Рохбах продовжував у цей час пропаганду антирадянської України. Пор., напр., його статтю в журналі „Дер Гетрое Екгарт“ за жовтень місяць.

¹⁾ Лист до Ніковського від 20/X - 1920 р.

листопада польська делегація рознесла офіційне повідомлення: „польський уряд готує ноту правительству УНР в зв'язку з підписанням прелімінарного миру з Радянською Росією... В ноті було вказано, що складення Польщею прелімінаріїв ні трохи не міняє доброго й союзного відношення до УНР. Навіть пізніше — 17 листопада був опублікований торговий договір з Петлюрою, яким Польща перебирала на рік монополію торгівлі з Україною і. т. п. фантазії.

Оце хитання польської політики залежало цілком від Парижа, де Мільєран за всяку ціну хотів врятувати Врангеля. Французька дипломатія не хотіла допустити до замирення в Ризі і вимагала роззброєння Червоної армії, а коли мир був підписаний, французькі кореспонденти навіть на знак протесту залишили Ригу. Ще на передодні підписання миру „Тан“ в гострій статті закликав польський уряд не підписувати миру, лякаючи його неминучим радянським наступом на весні. Але коли виявилось, що Польща все одно підпише мир, тоді знов згадали про Україну. Нема чого й казати, що в Парижі, як і раніше, були ворожі та байдужі до української справи, як такої. Мільєран цікавився тільки одним — використати в той чи інший спосіб озброєні сили Петлюри для диверсії проти більшовиків і тим полекшити становище Врангеля, з яким Мільєран зв'язав своє політичне становище. По вказівках французького генштабу, поляки допомогли Петлюрі зайняти залізничні підступи лінії Бердичів-Винниця і, не дивлячись на прелімінарії, постачали Петлюрі зброю. Під егідою французьких старшин у Варшаві сталася угода Петлюри — Савинкова — Перемикина — Балаховича. Одним словом, УНР в останній фазі свого ефемерного існування обернулася в оден зі „chien de garde“, якого французи хотіли випустити на Ради. Всі ці Петлюри, Перемикини, Балаховичі повинні були, на думку Франції, підлягати Врангелеві, як єдиному „законному визнаному урядові“. В „Тан“ з'являється інтерв'ю А. Левицького, що „Україна вестиме боротьбу з Радами в згоді з генералом Врангелем“. Офіційна французька преса розвивав в цьому дусі відповідну кампанію, „Матен“ друкує передову про новий антирадянський фронт, а Ерве — вигук Мільєрана — в своїй „Віктуар“ знов голосить, що більшовики на передодні загибелі і що настає час звільнення Росії. Треба його наблизити розумною політикою, з'єднавши всі антибільшовицькі сили, що воюють з московською бандою. Існують нині три організовані сили нерівного значіння, які змагаються з військом Леніна. В Криму знаходиться Врангель, в Білій Русі — російське військо Савинкова і Балаховича, на півдні стоїть українське військо генерала Павленка, що загорожує шляхи до Києва... Що затрудняє координацію і співпрацю всього цього війська це те, що армія Павленка є українська армія, яка викинула прапор українського сепаратизму її політичний вождь Петлюра вимагає абсолютної незалежності України та її цілковитого відокремлення від Росії. Головні зусилля французької дипломатії в цей момент повинні бути спрямовані на те, щоб привести Петлюру, а як він не схоче, генерала Павленка та його армію до кращих почувань супроти їх російської батьківщини. Франція не може вимагати від цих людей, щоб вони відмовились від широкій автономії, але вона може з натиском вимагати у цих людей, щоб вони задовольнились цією автономією в кадрах

нової Росії, яка буде федеративною і втілення якої Франція вже признала в особі генерала Врангеля. Франція проголосила урочисто — і разом з нею Сполучені Штати, — що вона не може припустити розчленування Росії 1914 року, від якої цілковито видірвалася б Україна. Франція повинна мати досить авторитету й досить добрі аргументи, щоб добитися від Петлюри. — або замість його від Павленка — цієї уступки, яка в швидкому часі врятує Україну і решту Росії від страшної недолі, що їм загрожує, якщо більшовицький режим продовжуватиметься. Для нас не мають значіння минулі помилки українських сепаратистів, як вони зречуться їх в цю рішучу хвилину. В інтересах Франції працювати швидко та енергійно. Визнавши Врангеля, вона зобов'язалася морально не допускати до його поразки. Хоча військова ситуація Врангеля нині досить добра (!), вона може погіршити кожної хвилини, якщо більшовики сконцентрують проти нього всі свої дивізії. Щоб припинити кінець страждань нещасної Росії, негайно треба організувати єдиний антибільшовицький фронт Білої Руси (Балахович), Крима (Врангель) і Петлюри*.

Оця стаття Ерве яскраво показує, як уявляли собі в колах, близьких до Мільєрана, українську справу напередодні поразки Врангеля. По перше кілька тисяч українських воєк, що перебували в армії УНР, повинні були б піддатися Врангелеві, а після, в разі перемоги, Україна мала б дістати якусь автономію від реставрованої білої Росії. Натяк Ерве на Павленка пояснюється тим, що Петлюрі взагалі не довіряли в Парижі, вважаючи, що він ніколи не додержує обіцяного і „завжди готовий зрадити всіх і кожного“, а Павленка вважали звичайним жовніром, який „не підведе“. Переговори з ним дійсно почалися і мабуть привели б до бажаного в Парижі кінця, коли б один за другим не впали б під натиском червоної армії і Врангелівський і Петлюрівський фронт — останні фронти контр-революції.

Але навіть і після цього, так мовили вже швидче по інерції, думки про якусь антирадянську акцію в зв'язку з Україною не зникли в Парижі, а тяглися ще геть до 1922 року. Все це не відноситься до нашої теми безпосередньо і ми цього тут торкатися не будемо.

Мусимо лише зазначити, що плани Мільєрана - Ерве відносно Врангеля й України знаходилися в тісному зв'язку з його загальними планами в справі східно-європейських питань. Мільєран мріяв про створення Великої Росії або федеративних штатів Східної Європи, в які мала б увійти і Польща. Мир в Ризі він вважав, а головне хотів вважати нетрівким. За зиму він сподівався заново організувати польську армію і розширити вплив самої Польщі, навіть хотів віддати полякам Литву з Ковно. Україна мала б також увійти в цю Мільєранівську Східноєвропейську федерацію, але поки що вона мала б бути в союзі з Польщею. Як бачимо, ці плани вже відрізнялися від становища Мільєрана в польсько-українській угоді весною 1920 року; причина цієї зміни полягала в тому, що радянська влада виявляла себе міцніше, ніж гадали в Парижі. Коли Мільєранові прийшлося вибирати між радянською Росією і Польщею він всеж вибрав Польщу, не дивлячись на те, що йому була прикра думка „розчленування Росії“... Ці плани находили собі певне співчуття в деяких

промислових колах, головне фінансово звязаних з старою Росією. Так, у листопаді 1920 року „Комітет міжнародних зносин при Марселівській торговельній палаті видав книжку публіциста і впливового голови слов'янської секції комітету Шарля Ляривієра під назвою „Україна і мала Антанта“. Ляривієр подає такі мотиви, чому Франція потребує незалежну Україну: економічно вона потребує її хліба, а політично для Франції є питанням життя чи смерті поновлення Східного Бар'єру 18 століття. Новою формою Східного Бар'єру на думку французького публіциста має стати „Мала Антанта“, що саме тоді утворилася під егідою французької дипломатії. В цю „Малу Антанту“ мусить ввійти Польща та Україна, бо „вірна старому гаслові „Нехай живе Польща“, Франція повинна викинути нове гасло „Нехай живе Україна“... Все ж таки старий республіканець Ляривієр характеризує Тишкевича „впертим австрофілом підчас війни і заклятим ворогом французької й української демократії“.

По суті тенденції, висловлені в публікації Марсельського Біржового Комітету, були теж петлюрівськими що до їх змісту, хоча сам Ляривієр малює Петлюру в малосимпатичних тонах, підкреслюючи його нездатність для державної роботи...

Поруч з цими концепціями — все в звязку з думкою про негайний занепад радянського режиму, виринає тенденція утворення демократичної України, незалежної від Польщі і не завдяки Польщі. Цю ідею підтримував відомий радикальний політичний діяч Франклен-Буйон, що стояв близько до української справи, починаючи від 1918 року. В грудні 1920 з'явилася в „Матен“ програмова стаття Франклена-Буйона, в якій це питання було поставлене одверто. Бувший міністр пропаганди підчас війни піддав гострій критиці до теперішню французьку політику на Сході Європи і спеціально що до України. „Ми — пише Франклен-Буйон — передали долю України в руки поляків, яких українці ще більше ненавидять, ніж росіян. Звідси подвійний результат: ослаблення Польщі, яка примушена боротися з ворожою її расою, і торжество більшовизма, якому розчарований український націоналізм більше не опирається“.

Також, як в 1919 році підчас мирової конференції Франклен-Буйон вважав, що Франція повинна перебрати в свої руки ініціативу політики на Сході Європи і піддержати антирадянський Кавказ і Україну, але без Петлюри, замість якого мав би стати на чолі антирадянського руху якийсь демократичний центр“, зложений з діячів, що не скомпромітували себе польською орієнтацією. Одним словом це мала б бути комбінація безпосереднього французького впливу на Україні без польського чи то румунського посередництва, на якій точці Франклен-Буйон стояв ще підчас Мирової Конференції. В зв'язку з цим планом намічалися в французьких військових колах навіть конкретні заходи. Базою антирадянської акції на Україні мав би бути Кавказ, якого емігрантські уряди перебували в Парижі і які в цей самий час завдяки тому ж Франкленові-Буйнові зуміли наблизитися до французьких урядових кол. Але і Кавказ був в радянських руках. Як до нього підійти? Тут Франклен-Буйон висунув проєкт замирення з Кемалем пашою, якого треба було б відірвати від Рад і використати Ангорську територію для антирадянських

формувань, а по „звільненні“ Кавказу територія останнього стала б центром української акції. Звичайно, що ця акція головним чином по планам у Парижі мала б своїм змістом реорганізацію повстанців, діяльність яких сильно збільшувалася у Франції і на яких покладали великі надії. Ці всі плани тривали ще в 1922 році і деталі їх не відносяться безпосередньо до цієї статті. Зазначимо тут лише, що Кемаль паша не пішов на ці комбінації, хоча в Ангорі було немало таких людей, яким усміхалися плани антирадянської акції на Кавказі, при якій вони сподівалися прибрати в тій чи іншій формі в свої руки мусульманські частини Кавказу. Єдине, що вийшло з всього цього, це замирення і угода Франції з Ангорю, відома під назвою договору Франклена - Буйона, який їздив кілька разів в Анатолію. Ця угода була також на руку Ангорі, бо таким чином розривала єдиний дипломатичний фронт Антанти, але зробити Ангору центром антирадянської акції не встиглося. Історик повинен тільки занотувати, що в франко-ангорській угоді, яка в свій час викликала таке обурення в Англії, певну роль зіграло також і українське питання¹⁾.

Перед тим, як закінчити цю розвідку, мусимо ще зупинитися на одному епізоді, тісно зв'язаному з орієнтацією на Польщу і взагалі на „Захід“—на спробі Петлюри дібратися до Ліги Націй.

Як відомо, в силу установчого акту Ліги Націй в її склад входять: поперш основні члени, тоб-то 22 держави Антанти, що перемогли в світовій війні, потім нейтральні держави, а для інших держав чи домініонів чи колоній установили, що вони мають бути допущені Загальними Зборами Ліги (двома третинами голосів).

15 листопада 1920 зібралися в Женеві Перші Загальні Збори Ліги, які мали також розглядати прохання уряду „УНР“ про допущення України в склад Ліги хоч Україна і „УНР“ не були рівнозначними елементами.

Заходи про вступ в Лігу Петлюра почав досить рано, а саме в часи Варшавського договору. 14 квітня 1920 року делегація УНР в Лондоні звернулася до секретаріату Ліги з проханням про вступ в Лігу додавши кілька меморіалів і документів. В наше завдання тут не входить аналіза меморіалів і документів, які петлюрівська делегація передала в Лігу. Зазначимо тільки, що подібно майже всім витворам петлюрівських дипломатів, вони мають в собі низку історичних і правних помилок і перекручень. Але варт зостановитися на меморандумі Секретаріату Ліги, на підставі якого Загальні Збори Ліги мали б прийняти петлюрівську Україну. Починається цей меморандум з історії України і доходячи до жовтня він, говорить: „більшовицька інвазія в східню частину України в деякій мірі пошкодила виборам в українські установчі збори. Німці (бачимо перехід досить

¹⁾ В зв'язку з планами Франклен - Буйона знаходиться стаття Биргу в щотижневнику „Аннал“, яка в свій час звернула на себе загальну увагу. Стаття ця з'явилася 21 листопада 1920 р. і згучала в головній її частині так: „Час російських генералів (тоб-то Денікіна, Врангеля і т. н. І. Б) минув і треба зрозуміти, що поза національностями бувшої Росії нема жадного шляху для антантської політики в Росії. Досить з Колчаком, Денікіним, Юденичем, Врангелем, а треба звернути увагу на нації і народи, що заселяють бувшу царську імперію“, тоб-то треба придивитися до Кавказу та України.

легкий ІВ) підчас окупації України розігнали Центральну Раду і ув'язнили генерала Петлюру "... Меморандум підкреслював, що УНР визнали де факто Польща, Фінляндія, Латвія, юридично — Німеччина Австро-Угорщина, Туреччина и Болгарія. Здається — каже меморандум — Совітьська Росія визнала Українську Республіку де юре, що ніби то виходить з декрету 4 грудня 1917 року "... Що торкається Франції та Англії, меморандум лише зазначав цілком справедливо, що „Українська Республіка вимагає, щоб Англія та Франція признали її — що ніби то є висновком політики цих держав“ (тоб то в 1917 році).

В той час, як відбувалися перші загальні збори Ліги, Петлюра був вже напередодні цілковитої ліквідації і сподівався прийняттям в Лігу врятувати своє становище й головне сподівався, як член Ліги, легше знайти чергові фонди для акції. З правного боку справа ця була апріорі безнадійна. Яким чином Ліга могла признати своїм членом групу людей, поза територією що претендують, представляти державу розмірами рівну Франції. Але петлюрівські дипломати ніколи не відрізнялися знанням міжнародньої ситуації, і ось в Женеву на останні фонди, які, як завжди, знайшов маг Василько, у Женеву полетіли Шульгин та Марголін. В „Журналь де Женев“ (листопад 1920 р.) з'явилося інтерв'ю Шульгина — панегирик Петлюрі, з якого виходило, що, властиво кажучи, йде мова про прийняття в Лігу не України а... Петлюри. Для більшого успіху змобілізували навіть і... Скоропадського. Петлюрівський представник в Берліні Роман Смаль — Стоцький, той самий, що нині став „відомий“ як маклер по угоді польського уряду з „українськими вченими“, надіслав „приватно і довірочно“ Скоропадському листа, де прохав його також піддержати прохання Петлюри, на що колишній гетьман охоче погодився і почав в відповідному дусі подавати інтерв'ю в швайцарських часописах. Навіть і сам звернувся до Ліги з відповідним меморіалом¹⁾.

Для розгляду всіх прохань нових кандидатів в Лігу — головним чином новоутворених держав з території бувшої Росії — була призначена комісія (так звана п'ята комісія) під головуванням чілійського делегата (в Женевській молельні, як відомо, люблять такі жарти) (Дон Антоніо Гунеус). Вона зі свого боку передала справу України в третю підкомісію, на чолі якої стояв Фритіоф Нансен, а членами якої були професор Тома Йонеску (від Румунії), Політис (від Греції) Спалайкович (від Південної Славії), Міллен (від Австралії), Де Паласіон (від Еспанії) та Тсан-Тсай-Фу від Хіни.

Підкомісія повинна була вистудіювати кандидатуру з точки зору правильности формальної заяви про прийняття, чи уряд УНР визнаний кимсь де факто та де юре, чи Україна є нація зі сталим урядом і певними кордонами, чи вона керується вільно і т. и.

Підкомісія вислухала представників УНР, які звичайно, на всі ці питання повинні були давати заплутані відповіді. Рішення підко-

¹⁾ Перетрактації Петлюри зі Скоропадським у цьому питанні викликали в свій час скандал в Петлюрівській „державі“ і з'явилися „протести“ та „спростовання“. Завдяки цьому всі ці факти відомі. Документи в цій справі надруковані в віденській „Волі“ 1921, 15 та 22 січня.

місії, як і слід було чекати, було негативним. Авторів цих сторінок відомо з авторитетних джерел, на яких ми не можемо тут більше настоювати, що крім румунського і хінського делегата всі інші були проти прийняття України в Лігу. Між іншим Спалайкович особливо ретельно висловлювався проти і навіть виступив з цілим актом обвинувачення української справи взагалі, в якому оперував всіма засобами, що малися ще в арсеналі царської Росії.

Другого грудня відбулося пленарне засідання п'ятої комісії, на якій прохання УНР було відкинене¹⁾.

Ось як згучав рапорт п'ятої комісії представлений Загальним Зборам Ліги.

„Комісія висловлюється негативно за прийняття України в Лігу з огляду на те, що вона немає сталого уряду, діяльність якого протягалася б на цілу українську територію“.

Для історії варт навести мотиви цього рішення п'ятої комісії „Уряд“, каже комісія, який звертається до Ліги, є урядом Петлюри нині на Волині. Звичайно не члїйський делегат переніс Тарнов на Волинь, а це зробили мудрі петлюрівські представники, спекулюючи на неуцтві Ліги в географії східної Європи і як бачимо на цей раз не помилилися, який боровся разом з поляками проти совітської армії. (Отже і комісія призвала, що боротьба велася не проти Росії, а Радянського режиму). На Україні існує більшовицький уряд, який є в зносинах з московським урядом. Українські делегати (тоб то Шульгин та Марголін) заявили, що цей уряд — їх суперник — ні яким чином не репрезентує їх край. Одначе комісія не може по совісті підтвердити сталість уряду Петлюри, хоча його голова міг досі утриматися у влади тоді, як голови інших місцевих антибільшовицьких урядів роздавлені їх ворогами (мабуть білі генерали російські). Далі в кількох рядках іде пореволюційна історія України й висновок: більшовицька інвазія і майже перманентний стан війни, що панує в цьому краю, з цього часу виключають можливість, щоб якийсь вільний уряд зміцнив би свою могутність на Україні“.

Що до кордонів УНР то „лише кордони з Польщею остаточно були визначені договором (Варшавським І. Б). Відносно кордонів з сусідньою державою — Румунією, українські делегати заявили, що як тільки Румунія визнає їх уряд зазначення кордонів зараз же зробиться безспору (бо таємна згода відносно цих кордонів зі зреченням від Бесарабщини та Буковини давно вже існувала у Петлюри з Бухарестом. І. Б.)“...

Загальні Збори Ліги згодилися з думкою комісії, і прохання УНР було відкинуте остаточно. Цікаво, що представник Польщі Падеревський стримався від голосування, а найбільше висловився проти прийняття „алложенів“ французький представник Вівіані, який добачав у такому прийнятті „розчленення Росії“...

¹⁾ „Журнал де Женев“ — тоді орган петлюрівської пропаганди — запевняв з XII 1910 р. що „на рішення комісії вплинули сварки поміж українськими політичними партіями“. Цим Петлюра хотів піддержати свій авторитет на еміграції і показати, що коли б усі об'єдналися навколо його, то УНР допустили б в Лігу. Звичайно, що це твердження було пустим блефом.

Та коли дебатовалися у Женеві оці петлюрівські меморіяли, він сам вже остаточно був зліквідований на території України і з своїм урядом перебував на гостинній і знайомій йому добре території Речи Посполитої. Правда, ще досить довго УНР даватиме про себе чути, але тепер уся її акція вже не відноситься до „міжнародної політики“, а до різних контор - розвідок та „других бюро“. Тому на цьому можемо закінчити добу, присвячену польському наступові на Україні у міжнародній політиці.

Paris

Закінчено в травні
1926 р.

Б. С - ТА

Деякі питання з історії аграрних відношень у Китаю

В цій статті ми будемо говорити тільки про деякі основні питання історії аграрних відносин в Китаї, ті факти, що без їх розуміння не можна правдиво уявляти собі аграрне питання в Китаї за наших часів.

Перше, що треба насамперед з'ясувати собі, щоб не збиватися в питаннях сільсько - господарської економіки Китаю, є справи приватної власності на землю.

Чи існує в Китаю приватна власність на землю, чи селянство, що робить коло землі, тільки тимчасово держить, орендує її в держави? Це стане нам цілком ясно після того, як ми обізнаємося з історичною частиною аграрних відносин у Китаю. Але правильне розуміння характеру власності на землю для загального зрозуміння аграрного питання в Китаї має таку велику вагу, що на цій точці треба спинитися окремо. Тим більше, що на це досі ще не тільки в буржуазній літературі про Китай, але і в наших радянських китаєзнавців не встановилася одна спільна точка зору.

Існує два цілком протилежні й непримиримі погляди на питання про земельну власність у Китаю. Більшість європейських синологів вважає, що в Китаю, відмінно від європейських країн, приватної власності на землю не існує. Вся земля там належить не тим, хто коло неї робить, навіть не тим, хто її віддає в оренду й дістає за терату. Навпаки, власник усієї землі в Китаю — держава. Вельми поширений цей погляд в нашій радянській літературі про Китай. Так, напр., в досить поширеній книзі Іорданського „Китай в прошлом и настоящем“ говориться: „Поміщиків у Китаї нема. За виїмком невеликої, — до 10% кількості, що належить державним і громадським установам, вся решта землі належить приватним дрібним власникам, які вважаються ніби орендарями держави, бо господарем усієї землі, згідно з законом, є влада“ — (ст. 22). В дуже поширеній книжці А. Ходорова „Народное хозяйство Китая“ також заперечується наявність приватної власності на землю, бо власник землі — держава. В іншому місці Ходоров нападає на А. Івіна й пише: „А. Івін лучить в дуже трудне становище, коли говорить про економіку Китая. В цій сфері в „ученого“ критика не вистачає ні знаннів, ні методу розпізнавання явищ. Ми кажемо категорично, що селянство в Китаї не має власної землі, а тільки орендує клаптки землі... Селянство в Китаю безземельне“ („Большевик“ від 15 серпня 1925 р. ст. 89).

Отже наявність приватної власності на землю т. Ходоров заперчує з цілою категоричністю.

Подібні погляди ми можемо подібати в багатьох інших роботах про Китай.

Я вважаю, що всі подібні твердження про те, що в Китаї немає приватної земельної власності, з'ясовуються ні більше ні менше, як незнанням дійсних аграрних відношень в Китаї в його минулому і теперішньому.

Правда, погляд, що не тільки вся земля, а навіть і все те, що знаходиться під сонцем, належить синові неба, ц. т. китайському імператорові ще недавно був вельми поширений серед китайців.

Ще від часів Конфуція протягом кількох тисячоліть у Китаї панувала доктрина, згідно з якою китайський імператор, що репрезентує всевладне небо та землі, є зверхник піднебесної імперії, всі багатства країни, земля й люди, що на їй живуть і коло неї роблять, належать йому, синові неба. Але треба зауважити, що такі теорії подібуються не в самому тільки Китаї. Подібну ідеологію ми могли б знайти в кожній монархії, бо вона була ідеологічним виправданням панування самодержавства. Китай з цього погляду не є одинока в своєму роді країна, нічого особливого, своєрідного в цій справі в Китаї ми не бачимо.

І так само, як у Європі, в відповідну епоху, де подібна доктрина про загальну зверхність монарха, помазаного від бога, або римського папи, представника небесного бога на землі, зовсім не стояла на перешкоді до виникнення й розвитку приватної власності на землю, і в Китаї вже з стародавніх часів існує приватна земельна власність. Заперечувати її — це значило б перевернути догори ногами всю китайську історію за два останні тисячоліття.

Поки що ми наведемо лиш декільки документів, які цілком збивають легенду учених синологів, що заперечують приватну земельну власність у Китаї. Так, у гімні селянина, записанім у китайського філософа Ши-Цзина, говориться: „Нехай дощ зросить наші громадські поля і потім — наші приватні“. В літопису старшої Ханської династії (202 до н. е. по 8 р.) ми читаємо: „Так привчався до роботи весь народ; і він радів на свою власність насамперед громадську, а потім свою приватну“. Історія Сунської династії подає нам з епохи від 976 по 983 р. „По всіх краях і повітах були встановлені кари, щоб відівчити (людей) від бездіяльного мандрювання. А земля, зайнята під хліборобство, оберталася у власність на вічні часи і урядовці не вимагали чиншу за неї“. І ще пізніше, в історії Цзинської династії ми знаходимо: „З державних земель платиться чинш, з приватних земель — наклад“. І далі там само говориться: „Що до землеволодіння людною, то кожен (власник) може по своїй волі без перешкоди продати або закласти (землю). При цім треба тільки пильнувати, щоб у кожному випадку брано оплату з землі“.

А. Ходоров посилається на книгу доктора О. Франке, щоб довести відсутність приватної власності на землю в Китаї. Послухаймо, що справді говорить з цього приводу проф. О. Франке, один із найкращих знавців аграрного питання в Китаї. Ми в нього читаємо: „Результат наших дослідів є такий: зміст права приватної земельної

власности в Китаю так само повний, як і в кожній іншій державі світу, про верховне або універсальне право власности держави або імператора може бути мова тільки в такій самій мірі, як і в інших країнах Європи або Америки, і нема жодної підстави приписувати Китаєві в цій справі виїмкове становище. Конче треба було б встановити ці факти після того, як зароджена не в китайських головах легенда про „верховне право власности китайського імператора“, як цілком своєрідна думка, разом з деякими іншими помилковими поглядами, що до китайської культури, переходила від покоління до покоління, як спадкова недуга й завжди запозичав її з дбайливою увагою один письменник у другого... китаєць тепер, як і давниною, володіє землею на праві власности, з усіма тими річевими правами, які можна набути в кожній європейській країні. Він може робити з своєю землею, що хоче“¹⁾).

Але коли т. Ходоров так завзято заперечує існування приватної земельної власности в Китаї і навіть посилається для того на такі роботи, які цілком категорично збивають його погляд, то не можна зрозуміти, як т. Ходоров міг в одній своїй статті написати таке „Феодална династія Манчжурів зміцнювала своє політичне панування в Китаю дорогою експропріяції земельної власности у селян і наділення нею своїх князів і герцогів - поміщиків доби завоювання Китаю манчжурами“²⁾).

Взагалі в численній літературі про Китай заведено говорити про своєрідність китайської історії, мало не про те, що в Китаї все стоїть „догори ногами“. Навіть у Кунова, що чудово вмів застосовувати марксистський метод у своїх історичних дослідках, в його статті про Китай читаємо таке абсурдне твердження: „... між нашим і китайським розвитком є величезна різниця; китайська система господарства не змінюється. Міняються господарі землі: але не позбувається землі китайський селянин, не виникає класа великих землевласників феодалної аристократії“³⁾).

Тим часом на ділі Китай є країна, якої основні форми розвитку до проникнення туди європейського капіталізму були ті самі, що і в кожній європейській країні. Ми що - йно бачили, що в Китаї існувала приватна земельна власність так само, як і в європейських народів.

Коли вже будемо шукати різниць у розвитку Китаю й європейських країн, то ми їх виявимо тільки в тім, що розвиток китайської культури починається значно раніше, як у нинішніх європейських народів, але за те він переходить повільнішим темпом, так що європейські держави не тільки дігнали Китай, але останніми століттями навіть сильно його випередили.

Ще в третьому тисячолітті до нашої ери, жителі тої країни, котру ми тепер називаємо Китаєм, стало оселилися на землі і почали її обробляти. Уже тоді головним джерелом життя населення в Китаю було хліборобство. Китайські перекази оповідають нам, що ще „2700 років до н. е. володар Ян-ди перший навчив народ сіяти хліб і садити городину“⁴⁾).

1) О. Франке. „Поземельные правоотношения в Китае“, изд. 1903 г. ст. 25 — 26.

2) „Новый Восток“, № 12.

3) „Neue Zeit“ № 43. 1900.

4) И. Вачурин. Земледелие в Китае.

Ще в цьому періоді починається той аграрний устрій, який звичайно називають колодязною системою або цин-тієн і якого знищення належить до третього століття перед нашою ерою. Однак великою помилкою було б, як це багато синологів робить, весь цей величезний своїм часом період підвести під одну спільну рубрику цин-тієна або громадської системи. Бо коли час панування Чжауської династії (1122 — 241) можна характеризувати, як цілком усталену феодальну систему, то перед тим треба було пережити чимало історичних щаблів, які і привели Китай до феодалізму. На ділі ж на початку цього великого періоду Китай переживав аграрно-капіталістичний устрій, і тільки в наслідок його розкладу, перейшовши чимало проміжних щаблів, Китай переходить до феодальної системи аграрних відносин.

На цей час припадають також і початки китайської держави. Спершу китайський володар був виборною особою, яку вибирали представники окремих родів. Але вже з 2.205 р. до н. е. припиняється виборність володаря. Відтоді престол стає спадковою родовою власністю династії Ся.

Країна тепер ділиться на удільні князівства, якими правлять члени цього роду спадково. Ця система удільних князівств ще більше міцніє й доходить остаточного розвитку після того, як 1.122 року до н. е. престол першого володаря захоплює один із західних намісників імперії Чжоуський князь, що відбирає його в Шаїської династії. Коли робити аналогію, то цей переворот ми могли б порівняти з захопленням влади Каролінгами в Зах. Європі. Відтоді в Китаї починається повний розцвіт тої системи, яку в нас звичайно називають феодалізмом. Чжоуський князь щедро роздає уділи не тільки своїм родичам, але і всім своїм близьким, прибічникам і слугам, котрі чим небудь прислужилися йому в часі його перевороту.

Відтоді удільне право віддає у власність володільця все, що тільки знаходиться в середині його уділу. Кожен у своїм наділі був не тільки власником землі, але й ні перед ким невідповідальним правителем народу. В своїм уділі він був самодержавцем у повнім значінні того слова.

Крім князів, що володіли великими уділами, землю давалося ще й іншим особам. Такими були, по-перше, члени побічної лінії можна владних князів і люди заслужені перед імперією. Їм давали землю в середині якого-небудь уділу як лен і вони були в таким самим відношенню до місцевого князя, як останній до імператора. По-друге, люди, що відбували державну службу, починаючи від міністрів і кінчаючи найнижчими урядовцями, в нагороду за свою службу теж діставали землю. Чинш, що побирали вони з цих земель, був їм замість утримання.

Тим часом, як ленні землі являли собою спадкову власність володільця, землі цього роду були прикріплені до якої-небудь посади, і особа, що перестала служити на своїй посаді, повинна була залишати землю, з якої мала плату за свій труд.

Отже за тих часів вся земля належала владущій класі феодалів з всекитайським володарем на чолі.

Вся та феодальна надбудова стояла на організованій експлоатації селянства. Земля, яку обробляв китайський селянин, як ми вже

знаємо, не знаходилась в його приватній власності. Вся земля поділялася на лі або квадрати, що мали такий вигляд:

п	в	а
р	громад. ська	т
п	а	п

Кожний квадрат мав у собі 900 му й ділився на дев'ять учасків (цін'ів), з яких 8 призначалося селянам. Кожна селянська сім'я діставала такий учасок на 100 му, обробляла його і здобувала з нього засоби на прожиття. Середній учасок, що також мав у собі 100 му, був громадський і робили на ній ті 8 селян, що займали учаски довкола нього. Власне, оброблялося тут тільки 80 му, бо 20 му на громадському учаску давалося селянам, які там мали свої будівлі й хати. Весь дохід від громадської землі йшов на користь землевласника - феодала, що й було тим головним доходом, який діставали феодали від свого селянства.

Між окремими учасками були зроблені канавки, по яких посушливими роками обводнювано поля. Ці канавки сполучалися з великими і малими каналами, і таким чином регулювали постачання на поля воду.

Ця система в Китаї називалася громадською, або колодязною системою (цин - тівн). Колодязною — тому, що розмежування надавало полям вигляд, подібний на китайський письмовий знак, що означає колодязь.

Жоден селянин не міг розпоряджатися землею по своїй волі, продавати, давати в заставу або одноразово передавати другому для засіву.

Така система вважалася ідеальною, хоча в дійснім житті такого механічного розподілу, певна річ, не було. Сім'ї, що мали в своєму складі більше здібних до роботи членів, діставали більші наділи й навпаки. Громадський або панський учасок землі не завжди був неодмінно посередині, як це зазначають китайські джерела. Крім того, були ще категорії осіб, які через своє соціальне становище діставали менше від загально встановленої норми землі.

Ми зупинилися так докладно на описові ідеальної колодязної системи ще й тому, що за дальших часів, в періоді панування приватної власності на землю і грошового господарства, не раз боротьба селянства супроводилася вимогами, щоб була відновлена колодязна система користування землею.

На ділі колодязна система в ніщо, як заціліле ще панування давньої китайської громади, яка відповідала натуральним формам господарства епохи феодалізму. Тут ми маємо ще задоволення кожного землею, хоча вже її розподіляють феодали, цеб-то землю юридично вважалося за власність феодала, зверхника. Феодальний принцип „нема землі без пана“ здійснювано цілковито. Однак, тут ми вже

маємо і всі умови для розпаду давньої громади, яка ступнево розпадається, і кожна сім'я що-раз більше виступає як самостійна одиниця не тільки в обсягу керування своїм господарством, але й намагається закріпити собі назавжди оброблюваний участок землі.

Хоча панщина в Китаї в цій добі ще не грала тої ролі, як у державах Західньої Європи, одначе, фактично, селянство було в повній залежності від великих і малих феодалів землевласників.

Китайська феодальна система існувала до середини 3-го століття до н. е., коли вона була знищена скрізь у Китаї, залишивши, проте глибокі сліди на всьому укладі господарського життя і соціальних відносин в країні. Ще за часів феодалізму розвиваються нові відносини, розвивається ремесло, торгівля і грошове господарство. Китайські джерела свідчать, що ще за часів колодязної системи землю давалося не самим тільки селянам, але й ремесникам і торговцям. Тільки ці останні діставали її багато менше, більш-менш $\frac{1}{5}$ частину того, що діставав селянин. Торговля що-далі зростала, більшали стосунки між людьми і провінціями, підіймалася нова купецька класа, багатшали феодали і в їх руках збиралися грошові багатства.

Стара колодязна система землеволодіння вже не відповідала новим потребам країни. Починається розшарування серед селянства й заміжніші його шари намагаються закріпити за собою оброблювану землю і ще її збільшити.

Захаров ¹⁾, що дуже уважно студіював історію аграрних стосунків у Китаї, про занепад китайського феодалізму розповідає нам таке: „В Цзинському уділі бракувало землі, а в інших вона лежала облогом; збільшилися стосунки між людьми. Можна було захопити чужу землю, давши її селянам, як власність. З таких міркувань Цзинський уряд в 350 р. розпочав знищення громадських (колодязних) нив, дозволивши кожному займати землі, скільки і де хоч, а зайнятий участок обводити межами, не зважаючи на давніше розмежування. Всяка зайнята земля повинна бути вічною власністю кожного, якою він може розпоряджати, як хотіти, передавати іншим особам через продаж і іншими способами“.

Цікаво відзначати, що переворот починається в Цзинському уділі, найгустіше залюдненому, де бракувало землі. Переворот починається в найбільше економічно розвиненому уділі, щоб потім поширитися на цілу країну через скинення Чжоуської династії і підбиття інших удільних князів під найбагатшу і найсильнішу Цзинську династію.

Удільні князі й феодали противилися завзято, довелося дуже довго боротися, поки 221 р. до н. е. була об'єднана ціла країна під монархичною владою Цзинського дому. То була разом із тим і грандіозна аграрна революція, в якій остаточно впала стара колодязна система, причім земля перейшла у приватну власність поміщиків і заміжного селянства.

В цій революції селянство брало дуже активну участь. Проте за селянську революцію цей переворот в жодному разі вважати неможна, бо він відбувається під керуванням і в інтересах нової династії, нового дворянства й купецтва. Цей переворот нагадує дворянсько-

¹⁾ Захаров. Поземельная собственность в Китае, ст. 16.

купецьку революцію в Росії за Івана Грозного в 17 столітті або революцію такого самого характеру у Франції в XV—XVI віках.

Цей переворот сильно поширює основу для розвитку ремесел торгівлі і збагачення через торгіві, грошові і всілякі інші оборудки. Селянство тепер уже не обробляє безпосередньо панських земель, а платить державі податки в грошовій або натуральній формі. При тім тягарі, накладені на селянство для утримання владущої класи й держави, сильно зростають. Починається інтенсивне збезземелення селянства й концентрація землі в руках великих землевласників, які почали тепер давати її зuboженим селянам в оренду.

Але дуже хутко проти Цзиньської династії, що об'єднала цілий Китай і стала на чолі нової класи панів і купецтва, підіймається повстання, в яким беруть участь, як недавно експропріовані феодалі, так і селянство. В наслідок цього повстання в 202 р. до нашої ери паде Цзиньська династія і владу захоплює нова Ханьська династія.

Який був соціальний зміст цього перевороту і які соціальні сили керували політикою нової владущої династії? Чим з'ясувати перемогу Ханьської династії?

Тов. Радек відповідає: „Перемогою селянства. Падіння Цинь - Ши - Хуан - ди було наслідком боротьби коаліції феодальних володарів, старої феодальної бюрократії і селянства проти Цинь - Ши - Хуан - ди, з одного боку, і елементів, на які він спирався, з другого! Але скоро тільки Цинь - Ши - Хуан - ди був переможений, ця коаліція розпадається. Класи, з яких вона складалася, — старі поміщики й селянство, — зустрічаються, як вороги. Лю - бан бореться з феодальними князями і здобуває багато перемог. Селянство перемагає спершу на певній території, в інших місцях остаються ще феодалі, але уряд стає згодом досить сильний, щоб подолати потім і цих феодальних конкурентів“.

„Який, одначе, результат цієї перемоги? — питає т. Радек. І на це питання він відповідає так. Ханьська династія, „селянська“ своїм походженням, в наслідок своєї власної природи не могла розв'язати тих завдань, які поставив перед нею весь хід економічного розвитку країни. Спочатку вона мусіла піти на компроміс з старими феодальними класами, щоб потім переродитися в пансько - купецьку монархію.

„Коли ми ставимо питання, — каже т. Радек, — чому ж Ханьська династія або Миньська династія, що стали до влади, як селянські уряди, ведуть пізніше політику панів і купців, то у відповідь нам спадає на думку перш за все догадка про переродження самої влади, про перехід її з точки зору селянства на точку зору інших клас“... І далі: „Немає жодного сумніву, що цей процес переродження селянської влади дійсно грав ролю в історії Ханьської і Миньської династії“¹⁾.

Отже, коли погодитися з т. Радеком, то виходить, що перемога Ханьської династії була перемогою китайського селянства, що селянство від цієї перемоги нічого не здобуло, бо його влада зрадила, селянська влада переродилася й почала боронити інтересів тих самих клас, що, борючись з ними, вона прийшла до перемоги.

¹⁾ „Новый Восток“ ст. К. Радека „Основные вопросы китайской истории“, ст. 42 — 44.

Тут не доводиться, певна річ, сперечатися проти тієї загальної тези т. Радека, що „взагалі, дрібно-буржуазна влада, як постійна влада у великій країні“, неможлива. Але тут треба поставити собі інше питання. А саме: чи можлива справді більш-менш довготривала і стала перемога ізольованого селянства? Певна річ, відповідь доводиться шукати не в загальних міркуваннях і теоріях, а в фактах, історія китайського народу, протягом кількох тисячоліть заповнена великими й малими селянськими рухами, що зрештою майже ніколи не припинялися на довгий період, дає чудову відповідь на це питання. Історія Китаю блискучо стверджує ту тезу, що селянство, коли воно виступає самостійно, не спільно з якою-небудь іншою класою, ніколи не може здобути тривкої і сталої перемоги. І говорячи про селянські рухи в Китаю, доводиться відзначати не „переродження“ селянських династій, а поразки селянства.

Головною силою того могутнього повстання, що повалило Цзиньську династію, без сумніву було селянство. Але річ у тім, що не йому припало скористатися з перемоги. Ханьська династія виходить не з селянства й не селянство привело її до влади. Засновником Ханьської династії був не хто, як один із найбільших землевласників того часу, колишній удільний князь, що виступав, правда, проти Цзинів разом із селянством.

Цілком зрозуміло, що царі нової династії, особливо по-первах, до певної міри не могли бути глухими до потреб того самого селянства, що повалило своїм повстанням їх попередників. Але які ж були перші турботи про селянство „селянської династії“? Тов. Радек на утвердження своєї думки про „переродження“, для того, щоб показати, як спочатку Ханьська династія дбала за селянство, наводить такі слова Захарова, який теж приписує ханьській династії велике пеклування про селянство: „Ханьський уряд не був байдужий до народного бідкування і уживав всіляких заходів, щоб збагатити його, або, принаймні, дати йому змогу здобувати досить засобів до життя. Він роздавав дурно всі пустошні землі, громадські й царські сади, захоплював нагородами урядовців, раз-у-раз прощав податки, покризаючи видатки продажем посад і станів; умовляв жителів взаємно допомагати собі в роботі хліборобській — позичкою насіння й худоби, а як останньої бракувало, радили самим запрягатися в плуг і силою людини заступати робочу худобу, придумав спосіб обробляти землі: орючи, робити борозни по футу заглибок і заширокі для того, щоб зручніше було виполювати й обсіпати коріння хлібної рослини землею під час вітрів і спеки, і щоб, таким чином, врятований корінь міг дати багато ліпший урожай“¹⁾.

Нас не мусить омилити те місце, де говориться про дарову роздачу селянам пустошних земель. Для Китаю це було звичайне явище, що тяглося аж до недавнього часу, до падіння Манчжурів. Зате в аграрній політиці цієї „селянської“ династії, що поки що не „переродилася“, ми нічого не чуємо про конфіскацію землі або обмеження землеволодіння, що пробували зробити деякі династії, яких ніхто селянськими називати не буде, якщо не числити тих синологів, котрі всім династіям після Чжоу приписують селянський характер.

¹⁾ „Новий Восток“, ст. К. Радека „Основные вопросы китайской истории“, ст. 44.

Знаючи, що уряд переводив за живої ще пам'яті про могутнє селянське повстання таку політику, ми її ніяк не можемо назвати радикальною, тим більше — селянською.

Але зате джерела китайської історії дуже удоводливо показують нам досить злидений стан селянства мало не перших десятиліть урядування Ханьської династії. Так, славетний китайський учений того часу Хао-Цзо в одному своєму повідомленні царя Вен-Ти (179 — 156) пише: „Цілий рік селянин не має жодного супочивку: на весні він терпить від вітру і пилу, вліті від сонячної спеки, в-осени від дощів, в зимі від холоду. До цього долучаються ще всілякі нещастя; посуха, поводи, утиски влади, яка вранці дає один наказ, щоб увечері його змінити, яка не пристосовує збирання податку до якогось певного часу Примушають селян продавати своє майно за півціни, а ті, котрі не мають чого продавати, мусять шукати рятунку у лихварів, через що їх примушають не тільки продавати свою землю, але й своїх дітей. В той самий час багаті купці спекулюють, і малі купці безнастанно переїжджають з одного ярмарку на другий, користаючи з селянської бідноти, щоб дешево купити і втрьох дорожче продати. Не вважаючи на те, що багаті нічого не продукують і їх жінки не роблять шовку, вони ходять у розкішних шатах, їдять незвичайні страви... Тому нема нічого дивного, коли селяни мусять кидати свої господарства й залишати свої рідні місця“.

А дещо пізніше, за тої самої Ханьської династії, ми чуємо вже жахні ноти про становище народу: „В бідняків, — каже кит. філософ Тун-Чун-Шу, — нема й вершка землі, тим часом як багаті захопили колосальні маєтки, монополізували ріки, озера, гори й ліси. Ведучи неморальний спосіб життя, вони не зважають ні на які правила і тільки намагаються перейти один одного розкішшю. В округах їх шанують, як монархів, і навіть по селах вони часто не поступаються багатством герцогам і маркизам.

Простий нарід пригноблений, і йому доводиться обробляти землю багатим, платячи за те половину врожаю. І от бідняки ходять в одязі, що ображає людську гідність і живляться їжею собак та свиней“.

Деякі мимовільні симпатії Ханьської династії до селянства на перших порах її царювання не могли зупинити тих процесів в аграрній економіці Китаю, які почалися ще за часів Цзиньської династії. Навпаки, всі ці процеси за часів Хан'їв тільки міцнішають, глибокають і тому набувають ще небувалої гостроти.

Концентрація землі на однім полюсі, приводить до зубоження і павперизму на другому. На селянство дають з усіх боків: його гнобить великий купець і малий торговець, лихвар і землевласник. державні наклади страшно збільшилися. Вважалось ще добре, коли селянинові залишалось пересічно 50% його прибутку від землі. Селяни що-раз більше попадають у неволю землевласника і лихвара. Вони мусять продавати не тільки свої землі, але часто і своїх жінок та дітей. Після того вони мусяли ставати або орендарями своєї таки землі або віддалялися на україни, де не відчувався так гостро гніт соціальних відносин, або просто оберталися в павперів, жебраків і бандитів.

Під кінець царювання Ханьської династії селянство починає що-раз більше хвилюватися, що-раз більше відчувається наближення

нового селянського повстання. Популярним гаслом серед селянства є конфіскація землі в панів і повернення до старої колодязьної системи.

Споміж далекозорих і ліберальних людей із владущих класів чути застережливі голоси про те, що треба обмежити землеволодіння, перевести якусь аграрну реформу зверху. Але в своїй більшості владущі класи й не думали ні про які реформи, а сучасний їм режим ясували так: „Бідний нарід, що не має своїх власних полів, бере їх собі в аренду в багатих; коли трапиться, що не вистачає врожаю, щоб прогодувати свою сім'ю, або коли зовсім не вродить, він знову звертається до багатих позичити грошей і хліба. Ті, що займаються торгівлею, ремеслами і всілякими дрібними промислами — всі годуються з багатих. З багатих також бувають і особливо великі збори в казну — одно слово, багаті є основа округ і повітів, підпора вищих і нижчих; вони замість сина неба годують нарід. Правда вони беруть надзвичайні зиски й користуються великими вигодами, однак, як взяти до уваги їх труда і великі жертви, треба погодитися, що подібна нагорода справедливо їм належить¹⁾).

Династія й уряд що - раз більше й більше губили всякі симпатії до селянських інтересів, вони твердо трималися щойно висловленого погляду на соціальне питання, отже, від старого режиму жодних реформ зверху сподіватися не можна було.

Нарешті, 9 - го року н. е. в Китаї відбувається державний переворот. З допомогою селянства владу захоплює один з міністрів Ханьського уряду — Вань - Ман.

Уряд Вань - Мана починає свої славнозвісні реформи, намагаючись радикально змінити аграрні стосунки в Китаї. Видає декрет, яким касує приватну власність на землю — уся земля стає державною власністю. Ніхто не має права мати більше, як один цин (100 му) землі. Хто має більше, той повинен передати її задурно державі, а вона потім наділяє землею тих підданих, що мають її менше або й зовсім не мають землі. Продавати землю зовсім заборонено. Оголошено завзяту боротьбу проти супротивників нового аграрного ладу і проти тих, хто б намислив зловживати новими законами. Видано декрет, що всіх, „хто починає сумніватися, що громадські ниви не є мудра установа, (будуть) засилати на гріницю; хто порушить постанову про володіння певною кількістю, більше як одним цином, або хто продасть свій участок другому, тих карати на горло“¹⁾).

Однак, проти аграрного законодавства Вань - Мана з'явся сильний рух серед усіх заміжних шарів населення. Кінець - кінцем, після кількох літ такого реформаторського досвіду Вань - Манові довелося капітулювати перед великим землеволодінням і купецтвом, що йшло пліч - о - пліч з першим, і всі згадані декрети були скасовані.

Селянство відповідало на це загальним повстанням, ще не бувалої у Китаю сили і розмірів. То було т. з. повстання „Червоних брів“, що протяглося кілька років. Джерела китайської історії оповідають нам, що в цій великій класовій боротьбі загинуло $\frac{8}{10}$ всієї людності Китаю, що хліборобство стало й більша частина полів заросла травою.

¹⁾ Захаров. „Поземельная собственность в Китае. стр. 27.

¹⁾ І. Захаров — „Поземельные отношения в Китае“, ст. 31 - 32

Коли припустити, що ця цифра була дуже перебільшена, то все таки спустошення було колосальне.

Одначе, внаслідок цього потужного повстання тільки паде уряд Вань - Мана й відновлюється Ханьська династія, що він був повалив (молодша). Селянство, виступивши тепер ізольовано, не так як за попереднього великого селянського руху, що повалив Цзинів, коли воно виступало спільно з феодалними класами,—було цілком розбите.

Знов відновлюються давні аграрні стосунки, дозволяється вільно купувати - продавати землю й робити всілякі грошові умови. Але гострість аграрного питання тепер уже так не відчувається, причина цього в колосальному зменшенні населення. Але згодом населення більшає і знов повторюються ті самі процеси, знов перед державою і її урядами встають ті самі питання, знову селянські повстання, які кінчаються так само, як перше.

Не кажучи вже за селянські повстання, історія Китаю повна нескінченної кількості спроб різних урядів зреформувати і врегулювати аграрні відносини. Аграрне питання в Китаю протягом тисячоліть було основним соціальним питанням. Це й зрозуміло, бо хліборобство було підвалиною китайського народнього господарства, а земля - головним засобом продукції в хліборобського народу. Обезземелення й павперизація селянства відбивались і на державному бюджеті, що залежав од матеріяльного достатку основної маси населення країни. Крім того, численні селянські повстання, що від них падали одні династії і ставали до влади інші, навіть не китайські, а чужоземні з походження, теж були могутнім чинником, який порушав урядові кола до всіляких аграрних реформ.

Перш за все майже всі уряди більше або менше, на таких чи інших умовах, роздають безземельним селянам землі під управу. Ці роздачі найширше практиковано після розрухів і селянських повстань, що приводили до спустошення країни й покидання земель. Всі порожні землі, по китайських законах, мали бути власністю держави, яка і роздавала їх селянам. З земель, даних на гірших участках або далеко від центральних населених пунктів, або на цілині, скидалося на якесь число років усі наклади, а іноді селяни, що обробляли ці землі, діставали й іншого роду пільги. Землі ці звичайно переходили у приватню власність селян.

За Цинської династії (280 — 419) широко практиковано роздачу селянству землі. Роблено також спроби обмежити землеволодіння, але вони так і залишилися спробами й не мали успіху.

Династія Вей (385 — 557), що царювала в північному Китаї, роздавала населенню землю й обмежила приватню власність на неї. Кожна категорія населення була обмежена певною кількістю землі. Ніхто не мав права купувати землю, коли він уже мав призначену йому, з огляду на його соціальне становище, норму. Але в тих, що мали землі більше від певної норми, її не забирали; їм тільки радили продати зайві участки.

Аграрну політику Вей'ської династії продовжували й інші династії, як Сун, Ци, Лян, Чжоу, Чень.

Також пізніше, за Тайської династії (619 — 907) держава старалася залишити більш-менш рівний розподіл землі і забороняла її купу-

вати й продавати. Різні соціальні категорії населення знов могли володіти землею, не переходячи норми, визначеної для кожної категорії. Піддані, без огляду на стать і вік, діставали „у вічну власність“ учасок землі. Цей учасок називався фамілійною власністю на відміну від подушної власности, що видавалася, як додаток до фамілійного учаску в тимчасове користання здібним виконувати роботи і відбувати державні повинності й служби. Ті, що дістали цю землю, повинні були платити державі не тільки податки, але й чинш і виконувати певні роботи.

Землю роздавалося не тільки селянству, але й вищим шарам населення: князям, урядовцям і т. д.; цим давали землі дуже багато, від 100 до 5 цин, з огляду на гідність.

Військові перших п'яти класів діставали від 30 цин (3000 му) до 60 му з правом нащадкової власности, а іншим військовим, і також усім цивільним урядовцям давалося землю, сполучену з посадою; коли хто позбувався посади, то земля переходила до того, що переймав посаду, а не до сем'ї.

Тут можна відзначити, що нагороду землею за державну службу практиковано не тільки за Таньської династії. Цю форму оплати, як додаток до грошового утримання, практиковано в Китаї майже за всіх часів. Це нам показує, що в Китаї й після знищення феодалізму збереглося ще досить багато його залишків — і Китай весь час був дуже близький до його відновлення. Спроби такого роду, дійсно, не раз були.

Але вернімося до аграрної політики Таньської династії. Отже уряд регулював землеволодіння; навіть було заборонено купувати й продавати землю. Одначе був ряд виїмків із загального правила, які кінець кінцем зводили на нівець силу первісного закону. Напр., можна було виселятися з густо залюднених місць і давати свою землю в заставу, а потім і продавати. Фактично продавали не тільки свою власну, фамілійну землю, але й подушну (ленну), яку продавати в кожному разі заборонялося, так що й ця кінець-кінцем переходила у приватну власність. Правда, заборонялося купувати землю більше певної норми на особу, але й це розпорядження обходили. Напр., батько реєстрував землю не на себе, а на членів своєї землі, родичів і т. і. Не вважаючи на те, що закон стояв на заваді до концентрації землі, цей процес її збирання в руках небагатьох відбувався неухильно, а тим часом владущі класи весь час добивалися скасування і цих, далеко не виконуваних, законів.

Кінець-кінцем фактичний стан речей мусів знайти своє законодавче оформлення, і аграрна політика Таньської династії на початку її царювання кінчиться повним фіяско і 780 р. радикально міняється. Після того постає необмежене володіння приватною земельною власністю, яка прирівнюється до інших видів власности. Можна, сказати з невеликими поправками, що після того земельна власність у Китаї знаходиться в однаковому стані понад тисячу років.

Слід ще додати, що спроби радикальних реформ робив в XI столітті Вань-Ан-Ши; вони так само як і реформи Вань-Мана на початку нашої ери, кінчилися цілковитим крахом, через те, що заміжні класи завзято противилися.

1263 року за Суньської династії, уряд, ведучи уперті війни з монголами, дуже потребував грошових засобів і зважився здобути їх дорогою аграрної реформи. Видано декрета, що всі лишки землі понад 100 му переходять до держави. За відібрану землю платили квитками й векселями дуже малої ціни. Землі, що стали власністю держави, малося давати в оренду, щоб беручи з них чинш, направити державні фінанси.

Але землевласники і всі ті, що проти їх була скерована ця реформа, завзято опиралися проти уряду, через що влада в Китаї перейшла до рук нової монгольської династії.

Славнозвісна Минська династія, що стала до влади після потужного селянського повстання, яке повалило монгольську Юанську династію (1360), своєю аграрною політикою навіть за перших часів свого царювання нічим не відрізнялася дуже від своїх попередників. Землю, що була в розпорядженні держави, роздавалося підданам. Але діставали її головно двірські і державні урядовці, через що тільки міцнішало велике землеволодіння. Ні про яку масову конфіскацію землі, ні про який смертельний удар латифундіяльному землеволодінню тут говорити не доводиться. Правда було конфісковано багато великих земельних володінь у деяких східнопівденних провінціях, де прихильники старої династії найдужче боронилися, проте ці землі здебільшого роздавалися потім прихильникам і близьким Минської династії, так що тут сталася тільки заміна одних великих землевласників на других, а не ліквідація великого землеволодіння й не селянська політика. Як каже І. Захаров, в розпорядженні Минської династії була тільки $\frac{1}{7}$ частина всієї придатної для хліборобства землі, яку вона й роздавала.

Отже, ні про яке переродження й цієї „селянської“ династії, ні про яке „сповзання“ на точку зору панів і буржуазії, як про те запевняє т. Радек, тут не може бути й мови. Бо соціальне обличчя того чи цього уряду визначає перш за все його економічна політика. А в Мин'їв цієї політики, веденої на користь селянам, від самого початку не було, значить і перероджуватися не було чому. Бо коли вже через 20 років після оцарення Минської династії могли здійнятися голоси на зразок того, що „нині нема, мабуть, такого місця, щоб там не було могучих землевласників, які жеруть селянські землі“, то можна собі чудово уявити, інтересам якої класи служила аграрна політика Минського уряду.

Коли б ми взяли аграрну політику останньої Манджурської династії на початку її царювання (про її „переродження“ нам не доводилося ще чути), то ми побачили б, що ця політика, мабуть, була багато радикальніша від аграрної політики „селянської“ династії Мин'їв, бо зараз таки після свого оцарення Манджури конфіскували великі латифундії Минських магнатів, а землю, здебільшого, розподіляли між колишніми орендарями цих земель, ц. т. селянами.

Ми зупинилися тільки на деяких моментах аграрної історії Китаю. Після всього сказаного, здається, вже не може бути жодних сумнівів у тому, що в Китаї приватна поземельна власність існує вже не одно тисячоліття. Так само ніхто не може заперечувати існування в Китаї здавна великого землеволодіння.

Тов. Івин у своїй роботі „Красные пики“ і ще раніше в статті, уміщеній в „Большевике“ розповідає нам про перемоги селянських революцій і про її „смертельні удари“ великому землеволодінню. Правда, т. Івин не стверджує своїх тез фактичними даними. Ми щойно бачили, що коли й можна говорити про успіхи селянських повстань у Китаї, то тільки в тім розумінні, що вони скидали владуші монархичні династії. Але на китайському престолі осідали нові династії, які загалом провадили політику своїх попередників. Ні про яку загибель великого землеволодіння в наслідок селянських повстань у Китаї говорити не доводиться, бо ніколи цього й не було. Ми маємо перемогу селянства в Китаї всього один раз, а саме тоді, коли воно виступило разом із дворянством і торговою буржуазією проти феодалізму. Але кожного разу воно було кінець кінцем переможене, коли виступало ізольовано, коли його інтереси не сходилися з інтересами якої-небудь іншої класи.

Правда, селянські революції в Китаї приводили до досить таки радикального розв'язання аграрного питання. Але це розв'язання було дуже своєрідне. Ми вже бачили, що китайські літописи розповідають нам, ніби то від повстання „Червоних Брів“ загинуло $\frac{8}{10}$ всього населення Китаю. Ми могли б навести ще чимало свідчень китайських джерел про те саме. Далі, ми вже знаємо, що китайські уряди роздавали селянам (та й не самим-то селянам) землю. Треба відзначити, що такі роздачі найбільше практиковано на початку царювання тої чи деї династії, які звичайно ставали до влади після могутніх селянських повстань, коли величезні простори землі залишалися без господарів, чи тому, що вони загинули, чи тому, що утекли. От саме ці покинуті землі нові уряди й роздавали на яких-небудь умовах селянству, так що становище селянства на деякий час дійсно поліпшувалося.

Але нам можуть поставити таке питання. Вже більше, як дві тисячі років в Китаї існує приватна земельна власність і грошове господарство. Вже кілька тисячоліть відбувається процес концентрації землі в руках небагатьох і збезземелення селянства. Вже понад дві тисячі років чути голоси про те, що землю захопили великі власники, а бідняки не мають землі навіть, „щоб шило ткнути“. Як же з'ясувати в такому разі роздрібленість землеволодіння в Китаї нині, коли ми не визнаємо, що майже періодичні селянські жакерії завдавали „смертельний удар“ великому землеволодінню і приводили до загального розподілу землі?

Ми вже знаємо, що селянські повстання мали величезне значіння в тім розумінні, що міняли осіб, які володіли землею, хоч ці повстання ніколи не кінчалися більш-менш сталою експропріацією великих землевласників. Дрібне землеволодіння зростало з двох основних причин. По-перше, як ми вже це знаєм, уряди, з фіскальних і з політичних мотивів, наділяли селян невеликими участками землі. Це були або землі покинуті підчас перевороту і спустошені, або такі землі, які перед тим лежали без оброблення й були порожні. По-друге, і це найважливіше, утворенню суцільного великого землеволодіння в Китаю заваджало китайське право спадкоємства. За право наслідування в Китаю в „Збірнику Законів“ ми читаємо: „Титул,

ранг і гідність переходять до старшого сина або старшого внука законної жінки переважно перед іншими синами законної жінки й конкубін. А майно рухоме і нерухоме одідичують усі сини рівними частинами, без огляду на походження від законної жінки, від побічних жінок чи від рабинь. Роджений поза шлюбом дістає у спадок половину частини законного сина. Коли нема синів, а тільки законно усиновлений спадкоємець, то роджені поза шлюбом дістають у спадок разом з ним однакові частини. Коли нема законно усиновленого спадкоємця, то роджені поза шлюбом дістають у спадок усе майно... Коли мужська лінія фамілії переймилася і коли нема законно всиновленого спадкоємця з того самого роду, то дочки, якщо вони є, дістають у спадок усе майно". Тут ми бачимо намагання китайського законодавства регулювати майнові відносини свого населення, щоб послабити ті наслідки, які витікали з економіки того часу. І справді, при слабкому розвитку китайської промисловості тільки такими заходами можна було до певної міри ослабити розвиток павперизму і розмірне перенаселення.

Землі при переході у спадок роздрібнялися на частини й це переділювання її ступнево прогресувало, так що доходило навіть до того, що сини, після поділу землі, часто діставали такі дрібненькі участки, що на них уже ніяке господарство було неможливе. А все таки китайське право спадкоємства нейтралізувало процес концентрації землі й не давало Китаєві обернутися в країну великого землеволодіння переважно.

Отже ми вже розв'язали і питання про велике землеволодіння в Китаї. Свідомо неправдивий і неправильний є той погляд, ніби в Китаї великої власності на землю немає. Ми вже бачили, яку роль в Китаї грала велика земельна власність і обезземелення селянства, що було головною причиною численних селянських повстань у Китаї. Так само ми вже вияснили і головні причини, що приводили до утворення великого землеволодіння; це були, перш за все, концентрація землі дорогою обезземелення широким шаром селянства в умовах товарного господарства; по-друге, значне місце в утворенні великих земельних володінь належало різним даруванням монархічних урядів. Насильне захоплення селянських земель в Китаї теж було, але воно не грало великої ролі.

Щоб показати, до якого абсурда можна прийти, з'ясовуючи появу великого землеволодіння і держучись неправдивої думки, що ніби в Китаї нема приватної власності на землю, можна вказати на книжку Аджарова „Социальные классы в Китае". Аджаров пише в своїй книзі, ніби то великі урядовці узурпували в державі земельну ренту, яку держава раніше діставала від селян тому, що земля належала державі, і таким чином в Китаї виникло велике землеволодіння. Це твердження, певна річ, таке абсурдне, що сперечатися проти нього зайва річ.

І нарешті, останнє питання, це — про залишки феодалізму в Китаї після падіння Чжоуської династії. Ми вже знаємо, що в третьому столітті в Китаї впала феодальна система; в наслідок того були експропрійовані найбільші феодалі, а земля перейшла у приватну власність поміщиків і заміжного селянства.

Проте, коли б ми, на підставі падіння колодязьної системи і феодалного панування, стали казати, що Китай після того цілком звільнився від феодалних стосунків, ми показали б тільки, що ми не розуміємо економіки тої величезної епохи, що тягнеться в Китаї уже більше, як два тисячоліття.

Не вважаючи на наявність приватної власності на землю, не вважаючи на відсутність у Китаї крѣпацтва, як пануючого явища, в Китаї в цій епосі залишків феодалних стосунків збереглося може більше, ніж у першій ліпшій європейській країні в відповідному періоді.

Ми вже говорили про кількоразові спроби відновити стару колодязьну систему, яка й була підвалиною феодалної системи в стародавньому Китаї. Ще в XVII століттю ця система була відновлена в Чжилійській провінції і існувала щось десять років. Навіть т. Радек розповідає, що за Юанської династії були сильні тенденції відновити феодалну систему в Китаї. А тим часом відомо, що в цім періоді грошове господарство в Китаї дійшло найвищого свого розвитку. Так само, ми знаємо, що центральний уряд у Китаї уживав багатьох штучних заходів, щоб не дати своїм великим урядовцям обернутися в незалежних од нього управителів країн. І після падіння Чжоу земля не перестає бути тою нагородою, яку дістають державні урядовці за свою службу державі. Ми вже показували, як держава наділяла землю приватних осіб, що ставали супроти неї в ленну залежність. Таким чином, тут ми маємо типові феодалні відносини землеволодіння, з тією тільки різницею, що місце багатьох феодалів тепер займає одна держава.

Державні податки протягом цього всього довгого періоду аж до останніх часів у великій своїй частині надходили в натуральній формі.

За феодалізмом головні класи - антагоністи це є великі землевласники й експloatоване від них селянство. Після падіння колодязьної системи в Китаї, знов таки класа великих землевласників, що тепер виступає спільно з торговим капіталом, є головний гнобитель і класовий ворог селянства. Велике землеволодіння, торговий капітал і їх класова держава нещадно експloatують селянство, забіраючи в нього більше як половину його прибутків.

Більша частина селянства господарює на невеликих клаптиках землі, які воно орендує від великих землевласників (маєтки великих землевласників у Китаї часто бувають менших розмірів, як європейські латифундії, але це не міняє основного характеру економіки країни). Орендна плата, доходючи страшно високих розмірів, до самого останнього часу в великій своїй частині була виплачувана, як і державні наклади, в натуральній формі. Скрізь і всюди подібуються такі форми оренди, які в прихованому виді є ніщо, як панщанна, робота селянина на поміщика.

Політично владує класа в центрі і на місцях це є класа великих землевласників, які експloatують селянство не тільки безпосередньо, як землевласники, але й з допомогою державного бюрократичного апарату. Численні селянські рухи в Китаю і були скеровані проти гноблення великих землевласників і торгового капіталу.

В кінці минулого століття в Китаї з'являються елементи нового капігалістичного господарства, які потім бурхливо розвиваються, але

в обсягу аграрних відносин ще й досі живі старі принципи. Таким чином, основні класові суперечності в китайському селі ще й нині ідуть по лінії боротьби між великим землеволодінням напівфеодалного характеру, що виступає спільно з торгово-лихварським капіталом, з одного боку, і китайським селянством, з другого. Впад у Китай чужоземного імперіялізму і розвиток капіталізму в Китаї тільки обтяжили й загострили боротьбу між цими двома антагоністами в китайському селі.

Казати, як це робить т. Радек, ніби в селі боротьба китайського селянства звернена не так проти залишків феодалізму, не так проти півфеодалних поміщиків і т. д., як проти буржуазії, це значить в неправдивому світі передавати дійсні аграрні відносини в Китаї, це значить не розуміти тих завдань, які нині стоять перед китайським селянством і його спільником — китайським пролетаріатом. Перед китайським селянством тепер стоїть завдання зробити свою аграрну революцію, щоб у її пожарі спалити всі залишки феодалізму, щоб скинути панування півфеодалних поміщиків, лихварів і на чолі їх усіх китайських мілітаристів, що обернули країну в свої особисті уділи.

Зробімо підсумки. Перш за все треба сказати, що основні закони розвитку аграрних відносин у Китаї були такі самі, як і по інших країнах. Приватна власність на землю в Китаї з'являється ще в IV столітті перед нашою ерою, а в III-му столітті вона шириться по всім Китаєві. Відтоді в Китаї відбувається інтенсивне збезземлення селянства й концентрація землі в руках великих землевласників. Причини утворення великого землеволодіння в Китаї такі самі, як і в кожній іншій країні. Селянство, тяжко гноблене від землевласників, лихварів, торгової буржуазії і пансько-купецької держави, не раз здійснювало повстання проти владущих клас і їх урядів: ці повстання кінчалися величезними втратами обох сторін і спустошенням країни. Але селянство, виступаючи ізольовано, ніколи не здобувало більш-менш сталої перемоги. Точка погляду т. Івина, що ніби-то селянські повстання завдавали „смертельного удару режимові великого землеволодіння“ немає підстав у дійсності. Так само помилкова й теорія т. Радека про переродження китайських урядів у Китаї і їх сповзання з селянської точки зору на точку зору поміщицько-купецьких клас, бо, як ми бачили, таких селянських урядів, не числячи самого періоду повстання, в Китаї не було.

Нині Китай переживає чергову селянську революцію звернену, головню, проти залишків кит. феодалізму. Загострення аграрних сусунків дійшло граничної точки. Мільйони китайського селянства буквально вимирають повільною смертю від того нестерпного соціального гніту, що йому доводиться терпіти. Але селянське повстання нині має собі могутнього спільника перш за все в китайському, а потім і в нашому радянському і європейському пролетаріаті. Ниві інтереси величезної маси китайського селянства і його спільника, китайського пролетаріату збігаються.

Повстання численного китайського селянства, під керуванням і проводом китайського пролетаріату, з підтримкою світового пролетаріату, безумовно має всі потрібні умови для перемоги китайської революції і для розв'язання, кінець-кінцем, аграрного питання в Китаї, для остаточного знищення всіх залишків давнього китайського феодалізму.

Т. ПРОКОПОВИЧ

Фрідріх Енгельс про Україну

I

Як відомо, основателі наукового соціалізму займалися не раз і не двічі в своїх політичних писаннях справою національних взаємовідносин на Сході Європи. Мимоволі, отже, виникає питання: як ставились вони до української національної проблеми? Чи, і поскільки відомий їм був факт існування окремішної (від російської та польської) української нації і які вони з цього робили висновки? — Відповідь на наше питання дають ті численні місця з писань Фр. Енгельса,¹⁾ котрі трактують про Україну, про її минуле та про національний склад її населення. Правда, Енгельс займається Україною тільки у звязку з іншими національними проблемами (майже завжди з приводу польської справи). Одначе, це цілком зрозуміло, бо українське питання в ті часи — як окрема політична проблема — ще не виявлялось, а тому й не могло бути предметом „заграничної політики“ зах.-європейської робітничої класи. Масовим і політичним рухом стає український рух аж у 90-х роках минулого століття — і власне ця обставина давала змогу трактувати до того часу питання України, як виключно „внутрішнє питання Польщі“ та Росії. Це треба мати завжди на увазі, розглядаючи відношення Маркса й Енгельса до української справи. З другого боку, не треба забувати, якою „terra incognita“ була власне Україна ще навіть до недавня в зах.-європейській політичній літературі; тим більше мало це місце в часах діяльності Маркса й Енгельса. А зрештою, і ті скупі відомості, якими можна було тоді розпоряджатися, походили у величезній більшості з польських або російських джерел, отже і подавалися переважно в дусі „історично-польської“ або „єдино-неділимської“ ідеології²⁾. І справді треба дивуватися, як влучно все-таки і з яким почуттям історичної правди, зумів здебільшого Енгельс орієнтуватися в такій, мало виясненій та страшенно заплутаній на ті часи проблемі, як українська.

¹⁾ Цитуватиму майже виключно Енгельса; „Маркс, загалом беручи, мало висловлювався про т. зв. питання національностей, залишаючи це переважно Енгельсові, як краще ознайомленому з тою ділянкою“. (Г. Кунов). Це один із примірів, „поділу праці“ в письменницькій діяльності обох вчителів. (Розуміється, Енгельсові висновки покривалися тут у всьому суттєвому з поглядами Маркса; це видно хоч-би з того, що Маркс звертався не раз до Енгельса, щоб той писав замість нього про такі теми).

²⁾ Таке саме незавидне щастя мали в 1848-9-их р. р. й югослав'яни зі своїми інформаторами з кругів мадярської демократії. Гляди про це інтересну студію Г. Венделя п. в. „Moguarern und Südslavien“ (у збірнику „Der lebendige Marxismus“ ст. 315 і д.).

II

Перші — ще дуже неясні — згадки про Україну знаходимо в двох статтях Енгельса, поміщених у „Новій Рейнській Газеті“ (Neue Rheinische Zeitung) і передрукованих Мерінгом у збірці „Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels“. Це стаття п. з. „Маляри“, з січня, і стаття про „демократичний панславизм“, з лютого 1849-го р. Згадки ті стосуються головним чином контрреволюційної ролі австро-угорських українців („русинів“ — der Ruthenen) у революції 1848-го р. В розпалі справедливого революційного гніву бичує Енгельс у обох статтях контрреволюційну поведінку австрійських слов'ян, що всі, за виїмком поляків, „зрадили в рішачій хвилі революцію... ради своїх дрібненьких національних сподівань“ і котрим він зате заповідає „знищення“ та „безпощадний тероризм“, від якого не здержать революційну демократію „ніякі (бакунівські) фрази, ніякі вказівки на неозначену (п. м.) демократичну будучність слов'янських країв. („Дем. пансл.“, Nachlass III, 262, 264). Попадає тут отже і австрійським українцям: „чи чув хто коли — питається Енгельс, щоб чеське або югослов'янське військо збунтувалося проти чорножовтого прапору? Навпаки, досі відомо тільки, що, захитана в своїх основах, Австрія вдержалась при життю та вивенчалася на момент тільки завдяки чорножовтому захопленню слов'ян; що саме хорвати, словінці, далматинці, чехи, морав'яни й русини дали такому Віндшгерцови та Еллярчичеві їхні контингенти для подавлення революції в Відні, Кракові, Львові, на Малярщині... (ів. 258 — 9).

Як же могла власне австрійська реакція використати національно-визвольні стремління слов'ян, для своїх протиреволюційних цілей? Можливість такого використання, можливість натравлення слов'ян проти революційної, німецької та малярської демократії — дана була самими тогочасними національними відносинами Австрії. Бо Австрія — це була країна, де „різні класові інтереси, національні обмеженості та локальні пересуди, в усій своїй скомплікованості, шахували себе взаємно та дозволяли старому гультяєві Меттерніхові найповнішу свободу рухів. До чого довів у цьому взаємному нацьковуванні народів, показують галицькі різні (Mordszenen), коли Меттерніх подавив демократичний, в інтересі мужиків розпочатий, польський рух руками самих, релігійно та національно розфанатизованих, русинських селян. 1848-й рік викликав спершу в Австрії жахне замішання, даючи на хвилину свободу рухів усім тим різnorodним племенам, котрих досі Меттерніх одних другими погноблював. Німці, маляри, чехи, поляки, морав'яни, словаки, хорвати, русини, румуни, іллірійці, серби, попали між собою в конфлікт“. („Маляри“, Nachlass III, 236). Стара австрійська засада: *divide et impera!* — принесла таким робом в часах революції дуже пагубні овочі; вона примусила слов'ян „кусати ту руку, яка ломала їх кайдани“ (Міцкевич), зробила їх гробокопателами революції¹⁾. Енгельс відзначає цей факт у обох своїх статтях, розкрива-

¹⁾ Пор. К. Marx, „Herr Vogt“, London, 1860. ст. 80: „Взагалі, мимоходом кажучи, був Меттерніх найбільшим консерватором (Erhalter) національностей. Він використовував їх одну проти другої, але й він потребував їх, щоб їх використовувати. (Er mitzbrauchte sie gegeneinander, aber er bröchte sie, um sie zu mitzbrauchen).

ючи тим робом тайну успіхів меттерніхівської політики та справжню основу контрреволюційної ролі австрійських слов'ян у 1848—49 р. р. Одначе, як видно з останньої цитати, не обійшлося при цім без односторонності, без деяких помилок у освітленню окремих фактів. Помилки, які були цілком зрозумілі в тогочасній ситуації. Бо ж тоді, 1849-го р., виявилась вже цілком наочно суто-контрреволюційна роль слов'ян (Єлліч); і так ми бачимо, як той самий Енгельс, котрий з такою революційною пристрасстю картав 1848 р. (хоч би в статті „Nationale Revolution“) німецькі провини проти італійців, чехів і т. д., всю „проклятушу німецьку спадщину“ національного пригночення, — тепер, коли йде мова про польський і мадярський рух, схильний з меншою революційною строгістю трактувати негативні риси обох цих рухів, схильний брати на віру фальшиві твердження з кол тодішньої польської та мадярської демократії. До числа таких тверджень треба віднести й твердження, буцім-то на conto українських селян треба записати галицькі різні 1846-го р., буцім-то ці різні були викликані Меттерніхом. Це тільки стара казка для заспокоєння переляканого шляхецького сумління непослідовних польських демократів, казка, яку спростовує й Мерінг у своїм „введенню“ до III-го тому „Nachlass'u“: Не має рації ставляти на рахунок Меттерніха — пише він — те, що коли польська шляхта покликала своїх підданих до боротьби за національну незалежність, селяни кинулися з непогамованою люттю на самих шляхтичів, палячи їх двори та проливаючи ріками їх кров. Меттерніх був надто великим боягузом (Angstseele), щоб самому не жахнутись перед такими палаючими вогняними знаками. Якись підрядні знаряддя австрійського деспотизму може й мачали свої руки, але твердження польських дідичів, мов би то мужики тільки завдяки цьому нацьковуванню проти них піднялися, є такого самого калібру, як твердження, буцім-то берлінську барикадну боротьбу 18-го березня викликала жмілька французів, жидів та поляків, „або мов би то німецьку соціал-демократію винайшла пруська поліція“ (ст. 36—7).

Така ж сама неправда, що буцім-то галицькі різні — це вчинок „релігійно та національно розфанатизованих українських мужиків“.

Трагедія польських революційних демократів була саме в тому, що вони, як каже Мерінг, не могли скочити вище від себе, вище від своєї класи, — і через те й не знаходили належного зрозуміння і в самій польській народній масі. Вигадка про нацьковуваних Меттерніхом українських мужиків була тільки викрутом переляканого шляхецького сумління. Одначе, не треба забувати, що поза тим Енгельс має повну радію в самій оцінці конкретного значіння галицьких подій 1846-го р. (про що забуває Драгоманів, а за ним і багатько українських „соціалістів“): сліпий соціальний бунт зах.-галицьких селян проти їх панів був без сумніву суто-реакційним явищем, бо звертався хоч проти шляхецької, але корисної для європейської революції польської визвольної боротьби і грав на руку найчорнішій реакції. Інтересно буде порівняти в тому звязку з словами Енгельса те, що говорить про галицькі різні Бакунін. І так у його „Заклику до слов'ян“ („Auffruf an die Slaven“, Köthen 1848) читаємо; „Мужицьке повстання в Галичині є, що — правда, недобре (schlimm), бо воно звер-

тається, тобою підпиране й підсичуване (мова йде про царя), проти демократично настроєних, духом свободи пройнятих, шляхтичів; але воно скриває в своїм лоні зародок нової, нечуваної сили, вульканичний вогонь, котрого вибух... знищить безслідно в один момент твою могутність, засліплений царю... Це є демократія Росії, що її вибухаючі огні знищать твою державу і кривавою луною засвітять над усією Європою. Чуда революції встануть із глибини цього вогняного океану, Росія є ціллю революції, тут розвинеється її найвища потуга"... (Ст. 23). Як бачимо Бакунін також осуджує галицькі різні,—але запускається одночасно в туманні панславистичві пророцтва, котрі зрештою ні на йоту не зменшують суто реакційного значіння галицьких подій з 1848 р., дарма, що Бакунін викрашує їх на привабливо-фантастичний колір.

На карб невірної інформації з кол. польської демократії треба віднести теж деякі дальші уступи із статті Енгельса (про „Мадярів“).

Як зазначує Мерінг, „ілюзії „Нової Райнської Газети“, що до польської історії пояснюються з одного боку її революційною пристрасстю... З другого боку, не слід забувати, що Маркс і Енгельс знали польську історію в часи Нової Райнської Газети з авторів, котрі, як Лелевель і Мерославські, жили в традиціях реформаторів 1791-го р.“... Nachlass III, 37). А до цих традицій належала й традиція єдиної польської нації в межах 1772-го р.!

Наш реєстр Енгельсових згадок про Україну в 1848—9 р.р. був би непевний, коли б ми не згадали ще двох місць (з статті про „Мадярів“), які відносяться до угорських українців. Ось ті місця:

Розглядаючи мілітарне положення мадярської революції, Енгельс пише: „Країна, на котрій живуть виключно мадяри, не творить навіть третьої частини цілої Мадярщини та Семигорода. Почавши від Пресбурга, на північ від Дунаю й Тиси, аж до хребта Карпат, живе кілька мільонів словаків і дещо русинів (п. м.) На полудні... хорвати і словінці... Ці дві слов'янські смуги злучуються волохами та саксонцями (Sachsen) Семигороду. Отже Мадяри окружені з трьох боків своїми природними ворогами“. (Nachl. III. 243).

А кількома сторінками нижче, описуючи мадярську колонізацію, Енгельс говорить: Так само очищено цілком від слов'ян Семигород і середущу Мадярщину, аж до німецької гряниці, і ці простори заняли мадяри, котрі відділили словаків і деякі русинські околиці (п. м.) (на півночі) від сербів, хорватів і словінців та підбили собі всі ці народи“... (Nachl. III, 238).

Як видно з усіх наведених досі цитат, Енгельсові відомий був тоді в 1848—9 р.р. факт, що східню Галичину та північно-східню Мадярщину заселює окремішне від поляків і мадярів, „русинське плем'я“.—Як же задивлявся Енгельс на національну будучність того племені? По його інформаціям, це плем'я тільки „дечим“ різнилося від великого й життєздатного, „історичного“ польського народу.

„Ми повторюємо:—пише Енгельс—окрім поляків, росіян і, що найвище, слов'ян Туреччини ніякий слов'янський народ не має будучности, а тої простої причини, що всім іншим слов'янам бракує основних історичних, географичних, політичних та індустріяльних передумов самостійности та життєздатности“. („Дем. Пансл. Nachl. III, 251). До

всла отих, засуджених на національну смерть, народів можливо заравував тоді Енгельс й українців, це цілком пояснюється цими трьома моментами: 1) незвичайною слабкістю, а то й взагалі відсутністю національно-свідомого українського руху в ті часи, 2) контрреволюційною ролюю австро-угорських українців і 3) фальшивою інформацією польських демократів.— І цей висновок про національну нежиттєздатність слов'янських племен Австрії був тоді ще, мабуть, одним із аргументів (правда, як пізніше побачимо, цілком не рішучий) на користь відбудови історичної Польщі. Головним і заданим постулатом загрянничної політики зах.-європейського пролетарія тут було для Маркса й Енгельса повалення і як найбільше знесення царського колосу. Надійним союзником у цій боротьбі на життя і смерть проти царату була польська шляхецька демократія—і що далше її вдалося б відіхати на схід російський царат, окраще це було б для справи європейського пролетаріату. „Віднесення Польщі—пише Маркс (у своїх статтях з 1848 р. п. з. „Die Polendebatte in Frankfurt“, Nachl. III, 150)—і урегулювання її границь з Німеччиною, це є не тільки конечне, але й явно (bei weitem) найкраще до розв'язання питань з усіх тих політичних питань, що виникли від часу революції у східній Європі. Визвольні боротьби народів усіх племен, які строкато перемішані між собою (bunt durcheinandergewärtelt) на південь від Карпат, є цілком інакше скомпліковані, коштують далеко більше крові, безладу та громадянської війни, як визвольна боротьба поляків і встановлення границь поміж Німеччиною й Польщею“. „Розуміється само собою, що мова йде не про віднову позірної Польщі (Scheinpolens), а про віднову держави на життєздатній основі. Польща мусить мати що-найменше (п. м.) великість з 1772 р., мусить володіти не тільки областями, але й ширшами своїх великих рік і мусить мати що-найменше велику публичну полосу над Балтиком“.—З того ж самого становища доводить Енгельс реакційність політичних планів панславізму,— як планів, котрі в своїй найдалшій консеквенції мусять зайти в гостру суперечність з постулатом відбудови Польщі. „Австрійські панславісти—пише він—повинні б признати, що всі їхні плани завершуются, поскільки вони взагалі здійсненні, створенням австрійської спільної монархії (Gesamttmonarchie) під російською охороною. Бо коли б розпалася Австрія, тоді їх жде революційний тероризм німців а малярів, а в ніякому разі не визволення всіх, під австрійським скипетром погноблених, націй. Вони тому мусять бажати, щоб Австрія залишилася вкупі, а навіть, щоб Галичина осталася при Австрії (п. м.), щоб слов'яни могли мати більшість у державі. Таким робом панславістські інтереси стоять тут уже в прямій суперечності з відною Польщі, бо ж Польща без Галичини, Польща, що не стягає від Балтику аж до Карпат, така Польща є ніяка Польща.— Дем. Пансл.“, Nachl. III, 261).

Як бачимо, знесення царату і відбудова дугої Польщі— як успішного валу проти царського деспотизму—були для Маркса й Енгельса в ті часи—коли ще й не було мови про російську демократію—основним постулатом загрянничної політики робітничої класи,—постулатом, якому мали підпорядкувати всі дрібніші домагання

демократії і перед яким мусіли уступити на задній план також неозначені панславистичні мрії про негайне визволення всіх слов'ян, без огляду на його здійсненність та загальну європейську ситуацію. Мрії, які практично доводили тоді (і ще довго потім) до спілки австрійських слов'ян із протиреволюцією; не дурно ж сказав Палляккі: „коли б Австрія завалилася, то ми б мусіли її знову створити“... Оцю Ахілеву п'яту всякого, хоч би й „соціалістичного“ (бакунінського) панславізму чудово виказав Енгельс у своїй статті; дарма, що унесений слухним революційним гнівом, він не помітив іще тоді того живого й неминучого, що скривалося під утопічно-реакційною одежею панславистичних мрій — процесу відродження „неісторичних“ слов'янських націй Австрії, могутнім імпульсом до якого стала власне революція 1848 — 9 - их р. р.

III

Дальші згадки про Україну знаходимо в Енгельса аж через два роки, а саме в його листі до Маркса з 23.5. 1851. (Гл. „*Der Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx, 1844 — 1883, von A. Bebel und Ed. Bernstein, Stuttgart 1913, 1. 189 — 191*). Енгельс ждав іще тоді з певністю оживлення революції — і в зв'язку з цим обговорює в своєму листі еventуальну роль поляків та польського руху в сподіваному революційному зриві. Він пише Марксові:

„Що більше я роздумую над історією, то ясніше стає мені, що поляки є незосереджена нація (*nation tendue*), яка тільки доти може бути потрібна, як засіб (*als Mittel*), доки сама Росія не втягнена ще в аграрну революцію. (П. м.) Від того моменту не має вже Польща абсолютно ніякої *raison d'être*. Не можна подати ні єдиного моменту, коли б Польща, навіть тільки супроти Росії, репрезентувала з успіхом поступ або робила б що-небудь, що мало б історичне значіння. Росія ж навпаки, є дійсно прогресивна супроти Сходу. Російське панування з усім його лайдацтвом (*Gemeinheit*) є цивілізуюче для Чорного й Каспійського моря та для центральної Азії, для башкирів та татарів, — і Росія прийняла в себе далеко більше елементів освіти (*Bildungselemente*) та особливо індустріальних елементів, як — по цілій своїй натурі — шляхецько-ведмежошкура (*chevalersk - bägenhäuternnde*) Польща. Про „безсмертність“ Польщі свідчать наочно наполеонські війни 1807 та 1812 р. р. Безсмертним було в поляків тільки їх крикунство без ніякої основи. Додати треба до цього, що найбільша частина Польщі, т. зв. західня Росія (*Westrussland*), то значить Білосток, Гродно, Вільно, Смоленськ, Мінськ, Могилів, Волинь і Поділля зносили від 1772 р. спокійно російське панування, *ils n'ont pas bougé* (вони навіть не ворохнулися), за винятком декількох міщан і шляхтичів там і сям. Четвертина поляків (в тер. державнім розумінню) говорять по-литовськи, четвертина по-русинськи (*Ruthenisch*), мала частина по-білоруськи (*Halbrussisch*, точно: по полу-російськи), а властива польська частина в повній третині згерманізована. Я зрештою переконаний, що при найближчому кравалю ціла польська інсуреція обмежиться на познанських та галицьких шляхтичів... і що претензії тих лицарів... проваляться через нужденність

їхніх чинів (Erbärmlichkeit ihrer Leistungen). Нація, котра може поставити найбільше 20000 до 30000 мужа, не має нічого до говорення“ (hat nicht mitzusprechen)...

Як бачимо з наведеної цитати відношення Енгельса до польської справи тепер — в 1851-му р. — уже доволі змінилося. Приписати цю зміну треба, мабуть, малим розмірам польських виступів у 1848 р., а зрештою „у сильно імпульсивного Енгельса може бути ця зміна пояснена бодай тим, що польська еміграція в тодішньому спорі між демократами й комуністами поставилася на сторону демократів“. (Н. Rjasanoff, K. Marx und F. Engels über die Polenfrage. Grünberg's Archiv VI, 186). Без сумніву Енгельс у своєму листі де-що перебільшує — і далі слушно зазначає Рязанов, що „приватні листи, писані під впливом хвилевих настроїв та особливих умовин годі ставляти на рівні з творами, які були призначені від початку для публичного форуму“. (Ib. 184). Одначе, лист Енгельса є всетаки дуже цінний показчик поглиблення й розвитку точки зору Маркса — Енгельса в польській справі. (Що правда, Марксова тодішня відповідь на Енгельсового листа нам невідома; але розділ про польське питання в статтях, написаних в 1851 і 1852 р. р. для „New York Tribune“ звучить менше ентузіастично й категорично, як статті у „Новій Райнській Газеті“ — Рязанов (ib. 186). Цей розвиток поглядів Енгельса на польську справу ішов, розуміється, в парі з глибокими студіями польської історії та заостреним критицизмом. Примір дає хоч би те місце листа, в якому Енгельс — трохи перегинаючи палицю — говорить про національний склад населення „Польщі“. Одначе, що найцінніше для нас у Енгельсовому листі, то це та прекрасна виразистість, з якою виступають у цьому листі основні мотиви становища Маркса — Енгельса в польській (і взагалі в національній) справі. Домагання відбудови Польщі — як часткове демократичне домагання — підпорядковується справі загальности, революції і ставиться його з точки погляду інтересів суспільного розвитку та класової боротьби пролетаріату. А далі, Енгельс пильно приглядається весь час до другого корінного моменту питання — ситуації, розвитку демократичних і революційних сил у самій Росії. Цим розвитком міряється власне вага й далекосяжність польського питання, а не якими-небудь абстрактними властивостями Польщі або (як „коментує Левинський) — „симпатіями“ творців наукового соціалізму. Це й єсть власне єдино слухна діалектична постановка питання. Постановка, яка відтепер позначатиметься що-раз яскравіше в усіх виступах Маркса й Енгельса в польській справі.

IV

З періоду між 1851-им р. і польським повстанням р. 1863-го знаходимо знову в творах та листуванню Маркса й Енгельса декілька місць, які мають ближче відношення до нашої теми. Так, 2-го XII-го 1856-го р. пише Маркс Енгельсові:

„Що мене зрештою при моїх новіших студіях польської історії цілком переконало на користь Польщі, то це той історичний факт, що інтенсивність та життєздатність усіх революцій від 1789 міряється доволі докладно (zeitlich sicher) по їх відношенню до Польщі.

Докладно можна це доказати у французькій історії. В нашій короткій німецькій революційній епосі, а так само і мадярській, було явно те саме. Із усіх революційних правлінь, включаючи Наполеона 1-го, *comité du salut public* становить виїмок, але що вони не з слабости, а з „недовір'я“ відмовилися від інтервенції. 1794 закликали вони перед себе *employé* польських інсургентів та поставили цьому „*citoyen*“ такі питання: Як це може бути, що Ваш Косцюшко є популярний диктатор, але терпить біля себе короля... Як може бути, що Ваш диктатор не наважується перевести масову мобілізацію (*Massenaufgebot*) селян зі страху перед аристократами, які не хочуть позбавитися своїх „робочих рук“... Відповідайте. На це змушений був (*fand sich genötigt*) польський „*Citoyen*“ змовчати. (*Briefweshsel*, II, 134 — 5).

Цитований уступ із Марксового листа цікавий для нас із двох поглядів. По-перше, він показує нам, як незвичайно сумлінно підходив Маркс до проблем робітничої політики: на конкретних даних історії, на досвідах окремих революцій, він перевіряє знову і знову свою принципову тезу про глибоке революційне значіння польської справи. З другого ж боку — Марксів лист свідчить проречисто про критицизм його супроти польських демократів. Те саме говорить нам і дещо раніший лист до Енгельса, з 16/X — 1856 р. Маркс пише:

„Додаю витяг із книжки Мерославського. Ти знаєш, що він не без духа (*nicht ohne esprit*); одначе в там і багацько несправжнього духа. Також багацько одушевленої помпи (*begeisterte Salbe*), якою „невизнані“ національності викрашують собі своє минуле. Ненависть до Росії, ще більше до Німеччини, до панславізму; і зате вільна конфедерація слов'янських націй з Польщею як *peuple Archimède* (архимедівським народом). (*Briefwechsel*, II, 129).

Як бачимо, Маркс помічає тут у Мерославського подібну риску, яку відзначає пізніше Енгельс у своєму листі (до Маркса) з 17. II. 1869 р. відносно Бакуніна. А саме: для Бакуніна „кваліфікується розв'язання російської держави так, що Великоросія все ще повинна стати центром слов'янської конфедерації“. — (*Briefwechsel* IV, 136). Нарешті, — що Маркс не спускав в ті часи з ока різноплеменности давньої Польщі, — свідчить місце із його брошури проти Фогта, де говориться про те, як Росія „анексувала договорами з 1815-го р. найбільшу частину властивої Польщі“. („*Herr Vogt*“ London 1860, ст. 78).

Одначе, безпосередньо Україною — займається тільки Енгельс і то, у періоді перед повстанням 1863 р., тільки один раз, а саме в першому розділі своєї (цитованої вже Левинським) статті п. з. „Німеччина й панславізм“. (Стаття ця була поміщена в „*Neue Oder-Zeitung*“ 21. IV. 1855 і передрукована Рязановим у збірці „*Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels 1852 — 62*, II, 228 і сл.) Енгельс пише тут:

„Чергове питання, на яке нам слід відповісти таке: як доторкає Австрію (*wie ist österreich affiziert*) оформлюваний (*uniformiert*) Росією панславізм? З сімдесяти мільйонів слов'ян, що живуть на схід від Чеського Ліса і Каринтійських Альп, приблизно 15 мільйонів перебуває під австрійським скипетром і то репрезентантів майже кожної відміни слов'янської мови. Богемське або чеське плем'я (6 мільйонів) підпадає

цілком під австрійське панування, польське плем'я, репрезентоване майже трьома мільйонами галичан (Galizier), руське плем'я (der russische Stamm) трьома мільйонами малоросів (червонорусів, русинів) (Malorussen, Rotrussen, Ruthenen) в Галичині та північно-східній Малярщині — єдине руське плем'я поза межами російської імперії, — югославянське плем'я приблизно трьома мільйонами словінців (каринтіяців та хорватів) і сербів, включно з розсіяними болгарами. Австрійські слов'яни розділяються таким чином на дві класи (п. м.): одна частина складається з руїн (п. м.) національностей, яких власна історія (п. м.) належить до минувшини і яких сучасний історичний розвиток зв'язаний із розвитком націй відмінної раси та мови. Ці національності (п. м.) вважаються тільки причіпками (п. м.) або німецької або малярської нації і на далі вони ніщо більше не є. До другої (п. м.) класи австрійських слов'ян належать відломи всяких племен, які в ході історії відділено від великого тіла їх націй і яких точка тяготи лежить тому поза Австрією. Так, австрійські поляки мають свій природний гравітаційний центр у російській Польщі, русини в інших, злучених із Росією, малоруських провінціях (п. м.) і серби в турецькій Сербії. Що ці, відірвані від своїх відносних національностей, фрагменти тяжать до свого природнього центру, це само собою розуміється (п. м.), і воно ставатиме тим помітнішим, що більш пошириться поміж ними цивілізація, а тому їй потреба національно-історичної (п. м.) діяльності. В обох випадках австрійські слов'яни є тільки *disjecta membra*, що змагаються до своєї сполуки або поміж собою або з головним тілом їх особливих національностей. Це є причина, чому панславизм не є російський, але австрійський винахід. (Ges. Schrieften, II, 228 — 9).

Цитована щойно стаття важлива для нас передусім тим, що вона являє собою доволі ґрунтовну ревізію Енгельсової прогнози відносно будучности австрійських слов'ян — з 1849-го р. Факти життя не йшли по лінії цієї прогнози і тому Енгельс, із властивою йому сумлінністю наукового досліду, обмежує тепер свій висновок про національну нежиттєздатність вже тільки на чехів та словаків, признаючи всім іншим слов'янам Австрії можливість, а навіть неминучість їх дальшого національного розвитку. При цім, користуючись діалектичним методом, він висловлює блискучу думку про те, що австрійські слов'яни тяжитимуть „до свого природнього центру“ тим більше, „що більше пошириться серед них цивілізація“. Що ж до України, то Енгельс визнає тут уже цілком очевидно українців, як окрему націю, відмінну від другого „руського племені“, тоб-то великорусів, а зокрема галицьких українців не ідентифікує під національним оглядом із поляками, як це мало місце в 1849-му р., у „Новій Райнській Газеті“. Енгельс відмежовує „малорусів“ від поляків уже в своєму цитованому нами давніше листі до Маркса з 1851 р. і цілком скептично ставиться уже тоді що до можливости злиття цього „племені“ з польською „національністю“. (Про це свідчать такі слова з листа Енгельса: „Польща не змогла ніколи асимілювати чужі елементи“, уступ, що відноситься по всій правдоподібності не тільки до польських німців та євреїв.

Таким робом звідси вже виступав, — принаймні оскільки ходить про існування української нації — цілком об'єктивна і глибоко річева, як на ті часи, оцінка справи. Оцінка, яку по моїй думці, треба завдячувати ще одній — особливій — обставині.

V

В листуванні Маркса—Енгельса зустрічаємо одне, незвичайно цікаве, місце. „Чи бачив ти — пише Енгельс Марксові — 17. II. 1863 р., — що Бакунін і Мерославські називають один другого брехунами (*sich gegenseitig Lügner schimpfen*) та гризуться (*sich in den Haaren liegen*) за польсько-російські грядиці (п. м.)? Я замовив собі „Колокол“ і думаю знайти там дещо ближче про цю справу. Що правда, я муситиму тяжко мозолитись, поки знову засвою собі справу (*ehe ich mich wieder hineinarbeite*) (Briefwechsel, II, 118).

Яку ж власне суперечку між Бакуніном і Мерославським має тут на думці Енгельс? На жаль, у листуванні Маркса — Енгельса немає дальших міркувань про цю справу. В „Колоколі“ ж із 1863-го р. (за перші два місяці) така суперечна нічим не помітна. Замітка Енгельса відноситься видимо до дискусії між російською і польською демократією, яка велася власне перед повстанням 1863-го р. і якої яскраві сліди помітні у річнику „Колокола“ з 1862. Там знаходимо передусім відозву Бакуніна (який власне недавно повернувся з Сибіру) п. з.: „Русским, польским и всем славянским друзьям“. (Колокол, № 122 - 3, 15. III. 1862). (Відозва, що її цитує у своїй книжці Драгоманів¹⁾, а за ним Лозинський²⁾). У вступі цієї відозви знаходимо, як у колишньому „Поклику до слов'ян“ із 1848-го р. панславистичне, „гегеліянством“ закрашене, віщування: „Вместе с австрийской империей падет без сомнения... империя турецкая, а из развалин двух чудовищных государств возникнут к новой жизни. к широкой свободе, призывники новой цивилизации (п. м.): итальянцы, греки, румыны, мажары и все великое, братски возсоединенное славянское племя. Ожила Польша. Воскресает теперь и Россия. Да, время великое“ (Ст. 1021). З другого боку, відозва займається дуже обширно польською справою. Тут ми знаходимо перш усього, аналогічне, як у Маркса — Енгельса, але абсурдно перевернуто на другий бік спостереження: „Пока мы владеем Польшею — пише

¹⁾ „Историческая Польша и Великорусская демократия“, Женева 1881. В нашій літературі подибується досі два способи оцінки тої книжки; одні її безоглядно хвалять В. Левинський, „Нарис розвитку укр. соц. руху в Галичині“, ст. 30), другі так же безоглядно гудять. Думаю, що ця друга оцінка не цілком і не завше, правильна. Правда, сторонники її покликуються на авторитет Леніна; однак, забувають вони, що Ленін цілком не збрався у своїх „Критичних Замітках“ давати генеральну оцінку всіх сторінок Драгоманової критики, чи навіть всего „драгоманівства“. Ленін, ствердив тільки — незвичайно влучно — обмежено націоналістичний характер головних висновків Драгоманова і повне невміння його піднятися в своїх міркуваннях до справді революційної, ітернаціоналістичної точки погляду. Але ж із цього ще цілком не виходить, мовби то в книжці Драгоманова не було взагалі й добрих сторін і мовби то всі його міркування були завше тільки „маяченнями націоналізму“.

²⁾ М. Лозинський. „Польський і руський революційний рух і Україна“ Львів.

Бакунін — мы должны оставаться рабами немцев (п. м.), невольными союзниками Австрии и Пруссии, с которыми мы ее преступным образом разделили“. (Ст. 1025). Коли на ділі було як раз навпаки — через свою спілку при поділі Польщі — Австрія і Прусія сталися „невольними союзниками“ царату та запряглись у карету його реакційної політики. Одначе, повертаємося до „польсько-російських гряниць“. Про це пише Бакунін:

„Против необходимости польского освобождения мало кто теперь спорит в России. Во время и после крымской кампании она сделалась очевидною для всякого — сколько-нибудь рассудительного человека...

Вопрос стоит только в том, как освободить ее? Поляки требуют может быть слишком много. Они не удовольствуются одним Царством Польским, и заявляют исторические притязания на Литву, Белоруссию, даже включая Смоленск, на Лифляндию, Курляндию и на всю (?) Украину¹⁾, включая Киев. Одним словом, захотят восстановить все Польское Королевство в древних пределах.

Я думаю, что поляки делают большую ошибку, ставя вопрос таким образом. Старинное королевство Польское было по преимуществу рыцарским, аристократическим государством. Скажем, пожалуй, демократическим, только в античном смысле — тогда вельмож-магнатов мы назовем аристократиею, вольную шляхту демократиею, а собственный народ, хлопов, теми рабами, черная работа которых была по древнему понятию необходима для существования гражданской свободы. Согласно с этим, в старинное время достаточно было, чтоб в какой-нибудь стране вельможи и шляхта были поляками, для того, чтобы и вся страна считалась Польскою, к какой бы впрочем черный народ не принадлежал национальности. Тогда это было естественно... Но теперь, когда везде народ громко требует воли, возможно ли это? Аристократическая Польша будет ли в состоянии противустать крестьянской России? Возможно-ли будет воссоединение Литвы, Белоруссии, Лифляндии, Курляндии и Украины, если крестьяне (п. м.) литовские, белорусские, лифляндские, курляндские и украинские того не захотят (п. м.)? К чему говорить об исторических, стратегических и экономических границах? Разве, ими можно тронуть и убедить народ? (п. м.). Что им до исторических воспоминаний?... Нет, им нужно другое... им нужны земля да воля. Обернитесь спиной к прошедшей истории, об'явите Хлопскую Польшу, тогда многие из этих племен, а если от Вас Россия отстанет, пожалуй и все, пойдут за Вами. И я еще раз повторяю; я думаю, что поляки ошибаются, когда не спрашивая украинский народ, они вперед присваивают себе Украину, лишь на одном основании исторического права... Ведь панскими программами ни одного хлопа не разшевелишь“. (Ст. 1025 — 6, 1027).

Я навів навмисно таку довгу виписку з цієї дуже влучної, можна сказати — блискучої, критики ідеології „історичної“ Польщі з пера Бакуніна. Як бачить читач, Бакунін б'є по шляхецьким претензіям непослідовних польських демократів, здаючи собі добру справу

¹⁾ Як бачимо, неясність тут і в Бакуніна, — бо ж мова йде очевидно лише про правобережну Україну.

з усеї відносности та обмежености їхнього демократизму. Одначе, цим іще не розв'язувалось саме питання. Стаючи на становище відбудови етнографічної Польщі, Бакунін ніяк не доказує здійсненности в даний час його „демократичної „слов'янської конфедерації“, ставлячи цю програму, так би мовити — незалежно від часу й місця, не зважаючи ні трохи на ступінь розвитку згаданих національних рухів і їх здібність бути в тодішній порі бар'єрою проти царату. А в цім власне лежала суть питання, котра була, по моїй думці, рішальним мотивом для польської політики“ Маркса й Енгельса і котра примусила зрештою самого Бакуніна (та Герцена), не зважаючи на всі їхні проти- „польські“ застереження, стати незабаром у один фронт із тими ж, пронятими шляхецькими амбіціями, польськими демократами. Правда, це не значило ще зовсім зрікатися права критики — і „Колокол“ дає про це проречисте свідоцтво. Одначе, так воно вже виходило, що домагаючись здійснення справжньої рівноправности народів та дійсно демократичної розв'язки аграрної справи з боку польських інсургентів, Бакунін та Герцен крутилися в порочному колі, домагаючися чогось, що суперечило всій класовій натурі тих інсургентів-шляхтичів¹⁾. Так виходило, що незадовго справдилися достоту злі почування Бакуніна, що „панськими програмами хлопа не розворушиш“ ...

Що ж відповіла польська демократична течія на таке „dictum“ Бакуніна? В № 146 „Колокола“ (з 1-го жовтня 1862 р.) надруковано на початковій сторінці лист „От центрального народного польского комітета в Варшаве гл. издателям „Колокола“²⁾. Лист цей був результатом переговорів, які велися поміж Герценом і Бакуніном, як репрезентантами руської демократії — і польськими емісарами, що прибули для тої ціли до Лондону (місяця видання „Колокола“). Що одначе, поки ще прийшло до переговорів, справа наробила чимало

¹⁾ Боязливість та непослідовність тодішньої польської демократії в розв'язці аграрної справи загально відоме: тут же лежала одна з головних причин невдачі повстання 1863-го р. Що ж торкається національної справи, то слід зазначити, що домагання Бакуніна та Герцена були справді „горохом, киданим об стіну“: Адже ж не було тоді буквально ні одної громадської течії, ні одного впливового польського демократичного політика, який відрікався би недвозначно від історично-польської ідеології. Навпаки, в еміграційному демократичному „Głos i Wolność“ в № 1, з 1. I. 1863, читаємо: *My dżelić miłości nie możemy i ojczyznę naszą całą kochamy w granicach, jakie jej Bóg zakreślił, a tradycje historyczne przeszka dzaly*. Надрукована там же відозва „Komitetu Emigracji Polskiej do Narodu Polskiego“ говорить ясно: *„Jedność narodowa, a więc jedność wszystkich ziemi dawnej Rzeczypospolitej. W końcu-ж ліво-демократична „Baczność“ (№ 4, к Париж 1862), в статті п. з. „Zywioly rewolucyjne w Rosji“ пише: „Jakie jest nasze obecne zadanie? Wywalczyć całą w granicach przedrozbiorowych Polskę“.* (Ст. 7). Дарма, що в тому ж числі, на іншому місці читаємо: *„Trzeba było jasno orzec, że nie Polska historyczna zbutwiałemi przywilejami... nie rozpusta Saska ani gangrena stanisławowa, a tem mniej zgnile kasty historyczne wskrziesić wypada, ale wypada podnieść walkę — walkę na śmierć o Polskę ludową“*... (Ст. 52). Як бачимо, „Baczność“ виганяє „історичні привілеї“ одними дверми, — а другими їх назад впускає. Одначе, тут не треба забувати, в яких часах все те писалося. Підводити всі ті вислови на одні щабель із нинішніми анексіоністичними фразами — було би величезною натяжкою.

²⁾ „Колокол“ видав потім цю декларацію (вкупі в відповіддю видавців „Колокола“ та статтю Герцена: „Русским офицерам в Польше“ і по польськи, окремою брошуркою п. з.: „Centralny narodowy komitet polski w Warszawie i wydawcy „Kolokola“ w „Londonie“. London. Wolna Rosyjska Drukarnia, 1862.

галасу поміж еміграцією і „воззваніє“ Бакуніна напсувало багато крові—про це свідчить хоч би велика польська брошура в відповідь Бакуніну п. з.: „Michał Bakunin i jego odezwa do przyjaciół rosyjskich i polskich. Przez Litwiną“—(Париж 1862), ¹⁾ а далі й замітка в № 144-му „Колокола“ п. з.: „Ответ Г. Поляку на статью и письмо“). В замітці тій іде власне мова про бакунівську відозву, проти котрої рішив був запротестувати листом до „Колокола“ якийсь ображений адгерент „історичної Польщі“. Вкінці, й сама таки декларація польського національного комітету згадує про факт суперечок. Там, після відступу про аграрну справу, читаємо:

„Переходим ко второму вопросу. Вы и в нем увидите, что нет предполагаемой разницы в воззрении на право свободных народов располагать своей судьбой“.—Якою дипломатичною „гакуваністю“ визначалося оте „нет“ польської декларації, бачимо зараз у другому реченню, де говориться (цитую за перекладом Лозинського):

„Ми (цеб-то польський нарід) були позбавлені політичного існування насильно. Ми цього насильства ніколи не признавали й не можемо признати. Тому ми не признаємо ані нових гряниць, ані правительств, основаних на руїнах нашої свободи. Для нас немає Польщі розділеної, для нас Польща єдина, та, яка полягає в злучі Польщі, Литви й Русинів (Руссинов) (п. м.), без всякої гегемонії котрогось із трьох народів. Виходячи з тої точки погляду, ми змагаємо до відбудування Польщі в давніх її межах (п. м.), лишаючи народам, що живуть у тих межах, тоб-то литовцям та русинам повну свободу оставатись у союзі з Польщею або устроїтись по своїй волі“. (Лозинський, ор. сі. 24). І далі: „Висказавши спосіб думок наших у нашій програмі, ми висказуємо його й тепер одверто, щиро, без усякої задньої думки і, повторюємо, що ми даємо повне запевнення нашої поваги до повноправности народів злучених із Польщею та страдущих у купі з нею... Вимагати від нас, на основі прав, які ми признаємо в інших народів, не прямувати до віднови Польщі в давніх межах—значить вимагати від нас признати поділи і зректись сили, яку дає справі нашої свободи союз трьох народів, злучених у одну цілість“. (10).

Як бачимо, плутанина та суперечності в відозві „центрального народowego комітету польського“ аж впадають в очі. Звичайно, польські демократи мали повне право домагатися від литовців, біло-

¹⁾ Справді дивовижна брошура — писана „демократом“, який не виліз іще ані трохи з давньої шляхецької шкури. — Автор розпливається в компліментах Бакунінові, але - ж соціалізм Бакуніна — це для нього свого роду Аркадія в перспективі, шкода, що з одним скраєним для всіх мундиром і з калюжою крові в дотатку (ст. 17). Що - ж торкається бакунівського „воззванія“, то Литвія признає, Бакунін з усією властивою йому шляхетвістю і енергією, картаючи учинені над нами насильства. Признаючи Польщі всі права на вольність, закликає до її визволення: „Чого-обіч тих wyrazów wysokiej szlachetnotci. jest znowu powyrozbior Polski? Ст. 14). А на питання „Бакуніна“: „Może Polacy na Królestwie Kongresowem nie porzestana? Może zapotrzebuja przedrozbiorowych praw“ — він відповідає просто з моста: „Dziwna zaiste naivnosic“! (Ст. 31). Do Smolenska, Kurlandji, arorosji, najmniejszej nie mamy pretensji, ale do polski takiej, jaka byla przed rozbiorom, z Litwa, Wolyniem, Poddem i Ukraina po Dniepr, wszelkie mamy prawo“. (Ст. 50). Адже - ж, давна Польща це спільна всім своїм дітям отчина, а тому „Литва и Русь“ не мають права відділятиовь від неї, морально огов'язані ділити її долю. (Ст. 47).

русів, українців і т. д., щоб ті йшли разом із ними проти царату і тим робом справді заслужили своє визволення у одвертій, слухній боротьбі. Розуміється, тут немає рації ні на йоту Драгоманів та Лозинський, котрий рекламує для цих народів во ім'я „чистої демократії“ право... на нейтральність, тоб-то на таку чи іншу підмогу царатові. Одначе, повертаючись до становища польських демократів. — чому б не було йти до боротьби відразу з гаслом дійсно свобідного союзу, чому треба було проголошувати наперед відбудову історичної Польщі й тільки після цієї відбудови, так собі, додатково, як грушку на вербі обіцювати „свобідне рішення“... А потім, ці дивовижні рахункові „кунштштіки“ (з яких слушно кпив собі Драгоманів), що $\text{Польща} = \text{Польща} + \text{Литва} + \text{Україна}$, що $x = x + y + z$, мимо того, що y і z не рівняються зеру¹⁾...

Одначе Бакунін та Герцен погодилися й на таку платформу (що приносить їм, розуміється, тільки честь²⁾). І так, у редакційній замітці „від видавців Колокола“ у тому ж 146-му ч. читаємо: „Тот русский, который и на этом основании не подаст руки дружбы полякам, тот не любит свободы“.

Що- правда, цілковитою ця згода все таки не була і обі сторони на себе далі кривилися.

Суперечка про „російсько-польські гряниці“ майже не притихала — і це, на мою думку, була обставина, яка спонукувала Енгельса, — без огляду на його ненависть до царату та реакційного „панславизму“ (з якої мусила з природи речі виникати й деяка свобрідна „предиспозиція“ до польських інформаційних джерел) — ставитись з загостреним критицизмом до тверджень польських демократів відносно цих власне „гряниць“ та взагалі відносно справ народів, які жили поміж Польщею й властивою Росією. Не могли пройти безслідно під цим оглядом також живі досвіди польського повстання 1863-го р.

Вибух цього повстання розбудив у Маркса й Енгельса великі революційні сподівання. „Що ти кажеш до історії з Поляками?“ — пише Маркс Енгельсові 13. 11. 1863. „Одно є певне, що ера революції тепер (знову) отворилася в Європі. І загальне положення справ є корисне... Сподіймося, що лава тим перекотиться зі Сходу на Захід“... (N. Rjasanoff, K. Marx und Fr. Engels über d. Polenfrage, 189—90). Енгельс же відповідає 17. II. 1863, що „коли ці прекрасні хлопці (ganz famose Burcschen) — тоб-то поляки — продержаться ще до 15 березня, то тоді вибухне вже в цілій Росії і тоді шанси перемоги майже переважатимуть над шансами поразки“. (Ib. 190) Одначе, події в Польщі розвинулися далеко не в такому корисному напрямі. — І так в листі Енгельса до Маркса з 8. IV. 1863 читаємо:

„Боюся, що польська справа йде недобре. В королівстві вже мабуть відчувається таки поразку Тянгевича і коли литовський рух, по-перше він поширюється поза межі конгресової Польщі і по-друге тут беруть більшу участь селяни, а ближче Курляндії рух стає

¹⁾ Справедливо говорять Драгоманів про „софістику“ в декларації Варшавського Комітету, — софістику, „которая тем печальнее, чем более она была искренна“. (Истор. Польша..., ст. 128).

²⁾ Цього не розуміє власне Драгоманів, а за ним і Лозинський.

прямо аграрним,— коли цей рух не матиме дуже добрих успіхів і не оживить наново руху в Королівстві, то я не бачу вже великих шансів“. (Briefwechsel' III, 124). А в листі з II VI. 1863 Енгельс пише Марксові: „Справа в Польщі останніми часами вже мабуть не йде так добре. Рух у Литві та Малоросії в очевидно слабкий (п. м.), а інсургенти в Польщі також мабуть не поступають“... Що мене найбільше дивує, так це те, що в Великоросії не вибухає ніякий селянський рух. Польське повстання мабуть тут рішуче некорисно впливає (Ib. 134).

Як бачимо, в обох листах займається Енгельс питанням про територіальне поширення польського повстання на Литву й Україну. В першому листі він відзначає, як факт першої ваги, ту обставину, що власне на „окраїнах“ Польщі рух набирає характеру яскраво „аграрної революції“, в другому ж листі констатує безсилість повстанчого руху „у Литві та Малоросії“. Явища, поміж котрими був безсумнівний зв'язок і котрі прямо торкали до висновку, що тут якраз треба й шукати одної з головних причин невдачі повстання. Тоб-то, в оцій „панській програмі“ польських інсургентів, які не зуміли в час правильно поставити національної, і головним чином аграрної справи.

Характерну згадку про це знаходимо в листі Маркса до Енгельса з 7. XI. 1864. „Бакунін — пише він — каже Тебе поздоровити. Він сьогодні від'їхав до Італії... Відносно польського руху він говорить:.. Поляки провалилися завдяки двом умовинам, завдяки впливові Бонапарта, і по друге, завдяки зволіканню польської аристократії прокламувати від самого початку ясно та недвозначно селянський соціалізм“. (Briefwechsel, III, 191). Маркс що-найменше не суперечить думці Бакуніна,— бо не дає тут від себе ніяких коментарів. А в листі Маркса до Енгельса з 1. II. 1865 знову виступає подібна думка. Маркс розказує про засідання Ради Інтернаціоналу з 31. I 1865. „Далі — пише він — був тут висланник зв'язку „Literary Society“, поляків (аристократів), через котрого ці панове, у зв'язку з майбутнім мітингом у польській справі урочисто запевнюють, що вони в демократи і що кожний поляк тепер є демократ, бо аристократія надто змаліла й тому мусіла б одуріти, щоб не признати, що реставрація Польщі неможлива без селянського повстання. Чи ці люди (Kerls) вірять в те, що балакають, чи ні,— у всякому разі остання лекція мабуть не пройшла для них безслідно“. (Briefwechsel, III. 213).

Лекція, у якій мимовільним знаряддям царату — у великій мірі з вини самої польської шляхти і завдяки класовій обмеженості тодішніх польських демократів — стало почасти й українське та білоруське селянство¹⁾.

¹⁾ Про тодішню українську інтелігенцію читаємо в Драгоманова:

„Интересно, что легкая струйка сочувствия польскому восстанию на Украине проявилась в кружке украинофилов на левом берегу Днепра, ... где нет поляков — тогда, как на правом берегу все, что сознавало себя украинским, было противно этому восстанию“. („Ист. Б.", 139 — 40).

Пор. замітку в... 171 „Колокола“ з 1863-го р. (ст. 1407) звернену проти заяви харківських студентів („В том и поступала ошибка Ваша, что Вы не хотите понять, что с свободой Польши связана неразрывно свобода и Вашей родины Украины и нашей — России“).

VI

Переходжу тепер до статтів Енгельса, в яких подибуємо найобширніші з усіх його згадок про Україну. Це серія статтів (з статті) (п. з. „До редактора Commonwealth - а.— „Що мають спільного робочі класи з Польщею“), яка появилася від 24. III. до 5. V. 1866 в англійському часописі „The Commonwealth“ і яку недавно (в 1916-му р.) передрукував М. Рязанов в „Grünberg's Archiv“, (6 річник, ст. 212—219)¹⁾. Ці статті написав Енгельс (на прохання Маркса) в противагу прудоністичній противопольській агітації, в якій,— як пише Маркс до Енгельса з. I. 1866,— „знайшли панове руські (die Herren Russen) найновішого союзника“. (Briefwechsel, III, 288).

Про що ж власне йде мова в Енгельсових статтях із „Commonwealth - а“? Цитую тут Рязанова:

„В першій статті виказує Енгельс, що заграничну політику робітничих клас від початку самостійного робітничого руху можна резюмувати в декількох словах: відбудова Польщі. Потім звертається він проти Прудона, та його учнів і виказує докладно, чому Росія, мимо співвини Пруссії й Австрії, є все таки головний винуватець поділу Польщі. Енгельс закінчує зформулюванням умов, при яких Росію, як націю, можна буде ставити зокрема від царату. Коли російська робітнича класа прийме політичну програму і коли в цій програмі буде зазначене визволення Польщі, тоді залишиться вже тільки правління царів „under indictment“ (під осудом).— У другій статті полемізує Енгельс проти твердження, буцім-то домагання відбудови Польщі зводиться до признання бонапартистичного „Principe des nationalités“ (принципу національностей). Він доказує історично, що навпаки—це й принцип є російський винахід та уґрунтовує різницю поміж принципом національностей і „старим демократичним та робітничим становищем, по якому всі великі європейські нації (не „національності“ п. м.) мають право на незалежне та окремішне існування“.—В третій статті займається Енгельс принципом національностей в приложенні його до Польщі. (Grünberg's Archiv, VI, 195—6).

Для нашої теми якраз ця треття стаття Енгельса має найбільше значіння. Подаю її тому цілу в перекладі:

„Доктрина національностей застосована до Польщі. Субота 5 мая 1866 р. Польщу, як майже всі європейські країни, заселяють народи різних національностей. Головну масу населення, ядро її сили, без сумніву творять властиві поляки, котрі говорять польською мовою. Але від 1386 р. Польща була злучена завсіди з Великим Князівством Литви, котре становило аж до останнього розбору Польщі 1794 р. інтегральну частину польської республіки. Велике Литовське Князівство було заселене дуже різnorodними расами. Північна провінція

¹⁾ Статті ці перенедені досі лише на польську мову, а саме в кінці: „Marx-Engels—Liebknecht, Odbudowanie Polski (zbiór artykułów o kwestyi polskiej), Lwów 1904. Рязанов зазначає лише друге видання, яке появилось у Варшаві 1910. З цього польського перекладу з 1904 р. подає де-кілька відступів про Україну М. Лозинський у своїй брошурі: „Маркс—Енгельс—Лібкнехт про відбудування Польщі“. Львів 1906 р., додавляючи від себе цілий ряд націоналістичних „полемічних“ заміток.

над Балтиком була в посіданню властивих литовців,— нарід, що говорить мовою, яка різниться цілком від мов його слов'янських сусідів; цих литовців підбили (здебільшого) в великій мірі германські емігранти (пришельці), котрим (в свою чергу) знов же заважко було вдержати свої власні краї проти литовських великих князів. Далі на полудні і на схід від сучасного Королівства Польщі живуть білоруси (White Russians), які говорять мовою, щось поміж польською і російською, але ближчою до останньої і, вкінці, полудневі провінції заселені т. зв. малоросами, котрих мову вважають тепер найкращі авторитети цілком відмінною від великоруської (від тої мови, котру звемо звичайно російською) (and finally the southern provinces were inhabited by the so—called Little Russians, whose language is now by best authorities considered as perfectly distinct from the great Russian (the language we commonly call Russian).

Тому, як люди говорять, що коли вимагається відбудування Польщі, то тим самим апелюється до принципу національностей,— то ці люди не знають, про що вони балакають, бо реставрація Польщі означає відбудування держави, яка складалася б із найменше чотирьох ріжних національностей.

Коли стара Польська держава була в такий спосіб створена через унію з Литвою, де була тоді Росія? Під копитами монгольського переможця, котрого Поляки й німці злученими силами 150 літ тому назад викинули аж далеко поза Дніпро. Треба було зтяжної боротьби; заки вкінці великі князі московські страшили з себе монгольське ярмо та розпочали сполучення дуже різнородних князівств Великоросії в одну державу. Одначе цей успіх, здається, тільки побільшив їм амбіцію. Як тільки Константинопіль припав туркам, зараз великий князь московський посадив на своєму гербі двоголового орла візантійських володарів та заявив свої претензії, як їх наслідник та будущий местник,— і відтоді, як відомо, руські прямували до того, щоб завоювати Царгород,— город царя,— як вони по своєму звать Константинопіль. Тоді багаті рівнини Малої Росії збуджували в них заборчий апетит; та поляки були в той час дужі,— а завше були вони хоробрий народ і знали не тільки як самим боротись за своє власне, але також, як відплачуватися; на початку 17 століття вони держали навіть Москву через кілька років у своїх руках.

Ступнева деморалізація пануючої аристократії, брак сил до розвитку середньої класи і безнастанні війни, винищуючи країну, зломали вкінці міць Польщі. Країна, що держалася цупко фєвдального суспільного ладу, в той час, коли всі її сусіди йшли вперед, формували в себе середню класу, розвивали промисл і торгівлю та створювали великі міста— така країна була засуджена на руїну. Без сумніву, аристократія зруйнувала Польщу, зруйнувала її цілковито; а зруйнувавши, вони (аристократи) почали лаяти себе, закидаючи один одному, що його виною це сталося та продавали себе і свій край чужинцям. Польська історія від 1700 до 1772 р. є тільки літопис російського підбою польської держави, можливого тільки через продажність шляхти. Російські вояки були майже без перерви окупантами краю, а польські королі, якщо самі не були добровільними зрадниками, то в найкращім випадку були під п'ятою руського

посла. І так далеко йшла ця гра, і так довго вони її вели,— що як Польщу вкінці розібрано, то не було ніякогісінького протесту в цілій Європі і справді люди були здивовані тим тільки, що Росія була така великодушна та віддала таку велику пайку Австрії і Прусам.

Спосіб, яким цей розбір був проведений, є особливо цікавий. Тоді, в ті часи, була в Європі освічена „публична опінія“. І хоча часопис Times не взявся ще був до фабрикації цього артикулу, то існував уже той рід публичної опінії, який був створений величезним впливом Дідро, Вольтера, Руссо та інших французьких письменників XVIII століття. Росія завжди знала, яка вага лежить у тому, щоб мати за собою по зможі публичну опінію, і Росія старалася теж її мати. Двір Катерини II-ої стався головним центром освічених мужів доби, спеціально французів. Найбільш освічені принципи підносила їм імператриця та її двір і такий мала успіх в їх отуманюванні, що Вольтер та багато інших співали гимни в честь „Семіраміди Півночі“ та величали Росію як найбільше прогресивну країну на цілому світі¹⁾, вважаючи її батьківщиною ліберальних принципів, передовиком релігійної толеранції.

Релігійна толеранція — це було слово, потрібне для того, щоб знищити Польщу. Польща була завжди незвичайно ліберальна в релігійних справах: гляди азіль, який там знайшли євреї в той час, як переслідувано їх по всіх частинах Європи. Більша частина населення в східній провінції належала до грецької віри, коли поляки самі були римо-католиками. Значна частина цих греко-католиків (православних) була примушена в XVI в. визнати зверхність папи і їх названо уніятами, але численні зісталися вірними своїй старій грецькій вірі під кожним поглядом. Вони були переважно кріпаками.— пани їх були майже всі римо-католики,— а по національності були вони малоросами. (They were principally the serfs, their noble masters being almost all Roman Catholic, they were Little Russians by nationality). Тепер же — російське правительство, котре не толерувало в себе дома ніякої іншої релігії, окрім грецької та карало відступників єретиків, як злочинців: правительство, яке підбивало чужі нації та анестувало чужі провінції направо й наліво і яке тоді саме прямувало до скріплення кайданів на російських кріпаках — те саме російське правительство скоро звернуло до Польщі в ім'я релігійної толеранції, бо мовилося, що Польща гнобить православних; воно звернулося до Польщі в ім'я принципу національностей, бо східні її провінції заселявали Малороси, і тому повинні були бути втілені до Великої Росії; і в ім'я права на революцію, яка б озброювала кріпаків проти їх панів. Росія зовсім не дрібязкова у вибиранню своїх засобів... (and in the name of the right of revolution arming the serfs against their masters, Russia is not at all scrupulous in the selection of her means). Говориться про війну клас (класову боротьбу), як про щось крайнє революційне; та ж Росія таку війну (боротьбу) насадила (викликала) в Польщі майже сто літ тому, і хороший примір класової боротьби це був, коли російські

¹⁾ Пор. К. Marx: „Herr Vogt“, London 1860, ст. 76:

„Die Wendung Russland als Schutzherrn des Liberalismus und nationaler Bestrebungen zu verschreien ist nicht neu. Katharina II. wurde von einer ganzen Schaar französischer und deutscher Aufklärer als Fahnenträgerin des Fortschritts gefeiert“.

жовніри з малоросійськими кріпаками пішли спільно палити замки польської шляхти, тільки на те, щоби приготувити російську анексію, тільки на те, щоби по переведенню цієї анексії, ті ж самі російські жовніри загнали знову кріпаків під ярмо їхніх панів.

Все те було зроблене в ім'я релігійної терпимости, бо принцип національностей не був тоді модерний у Західній Європі. Але цим впливано на малоросійських селян у тому часі і це грало велику роль в польській політиці. Першою та найважливішою амбіцією Росії є злука всіх руських племен під царем, котрий сам зве себе автократом всієї Росії (самодержець всероссийский),— а до цих племен вчислює вона білорусів та малорусів. І щоби довести, що амбіція її не пішла задалеко, вона була дуже обережна, щоби не анексувати більше провінцій, як тільки Малоросію та Білоросію; залишаючи край, заселений поляками і навіть частину Малоросії (Східню Галичину) для своїх спільників.

А як же нині стоять справи? Більша частина провінцій,— прилучення 1793 і 1794 Австрією та Прусами,— знаходиться тепер під правлінням російським, під назвою Королівства польського, і час від часу повстають між поляками надії, що коли вони піддадуться російській супрематії та зречуться усіх претензій до старих литовських провінцій, то можуть сподіватися нової злуки всіх інших польських провінцій та реставрації Польщі з російським імператором, як королем. І коли під сучасний критичний момент Австрія та Прусія дістають удари, є більше як правдоподібно, що війна буде вестися вкінці не задля анексії Шлезвіг-Гольштайну Прусією, або Венеції Італією, але радше для анексії австрійської і що-найменше частини пруської Польщі Росією. Стільки про принцип національностей в польській політиці.— Фрідріх Енгельс“.

Додаймо тепер іще для повноти один уступ із II-ої статті Енгельса,— уступ, що займається знову „принципом національностей“.

...„Хоч яка плитка ця штука („Принцип національностей“),— але щоби придумати її, треба було бистрішого ума, як Люї Наполеон. Принцип національностей — такий далекий від цього, щоби бути бонапартистичною інтервенцією на користь воскресення Польщі — є ніщо інше, як російський винахід, щоби Польщу знищити. Росія забрала більшу частину старої Польщі під покрішкою принципу національностей, як ми це далше побачимо. Ця ідея має вже більше, як 100 літ, і Росія використовує її нині кожної днини. Щож таке є панславизм, як не примінення Росією, із точки погляду російського інтересу, принципу національностей до сербів, хорватів, русинів (Ruthenes), словаків, чехів та інших залишків замерлих слов'янських народів в Туреччині, Угорщині та Німеччині?“ (Grünberg's Archiv, VI, 216).

Чим же цікаві власне для нашої теми обі, процитовані щойно, Енгельсові статті?

Передусім — в статтях тих виявляється дуже виразно сам спосіб підходу Енгельса до проблеми народів, які були так або інакше втягнені в орбіту російської та польської політики. Енгельс міряє так би мовити визвольні рухи цих народів їх відношенням до царату та „російсько“-польської боротьби. Так повстає

блискуча оцінка тайних пружин і методів заграничної політики царату (тут особливо в її приміненню до давньої Польщі).— тема, якою займається потім Енгельс ширше та загальніше в своїй знаменитій статті про „заграничну політику російського царату“. Тут саме і лежить сила Енгельсового підходу,— підходу, який давав в той час єдино-надійне мірило для актуальної „заграничної політики“ робітничої класи та яскраво просвітлював пружини панславізму, і реакційну роль тих рухів, що, по волі чи не поволі, тягнулися в його хвості. Одначе, підход цей мав, на мою думку, також деякі від'ємні риси; він міг і навіть мусів не раз вести до заслабкого відмічування, а навіть мимовільного занедбування другої сторінки питання,— а власне самих отих національних рухів, їх умовин та їх справжньої основи. І так стається, що бичуючи немилосердно всю ганебність і перфідію заграничної політики царату, Енгельс мовби не бачить історичної законности українського, білоруського і т. д. руху, які власне завдяки тій своїй законности і могли бути використовані царатом. Що демаскуючи реакційні зазіхання панславізму, він наче-б впадає у тон „Нової Райнської Газети“ супроти „решток замерлих слав'янських народів у Туреччині, Угорщині й Німеччині“, не визначаючи тої живої основи цих рухів, яка виявлялася в процесі їх історичного відродження. А тимчасом, як нам відомо з попереднього, Енгельс давно перед тим, ще в 1855-му р., був переконаний про історичну будучність великої більшості слов'янських народів,— в тому числі й народу українського, з якого обличчям і минулим — як показує стаття в „Commonwealth-i“,— він був так докладно, як на ті часи, ознайомлений. З другого боку помічається і тут іще подекуди одностороннє освітлення фактів, джерелом яких була певне фальшива інформація польських демократів. Покликуюся на свідoctво Драгоманова, якому певно годі в даному випадку відмовити авторитету:

„Герцен — пише він — верил польским патриотам, которые утешили себя, будто и Гонту с Зализняком подняла гайдамачущая императрица“ и будто галицийскую резню 1846 г. устроил Меттерних“... („Историческая Польша и великорусская демократия“, Женева, 1882 р., ст. 225)¹⁾.

Де-що подібне трапилося, як ми бачили, в обох випадках, і Енгельсові²⁾. Одначе в ті часи, часи глибокого сну національного

¹⁾ Пор. „Michal Bakunin i odezwa jego do przyjaciól rossijskich i polskich przez Litwinów“ стор. 43.

„Від часів Катерини, яка роздавала свячені ножі для нищення шляхти, до Меттерніха і австрійського цісаря, всіх засобів ужито, щоб загидяти польський елемент в очах народу.

Порівняй також у Драгоманова:

„Петровская администрация... в Малороссии старалась эксплуатировать в свою пользу нерасположение черни против казацкой старшины... (Ист. П., 44).

²⁾ Як вражати мусить в порівнянню з далекозорними міркуваннями Енгельса з 1866-го р.,— те, що писала про Україну Р. Люксембург в р. 1918-ім. Цитую: „Український націоналізм був у Росії чимсь цілком вишнім, як хоч би чеський, польський або фінський націоналізм; це була чиста вигадка (Schrulle), каприз (Fatzkegei) кількох тузнів дрібноміщанських інтелігентів, без найменших основ у господарських, політичних або духовних умовинах краю, без усякої історичної традиції, бо Україна ніколи не творила нації або держави, немає ніякої національної культури, окрім реакційно романтичних віршів і не була в стані статися політичним

українського руху від такої неточної аналізи навіть трудно було вберегтися, особливолюдині, що стояла далеко осторонь од справи, як Енгельс. Зате ж прямо вражати нас мусить та категоричність, з якою говорить Енгельс у своїй статті в „Commonwealth'i“ про національну окремішність українців „Малоросії“ і східньої Галичини від руських та поляків. Без сумніву, на ті часи (1866 р.) — це була велика далекозорість і „добрий історичний нюх“...

Переходжу до дальших згадок Енгельса про Україну; їх подибуємо знову аж у статті п. з. „Soziales aus Russland“, яка була поміщена в часописі „Volksstaat“ (1875, № 36 і д.) і надрукована потім окремою книжечкою. (Липськ, 1875). Стаття присвячена полеміці з руським соціалістом Ткачовим що до характеру та перспектив майбутньої російської революції. України там торкається Енгельс тільки зовсім принагідно.

І так, обговорюючи значіння польського руху для розвитку революції в Росії, Енгельс пише: „Унутрі самої російської держави існують елементи, які працюють кріпко для її зруйнування. Першим таким елементом є поляки. Але діяльність поляків територіяльно обмежена. Вона обмежується на Польщу, Литву та Малорусь; властиве ядро російської держави, Великоросія, для неї майже замкнена“. Ст. 4 книжки. Тут Енгельс дає також принагідно ближче означення Великорусі — Росії:

„З цього виходить — каже він, — що коли в дальшому буде мова про Росію, то під цим треба розуміти не цілу російську державу, а тільки виключно Великоросію, тоб-то територію, якої граничними губерніями на заході (westlichste Gouvernements) є Псков і Смоленськ і на полудні Курськ та Вороніж“. (Ст. 5).

Вкінці дрібну згадку про Україну знаходимо іще на ст. 12-й, де Енгельс зазначає, що „в західній Європі“, включно з Польщею та Малоросією, ця спільна власність (землі — мова іде про російський „мір“) стала на певному шаблі суспільного розвитку оковою (Fessel), перепорою (Hemmschuh) сільської продукції і була більше й більше

тілом (ein politisches Gebilde), як би не похресний подарунок „права народів на самовизначення“. Р. Люксембург, посмертна брошура „Die russische Revolution“, ст. 95—6).

Дивовижна поверховність в устах такого глибокого революційного мислителя, як Р. Люксембург. Розуміється, українські шовіністи закричать і тут про „польський націоналізм“, тим більше, що Р. Люксембург доволі досадними словами характеризує їхніх героїв (Schuffterle Lubinski). — Одначе, чим все таки пояснити цей дивовижний випадок Р. Люксембург? Нічим иншим, як її великим доктриналізмом у нац. питанню взагалі, її нерозумінням ролі національно-визвольних рухів у добі імперіялізму. Яку глибоку рачію мав Ленін, закидаючи Р. Люксембург, що вона „звалює хоробу з хорої голови на здорову“, що зі страху перед націоналізмом пригноблених націй вона губить з очей деколи далеко гірший націоналізм націй пригноблюючих.

З рештою вислів Р. Люксембург не є ніяким „припадком“. Адже ж іще в 1908 р. писала вона в своїй праці п. з. „Kwestja narodowosciowa i autonomja“:

„Jedyna narodowoscia, reprezentujaca kulturalnie warunki niezbedne do sprawowania funkcji autonomji krajowej jest na terenie Litwy i Rusi istotnie ludnosc polska (sic!) jak zywie miejski i zywie inteligencji („Przeglad Socjalno-Demokratyczny“, 1908, ст. 808). Дарма, що в тій же праці, наводячи статистичні дані про шкільництво в Галичині, вона подає цифру 2340 польських і 2090 українських шкіл. Але ж цілком можливо, що Р. Люксембург вважала українців Галичини якимось своєрідним окремим народом... (Про це свідчило б підчеркування слабости українського націоналізму в Росії — у її брошурі з р. 1918-го).

усувана. В Великоросії навпаки (т. зн. у властивій Росії) вона аж до сьогодні вдержалася“...

До своєї давньої теми — використання російським царом рухів українського селянства — повертається Енгельс, скільки я знаю, ще двічі. І так, у своєму відомому листі до Бернштайна з 22. П. 1882, листі, що займається югослов'янським повстанням в Герцоговині та Кривощі, він пише;

„А як же визволює цар? Запитайтеся малоруських селян, яких Катерина також наперед визволила з-під „польського пригнічення“ (покришка: релігія), просто, щоб їх потім анексувати“ (Fr. Engels, Briefe an Ed. Bernstein, 1916, ст. 57).

Широко займається Енгельс ще раз тим самим питанням у згаданій вже мною статті п. з.: „Die auswärtige Politik des russischen Zarentums“. Статтю цю написав Енгельс для першого російського соціал-демократичного часопису „Соціалдемократ“ (Rjasanoff, op. cit, 204) і передрукована вона була пізніше в теоретичному органі німецької соціал-демократії „Die Neue Zeit“ в 1890-му р. (VII річн.). Тут пише Енгельс, „Передовсім Польща в повному розвалі, шляхецька республіка, що спиралася на висисання та пригнічення селян, з конституцією: яка унеможлиблювала всяку національну (значить тут: вседержавну — пр. моя) акцію і через те робила край явною добиччю сусідів. Від початку століття жила вона, як говорили самі поляки, безладом (Polska nierządem stoi); цілий край обсаджувало безпереривно та скиталося по ній чуже військо, котрому він служив як нічліг та господа (karczma zajezdna, казали поляки), в якій одначе воно (військо) з реґули забувало платити. Петро Великий руйнував уже систематично цей край; його наслідникам треба було ще тільки докласти рук. І для тої ціли мали вони зрештою ще й покришку, завдяки принципові національностей“. Польща не була гомогенною країною. В ті часи, як Великоросія дісталася під монгольське ярмо, знайшли Білорусь та Малорусь охорону перед азійською навалою в цім, що обидві вони злучилися в т. зв. литовську державу. Ця держава об'єдналась потім добровільно з Польщею. Від того часу, наслідком вищої цивілізації поляків, білоруська та малоруська шляхта сильно сполонізувалися; також присилувано в часах езуїтського панування в Польщі в 16 ст., православних русів (Russen, — мова йде розуміється не про великорусів) Польщі до злуки з римською церквою. Це дало великоруським царям бажану покришку (willkommeneu Vorwand), рекламувати колишню литовську територію, як національно-руський, але пригнічуваний поляками, край, — хоча що-найменше малоруси, на думку найбільшого з живих славістів, Міклошича, говорять не звичайним російським діалектом (keinen bloss russischen Dialekt), але окремішною мовою, — дало також покришку вмішуватися в характері оборонців грецької віри на користь уніятів, хоч ці вже давно помирились зі своїм відношенням до римської церкви“. (Die N. Zeit, VIII, 148). Вибух французької революції був новим щасливим випадком для Катерини. Не маючи ніякої причини боятися поширення революційних ідей аж до Росії, вона бачила тут тільки нову нагоду посварити між собою європейські держави, щоб Росія дістала вільну руку... так була приведена тепер майже ціла Білорусь і

Малорусь до Великої Росії". (Ст. 151). „При смерті Катерини мала вже Росія більше, ніж міг жадати найбуїніший національний шовінізм. Все, що руським звалося — за виїмкою невеликого числа австрійських малорусів — стояло тепер під скипетром її наслідника, котрий з повним правом міг себе тепер називати самодержавцем всіх русів“. (Ст. 151 — 2).

Як бачимо, стаття Енгельса, поскільки йде мова про Україну, не дає по суті — в порівнянні з статтею в „Commonwealth-і“ нічого нового. Нова хіба вказівка про колонізацію української шляхти, та подробиці про унію. Енгельс іще більш визначно стверджує тут національну окремішність українців і міркування його про історію України в XVIII ст. держані в тоні найповнішої об'єктивності.

Скільки мені відомо, місце з статті про „загрянничну політику царату“ — це остання згадка про Україну, яку можна подібати в писаннях Енгельса.

VII

Зупинюся ще наприкінці над питанням історичної Польщі. Як ми бачили, в своїй статті у „Commonwealth-і“ (1866) Енгельс висловлюється ще за відбудовою Польщі в її давніх, перед-поділових границях. Однак, з другого боку, він уже віддавна (від 1851) — (всупереч поглядам величезної більшості польських демократів) — був переконаний про національну окремішність (від поляків) тих народів, що мали б увійти в склад отої майбутньої багатомовної польської держави. Також, як знаємо з попереднього, не були для него тайною вперті суперечки, які велися власне з приводу „історичної“ Польщі поміж польською і руською демократією. Як же ж пояснити тоді оцю, на перший погляд, ніби „суперечність“, що іще в 1866-му р., після невдачі польського повстання, Енгельс стоїть на становищі реставрації Польщі з 1772?

Ніяк інакше, ніж загальними принципами пролетарської „загрянничної політики“, як їх ставили тоді Маркс і Енгельс. Таким принципом було передусім повалення, а коли ні, то бодай як найбільше знесилення царату, — тої головної підпори всієї європейської реакції. „Чому — пише Маркс у 1866-му р. підіймають робітники Європи це питання (про визволення Польщі)?.. Аристократія й буржуазія добачають у темній азійській потузі своє останнє пристановище проти походу робітничої класи. Цю потугу можна зробити нешкідливою тільки тоді, коли Польща буде відбудована на демократичній основі. (Rjasanoff, op. cit. 196¹). Розуміється,

¹) Цитований уступ — це перший пункт 9-ої статті еляборату, виготовленого Марксом для нарад першого (Женевського) конгресу „Міжнародної Асоціації Робітників“ в 1866-му р. Дальші два пункти такі:

„б) В сучасному зміцненому стані середньої Європи й зокрема Німеччини, більш як коли-небудь потрібно мати демократичну Польщу; від її існування залежатиме, чи Німеччина буде передньою стражею „святого альянсу“, чи союзником республіканської Франції. Робітничий рух буде постійно гальмований, як не буде розв'язана ця велика європейська справа.

в) Зокрема ж є обов'язок німецької робітничої класи взяти на себе ініціативу, бо Німеччина є співвинна у поділі Польщі“.

„тільки Польща селянської демократії, яка б одночасно з досягненням національного існування провела аграрну революцію. тільки незалежна Польща з балтійським побережжям та гирлами польських рік, може бути непереможною проти російського царизму“ — коментує Рязанов Марксову статтю про Польщу в Н. Р. газеті“. (Ів. 183 — 4). Таким чином, домагання відбудови великої Польщі впливає безпосередньо з постулату непримиримої боротьби проти царату (а не з якого небудь дивного сентименту до анексіонізму польської шляхти, або з німецьких національних інтересів“, як переконує в серйоз своїх читачів Левинський). Звичайно така „велика Польща“ була б складалась „що-найменше з чотирьох різних національностей“ і була б окуплена часовим поневоленням українців, білорусів, литовців і т. д. Одначе, часткові змагання демократії повинні були підпорядкуватися інтересам цілості. Тим більше, що й сам національний литовський, білоруський, український рух або ще взагалі не існував, або знаходився щойно в своїй зародковій стадії. В таких умовах не могла революційна демократія Європи числитися з фантастичними бакунівськими планами про негайне визволення всіх слов'ян у великій слов'янській конфедерації¹⁾. І вкінці — що тратили українці, білоруси, литовці, позбуваючись цар-

Цілий пункт цитує в своєму памфлеті Левинський, — але тільки на те, щоб додати зараз же карколомний, тупо-націоналістичний висновок:

„Ясно в цій резолюції, як на долоні, що в першій мірі інтерес Німеччини (!) руководив Марксом, коли він старався провести домагання відбудовання Польщі на конгресі Міжнародної Асоціації Робітників. Ясно те, що він боронить цього домагання не з принципу права кожного народу на незалежність, а тільки з практичної потреби (!), то є з огляду на імперіалізм Росії. А щоб німецький інтерес, в ім'я якого рекламує Маркс відбудовання Польщі, не впадав надто в очі (!) він згадує теж, і то в заголовку резолюції, про потребу признання принципу самовизначення і то єдино з огляду на імперіалізм Росії“. („Соц. Інтернаціонал“. Ст. 78 — 9).

„Ясно, як на долоні“: „Марксист“ Левинський не зрозумів тут навіть А — В — С ставовища марксизму в національному питанню. Вся його „критика“ — це просто класичний зразок опортуністичної плутанини; бо ж власне оця „практична потреба“, тоб-то розв'язка всякої національної справи завжди з погляду інтересів суспільного розвитку й класової боротьби пролетаріату — й відрізняє марксизм від буржуазного лібералізму. Тепер уже не дивуємся, що Левинський робить з Маркса німецького націонала, а імперіалізм царату мусить ставити в лапки...

¹⁾ Влучно в'ясовує це N. Weber (O. Bauer) у своїй статті з 1908-го р. п. з. „Elemente unserer auswärtigen Politik (Der Kampf, 1908, Ст. 54 — 5):

„Після зламання могутності царату демократія збиралася побудувати свою власну систему на основі національного принципу. Історичні державні утвори мали впасти. На їх руїнах мала повстати нова і з'єднана Німеччина, Італія Польща, Мадярщина... Що, правда, поза тою системою опинилися цілі неісторичні, нації Росії, Австрії, Мадярщини та Балканського півострова. Але ж, вони були ще цілком вилучені від усякого політичного та культурного життя, як латиші, литовці, малоруси в Росії; або вони були — як противники змаганнях за своє визволення історичних націй, союзниками реакції, прим., чехи і русини в Австрії, хорвати, словаки та румуни в Мадярщині; або являлися нерегулярним військом царської армії, висуненими наперед стежами в російській завойовницькій війні, як слов'яни балканського півострова.

Вражає в цій цитаті тільки дивовижна термінологічна плутанина відносно українців, які виступають як двоїста нація: як „малоруси“ в Росії та „русини“ в Австрії. Зрештою, слід би зазначити, що не всі з „малих“ неісторичних націй були справді малими; трудно це сказати і про українців і про білорусів, коли величину їх міряти численністю поляків або мадарів. Але це тут дрібниця.

зького ярма в користь демократичної (а такою вона Марксові й Енгельсові уявлялась) Польщі? Тільки гірші кайдани...

Одначе „було б помилкою думати, що в бігу часу, від 1844 — 5 р.р., коли оба приятелі розпочали свою спільну теоретичну роботу, аж до смерти Маркса (1883) і... Енгельса (1895), їх погляди на польську справу залишилися незмінними“. (Rjasanoff, 175 — 6). Навпаки. В відношенню Маркса й Енгельса до Польщі можна виразно відзначити два періоди:

Перший період — коли єдиним внутрішньо-російським союзником європейського пролетаріату в його боротьбі проти царизму був шляхецько-демократичний польський визвольний рух і коли найуспішнішим засобом для знесилення Росії треба було вважати створення великої Польщі як часової бар'єри проти царської деспотії. (До цього періоду треба вчислити й статті Енгельса з „Commonwealth-a“, коли він ставляє ще суспільство Росії, а не тільки сам царат „під осуд“ за поневолення Польщі) — і другий період, після паризької комуні, коли в самій Росії повстає нарешті революційний рух, який із часом що-раз міцнішає та що-раз дужче підмулює царат. „Прокляття, осуд, яке покладали Енгельс і Маркс 1866 р. на російський нарід, тепер пропадає... Польська справа сталася також російською справою, а не виключно німецькою, як досі“. (Rjasanoff op. cit. 202). Тепер уже польський рух тратить що раз більше своє особливе, виключне революційне значіння — і на місце шляхецької демократії приходить надійніший та постійний борець: інтернаціональний пролетаріат російської держави.

Ясно, що питання відбудови Польщі та її границь грає тепер уже цілком іншу роль. І коли в часах перед паризькою комуніою Маркс та Енгельс висловлювалися ще за історичною Польщею (стаття Енгельса з 1866, промова Маркса ¹⁾ „бар'єра з 20 мільонів героїв перед Азією“ (на польському святі, 1867, резолюція Жабіцького і Бобчинського ²⁾ тамже), то скільки мені відомо, годі стрінути вже такі вислови в пізніших писаннях обох вчителів. Зрештою, такі вислови були б уже в 80 — 90-их р.р. анахронізмом та історичною несправедливістю; бо ж прокидався уже тоді явно з свого важкого, вікового сну поневолений український народ до свідомого історичного

¹⁾ Драгоманів займається теж політикою Маркса в польській справі. І так, він розказує про бенкет в честь повстання 1831, який відбувся 1875 р. в Лондоні: „Ряд речей відкрили чтением заурядного заявления К. Маркса и Енгельса о „необходимости независимости Польши“, как одного „из основных камней освобождения европейского пролетариата (. . .)“ („Ист. П.“, ст. 310 — 11).

Націоналістичний випад проти Маркса, оте комплектне нерозуміння „загрянничної політики“ 1-го Інтернаціоналу досить характерні для Драгоманова.

²⁾ Це дуже характерна резолюція. В ній говориться дослівно: „Поляки, які тут зібралися, щоби святкувати роковини їхнього повстання, заявляють, що вони вірно стоять при маніфесті польського національного правительства з 22 січня 1863... Цей маніфест зніс усі привелеї, робив селян вільними власниками землі, проголосив вільність і рівність перед законом усіх мешканців, без усякої різниці. Вони (поляки) твердо переконані, що власне це є єдиний засоб, який дає змогу ставити опір ганебним спробам московського царя розкласти польське суспільство на фрагменти різних клас, релігій та рас“... (VI, 197).

Як бачимо, навіть найлівіші з поляків (Бобчинський був загрянничним секретарем Інтернаціоналу) не вміли тоді ще позбутися історично-польських пересудів...

буття, до рівноправної участі в дієвій боротьбі культурних націй. А з першими починами українського соціалізму — пропадало, розуміється, і те прокляття, яке робило досі українську народну масу сліпим знаряддям царської, чи цісарської реакції.

Вустами Подолинського¹⁾ зголошувала нова, робітничо-селянська Україна — своє право на історично-самостійне існування...

---

¹⁾ На жаль, в нас так мало вісток про цього предтечу українського марксизму. А власне Подолинський був першим українцем, яким зацікавилися Маркс і Енгельс (гл. їх переписку з 1882 р. Briefwechsel, IV, 499 — 502) і першим українським опіробітником теоретичного органу „Die Neue Zeit“, де була поміщена в I річнику його більша праця п. з.: „Menschliche Arbeit und Einheit der Kraft“ (Ст. 413 і д., 449 і д.).

А. ХОМЕНКО

До питання про майбутній темп росту населення України

(За матеріалами демографічного відділу ЦСУ України)

Проблема населення ще дуже довгий час буде одною з центральних проблем так теоретичної політичної економії, як і соціальної та економічної політики. Нинішній перехідний час, що хоча не позбувся ще інерції, яка лишилася від капіталізму, проте вже міцно стоїть на порозі соціалістичної будучини, викликає особливо гостру потребу орієнтуватися в тих обставинах, які найбільше впливають на процес зростання населення, бо плановість нашої господарської діяльності з одного боку, бо самий принцип радянського будівництва — забезпечення оптимальних досягнень для трудящих мас — з другого, конче вимагають гармонійного пристосування темпу розвитку господарства до темпу збільшення людности.

Уже й тепер, коли плануючі органи виробляють так звану „п'ятирічку“ — проєкт розгортання господарства на ближчі п'ять років — „населення“, як певний складовий елемент всієї системи цифр, починає займати що-раз більше місце, а проблема населення набирає що-раз більшої ваги. Тут спочатку питання розв'язується ніби в той спосіб, що проблемі населення не надається самостійного значіння. Умовно, в тому аспекті, що характеризує всю роботу побудування перспективних цифр, „населення“ беруть здебільшого або як робочу силу, як фактор продукції, або як споживача наслідків виробництва. Але поза таким поглядом, що викликається самою технікою будування плану, лишається другий — а в радянських соціалістичних державах і найважливіший бік проблеми — умови життя самої людности, скажімо, для конкретнішого прикладу, соціально-гігієнічна сторона питання.

В даному разі ми звернемося до вивчення тільки першої частини проблеми — спробуємо висвітлити „кількісний“ бік процесу зростання людности на Україні.

Думаємо, що гаразд буде, коли аналізі суто-демографічній, що і є нашою головною метою, дамо місце тільки після деяких зауважень в напрямку, сказати б так, абстрактного цінування обставин та факторів зростання населення.

Як відомо, одним з заперечень проти можливості соціалізму, одним із тих „загальників“, якими оперували буржуазні економісти і соціологи, було твердження, що підвищення матеріального добробуту широких мас людности та звільнення їх од суворой боротьби за існування, повинне мати наслідком таке прискорення зросту населення,

яке на нівель зведе всі досягнення в царині господарства. Ця думка, не один раз спростована (Маркс, Кавтський,¹⁾ Нітті і т. ін.), як теоретично невиправдана і недоведена фактами, пустила все ж таки дуже глибоке коріння. Відгуки тої думки — припущення існування абстрактного закону зростання людности — раз - у - раз зустрічаємо й нині, розуміється, не в тій гострій формулюванні, але з тою ж природою. Наприклад, не раз висловлювано у нас думку про те, що скільки маємо й матимемо надалі поліпшення становища працівників, матимемо й прискорений темп зросту населення. Фактичним обґрунтованим припущенням була посилка на сучасні коефіцієнти приросту населення в радянських республіках, коефіцієнти, і справді, значно вищі за передвоєнні.

Далі ми розглянемо й ці коефіцієнти і питання, чи можна ними користуватися для визначення майбутньої тенденції. А тепер розглянемо твердження в його загальній формулюванні.

Коли нема абстрактного закону населення, — а доводити це після Маркса й Каутського було б тільки ризиком, нічого не додавши до того, що вже вони сказали, — то твердження про прискорений темп зростання населення в радянських республіках треба розглядати тільки в наших конкретних умовах. Ці умови як раз і не дооцінюються — як хочете — сказати коротко, в них не бачать стимулів до затримки зростання людности, в той час, коли, на нашу думку, цих стимулів може й більше, ніж було колись, ще за передвоєнних часів.

Нема сумніву, ми повинні чекати зменшення смертності, бо підвищення рівня матеріального добробуту поруч із розгортанням профілактичної і лікувальної діяльності органів охорони здоров'я не тільки матимуть, але вже й мають своїм наслідком перш за все зменшення смертності.

Радянський селянин працює або в своєму господарстві, або в колективі. Він не знає примусу від поміщика, його роботи і його життя не можуть вже бути здобиччю хижаків і експлуататорів. Роботу радянського робітника охороняють і держава і професійні органи. Безпосередня медична допомога і саносвіта охоплюють що - раз ширші й ширші кола громадянства. Все це яскраві факти сьогодення, про них всі знають, заперечувати їх вплив на зміну смертності не можна. Але зменшення смертності має свою межу. Зрештою, основним чинником, що визначає величину приросту, є інтенсивність народженості. При інших рівних умовах інтенсивність народженості залежить од волі людей мати дітей. Сучасне поширення засобів попередження народжень надає цьому моменту що - раз більшого значіння.

Таким чином, перш, ніж передбачати збільшення приросту, треба довести, що за сучасних соціально - економічних і культурно - побутових умов серед людности панує більше бажання мати дітей, ніж за умов царського, передреволюційного часу. Чи ж можна це довести?

Очевидно, скільки мова мовиться про міське населення, то загально - відомі факти знаходяться в такому противенстві до цього при-

¹⁾ Кавтський написав свою відому роботу що до проблеми населення ще тоді, коли був справжнім марксистом. Одним з останніх російських перекладів вийшов в виданні ДВУ: „Размножение и развитие в природе и обществе“, 1923.

пущення, що воно не потребує дальших спростовань. Але може стосовно до селянства воно має будь-яку силу?

Наше українське селянство більш, ніж хто інший, відчуває всю гостроту аграрного перенаселення. Достойно відчуває, а не тільки свідоме його, бо земельна тіснота і безперспективність та її знищення в ближчій часі — це в житті нашого селянства є основний і найважливіший факт. Припускати, що всупереч цьому українські селяни мають нахил ще швидче розмножуватися, це значить припускати, що вони мають нахил керуватися якимись особливими правилами поведінки, цілком іншими, ніж міська людність. Збільшення нахилу до народження дітей можливо було б і у селянства, як і серед інших соціальних груп, тільки за тої умови, що це не погіршувало б ні становища самих батьків, ні становища уже народжених дітей, при чому остання умова є й найважливіша. Тимчасом кожне розуміє, що значне збільшення малих, непрацездатних членів селянської сім'ї ні до чого, крім погіршення умов існування всіх її членів, привести не може. А наші селяни, особливо молоді селянські сем'ї, на таке погіршення зовсім не згодні. Революція не тільки дала можливість краще задовольняти потреби, вона примусила прокинутися й жити такі потреби, які спали в селянинові передреволюційному. Селяни менше, ніж хто інший, бажає жити „по-людському“, вкладаючи в це розуміння не старий зашкарублий і патріархальний зміст, а справжню причетність до сучасного життя з його різноманітними інтересами, з його, може навіть трохи егоїстичним бажанням обслуговувати ці інтереси як-найкраще. І коли селянство все ще до певної міри лишається інертним, бо, зрештою звичайні батьки на $\frac{3}{4}$ живуть не власним життям, а життям своїх дітей, то хто свідомо, хто напівінстинктивно передбачає ще більший зріст потреб, ще більший розмах інтересів у своїх дітей. Треба одмовляти селянинові в нормальних моральних почуттях, щоб думати, що він цілком легковажно може ставитися до будучини своїх дітей.

Доки виховання дітей засобами суспільства не буде реальним чинником у суспільній організації, доки величезна більшість селянства буде організована в індивідуальні господарства, доти не може знайтися нових стимулів до збільшення народжень.

Розуміється, не всі селянські діти лишатимуться біля праці своїх батьків. Батьки зважують і можливості синові або дочці знайти роботу поза сільським господарством. Але ж хіба не ясно, що навіть при дуже швидкому зрості індустрії, а поруч із нею всього міського життя, зростання потреб українського селянства не йтиме ще швидче? Тай саме збільшення переходу з села до міста повинно зменшити темп зростання людності, бо по містах тільки самі паупери, люмпен-пролетаріят, — що надзвичайно виразно ствердив Кавтський, — тяжать до майже нічим не стриманої плодючості. Треба цілком перетворити сучасне міське життя, перше, ніж сподіватися на збільшення приросту на містах.

Треба усунути всі ті перешкоди, що є тепер, треба цілком перебудувати етику, щоб стримати невпинну тенденцію до обмеження народжень, яка охопила всі шари міської людності. Це й буде зроблено в наслідок зміцнення соціалізму. Але ж і за соціалізму можна собі уявити, будуть моменти, коли прискорення зросту населення не

буде бажане з погляду інтересів соціального колективу, тим самим буде неестетичним мати дітей більш, ніж можна було б їх мати.

Таким чином, ми сподіваємося, що нам не закинуть несправедливості, коли назвемо припущення про збільшення темпу росту населення на Україні (а подібно до неї — і в цілому Союзі) наслідком необережного пристосування до дійсності — наперед виготовленої, та й то сумнівної правдивості, схеми. Досі ми заперечували проти неї на підставі загальної аналізи, абстрактного цінування різних моментів сучасного життя та їх співвідношення.

Більші заперечення виникають у демографа, що орудує точнішим методом, має можливість детальніше ознайомитися з явищем. Розуміється, природний приріст людності, будучи наслідком співвідношення поміж кількістю народжених та померлих, залежить перш за все від складу людності, що до віку та статі. Це ясно, але далеко не всі уявляють собі, яка сила тої залежності, недооцінюють її, порівнюють незрівняльні величини та приходять до непевних, а то й зовсім помилкових висновків.

Візьмімо якийсь виразний приклад. Припустімо, що маємо дві країни, з однаковою кількістю людності, але не з однаковою половою та віковою її структурою:

	I країна		II країна	
		%		%
Загалом кількість людності	10 000	100.0	10 000	100.0
З того: чоловічої статі	4000	40.0	6000	60.0
жіночої статі	6000	60.0	4000	40.0
жінок віком 15 — 49	3000	(50.0)	2000	(50.0)
Розподіл всієї людності				
за віком: молодших від 1 року . .	300	3.0	100	1.0
1 — 59 р. р.	8900	89.0	9300	93.0
60 і б.	800	8.0	600	6.0

Припустімо, що в обох країнах однакові умови так плодючості, як і смертності, цеб-то жінки віку 15 — 49 (їх бо треба брати на увагу, коли говоримо про плодючість) тої і другої країни мають однакове число шансів родити дитину, а всі люди однакового віку мають однакові шанси померти. Ці шанси хай виміряються такими величинами: протягом року з кожної 1000 жінок віку 15 — 49 має родити дитину 160 жінок; з кожної 1000 дітей молодших від 1 року має протягом року померти 150; з кожної 1000 людей віком 1 — 59 р. р. хай помирає 10, — з 1000 старших (60 р. і б.) — хай помирає 80.

Подивімося, до яких це приведе наслідків (для спрощення, не звертаймо уваги на повільну зміну вікової структури й загальної кількості людності, що відбувається протягом року):

	I країна	II країна
Народиться за 1 рік	480	320
Помре: дітей мол.		
від 1 року	45	15
1 — 59 р. р.	89	93
60 р. і б.	64	48
Разом помре	198	156

Оджеж, в першій країні на кожну 1000 населення припадає на рік 48 народжень, 19,8 померлих та 28, 2 приросту; в другій країні народженість становитиме 32, смертність — 15,6, приріст 16,4 на 1000 населення.

На цьому конкретному прикладі ми переконуємося, що так звані загальні коефіцієнти народженості, смертності і приросту (відношення абсолютного числа народжених і померлих до круглого числа людності, звичайно 1000), дають змогу тільки зафіксувати загальний ефект процесів, але ніяк не виміряти їхню силу. Відносно більша кількість жінок у складі населення забезпечує більшу народженість навіть і в умовах однакової плодючості; такий або інший розподіл населення за віком викликає збільшення або зменшення загального числа смертельних випадків навіть в умовах однакової смертності.

Таким чином, перше, ніж говорити про силу, з якою відбуваються явища, про їхню інтенсивність та їхні тенденції, треба вивчити всебічно структуру населення, при чому, певна річ, не тільки з біологічного, але й з соціального погляду, треба знайти точні показники, досконалі коефіцієнти і аж тоді звертатися до порівнянь сучасного і минулого та до побудування гіпотези на майбутній час.

З імперіялістичною та горожанською війнами, з революцією та її величезними наслідками зайшло так багато змін, що користування грубими обчисленнями, загальними грубими показниками для вивчення явищ може довести дослідувача до невинуватених та непоправних помилок.

Справді, чи можемо ми, спостерігаючи, що нинішній загальний коефіцієнт народжень більший за передвоєнний, стверджувати, що населення має нахил до збільшення кількості дітей? Так само, коли відзначаємо нижчі загальні коефіцієнти смертності категорично говорити про колосальні досягнення в царині боротьби з смертністю?

Наведені приклади доводять, які небезпечні були б такі висновки. Вивчаймо ж у перше нашу дійсність, уживаючи кращих методів, а тоді вже робитимемо висновки.

Вік людини є найстисліша й найвиразніша її характеристика. Віковий склад людності подібно до цього є найстисліша й найвиразніша характеристика її життєвих ресурсів. Обминаючи деталі, утворюючи групи найважливіші з зазначеного погляду, порівнаймо віковий склад сучасної¹⁾ (1924 р.) людності України з тим, який вона мала 30 років тому, під час першого вселюдного перепису (9/II 1897 р.).

На 10000 людності припадає людей, що мають вік, як показано:

Вік	1924 р.	1897 р.
0 — 4	1383	1604
5 — 9	1124	1338
10 — 14	1410	1155
15 — 49	4883	3569
50 — 54	308	325
55 і б.	892	1009
разом.	10000	10000

¹⁾ Відомості про віковий склад людності за переписами 1926 року нині розробляються й мають бути опубліковані аж в-осени. Числа, якими користуються в цьому разі, є вибіркові дані 1924 року, остаточно опрацьовані Ю. О. Корчаком-Чепурковським.

Досить уважно роздивитися на наведену табличку, щоб побачити які саме різниці поміж віковим розподілом людности обох дат мають найбільше значіння. Характерна риса вікової структури кінця минулого сторіччя є та, що кожна молодша група численіша за сусідню старшу (це стосується й до інтервалу 15 — 49, який збито у нас з декількох п'ятирічних груп). Легко зрозуміти, чому це так було: певна річ тому, що ввесь час відбувався невинний зріст населення ввесь час, майже, без винятків, було таке становище, коли кожного даного року родилося дітей більше, ніж народилося їх попереднього року.

Характерна особливість розподілу людности за віком у 1924 році — це порушення нормальних співвідношень поміж молодшими та старшими групами: група 5 — 9-літніх значно менша за наступну — 10 — 14-літніх, замість того, щоб бути більшою. Згадаймо, що діти цього віку (5 — 9) походять з контингентів тих, хто народився під час імперіялістичної війни. Раптове зменшення народжености, спричинене війнами, мало наслідком таку деформацію кривої розподілу за віком.

Вона довго ще відчуватиметься в житті соціального колективу, аж доти, доки діти стануть старими і поки вся група вимре. Але в різні періоди нашого майбутнього деформація матиме різні наслідки. Поки що вона має навіть свій позитивний бік: менша та кількість людности, що про неї треба клопотатися, що живе цілком коштами працівників. Проте негативних наслідків можна предбачати більше. Наприклад, через яких 8 — 10 років до війська не можна буде закликати стільки молоді, скільки закликається тепер. Далі надійдуть пори, коли відчуватимемо недостачу робочої сили та переобтяженість працівників годованцями — при інших, рівних з сучасними умовах, певна річ, бо розвиток господарства може й зліквідує наслідки демографічних зламів.

Так само повинна зменшитися на якийсь час і інтенсивність народжень, бо менше буде жінок того віку, коли можуть вони бути матерями. Тим самим матимемо затримку в рості населення, яка почасти знівелює наслідки недостачи робочої сили.

Разом із тим ясно, що поволі вікова структура населення „унормалиться“. Темп репродукції, більший чи менший, може скоротити або навпаки збільшити період часу, потрібного для цього унормалення.

Як уже зауважено, вивчення вікової структури дає змогу уточнити всі обчислення та удосконалити порівняння.

Зараз побачимо, чого варті насправжки сучасні високі коефіцієнти народжености.

Коли обчислити, скільки в 1924 році припадає народжених пересічно на 1000 жінок віку 15 — 49, то виявиться, що не більше 163 (точніш 162,9). Припустімо, що така сама плодючість була і в 1897 році. Тоді на Україні жінок 15 — 49 літ було всього 5101 тисяча. При нинішнім коефіцієнті плодючости мало б у 1897 році народитися 832 тисячі дітей, а загальний коефіцієнт народжень (на 1000 людности, якої тоді було 21375 тисяч) становив би 38,9. Навсправжки ж народжених у 1897 році було 1074 тисячі, цеб-то на 242 тисячі більше; а загальний коефіцієнт виносив 50,3 (якщо брати до цифри населення на початок у року). Виходить, що при однаковісній плодючості жінок нинішній розподіл людности за статтю та віком при-

водить до збільшення коефіцієнту народжень, а вікова й полова структура 1897 року — до його зменшення.

Ріжниця виміряється відношенням $50.3 : 38.9 = 1.292$. Отжеж, перш ніж порівнювати нинішні коефіцієнти народжень з передвоєнними з метою визначити не самий тільки ефект від множення людности, але потенціяльну її енергію, треба відповідний передвоєнний коефіцієнт збільшити на $29,2\%$, або навпаки, сучасні коефіцієнти відповідним способом зменшити. Зробімо тепер порівняння двох рядів коефіцієнтів — безпосередньо-обчислених (на 1000 населення), та виправлених.

Перший ряд коефіцієнтів буде виміряти безпосередній ефект народжености, другий — внутрішню силу явища, потенціяльну енергію, яка виявляється через народження, у співставленні з тим, що було в 1913 році:

Р о к и	1913	1924	1925	1926
I ряд	41.7	41.8	41.4	40.2
II ряд	41.7	32.4	32.1	31.1

В цих самих обчисленнях ми виходили з пересічної плодючости жінок, не вважаючи на ріжницю віку. Тим часом, розуміється, не можемо ставити поруч молоду й стару жінку, коли маємо на увазі вияснити плодючість. Вікова структура самого жіноцтва вже сама по собі наперед визначає інтенсивність загальної плодючости жінок. Виявляється, що й з цього погляду сучасний віковий розподіл жіноцтва сприятливіший для високої інтенсивности людности, ніж той, що був давніше, хоча й дуже незначно, бо запроваджує ріжницю тільки трохи більшу за 1% .

В кожному разі доводиться констатувати, що потенціяльна енергія до розмноження в сучасному населенні значно нижча за передвоєнну, і коли ми нині маємо високий рівень загальної народжености, то тільки наслідком сприятливого для цього розподілу людности за статтю та віком — наслідком розмірно великої кількості жінок та переваги серед них тих вікових груп, що дають найбільшу плодючість. А як дальша еволюція вікової структури має поволі наближатися до відновлення стосунків передвоєнних часів, сприятливі чинники зникатимуть, загальний ефект буде зменшувати інтенсивність народжень (на 1000 людности) — перший і головніший фактор зростання — падатиме. Темп зросту населення має затримуватися.

Затримка темпу зростання населення, повільне його зменшення станеться ще й тому, що вирівнювання деформованої вікової структури має спричинити збільшення загальної кількості смертей. Про це ми вже говорили раніш, але розгляньмо це тепер уважніше. Для того наведемо детальніший нинішній (1924 р.) розподіл людности за віком:

На 10.000 населення припадає людей зазначеного віку:

Молодших від 1 року	386	10 — 14 років	1410	50 — 54 років	— 308
1 "	260	15 — 19 "	1164	55 — 59 "	— 273
2 "	251	20 — 24 "	914	60 — 64 "	— 236
3 "	241	25 — 29 "	814	65 — 69 "	— 169
4 "	245	30 — 34 "	520	70 — 74 "	— 107
Разом 0 — 4 "	1383	35 — 39 "	542	75 — 79 "	— 57
5 — 9 "	1124	40 — 44 "	459	80 і б.	50
		45 — 49 "	370		

Як відомо, люди різної пори життя мають неоднакову небезпеку померти: найбільша небезпека загрожує наймолодшим дітям (смертність немовлят до 1-го року виносилася у нас нещодавно до 170 на 1000, тепер близько 150 на 1000). Далі смертність значно зменшується і тримається більш-менш однакового рівня до 30-го року життя людини. По 30 роках смертність починає зростати вже досить швидко-більшає що-року, найбільша ж буває у найстаріших людей, і найменша смертність буває в групі 10-19-літніх. В наведеній таблиці курсивом набрані ті групи, де смертність вища за пересічну для всього населення, відповідно до нової таблиці смертності людності України, уложеної співробітником ЦСУ України тов. Корчаком - Чепурківським.

Як бачимо в теперішньому населенні України вікові групи 10—14-літніх та 15—19-літніх значно численніші за всі інші виключаючи тільки групу дитячу—до 4-х років включно. Тепер на першу з зазначених груп припадає 14,1% всієї людності, на другу—11,6%, а в 1897 році відповідні числа дорівнювали 11,6% та 10,3%. Разом на групу з найменшою смертністю тепер припадає 25,7% населення, а колись припадало тільки 21,9%, себ-то мало не на 4% менше. Відносна чисельність обох цих груп пояснюється тим, що вони належать до контингентів народжених ще за військових часів, контингентів, які за війни і революції знаходилися в порівнюючі сприятливому становищі—тоді це була дітвора, якої війна безпосередньо не зачіпала.

Легко зрозуміти, що кожний дальший рік, пересуваючи 19-літніх до групи 20-літніх, 18-літніх до групи 19-літніх, себ-то пересуваючи помалу всю молодь з умов найменшої смертності до умов що-раз більшої і більшої смертності, повинен сприяти зростанню загального числа померлих. Поруч із тим „деформована“, зменшена група 5—9-літніх, заступаючи місця своїх старших сусідів, але в зменшеному числі, не матиме змоги дати представників найменшої смертності стільки, скільки їх було раніш. Таким чином, вже ближчими часами утвориться становище, коли контингенти з найменшою смертністю будуть репрезентовані зменшеними відсотками і, навпаки, розмірно зростатимуть контингенти в більшою смертністю. Загальне число смертей зростатиме, зростатиме і загальний коефіцієнт смертності. З другого ж краю буде відламуватися частина можливого природного приросту. Темп зростання населення спиватиметься.

Побоюємося, що читачеві вже досить обчислень і зауважень, що мають переважно спеціально-демографічний характер.

Тому, не забуваючи, що в питаннях життя і смерті основою є біологічні властивості того середовища, яке вивчаємо, звернімося до дослідження соціальних чинників, які міцно впливають на основні біологічні фактори, діють у загальних ними визначених рямцях, але з дуже великою амплітудою коливань. Окремі соціальні класи мають відмінну народженість і смертність. Таким чином, будуючи гіпотезу про майбутній зріст населення, ми мусимо взяти на увагу ті зміни, що повинні статися в соціальній диференціації людності.

В той час, коли феодалська аристократія і сучасні буржуазні „верхи“ вироджувались і вироджуються через недостачу народжень—

шляхетні пані та вибагливі мільйонерші мало клопочуться про нащадків — індустрійний пролетаріят та збідніле селянство терпіли від смертності. Індивідуальна власність на землю примушує селянина обмежувати народженість. Жорстокість боротьби за існування примушує бути обережною ту частину робітництва, яка вже досягла більш-менш достатнього матеріального добробуту. Капіталізм, що потребує додаткової армії праці, резерву безробітних, сам собі готує яму, обмежуючи запаси робочої сили країни. Знівелювання гострих різниць в соціальному становищі окремих клас повинно було б нівелювати і різниці в інтенсивності розмноження, негативні моменти повинні були б зникати, позитивні чинники набирати переваги. Жовтнева революція, давши землю селянству, зміцнивши становище індустріального та службового пролетаріату, дає певну гарантію в тому, що властиві Західній Європі тенденції, які і у нас за старого часу почали були набирати що-раз більшої сили, до певної міри знесилилися. Коли б розвиток народнього господарства набрав дуже жвавого темпу, поширення оптимістичних настроїв, розкриття перспектив на майбутнє, можливо що-раз міцніше впливало б на припинення інерції спадщини капіталістичної доби. Проте, швидкі соціальні міграції, без яких неможливий прискорений розвиток господарства, — пересунення коротким часом великих мас людности з одних галузів праці до других, відривання цієї людности від звичайних форм життя і від своїх домівок, пристосовання їх до нового оточення та до нових ідей — все це, порушуючи рівновагу і сталість стосунків, певний час не може не йти в супроводі з обмеженням самих можливостей до семейного життя. Становище зміниться аж тоді, коли втягнене до міст селянство цілком до них пристосується, перетвориться на постійну міську масу, остаточно „осяде“ в містах. Самий же момент найбільш напруженого переселення до міст неминуче негативно відіб'ється і на смертності, бо селянство має менший імунітет до низки хороб, які властиві, головним чином, міському життю, як скажімо, туберкульоз, що найменше загрожує давньому міському населенню, бо воно вже встигло до нього пристосуватися.

Загалом кажучи, хоча в самих принципах усупільненого господарства й соціалістичних суспільних відносин є всі головні моменти, що сприяють бадьорому ставленню до життя, а тим самим і нормальному, може навіть прискореному темпу зростання населення, переходова доба значно обмежує чинність цих моментів.

Деякі відомості, що ілюструють побут сучасного українського міста, являють собою доводи на користь правдивості наших міркувань.

Відзначимо перш за все, що різні наші міста та села створюють своєрідну ієрархію, що до показчиків природнього руху населення. Міста найбільш сучасні, великі осередки скупчення людности, яскраво одрізняються від усіх інших селищ малою плодючістю населення, малим порівнюючи природнім приростом та невисокою смертністю. Міста типу значніших округових центрів, як наприклад, Полтава, Кременчук, Вінниця і т. інш., ідуть поза великими містами. Далі маємо дрібніші міста, основну масу колишніх повітових міст. Нарешті, найбільш наближаючись загальним характером процесу

репродукції до сел, на границях поміж містом та селом розташовуються найдрібніші міста типу т. з. „містечок“. Ось які коефіцієнти спостерігалися в 1924 та 1925 р. р. в різних містах України, якщо згрупувати їх відповідно до кількості населення:

На 1000 населення пересічно на рік припадало:

В містах з населенням	Народжених		Померлих		Природного приросту	
	1924	1925	1924	1925	1924	1925
більшим — 100 т.	28.9	28.0	13.1	12.5	15.8	15.5
50 — 100 „	31.1	30.3	14.5	13.1	16.6	17.2
20 — 50 „	37.2	36.5	16.4	15.7	20.8	20.8
менш від 20 тис.	39.3	37.3	17.4	16.0	21.9	21.3
Пересічно по всіх містах	32.4	31.5	14.6	13.8	17.8	17.7

Цими даними не охоплене все міське населення, бо значна частина дрібних міст подається нашими статистичними відомостями разом із селами. Але коли б можна було виділити ці міста, нема сумніву, ми знайшли б ще більше наближення до сел. Отже, як бачимо, що більш урбанізоване населення, то менші показники народжень, смертності і природного приросту. Навпаки, що більше сільсько-господарських елементів в економіці міста, що більше селянських елементів в соціальному складі міської людності, то жвавіше, на височині більших показників, відбуваються процеси репродукції. Підкреслимо, що в усіх без винятку випадках в 1925 році спостерігаємо менші, проти 1924 року, коефіцієнти народженості й смертності, здебільшого ж (і пересічно) нижчий і коефіцієнт приросту. Явище це має таку сталість, з такою послідовністю виявляється в кожній групі міст, що не вважаючи на невелику непряжність періоду, ми мимоволі схиляємося припустити, що існує в даному разі цілком певна й виразна тенденція. Неповні поки що відомості за 1926 рік знов таки стверджують її існування:

На 1000 населення, з розрахунку на рік, припадало в 1926 році:

В містах з населенням:	Народжених		Померлих		Природного приросту	
	I кв.	II кв.	I кв.	II кв.	I кв.	II кв.
більшим 100 т.	26.8	25.3	12.5	12.3	14.3	13.0
20 — 100 „	33.5	30.2	13.5	13.9	20.0	16.3
меншим від 20 т.	25.0	31.4	14.3	14.3	20.7	17.1
Пересічно по всіх містах	31.0	28.4	13.2	13.3	17.8	15.1

При затриманому, порівнюючи з селами, темпі репродукції, міське життя відзначається швидким темпом зміни семейного стану людності, порівнюючою несталістю шлюбних зв'язків. В містах ми спостерігаємо так вищу шлюбність, як і інтенсивнішу розлучність, при чому показники знов таки розташовуються в порядкуві, ана-

логічному до того, що тільки розглядали, цеб-то подібніші до сел міста мають і найближчі до сільських показники:

На 1000 населення, в розрахунку на рік, припадало:

	Ш л ю б і в				Р о з л у к			
	1924	1925	1926		1924	1925	1926	
В містах з населенням:	1924	1925	I	II	1924	1925	I	II
Понад 100 тис.	16.6	15.8	15.5	13.6	3.42	3.90	4.24	4.41
„ 50 — 100 „	14.3	13.1	14.1	11.4	3.06	3.14	3.43	3.36
„ 20 — 50 „	14.9	13.9			2.62	3.05		
меншим від 20 тис.	16.7	12.3	12.7	9.2	2.60	2.87	2.49	2.67
По всіх містах	15.7	14.6	14.4	11.9	3.06	3.46	3.58	3.66
По всій Україні разом	11.4	10.4	19.6	9.6	1.47	1.72	2.28	1.87

Маємо, значить, таке протиріччя: не вважаючи на найвищу в країні шлюбність великі міста, осередки індустрії і огнища сучасного життя характеризуються найслабшим темпом репродукції. В них же зауважаємо й найінтенсивнішу розлучність, при чому в той час, як шлюбність, і народженість спадають, розлучність зростає (явище, яке, що-правда, властиве всій Україні).

Нашу будучину ми не можемо уявляти собі інакше, як повільне перетворення села на місто, як індустріалізацію і урбанізацію, як дальший зріст потреб, їх удосконалення і розвиток, як дальше розкріпачення жінки.

Тенденції, які виявляються в сучасному, характеризуватимуть і майбутній час.

Темп зростання населення не може не затримуватися.

Щоб дати якимсь певне накреслення майбутніх явищ і подій, демографічній статистиці доводиться будувати гіпотези за тим саме принципом, що його взагалі додержують економісти та соціологи, розробляючи аналогічні проблеми: відшукавши закономірність у динаміці явищ, знаходять формулу, що найстисліше й найближче відповідає цій закономірності. Статистика, оперуючи величинами, має можливість будувати такі формули, користуючися з математики. Правдивість окремих формул і цілої гіпотези перевіряється через порівняння тих величин, які матимемо за гіпотезою, з тими, які дає сама реальна дійсність.

В своїй гіпотезі про можливий зріст населення України ми йшли тим самим шляхом.

Спочатку ми взяли 20 передвоєнних років — добу, коли економіка й суспільне життя України розвивалися в рамках виразного промислового капіталізму — і простежили, який характер мав темп репродукції населення. Виявилось, що конкретні коефіцієнти інтенсивності народжень, смертності та природного приросту для окремих років можна, зберігаючи можливо точно напрямок їх еволюції, замінити іншими коефіцієнтами, при чому такими, що з них кожний попередній на ту саму певну величину більший за наступний. Обчислюючи коефіцієнти на 1000 населення, мали ми постійну різницю поміж сусідніми коефіцієнтами народжень, рівну 0.46; різниця поміж коефіцієнтами смертності дорівнювала 0.30, таким чином різниця поміж коефіцієнтами природного приросту виносила 0.16. Значить, темп

репродукції українського населення відзначався постійним спадом в 0.16 на 1000 населення на рік.

Як ілюстрацію, наведемо стислий витяг із наших обчислень, проставляючи на першому місці (за літерою а) емпіричний конкретний коефіцієнт, і поруч з ним (за літерою в) гіпотетичний:

На 1000 населення пересічно на рік припадало:

Рік	Народжень		Померлих		Природного приросту	
	а	в	а	в	а	в
1895	49.3	49.8	32.6	29.2	16.7	20.6
1900	48.4	47.5	26.5	27.7	21.9	19.8
1905	42.8	45.2	28.0	26.2	14.8	19.0
1910	42.8	42.9	30.2	24.7	12.6	18.2
1915	—	40.6	—	23.2	—	17.4

Зважити сучасну тенденцію дуже важко, бо період наших спостережень занадто короткий: досить точні відомості маємо тільки за 1924, 1925 та 1926 р.р., при чому за останній рік ще не остаточні.

Але ця тенденція відзначається ще більшим спадом народженості і природного приросту. Таким чином десь, не дуже далеко, сучасні коефіцієнти наблизяться до гіпотетичних, обчислених за тенденцією довійськового часу. Наші підрахунки показують, що „зустріч“ цих коефіцієнтів відбудеться 1932 року. Надалі ми припускаємо чинність передвоєнної тенденції, але, певна річ, що далі ітимуть наші передбачення, то більші розходження з конкретною дійсністю для окремих років або ряду літ можуть вони дати. Ось наслідки наших обчислень:

Населення за природним приростом та коефіцієнти природного приросту.¹⁾

Рік	Населення України в тисячах			Коефіцієнти приросту на (1000 пересічного населення)		
	Все	Сільське	Міське	По Укра- їні	По мі- стах	По селах
1927	29.100	23.812	5.288	18.3	16.7	18.6
1928	29.636	24.259	5.377	17.5	15.9	17.8
1929	30.158	24.695	5.463	16.7	15.1	17.0
1930	30.666	25.119	5.547	16.0	14.4	16.3
1931	31.159	25.532	5.627	15.2	13.7	15.6
1932	31.636	—	—	14.7	—	—
1940	35.428	—	—	13.4	—	—

Як бачить читач, ми не відважуємося взяти на увагу характер майбутнього обміну населення поміж містом і селом, бо в даному разі майже все залежить від розвитку господарства. Так само не обчислюємо ми й можливих переселень за межі України. Наша гіпотеза від більшості тих, що були збудовані останнього часу для всього Союзу, або окремих республік, відрізняється перш за все тим, що передбачає повільне зменшення темпу зростання населення для ближчих уже років. Ми вважаємо її за математично виправдану.

¹⁾ Ці обчислення трохи різняться від поданих нами раніш (див. „Червоний Шлях“ ч. 2), бо використано точніші відомості перепису і зважено сучасні тенденції зросту.

Абстрактна аналіза давніших і сучасних тенденцій еволюції населення України стверджує те саме, що виходить за математику.

Нам ще хочеться підкреслити, що в цій гіпотезі жодного місця немає для песимізму. Соціалістичне суспільство зовсім не зацікавлене в тому, щоб темп репродукції людності неодмінно тримався високих рівнів. Оздоровлення соціального колективу, фізичне й моральне відродження широких мас — ось ті критерії, за якими треба буде цінувати й наслідки репродукції. Питання йде головним чином не за кількість, а за якість.

А коли так, то трохи затриманий темп зростання населення в період особливо напруженого господарського будівництва можна тільки витати, бо він полегшує завдання накопичення, бо він прискорює піднесення господарства.

В. ДЕНИСЕНКО

Харківська група партії „Народньої Волі“ 1885—1887 років

На сорокалітні роковини пам'яті зіблх

ПЕРЕДМОВА

В „Воспоминаниях народовольца восьмидесятих годов“: „Революционный Харьков в 1882-85 г. г.“ і „Из истории революционного движения 1885-87 годов“, професора А. Н. Макаревського, а також у спогадах під заголовком „В Харьковских революционных кружках 1882-89 г.г.“ робітника І. Д. Веденьєва згадується за деяких товаришів, що належали до одної з останніх значніших організацій партії „Народньої Волі“ в м. Харкові¹⁾.

Революційна робота цієї групи була зв'язана з роботою невеличких в той час груп, гуртків і окремих робітників Півдня й Півночі і протягом свого порівнюючи короткого існування, — в період з 1885-го по липень 1887 року — ця група перевела, як на той час, помітну революційну роботу в м. Харкові поміж шкільною молоддю, а також серед тих гуртків робітників, про які докладніше переказують у своїх спогадах т.т. І. Д. Веденьєв і А. Н. Макаревський.

Проте, ні про робітників ні про діяльність цієї Харківської групи „Н. Вол.“ в революційній літературі щей досі нема ні звітів, ні спогадів, принаймні, я таких не знаю.

Наша група, як революційна організація, що діяла самостійно, зорганізувалася за допомогою Василя Петровича Бражнікова, що закінчував юридичний факультет Харківського університету. Самою групою він не керував — його роля на початку обмежувалася тільки тим, що він познайомив нас трьох харків'ян з гуртком „Минчуків“ (студентів 2-го й 3-го курсу університету — що товаришували ще за часів перебування в Минській гімназії).

Нас — харків'ян єдвало 2-3 річне приятелювання, а земляки з Минську товаришували не тільки за часів університетської науки, але ще й в гімназії.

Всі ми пережили кілька разів викриття революційних організацій, народницьких, як наприклад, викриття друкарні, робітників якої т.т. Манучарова, Йордана, Ослопова було заарештовано з виказу провокатора робітника Шкряби, забитого Антоновим. Макаренко втік і кілька днів переховувався в мене.

¹⁾ Див. Летопись Революции, журнал Всеукр. Истпарта № 5, 23 р. и № 2 (7) 24 р.

Незабаром викрили бойову організацію „Нар. Волі“ т. т. Антонова (шлісельбуржця) і Лисянського повішаного в Харкові); у цій же справі було заарештовано Л. М. Макаревського, що нині професорує в Витебському Ветеринарному Інституті.

Наша група сконструювалася, порівняно, за сприятливих умов: „дегавщини“, провокації й зрадництва серед нас не могло бути, а проте й ця група працювала всього близько півтора року і ліквідована була харківськими жандармами частинами — в березні, квітні й травні 1887 року, а остаточно знищена в липні того ж таки року після арешту т. т. Мейснера, Хроновського і Римашевського.

До нашої групи спочатку увійшли харків'яни: М. В. Гельрот (за тих часів прізвище Гельруд (на прозвання „Спиноза“) І. І. Мейснер (на прозвання „Ванько“) і я (на прозвання „Василь“). Ми з Гельротом були студенти Харків. Ветер. Інституту, а Мейснер скінчив тільки 6 клас Харків. реальн. школи.

З компанії „Мивчуків“ до групи ввійшли: М. А. Уфлянд, С. М. Ратин — студенти медики (прозвання першого „Плямочка“, другого „Якобинець“ або „Робесп'єр“) і Хр. Г. Томашевський — студент юрист (прозвання не пам'ятаю).

Наприкінці 1886 р. або на початку 1887 р. до групи ввійшов С. Ф. Хроновський, студент-медик.

Близькими до нашої групи були такі товариші: М. К. Фрейд, студент медик, що вчився й жив разом з Уфляндром, Г. Е. Шур студент медик, в помешканні якого на розі Миколаївської площі і колишньої Московської вул. улаштовані були: склад нелегальної літератури, пашпортний стіл і гектограф, а згодом переховувалися частини друкарні й виготовані до друку рукописи; М. В. Григор'єв — урядовець, в приміщенні якого на Пісках хоронилася досить значна напівлегальна бібліотека, складена, головню, з книжок, заборонених і вилучених зі всіх публичних книгозбірень, як видання ненадійні.

Ці три особи не були членами Харківської групи „Нар. Волі“. Кватирі Шури й Григор'єва вважалися за конспіративні, відвідувати їх дозволялося 2-3 особам з групи і тільки за особливою вимогою дозволено було т. Григор'єву працювати з гуртком робітників; що до Шура, то він абсолютно не повинен був брати участі ні в жодних практичних справах і мусив жити відлюдно; Фрейд був щирий приятель т. Уфлянда і як співжилець знав багато.

Проте, під час арешту в травні 1887 р. всі три особи були обвинувачені в належності їх до партії „Народ. Волі“, і хоч згодом жандарі докладно визначили дійсних членів групи, але всі троє були значно покарані: Шуру заслали на шість років до Якутчини і забито в Якутську під час першої Якутської бійні в березні 1889 року; Фрейда заслали на три роки до Архангельської губ.; відбувши заслання, він емігрував до Північної Америки, де вивчився на лікаря і натуралізувався; Григор'єва адміністративно заслали на 4 роки до Західного Сибіру.

Харківська група, що виступала й працювала під прапором партії „Народ. Волі“, прийняла цілком програму цієї партії, але мала в своїх лавах теоретиків „марксистів“ (Гельрот, Томашевський й інш.) і ще тоді, будиши інтелігентською організацією, шукала підпори

в робітничих організаціях (див. спогади робітника І. Д. Веденьєва), звертаючи увагу і на інтелігентські, головню, студенські сфери.

Сама наша організація була в ті часи на грюниці ліквідації народовольчества й народження російського марксизму, а в дальшому російських соціал-демократичних гуртків.

Відсутність в революційній і післяреволюційній літературі навіть у виданнях Всеукраїнського Істпарту, цеб-то в „Летописи Революции“ за перші роки цього журналу, матеріалів мемуарного характеру за Харківську групу пояснюється тим, що тут у Харкові нема колишніх робітників цієї групи за винятком Денисенка. Це одна причина. За другу треба вважати те, що архівні матеріали колишнього Харк. Губ. Жанд. Управління за період 80-х років майже не заховалися, нема протоколів і документів дізнань жандармів, які знищили всі діла жандарського архіву, що охоплюють період майже в 20 років — цеб-то до 1900 року.

В ділах, що потрапили до Архіву Революції м. Харкова, залишилися тільки незначні канцелярські папірці й списки осіб, що притягалися до дізнання. Писати спогади про події, що відбувалися 40 років тому, з одної тільки, хоча б і твердої пам'яті — річ небезпечна¹⁾.

Ось чому я спочатку і не гадав дати докладний звіт всієї роботи, взаємин і діяльності Харківської групи 1885-87 р., а хотів порушити ці питання остільки, оскільки це було б потрібне для висвітлення процесу т. т. П. П. Мейснера, Хроновського й Римашевського, яких судили в Харківському військово-окружнім суді 17—19 липня (ст. стил.) 1887 року.

Тепер знайдено документи, що стверджують наведені від мене факти, в фондах Архіву Революції (Харк. Істпарту) і в тих ділах Київського Архіву Революції, які мені вдалося розшукати в м. Києві. Ці два діла: 1) Харківського військово-окружного суду процес т. т. Мейснера, Хроновського і Римашевського і 2) канцелярська переписка військового прокурора того ж таки суду з приводу тієї ж справи.

В цих ділах виявилися цікаві документи: протоколи і дізнання жандарів і тов. прокурора Харківської судової палати, за якими можливо з'ясувати не тільки міру участі кожного з підсудних, але жандарми висвітлюють також і діяльність нашої групи, визначають участь кожного з нас, дати арештів і т. інш. Крім того, останніми часами в тім же архіві знайдена моя особиста справа й поміж паперів, що стосуються до мене, виявилася переписка з Департаментом Поліції з докладним зазначенням, на які терміни заслання в далекі й близькі місцевості Сибіру заслано адміністративно всіх членів нашої організації на підставі „височайшого повелення“, що ухвалювало постанову трьох міністрів.

От чому я вважаю потрібним в сорокові роковини, так би мовити, смерті народовольства в Харькові і на півдні взагалі, докладніше

¹⁾ Приклад такого невдалого виступу „по пам'яті“ маємо в спогадах тов. Перазича про Харк. гурток робітників; вони з'явилися на арені революційного Харкова після нашої діяльності в ту ж добу. У спогадах Перазича оповідається епізод з тюремного життя робітників, що сиділи разом з Перазичем і цей епізод боляче, несправедливо й неприємно вразив одного із старих робітників — діячів того часу, а про те самий опублікований епізод, як виявилось, був фантазія т. Перазіна. (Див. лист лікаря Д. Д. Бекарюкова, уміщений в „Летописи Революції“ за 1923 р. № 5).

оповісти про діяльність харківської групи 1885-87 р. р., тому що виявилася цілковита можливість установити багато чого не тільки з пам'яті, але й перевірити особисті спогади й спогади товаришів документальними, офіційними архівними даними. Я думаю, що це неодмінно потрібне ще й тому, що цей період слабо висвітлений досі в історичній літературі особливо що до південних груп народовольців. Таке докладніше розповідання потрібне ще й тому, що цей період часу — кінець 80-х р. р. і початок 90-х р. р. є важливий історичний момент, коли ми „молоді народовольці“, поривалися відживити ідеї й продовжувати боротьбу за програмою Виконавчого Комітету старої партії „Нар. Воли“, але розуміючи потребу крім інтелігентських сфер спиратися й на робітничі організації, ми, як і петербурзька група 1887 року (П. Шевирьова, А. Ульянова (брата Леніна), П. Андреюшкіна, В. Генералова, В. Осипанова й інш., засуджених на смерть і повішаних за замах на життя Олександра III 1-го березня 1887 р.) musiли передивитися стару програму й виробити нову для наших робітничих організацій, так само, як А. І. Ульянов у Петербурзі склав „Програму терористической фракції партии „Нар. Воля“¹⁾.

Безпосередньо за нами, найближчими роками на історичну сцену виступали вже спершу теоретики марксистів, а потім в 90-х р. російська соціал-демократія, що зростала разом із робітничою класою.

Не можна не погодитися з багатьма твердженнями, відзначеними в передмові до стенографічного звіту процесу 1-го березня 1887 р., які характеризують думки й настрої тодішньої молоді (а в тім і харківської), що виробляла програми і на той же час стояла на роздоріжжі, що зазначав Плеханів у листі до Лаврова ще в 1884 році.

Вважаючи роботу поміж селянством за тодішніх поліцейських умов справою безнадійною, ми в наших програмах і діяльності зовсім не трактували питання про аграрний терор; до фабричного терору ми теж дуже близько ні теоретично ні практично не підходили, бо в той час робота серед робітників обмежувалася невеличкими гуртками, отже, практичних питань про фабричний терор не висувалося.

Основні ідеї марксизму були знайомі майже всім членам групи і навіть окремим підлеглим членам гуртків інтелігенції, бо в цей час велика газета „Русские Ведомости“ (згодом офіційний орган кадетської партії) і статті Йолоса з Німеччини давали можливість слідкувати за теоретичною й практичною боротьбою в германському Рейхстагові соціал-демократів; але марксистських гуртків у Харкові тоді ще не було. Вивчення ж марксизму обмежувалося ознайомленням з „Маніфестом“ і вивченням 1-го тому „Капіталу“ Маркса.

І. ОДНА З ОСТАННІХ СТОРІНОК ІСТОРІЇ ПАРТІЇ „НАРОДНОЇ ВОЛІ“

Я вже згадував, що майже цілковите знищення жандарями дізнань і діл Харк. Губ. Жан. Управл. за 80-90 роки позбавляє можливості в точних датах, хронологічно встановити в певному порядку й уявити історичну картину останніх, так би мовити, передсмертних

¹⁾ Дознание том II-й л. 283; см. стр. 373 „1-е Марта 1887 г.“ изд. „Моск. Рабочий“ 1927 год.

етапов партії „Народньої Волі“, що кончала на півдні наприкінці 80-х років; не можна й сповна відбити той час, коли на півдні, головню в Харкові, з історичної сцени остаточно сходила ця партія, по якій в 90-х роках з'явилися організації російської соціал-демократичної партії.

Як я вже сказав, т. В. Бражникову — учасникові Катеринославського з'їзду 1884 р. — належала ініціатива утворення Харківської групи, але почасти з конспіративних міркувань, а почасти, може, і з міркувань іншого порядку — небажання відігравати ролю генерала - керownika, — т. Бражників майже не відвідував наших зборів.

Це не завадило йому подавати безпосередньо або через кого небудь з нас на обговорення групи те або інше завдання і ставити або всій групі, або частині її, або окремим особам завдання й пропозиції практичного характеру.

Скільки я пам'ятаю, об'єднання нас, харків'ян, із „Минчуками“, цеб-то остаточно створення партійної групи, відбулося взимку 1885 - 86 р. р.

Тоді в нас, харків'ян, були вже знайомства з тими робітничими гуртками, за які згадує т. Макаревський і так докладно говорить тов. Веденьєв, що був учасником, а почасти, й керownikом робітничих організацій і гуртків, які утворилися ще до виступу нашої організації.

Ці робітничі гуртки тоді не мали сталої, ясно визначеної програми; з найзначнішими представниками їх спочатку зайшов у стосунки т. Мейсвер, а далі постійно вчив їх і вивчав з ними короткий (за Іванюковим) курс політичної економії т. Гельрот (Гельруд).

Коли про ці заняття дізналася група, було вирішено запропонувати „старим“ робітникам прийняти програму „Народньої Волі“. Але „старі“ робітники — недавно ще послідовники чистих „народників“, ще не відійшли від народницьких традицій; дехто негативно ставився до терору, а крім того, в них були надто близькі, дружні, особисті та ідейні звязки з кількома теоретиками народниками, що залишилися після розгрому народницької організації й викриття друкарні, де робили Іордан, Манучарів, Заболуєв, Ослопів, Макаренко й інш., а також і забитий Антоновим зрадник — робітник Шкряба.

Почуваючи себе не досить підготованими, щоб дебатувати питання запропонованої їм програми, керownicy харківських робітників, більш досвідчені, як Веденьєв, Бронштейн та інш. внесли дві пропозиції.

По-перше, вони вимагали, щоб запропоновану їм програму в їх присутності разом із представниками групи „Народньої Волі“ і тими особами, на яких вони звіряються й яких вони виберуть, переглянути й переробити від початку до кінця так відносно теоретичних тверджень, як і відносно терору і практичних завдань. По-друге, вони внесли пропозицію — дати частинно підготованим вже, з середнім розвитком, товаришам робітникам керowników (інтелігентів) для вивчення політико-економічних і соціальних питань; а робітникам малописьменним в розумінні підготовки їх із загально-освітніх предметів теж дати керowników вчителів, які вчили б вже розпропагованих товаришів робітників арифметики, історії, географії та інш. предметів.

Вони справедливо думали, що без звичайного початкового навчання — не зможуть увести своїх товаришів до гуртків самоосвіти для вивчання соціальних питань і політичної економії.

Брати участь в перегляді програми революційної організації робітників нашою групою був назначений теоретик і діалектик М. В. Гельрот (він же Гельруд); для занять з робітничими гуртками економічними й політичними науками і соціологією назначили тов. Григор'єва, що завідував напівлегальною бібліотекою, яка в нього переховувалася, і ще декого з товаришів — прізвищ не пам'ятаю; викладання загально-освітніх предметів доручено було мені.

Навчання з цими двома гуртками, — по 5 — 6 чоловіка в кожному, провадилося двічі на тиждень з кожною групою, при чому навіть і цю роботу треба було вести таємно, сходячись з обережністю в квартирі робітників, щоб уникнути шпигунства. Часто ці квартири мінялися з конспіративних міркувань, але проте з успіхів тішилися не тільки робітники, що діставали клаптики початкової науки, але й я, бо кращих учнів я ніколи не мав, хоч почав давати лекції з 5-ої класи.

Як ішло навчання з робітниками в тов. Григор'єва та інш., наскільки вони встигали що до соціології, економії й політики, не скажу — бо то було давно, але за те знаю й твердо пам'ятаю, що така ж робота провадилася раніш тов. Гельрудом і йшла дуже добре. Відчувався тільки брак тої самої початкової підготовчої роботи навіть і в більш розвинених робітників.

Вироблення програми для активних робітничих гуртків, прийняття теоретичних положень і практичних завдань забрали в тов. Гельруда багато часу. На цих зібраннях від народовольців виступав один Гельруд, маючи опонентами двох значних теоретиків лікаря Д. Д. Бекарюкова та юриста І. В. Теличенко, що скінчив юридичний факультет і був кандидатом на доцента.

Проте, Гельрот під час дебатів і суперечок, коли не був цілковитим переможцем, то не був, переможеним, йому пощастило відстояти багато основних положень програми, часами погоджуючись на редакційні зміни, без порушення суті принципів тверджень програми Виконавчого комітету партії „Нар. Волі“.

Що до головного в той час питання про терор, то і теоретики народники — принципові супротивники терору — і самі робітники не хотіли прийняти деякі пункти програми, що стосувалися до практичного вживання терору. Дебати точилися дуже довго — над місяць; теоретично терор як самозахист і як фактор дезорганізації царського уряду нарешті прийняли, але після цього ще довго обмірковувалися деталі й питання про його практичне пристосування.

Хоч я знав все це докладно, був у курсі кожного зібрання, але вже й тоді мене дуже дивувало вперте небажання старших і більш розвинених робітників прийняти безвідмовно терор до робітничої програми. Я чудово пам'ятаю той конфлік між тов. Мейснером і робітниками, що виник з приводу питання про терор, і за який говорить у своїх спогадах тов. І. Веден'єв, як учасник цих нарад. І досі в мене збереглося таке вражіння, що робітники не бажали впроваджувати в свою практичну й організаційну діяльність теоретичних і практичних питань терору. Видима річ, вони обчислювали, що під час терористичних

виступів неодмінно будуть великі провали, будуть гинути не тільки окремі одиниці, але й будуть розбиватися цілі організації вже зорганізованих ними груп і навіть зовсім будуть знищені цілі організації; і цим можна пошкодити справі робітничій.

Це з одного боку, а з другого — цю улертість „старих“ робітників можна було вважати просто за пережиток незабутих ще програмових тверджень народництва, яке відкидало політичний терор. З цього приводу я навіть запитувався в лікаря Д. Бикарюкова, що тепер живе й працює в Москві, але останній категорично відмовився роз'яснити мої сумніви, резонно додаючи при цьому, що це відбувалося 40 літ тому, відживити з пам'яті і дати точну і правильну відповідь на мої питання він не може.

Щоб не повторюватися, я не буду тут подавати виробленої для харківської групи робітників програми, вона вже опублікована (див. „От Благова до Освобождения труда“ Невського). Вважаю потрібним навести тут частину нашої програми, як історичний документ, бо її виробила наша організація, а потім в цілому жандарі поклали її в основу обвинувачення членів нашої групи і тов. Шура, забитого в Якутській трагедії, в якого зберігався оригінал цієї програми разом з революційною літературою. Ця програма збільшила провинність т. т. Майснера і Хроновського, яких судив військово-окружний суд, і тов. Ратина, якого рукою вона була написана.

Ця частина програми переказана в жандарському протоколі № 35 від 20/VI-87 року. (Дело Харьковского воен. окр. суда) і звернула на себе особливу увагу жандарів і прокуратури, що вони і відзначають у згаданім протоколі № 35.

Частина програми викладена так: „Програма практичної діяльності і організації гуртків“ А. Діяльність пропагаторська: Усна й писана пропаганда соціально революційних ідей в душі партії „Н. В.“ і критика нинішнього устрою поміж усіма шарами міського населення: 1) робітниками, 2) військом 3) шкільною молоддю 4) інтелігенцією і т. інш. Пропаганда серед сільського населення не заперечується, якщо вона не шкодить концентрації сил у містах. В. Діяльність організаційна: Збудження революційного духу в народі, використання всякого незадоволення і заколоту серед всіх шарів населення для того, щоб збуджувати протест проти суспільного ладу, що існує, в формі демонстрацій, петицій, тенденційних адрес, страйків і т. інш. С. Діяльність терористична і руїнницька. Вбивство значних урядових осіб, шпигунів, зрадників, висаджування в повітря і підпали урядових будинків, як Жандарських Управлінь і т. інш.

Д. Організаційна робота. 1) Організація гуртків партії „Н. В.“, 2) утворення й організація серед молоді гуртків саморозвитку для підготовки до революційної діяльності, 3) організація всіляких таємних товариств, що мають на меті ставати в пригоді партії „Н. В.“, 4) організація і підтримка правильних зносин з провінцією.

Е. Придбання матеріальних засобів: 1) Збирання грошей по листках партії „Н. В.“, 2) улаштування спектаклів, вечерік, лотерей і взагалі збирання грошей під всілякими приводами, 3) конфіскація скарбового майна.

Ж. Засоби для допомоги: 1) Уладнання типо-літо-гектографій, уладнання пашпортного стола, придбання потрібних для цього речей: станків, пресів, шрифту, пашпортних бланків, печаток, підписів, дублікатів і інш. 2) придбання зброї й різних розривних речовин і отрут, уладнання динамітних майстерень, 3) лаштування конспіративних квартир і вишукування квартир для переховування нелегальних і всіляких інших речей, 4) придбання звязків серед різних шарів громадянства, 5) уладнання гурткових легальних і нелегальних бібліотек і вишукування складів для них, 6) охорона партії від поліції й шпигунів“.

II. „ПРОГРАМА ОРГАНІЗАЦІЇ“

1. Всі члени рівноправні.

2. Справи обговорюються на зібраннях підгрупи і вирішуються простою більшістю; дуже важливі — одностайно.

Примітка 1) Всі справи, за які береться підгрупа, мусять бути доведені в загальних рисах до відома місцевої групи через представника останньої, який є присутній на зборах підгрупи з правом дорадчого голосу.

Примітка 2) Ні одна постанова не може бути виконана, коли місцева група накладе на нею своє veto.

3. Збори вважаються за правомочні при наявності $\frac{2}{3}$ після повідомлення всіх членів підгрупи і представника групи.

4. Збори можуть бути періодичні (не менш раз у місяць) і екстрені; право скликати останні належить кожному членові підгрупи.

5. Прийом нових членів переводиться за рекомендацією й запропоукою двох членів і одностайною ухвалою всієї підгрупи.

6. Число членів групи мусить бути не більше 9-ти і не менш 5-ти.

7. Підгрупа організує свою касу, яка складається із щомісячних внесків самих членів і засобами, зазначеними в пункті практичної діяльності під літ. Е.

Примітка: $\frac{1}{3}$ каси підгрупи вноситься до каси місцевої групи.

З дізнання, що переводили жандарі (за матеріалами процесу Мейснера і Хроновського) видно, що в цілому наша організація і зосібна окремі члени брали участь у таких революційних ділах.

Ще до об'єднання нашого в групу наша харківська трійка (Гельрот, Майснер і я) через В. Бражнікова зав'язала зносини з нелегальними Н. Богоразом і З. Коганом і одержала наказ наготувати шрифт і деякі приладдя для набору для потайної друкарні, що улаштувалася на заміні ліквідованої в Таганрозі (діло про Сигидів, Тринадатську й інш. — при чім були знайдені і розривні набойки). Через звязки з гуртком харківських робітників, а саме через І. Д. Веденьєва, В. Соколова, С. Бронштейна й інш., Мейснер запропонував дістати (придбати за гроші) шрифт і наборні частини з легальних друкарень м. Харкова. Незабаром робітники повідомили нас, що дістати шрифт дурно не можливо і запропонували купити; на це треба було кілька десятків

карбованців. Коштів у нас не було, але через Бражнікова потрібну суму пощастило дістати і на весні 1886 р. через В. Соколова робітники нам приставляли щось 1½ — 2 пуди шрифту дуже гарної якості і ще якесь приладдя. Хоронити їх нігде було. Довелося більшу частину шрифту відправити до сестри Мейснерової на село Рогань. Друга частина тимчасово була схована в парку, що був в затиллю Мейснерової квартири і мебльованих кімнат Підкамінського. Шрифт довелося скласти в доволі велике дупло одного дерева. Це було в ночі, частина шрифту розсипалася, а другого дня діти знайшли розсипані літери, почали ними бавитися й показали старшим. Дійшло це і до орендаря парку Підкамінського, який негайно дав знати про знахідку в поліцію. Але дізнався про це й Мейснер, він, само собою, зараз же витяг його і тимчасово сховав у когось з товаришів, а поліція, що з'явилася потім, склала тільки протокол про знайдені 2 — 3 фунти розсипаного шрифту.

Проте, поки ми здали цей шрифт З. Коганові, мусили були запакувати його в ящик, одвезти в Карачівку, закопати там у лісі, потім знов везти з Карачівки; все це робили студенти перед очима публіки, ризикуючи, що ящик розсипеться і ми прямо підемо до в'язниці без шрифту. Вся ця крутанина із шрифтом досить нас замучила. Аби переховати його, мені довелося найняти навіть квартиру на Панасівці, перепаковувати його в невеличкі ящики для зручнішої відправки в Тулу.

Зате ми були дуже втішені й задоволені, коли через декілька місяців (група вже зорганізувалася) одержали через Богораза з технічного боку прегарно видруковану брошуру „Процес Варинського, Куницького, Бардовського, Рехневського, Кона й інш. діячів у справі польської партії „Пролетаріату“, яких судили в Варшавському військово-окруж. суді. Може докладніше, ніж треба, спинився я на епізоді заготовки й доставки шрифту для Тульської друкарні, але зробив це виключно з метою відзначити перед сучасним читачем з молоді ті тяжкі умови за царських часів, в яких доводилося провадити таємну революційну роботу, частенько ризикуючи потрапити коли не на каторгу, то на довге заслання за незначні справи.

Викривши Таганрозьку друкарню жандарі, забрали частину кидних розривних набоїв; другу частину забрали в квартирі Антонова й Лисянського, а останню партію жандарі знайшли в Кузіна, Олександрина й інш. на Донеччині. Бомб, як видно, не було, а вони були потрібні згідно з планом замахів, що були задумані, і тому через Бражнікова запропоновано було Мейснерові, як хемику й обізнаному з піротехнікою, виготовити такі набої. Про це доручення, як дуже відповідальне й особливо секретне, знало тільки нас трое (цеб-то Мейснер, Гельруд і я), а решта групи в цьому участі не брала і навіть про це не знала.

З цим дорученням і його виконанням стався інцидент, на якому доводиться спинитися з причин зазначених вище. Діло було, як не помиляюся в -осени 1886 року; ми дізналися, що хтось з нелегальних, Богораз чи Коган, привезуть видруковану ними літературу і заразом, цікавлячись роботою виготовлення набоїв, хотять бути присутніми в часі спроби. Дізнавшись, що приїхав Коган, Мейснер почав квапитися

засипати й закрити пробний набій, що робився ним в надзвичайних навіть на той час умовах.

Він працював, починаючи набій, в кімнаті, де містилися його батьки і куди навіть приходили всі їх знайомі, там часто бувала також і моя сестра. Спробу призначили на свято і я повинен був повідомити про це Бражникова.

Цього ранку я ще раз зайшов до Мейснера, бачив готову бляшанку і розкладені на столі й вікні лабораторні приладдя. Мені треба було спочатку зайти на пошту, Мейснер йшов разом зо мною до Університетської гірки, де ми розійшлися, бо йому треба було придбати якісь хемічні препарати. З пошти мені довелося вступити до Бражникова на Ветеринарний пер., де я дізнався, що ніхто з них на спробі не буде. Спробу гадали зробити на Основі. По дорозі я спам'ятав, що в подертих черевиках тяжко іти пісками Основі і тому зайшов до Томашевського й Уфлянда, в яких дістав чобіт. Вступивши ще додому за Гельрудом, ми пішли до Мейснера.

Я так докладно оповідаю про свій маршрут тільки тому, що пізніше, після арешту, в тюрмі жандарі вперто вимагали, щоб я докладно розказав, як я перебув цей день. Коли я заперечував своє знайомство з Бражниковим, Томашевським, Уфляндом і Фрейдом, жандарський ротмістр Померанців розповів мені мій маршрут того ранку до повернення додому, що ясно показало, що шпигуни точно прослідкували за мною, а я цього й непомітив, хоч, наближаючись до зазначених квартир, я уважно слідкував, чи немає за мною шпигунів. Отже, шпигуни перехитрили мене, але потім виявилось, що вони лїнів, бо довівши мене до нашої квартири, вони очевидно покинули слідкувати.

Тим часом, коли через півгодини ми з Гельрудом прийшли до Мейснера, то застали страшений переполох. Виявилось, що в Мейснера стався вибух; єдине вікно в квартирі було з повибиваними шибками, сам він з обпаленим обличчям і очима побіг до Олександрівської лікарні (на Благовіщенській вулиці), а його батьки і моя сестра були так перелякані вибухом, який стався при них, що нічого не могли оповісти докладно. Усе подвір'я в тривозі, публіка топочеться біля квартири, але сам Мейснер, відходячи, наказав батькові й присутнім говорити, що він збирався на полювання, курих над коробкою з порохом, який вибухнув і засипав йому очі. Ми кинулися до лікарні, де знайшли Мейснера з забинтованою, на швидку рукою та промитими очима; там нам звеліли відвезти його до лікарні Гіршмана, де лікують тільки очі. В лікарні Мейснер пояснив подію так само, як вдома.

По дорозі до лікарні ми дізналися подробиці від Мейснера — вибух стався тому, що він забув підмочити бертолетову сіль і коли розтирав її разом з сірчастим амонієм, щоб цією мішаниною насипати набій, в нього стався вибух у ступці.

В очі йому влучили, видно, кавальчики сірчастого амонію та інше сміття, яке спричинило сильний біль. Згодом виявилось, що від вибуху він сильно оглух на одне вухо. Виявилось також, що сам набій не вибухнув тільки тому, що стояв на низькому стільці біля столу, а сила вибуху пішла до стелі і в вікно; в Мейснера найшлося

ще стільки самопанування й спритности, що зараз же після вибуху він схопив набій, розкрив його, вкинув у відро з брудною водою і попросив батька вилляти все негайно в уборну. Це все сталося так швидко, що коли публіка зайшла до квартирі, то набою вже не було — він спокійненько лежав на дні уборної. Проте, обговоривши становище, і міркуючи, що звичайне засмічення очей вимагає одних методів лікування, а опік і засмічення частинами сірчастого амонія інших, ми вирішили, що в лікарні Гіршмана наше пояснення мусить бути ближчим до правди.

Всім було відомо, що Мейснер має вдома лабораторію і робить хемичні досвіди, ото ж ми сказали Гіршману, що бажаючи дістати хемичним способом хлор, Мейснер тер у ступці бертолетову незамочену сіль, чому і стався вибух, а перед тим у ступці він розтерав сірчастий амоній, чому могли попасти в очі частки амонію.

В лікарні, Мейснерові довелося лежати зо два тижні, очі загоїлися, але глухота від вибуху осталася на ціле життя.

Як я казав раніш, після арешту Гельруда й мене в лютому і квітні 1887 року вже в тюрмі жандарі допитували нас, чому на квартирі і в Олександрівській лікарні ми дали одне пояснення вибуху, а в лікарні Гіршмана інше.

Очевидно, від того ж арендаря Підкамінського, в якого жили Мейснери, жандарі довідалися про подробиці події та про давані пояснення. Проте, дійти правди жандарам не вдалося, але ці дані натякали жандарам на правду і вони безперечно навмисне не заарештували Мейснера підчас загальних арештів 2-го травня 1887 року, коли були арештовані всі члени нашої групи і зв'язані з ними безпосередньо й посередньо особи.

Залишилося ще згадати, як і в чім полягала робота нашої групи після арештів у лютому 1887 року — В. П. Бражнікова і в березні Гельруда.

Протягом лютого і до половини березня я працював з робітниками, зрідка бачився з членами групи, оминаючи загальні збори; але одного разу, вертаючи від робітників, я помітив, що за мною слідкують шпигуни і після цього зовсім перестав бачитися з членами групи і припинив навчання з робітниками.

9-го квітня мене заарештували на Миколаївській вул. двоє напівп'яних передягнених жандарів і після тусу на квартирі, відправили до в'язниці.

До цього часу з нашої групи було заарештовано тільки двоє: В. Бражніків 27 лютого і М. Гельрод — 3 березня 1887 року. Мені було цілком зрозуміло, що мій арешт стався після того, коли жандарі впевнилися, що я припинив усякі зносини із зовнішнім світом і з товаришами.

Невдовзі до мого арешту прийняли до групи С. Хроновського, а потім при допомозі Григор'єва і Шура організація продовжувала нормально працювати.

Тульську друкарню, де працювали Богораз, Коган і Обухова викрили, а другої не було; в цей час вагітна, слаба Обухова не могла діждатися відомостей з Москви і приїхала до Харкова, тому що мала явку до Уфлянда.

Відчувалася недостача нової нелегальної літератури, не було звязку з Москвою і Пітером. У Петербурзі після розгрому організації Ульянова й інш. „первомартівців“ 87 р. шукати звязків була справа безнадійна, тому вирішено було звязатися з Москвою, одержати там матеріяли, рукописи й уладнати свою друкарню.

Тоді саме в Харків приїхала Обухова, котру, як слабу, довелося відправити за кордон¹⁾.

До Москви командировали тов. Ратина; подорож ця відбулася на початку квітня, під час великодних вакацій університетського навчання.

В протоколі 20/VI—87 року № 35 (див. вище), значиться, що Харк. Жанд. Упр.: „на початку квітня одержало відомості про те, що в Харкові утворився гурток, який має за основу своєї діяльності програму партії „Нар. Волі“ і що до складу цього гуртка між іншими особами, увійшли студенти Харківського університету: Ратин, Уфлянд, Тимошевський, Шур і обер-офіцерський син Григор'єв.

Шур і Григор'єв не були членами гуртка, жандарі добре це знали, але навмисне перекручували правду, щоби підсилити обвинувачення цих осіб.

Посилання жандарів на те, що вони одержали відомості про організацію гуртка в квітні 87 року, показує, що до масових арештів 2-го травня 87 року жандарське управління не мало агентурного матеріялу і що в самій групі, яка працювала вже понад рік, конспірація, як на ті часи, взагалі задовольняла, але, звичайно, мала й свої хиби зокрема.

Хоч звязки з Москвою налагодились, хоч там був одержаний для друку рукопис, обіщана була підмога для уладнання друкарні, але безперечно, що тов. Ратин потрапив під нагляд шпиків, може бути через зраду, або провокацію, бо в той час в Москві ще не зліквідована була Зубатовщина. Пізніше на допитах виявилось, що кожний крок Ратина після його приїзду до Харкова, був точно зафіксований місцевими жандарами. Згодом, у в'язниці Ратин згадував, що повернувши з Москви і відвідуючи в Харкові членів групи і своїх приватних знайомих, він не помічав коло себе шпигунів, але його майже завжди супроводив пес з породи стежійок, на що він ще тоді на волі звернув увагу.

Зв'язок із Москвою мусив ще підсилитися тим, що до травня в Харків приїхав, яко делегат московської організації, тов. Терешкович.

Він прибув до Харкова десь коло 2-го травня—дня масових арештів і був тут заарештований; спочатку перебував у Харківській губ. в'язниці, де сиділи майже всі, а потім його перевезли в Москву і там притягли до відповідальности за належність до московської групи партії „Народної Волі“.

Вночі на 2-е травня і протягом цього дня всі тюрми міста Харкова: губерська, пересильна, арештантські роти на Холодній

¹⁾ В Парижі Обухова захоріла психічно й померла, здається, скоро в лікарні для хорих психічно.

Горі і майже всі поліцейські участки переповнені були заарештованими, переважно студентами, учнями та інш. інтелігенцією; з робітників нікого не заарештували — це ще зайвий раз доводить, що стосунки й робота з навчанням робітників були законспіровані досить добре.

Повальні масові труси й арешти були заведені як система від жандарського полковника Вельбіцького, неосвіченого, малописьменного, як і решта жандарських офіцерів, але все ж розумнішого за інших, толкового діяча Харківської охоранки.

Тільки т.т. Мейснер і С. Хроновський, що були членами групи, і близький до нашої організації земляк і співжалець мій Н. М. Фомичів не були тоді заарештовані, а тільки в їх квартирах зроблено трус.

Хоч на підставі постанови про збільшену охорону і закону о „мере предупреждения и пресечения преступлений“, товаришів цих треба було заарештувати не тільки 2-го травня, але й раніш, проте, ці три особи були залишені на волі з очевидною метою стежити за ними далі; ця потайна провокація, замаскована, але звідомо жандарма Вельбіцького і прокурора Дублянського, через півтора місяця створила трагедію: Військово-округовий суд і каторгу для двох товаришів. Н. М. Фомичів, що працює нині в Москві в НКПС, був тільки кілька років під гласним наглядом поліції на батьківщині в Сумах.

Вертаючи трохи назад, треба відзначити дуже важливу обставину, що характеризує настрій революційної молоді того переходового часу, на зломі між смертю партії „Н. В.“ і народженням марксизму і потім нашої соціал-демократії, настрій партійних робітників і те відношення до терору, що почасти виявлялося в Росії і серед еміграції з 1884 р. по 1886-7 роки.

Тов. А. Н. Макаревський повернув з-за кордону в кінці 86 року; в січні 87 року під час побачення його з тов. Гельротом, коли останній в числі інших доручень передав йому пропозицію В. Бражникова поїхати в Ростов та інш. міста для організації там бойових дружин, товариш Макаревський трохи зніяковів, здивувався й заявив, що на його думку й на думку заграничних товаришів, а також і П. Л. Лаврова — терор не відповідає сучасному моменту; що Лавров під час від'їзду Макаревського в Росію говорив з ним про те, що треба в Росії порушити й переглянути питання про терор; чи не можна вернути до старих народницьких засобів боротьби, широкої організації пропаганди серед робітників і селянства, по можливості, уникаючи терору, що не дає значних наслідків, а вимагає багато жертв.

Таким чином, ставилося питання про ґрунтовий перегляд і зміну програми партії „Н. В.“ і Виконавчого комітету.

Цю розмову з Макаревським, за яку він сам чомусь не згадує в своїх спогадах, Гельрот переказував Бражникову й нам і ми дуже дивувалися з такої пропозиції закордонних товаришів-партійців і П. Л. Лаврова.

Такий настрій еміграції ми пояснювали собі тоді тим, що товариші-емігранти одірвалися від роботи і не обчислюють загальної ситуації в Росії, коли реакція все зміцнювалася, і тому ми вважали, що загальний стан в цей момент такий, коли політичну боротьбу не

можна було покинути, і треба вживати терору, як одного з методів цієї боротьби. Крім того, нам добре було відомо, що практично до терористичних виступів готується не тільки харківська група, але й по інших центрах терор вважають ще вчасним і по деяких місцевостях терористичні організації ще працюють. Вихід з бомбами на вулицю, цеб-то невдалий замах на життя Олександра III в Петербурзі 1-го березня 87 року і Шемякин суд, що відбувся над учасниками цього замаху що закінчився вдушенням п'яти героїв і каторгою та Шлісельбургом для решти учасників цього діла, потвержували не тільки обгрунтованість, але й практичну потребу здійснення і в дальшій програмі завдань партії „Н. В.“ без зміни питання про терор,— так тоді думалося.

Скільки я пам'ятаю, ми навіть іронізували з проекту закордонних товаришів про повертання до незворотного часу, до старого народництва та його методів боротьби за умов самодержавного своєдурства реакції, яка панувала по всій Росії і гадала в той час вже організовано знищити не тільки соціалістичні організації, але й ліберальні зідхання буржуазії черетяти в корні, задушивши всяке живе слово.

Нарешті, вважаю потрібним навести ще одну історичну довідку з питання про терор, а разом з тим гадаю, що в такий спосіб будуть виправлені і ті недокладності в спогадах проф. Макаревського, які, не дивлячись на гідну подиву твердість його пам'яті, що заховала в цілому загальну картину роботи революційного Харкова в часи 84—86 р.р., все таки є; навіть і при тих сприятливих умовах, за яких складав Макаревський свої спогади, потрібні фактичні поправки в тій частині його спогадів, яка торкається дуже важливого, можна сказати теж історичного моменту, а саме, коли він говорить про з'їзд народовольців 1885 року в м. Катеринославі.

З листування, що я вів з приводу спогадів т. Макаревського, що з'явилися в „Літописі Революції“ (№ 5 і 27), з професором Левом Яковичем Штернбергом—який був 10 років у адміністративному заслання на о. Сахаліні, а тепер живе в Ленінграді й завідує антропологічним музеєм Академії наук і який був учасником того самого з'їзду, про який пише і тов. Макаревський, очевидно, що в цій частині спогадів пам'ять тов. Макаревського трохи зраджує його.

А як тов. Штернберг у своєму листі робить істотні поправки фактичної сторони діла і питання стосується не тільки до дебатів на з'їзді, але й до історії, редакції й видання останнього 11—12 числа „Народної Волі“, то потрібно подати тут текстуально ту частину листа тов. Штернберга, в якій він говорить про спогади тов. Макаревського і потрібні поправки до них в питанні про терор, про статті, уміщені в останньому числі „Народної Волі“, про їх авторів, а також про питання терору. Лист цей датований 25/V—25 року. От про що повідомляє автор його:

„Що до спогадів Макаревського, пише Штернберг—„то хоч, здається, в нього чудова пам'ять, але з'їзд він описав не точно і „між іншим“. Пояснюю це тим, що на з'їзді він був випадково, не як член, а як випадковий гість, і був дуже „молодий“ і самого головного не схопив, принаймні що до числа „Народної Волі“.

„Повідомляю, що число, про яке мова мовиться в число 11 — 12. Стаття передова (перша) належить мені. Макаревський дивно забув про це і приписав її Богоразові, хоч поява моєї статті первою і саме написання її було наслідком вимог з'їзду, що залишився незадоволений зі статті Богораза й доручив мені написати іншу, яка й була ухвалена з'їздом, хоч і викликала принципові суперечки досить бурного характеру.

„Щоб ви зрозуміли всю гостроту суперечки, прочитайте мою статтю в збірникові „Література Народньої Волі“ Базилевського.

„Особливість моєї статті та, що я опукло і зі всією ясністю підкреслив, що завданням сучасного (того часу) моменту в боротьба з самодержавством, боротьба за політичну свободу, завоювання її — неминучий етап до соціалізму, в той час, як у революційних гуртках і поміж деяких членів самого з'їзду панував старонародницький страх перед політичною свободою, а в наслідок — розтіч революційної думки й занепад революційної енергії. І довго довелося переконувати товаришів і то після прилучення компромісового кінця до статті, щоб її прийняли. А в тім, я знову тільки поклав крапку над і до гасла перших народовольців: „Carthago delenda est“!

„Свої погляди я ще раніш обґрунтував у своїй брошюрі „Політичний терор в Росії“, що вперше була видана в Одесі 1885 року і перевидана вже після мого арешту в Петербурзі. В цім же числі „Народньої волі“ (№ 11 — 12) моя кореспонденція в Одесі. Решта в числі не моя. Внутрішній огляд і друга стаття належить Богоразові (Тану). Брошура моя й думки передової статті викликали найжвавіший відгук серед найактивніших робітників, серед робочих, напр., у Петровича-Ясевича, який переконався на гіркому досвіді, що за тодішніх політичних умов терор є основна підойма боротьби і що завоювання політичної свободи — *conditio sine qua non* (умова, без якої не можна обійтися) для соціалістичної роботи.

„Головним моїм супротивником був старого типу народник Бражників, для якого політична свобода здавалася синонімом буржуазії, котра наче б то небезпечніша для селянства за самодержавства¹⁾.

„Після з'їзду я повернув до Одеси, ми встигли випустити число 11 — 12 „Народньої Волі“, організувати дві друкарні, склади бомб, звязатись з Північчю, але арешт Сергія Іванова, якому, всупереч постанові з'їзду, дані були всі явки і в якого всі явки були знайдені і розшифровані, всі організації раптом у лютому 86 року були знищені“.

Наприкінці листа, відповідаючи на мою пропозицію написати свої спогади, про той перехідний час початку кінця „Народньої Волі“, т. Л. Г. Штернберг додає:

¹⁾ Як нині померлий В. П. Бражників у 1886—87 році еволюціонував і цілком поділяв погляди самого т. Штернберга що до терору й політичної боротьби, доводить те, що він був останніми роками, коли не організатором і ініціатором, то учасником — дійсним або посереднім терористичних виступів на півдні, зокрема в Харкові. Він був також звязаний з ділом про замах на Олександра III 1-го березня 1887 року через своїх товаришів і особистих приятелів — Генералова, Осипанова і Андрушкіна; офіційно звязок його встановлено з Ревською Шмидовою (побачення з нею в Петрограді), а також участь його в нашій групі.

„Звичайно, ви не того ждали від цього листа, але що робити? Повірте, коли б у мене було хоч трохи часу, я увічнив би ті давні роки, та - ба ...“

Щоб закінчити свої спогади й перейти до процесу Мейснера, Хроновського і Римашевського, треба сказати ще, що з протоколу від 20-го червня 1887 року № 35 видно також, які обвинувачення ставилися офіційно кожному з членів харківської групи і близьким до них особам, а з відшуканого в Архіві Революції губернаторського діла про мене, що зробилося мені відоме останніми днями, стало можливим видобути: точну дату закінчення нашого діла в адміністративному порядку, а також ті терміни заслання, які призначені були за так званім „височайшим повеленням“ кожному, хто притягався у цій справі.

Офіційно (за протоколом № 35) зафіксовані такі обвинувачування: 1) „Василь Петрович Бражників, який скінчив юридичний факультет Харківського університету обвинувачувався в тім, що він ще з 1883 - 8 р. р. брав діяльну участь у харківському революційному гуртку, про який в 84 р. робилося дізнання при Харк. Жанд. Упр., але до цього дізнання Бражнікова не притягали. В дальші часи круг нього групувалися особи, відомі місцевому Жанд. Упр-ню, як люди надзвичайно непевні; потім він зробився керовником і улаштував звязки з революційними гуртками інших міст; так говорить в протоколі № 35: „за свідченнями обвинуваченого Станіслава Турського, Бражників брав участь у з'їзді революціонерів, що відбувся в вересні місяці 1885 року в Катеринославі, де обмірковувалося питання про правильну організацію видання органу „Народної Волі“; в липні 85 року він їздив до Одеси, щоб встановити звязок із місцевими революціонерами — так свідчив Файнберг; брав діяльну участь у переховуванні А. Н. Макаревського, що втік 3-го вересня 95 року в місті Харкові з-під варті (утік з поліцейської часті після арешту в справі шлісельбуржця Антонова).

У листопаді 86 р. він, Бражників, їздив до Катеринослава, де мав стосунки з допіро поверненими із адміністративного заслання Степаном Ерастовим і Ганною Сердюковою (засудженою в справі процесу 1-го березня 87 р. і інш. особами, що тепер притягаються до дізнання, яке відбувається при Кубанському обласному Жанд. Упр. (Діло про кидні набой і друкарні), і що в лютому 87 р. він їздив до Петрограду, де мав стосунки з Ревекою Шмидовою, засудженою в справі 1-го березня 87 р. до кари на смерть.¹⁾

Зараз же, як він вернувся із Петербургу до Харкова, його заарештували, тримаючи в тюрмі й арештанських ротах, а пізніше перевезли до Петербурга, де він сидів у Петропавловській фортеці і в „Доме предварительного заключения“.

Діло Бражнікова закінчилося на початку 88 року і по „Височайшому повеленню“ його заслали адміністративно на Сахалін на 10 років.

¹⁾ Жандармський спосіб роздувати обвинувачення. Т. Шмидова хоча й присуджена була „Особым Присутствием Правительствующего Сената“ до кари на смерть, а на прозьбу суду цю кару замінено на заслання в далекі місця Сибіру (Якутчину).

Тов. Макаревський розповідав (коли мене разом із ним перепроводжували в липні 88 р. на заслання), що т. Бражників був певний в тому, що більшість ставлених йому обвинувачень не були встановлені жандармами й прокуратурою і сидячи в Москві в Бутирській тюрмі й ждучи відправки на Сахалін, він мав дуже пригноблений психичний настрій: підозрівав багатьох товаришів у шпигунстві й зраді і, бесідуючи з Макаревським, завжди не розумів, як могли жандарми дати йому 10 років заслання на Сахалін і в той же час Макаревського, що втік з-під варти і був на еміграції, заслати тільки на 8 р. у Східній Сибір (Якутчину¹).

З листування з сахалінцями було відомо, що й на Сахаліні першими часами тов. Бражників мав теж пригноблений настрій, який змінився тільки після приїзду до нього з Західнього Сибіру особистого його приятеля й близької до його людини — тов. Телічеввої.

Повернувши із заслання, Бражників оселився на батьківщині в Бійську чи Катеринодарі, де скільки часу служив за секретаря міської ради і в голодні роки 1919-20 — помер там з голоду.

2. Студенти Харк. Ветеринарного Інституту — Михайло Володимирович Гельруд (він і Гельрот) і В. П. Денисенко були заарештовані тому, що їх обвинувачували в переховуванні Макаревського; потім їм інкримінувалися близькі відносини до Бражникова, між собою, і до Мейснера; згодом їм ставили обвинувачення в тім, що вони брали участь в діяльності харківської групи, а зокрема, після вибуху в квартирі тов. Мейснера, допомогли йому вступити до лікарні і різно показували причини вибуху, що стався в нього на квартирі.

Мене засудили на адміністративне заслання на 5 років, яке я і відбув у Акмолінській області, живучи там під наглядом в Атбасарі, Кокчетаві й Петропавловську. Дістав року 1903 ще рік додатковий гласного нагляду, пробув на засланні до 1904 р; повернувши, не мав права жити в столиці й університетських містах.

М. В. Гельрот (він і Гельруд) так само був засланий до Східнього Сибіру на 5 років, спочатку в Якутськ, а звідтіль у Середне-Калимськ.

Завдяки випадковому від'їзду з Якутська раніш, ніж йому належало (виручав т. т., що хотіли ще побути в Якутську) він не потрапив на каторгу в справі першої якутської бійні²). Пробувши в Середнім і Нижнім Калимську 6 років, повернувся в 1895 р., поїхав за кордон, вступив до Цюрихського Політехнікуму, але кинув науку і повернув до Катеринославу. Тут він прожив до 1899 р., читав нелегально лекції, перекладав з німецької і французької мови, давав лекції, потім переїхав до Полтави, де працював у статистичному бюро Полтавського земства до 1902 року; далі переїхав до Одеси, де працював виключно в літературній царині: був співробітником „Одесских

¹) З діла Мейснера і Хроновського (прот. № 35) видно, що жандарми мали досить великий матеріал для того, щоб уважати В. П. Бражникова за значного революційного діяча, а тому і не дивний той присуд 3-х міністрів і найвища ухвала його, згідно якими йому дали 10 років заслання на Сахалін, як на той час майже нормально.

²) Він описав свій переїзд з Якутська до Середне-Калимська в оповіданні „В дорозі“, уміщенім в № 1 „Пути Революции“ вид. Всеукр. Т-ва Політкаторжанів.

Новостей“ та інш. видань. В „Русском Богатстве“ в 1904 році уміщена була його стаття „Ницше и Горький“, що привернула до себе увагу, як блискуча критична літературна робота.

Вивчаючи історію революційного руху працював у царині філософії й соціалістичних наук; в той же час був помітний в Одесі марксист, а як знавець літератури і постійний робітник і доповідач в Одеському Літературному Товаристві, був відомий в одеських революційних організаціях і літературних колах. До 1906 року прилучився до російської соц-демократичної партії, був співробітником закордонної „Искры“.

В кінці 1906 р. ослаб на гострий туберкульоз горла, поїхав коштом літературного фонду до Германії в Гейдельберг, але повернувся хорий і помер в 1907 р.; пеклувався ним в цей час брат, відомий оперний режисер Я. В. Гельрот.

Помер він на 43 році і похований у Києві. Це був літературний і революційний діяч, що визначався видатними здібностями і величезною працездатністю; людина високо благородної душі, він незмінно відкликався на кожну товариську або взагалі людську нужду і, не покладаючи рук, працював на соціалістичнім і літературнім полі. З перекладів його з німецької мови треба відзначити ненадрукований, здається, переклад всього Гельвеціуса. Ним таки вдало перекладена робота Каутського „Етика та історичний матеріалізм“.

Не можна не згадати докору деяких товарищів за те, що смерть його була відзначена тільки двома побіжними газетними замітками, а тим часом це була видатна людина, не рядовий мислитель; не даремне ще з юнацьких літ дали йому прізвисьце „Спіноза“ за іменем видатного мислителя філософа.

3. Студенти Харківського університету Самуїл Маркович Ратин, медик 4-го курсу, обвинувачувався в тім, що був членом харківської групи „Народної Волі“, їздив до Москви для зв'язку з тамошніми революційними гуртками, повернувши зідти 14 квітня 1887 р., відвідував квартиру студента Щура. В цій квартирі Ратин улаштував склад нелегальної літератури. В цім самім складі знайдений був рукопис поданої вище програми „Практична діяльність і організація гуртків“, в якій виправлення були зроблені рукою Ратина. Ратин дістав 7 років заслання до Східнього Сибіру і разом з іншими харків'янами поїхав у Якутськ, де, чекаючи відправки до Вілюйську, брав участь в протесті засланців, що викликав різню; судили його в 89 році за участь у збройному опорі проти влади в будинку Манастирського і присудили в каторжні роботи. Відзначався він своїми діалектичними здібностями, знанням революційної літератури; здібний, розвинений, але надзвичайно обережний; прізвисько мав „Якобінець“ і „Робесп'єр“. Гострий індивідуаліст з природи і виховання, як на волі, так і в тюрмі примушував ніяковіти своїх товаришів, як напр., коли, йдучи на заслання в загальній партії, відділився від загального артільного харчу. Нині, здається живе в Москві.

4. Студент 3-го курсу Харк. Медичного факультету Мендель Аронович Уфлянд зі своїм приятелем Фрейдом проживав в одній квартирі. Про Фрейда вже говорилося вище. Під час турсу в Уфлянда знайшли зашифрований лист; після дешифрування виявилось,

що цей лист від емігранта політичного піддоглядного Тормідора, який сповіщав про свій перехід через кордон, про неможливість вступити до університету, про закордонну женевську друкарню, що припинила діяльність за браком коштів, пропонував прислати негайно 200 кар. навіть 100 карб., щоб відновити друкарню і т. інш.

Уфлянд відмовився дати які небудь пояснення як з приводу знайденого листа, так і участі його в групі. Так само він був засланий на 7 років до Східнього Сибіру і разом з іншими в справі першої Якутської різни засуджений на каторгу. Повернувши з каторги в Росію, спочатку жив з родиною в місті Мінську на батьківщині, в часі Лютневої революції і після Жовтневої революції жив у Петербурзі, де вчилися двоє його синів — студентів. В 1919 — 20 р.р. під час голодовки, коли синів його, як меншовиків, заарештували, йому доводилося ходити далеко за пайками і носити їх на собі. Одного разу, роблячи таку прохідку за харчами, Уфлянд застудився, ослаб на запалення легенів. Змучений засланням і каторгою, виснажений поганим живленням організм його не витримав і він помер по недовгій хворобі. Це була людина значно розвинена, віддана революційній, роботі, чудесної душі і чутливого сумління; так марно, можна сказати, загинув, цей борець за революцію.

„Уф, яка чудесна країна“ — так зашифрував в 86 році Богораз його прізвище та адресу, і справді це була чудесна людина. Жандарі розгадали зашифровку. Але це не збільшило провини Уфлянда, і так було досить — вже те, що він відмовився дати які-небудь свідчення зразу показало жандарам, з ким вони мають до діла. Це була людина з твердими принципами і з міцною етикою революціонер.

5. Студент 2-го курсу Юридичного факультету Хар. унів. Христіян Григорович Томашевський спочатку обвинувачувався тільки в тім, що під час трусу в нього знайшли „Каталог систематичного читання“ і що разом з Уфляндром він зібрав ту бібліотеку, що знайдена була в Григор'єва. Ці обвинувачення смішні, але жандарі після процесу Мейснера, не маючи ніяких наслідків від трусу в Томашевського, все таки не звільнили його і він разом з іншими їде на заслання, діставши призначення до Степового генерал-губернаторства на 5 років. З Омська його відіслали в Зайсан Семипалатинської області. Повернувши із заслання готувався складати кандидатські іспити, а далі я його спустив з ока.

6. Микола Григорович Григор'єв син капітана, як значиться в протоколі — „обер-офіцерський син“; він служив в якійсь установі м. Харкова; обвинувачували його в належності до нашої організації; це тільки почасти правда, бо членом основної групи він не був; керував навчанням робітничих гуртків, під час трусу в нього знайшли бібліотеку щось над 390 книг, складених за систематичним каталогом. За протоколом ці книжки фіксуються, як книжки безумовно заборонені до користування і передрукування; хоч деякі з цих книжок були вилучені з публічних бібліотек, але не були заборонені і могли би бути в приватних осіб. В данім разі прокуратура і жандарі підсилюють обвинувачення Григор'єва, але разом з тим виявляють і своє нецтво. Це нецтво їх виявилось ще яскравіше, коли мені в офіційнім протоколі інкримінувалася знайдена в мене під час

трусусу книжка Спенсера „Соціальна статистика“, яку не тільки жандарі, але і прокурор визнали більш незаконною, ніж „Становище робітничої класи в Росії“ Флеровського. Заняття Григор'єва з робітниками не були виявлені, хоч і тривали близько півроку. Григор'єв, як і решта арештованих, був засуджений на заслання до Західного Сибіру на 4 роки. Далі мої звязки з Григор'євим припиняються і відомостей про нього я не мав.

7. Студент Харк. ун. медик Герш Ехелевич Шур. Обвинувачували його в належності до нашої групи, але він не був членом її. Підчас трусусу в нього знайшли: склад революційних видань, загальне число яких разом з революційними об'явами і програмами доносило 700 екз.; крім того, знайдені підроблені документи, печатки (пашпортний стіл), копії секретних урядових розпоряджень і друкарське складання для друку листків збору пожертв на користь „Народ. Волі“. Щоб улекшити становище Шура тов. Ратин сам показав, що склад у Шура зробив він, але це не допомогло; разом з іншими Шура засудили на заслання до Східного Сибіру на 5 років. В Якутську підчас першого побиття, викликаного відомим т. Осташкіним, Шур був забитий. Так дочасно загинула ця молода революційно вихована, дуже здібна і надзвичайно добра людина, непохитний революціонер.

В фондах Хар. Архіву Революції останніми часами знайшлося губернаторське діло про мене, в якому значиться, що одночасно з нами з Департаменту Поліції одержано присуд в справі Харк. лікаря Олекси Якововича Краснова. Оскільки я пам'ятаю, лікар Краснов був знайомий з тов. Бражниковим і іншими, старшими за нас віком, революціонерами. За що саме притягався до відповідальності лікар Краснов з діла не знати, але з цього таки діла виявляється, що засуджений тільки на три роки заслання до Вологодської губ. лікар став „подаванцем“, його не відправили на заслання; через жандарів і Департамент Поліції він подав прохання на „височайшее имя“ про помилування. Прохання його задоволили, замість заслання дали 3 роки нагляду в м. Харкові.

Мені доводиться закінчити свої спогади цим „подаванцем“, щоб далі розповісти про обставини діла І. Мейснера, С. Хроновського і А. Римашевського, яких судив у липні 87 р. Хар. Військово-окружний суд.

Примітка редакції.

Автор не з'ясовує причин скрайнього символістичного алегоризму в тих „персонажах“ М. Коцюбинського, що про них він згадує в своїй статті. М. Коцюбинський про Молоха реакції та про капіталістичне місто висловлюється прихованою, так би мовити „езоповою“ мовою, властивою в ті часи ліберальній інтелігенції.

Д-Р ГУРЕВИЧ

Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни ¹⁾

IV

В книзі „Етюды о природе человека“ Мечников описав ті численні дисгармоничні явища в організації і функції полового апарату, від котрих так сильно терпить сучасна людина: болісні й неестетичні менструації, муки пологів, невідповідність між половою дійшлістю і дійшлістю цілого організму, нерівномірний в часі розвиток різних полових функцій, велике межичасся між настанням полової дійшлості і одруженням, дисгармонія в полових зносинах чоловіки й жінки і інші дисгармонії, що протягаються від наймолодшого до найстаршого віку.

До всіх цих дисгармоній, що коріняться і в біологічній недосконалості організму і в умовах соціального оточення, можна додати ще одну дисгармонію полового життя, майже цілком творену соціальним оточенням: це вельми нині поширені венеричні недуги, які, за висловом славетного лікаря Альфреда Фурньє „разом з алкоголізмом і туберкульозом можна назвати чумою нашого часу“.

Коли виключити м'який шанкр — бо це є найменш поширена венерична слабкість, яка являє собою цілком місцеве захворювання й майже завжди даєтьсявилічити протягом кількох тижнів, — то зовсім інше соціально-гігієнічне значіння мають дві інші венеричні хвороби — сифіліс (пранці) і гонорея. Їх величезна поширеність, їх тяжкі при недостатньому й недоцільному лікуванню наслідки для цілого організму, їх згубний вплив на численність народу і його здатність до труду справді таки роблять з них чуму нашого часу.

Кінцеві ХІХ і початкові ХХ століття, — з їх надзвичайним розцвітом природничих наук, медицини і головно бактеріології особливо, завдяки роботам Рикорда, Нессера, Мечникова і Таудина, що встановили різниці між сифілісом, м'яким шанкром і гонореею і знайшли збудників цих хвороб — ми винні за наукове розуміння біологічних основ венеричних слабостей. Роботи Бебеля, Кавтського (а також лікарів соціологів Блоха, Бляшко, Фішера, Камфмейера, Гротіана і ін.) розкрили найважливіше, а саме, соціальне коріння цих слабостей. „Дослідження про походження сифілісу“, пише І. Блох, ніби розкриваючи тріумфальний похід капіталізму по Європі, зв'язаний з надзвичайним поширенням венеричних слабостей, „привело мене до важли-

¹⁾ Див. „Черв. Шлях“, ч 6.

вого висновку, що сифіліс — коли мова йде про старий культурний світ — є специфічна слабкість нового часу, що з'явилася вперше в кінці XV віку". Величезний рух, в умовах зубожіння села, десятків тисяч дорослих обох статів у промислові й торгові центри, існування в цих центрах неодружених мужчин, які не можуть заснувати тут своєї сем'ї або через тяжке матеріальне становище, або, коли вони належать до заміжнього населення, через бажання одружитися аж тоді, як досягнуть певного економічного і громадського становища, відповідного до їх класу; одночасне перебування в цих містах жінщин із села і з бідних класів міського населення, жінщин, що не мають оперття в сем'ї і суспільстві і робляться тут проститутками; поголовне слабування цих проститутток на венеричні хвороби, на які, як довів Janet проститутка ослабає пересічно через чотири тижні після початку своєї професії: погане житло, здача ліжок нічліжникам, надмірне уживання алкоголю, регламентація проституції і т. д. і т. д.— все це є основні чинники в справі величезного поширення венеричних хвороб.

Остання війна дуже спричинилася до ще більшого росту венеричних хвороб: сотні тисяч молодих людей були відірвані від своїх родин. Непевність у завтрашньому дні, безнастанна погроза смерті або поранення в умовах життя в шанцах, позбавлення звичних полових зносин людей одружених, жадання брати насолоду з життя підчас відпустки додому й дуже поширені через це все випадкові полові зносини— все це сприяло широкому розвитку полових хвороб в часі війни не тільки по містах, але по селах, де перше їх можна було спостерігати тільки поодинокі випадки і куди їх занесло або військо, що окупувало ці місцевості, або одружені мужчини. Напр., у Франції число сифілітиків 1922 року виносило 3.920.000 чоловіка, ц. т. охоплювало 10% всього населення; згідно з даними Bayet, в Бельгії після війни числено один мільйон сифілітиків, ц. т. на кожні 7 чоловіка населення 1 сифілітик. На дискусії 1925 р. про поширення сифіліса в Берліні Ленц вважав, що число сифілітиків у Берліні становить 60% всього дорослого мужського населення, Фрейденберг вважав, що воно не переходить 30%, але Ленц все таки одстоював вищу цифру — що найменше 40—50%. Статистичні дані про поширення венеричних хвороб в Австрії здобуті підчас демобілізації дали такі страшні цифри, що уряд відмовився їх опублікувати — виявилось, що мало не все населення Австрії слабе на венеричні хвороби.

Проте, треба зазначити, що всі ці цифри жодним способом не можуть претендувати на точність, бо вони не базуються на правильно поставленій і розробленій статистиці венеричних хвороб, а на таких або інакших посередніх міркуваннях і висновках. Правильна статистика венеричних хвороб існує тільки в Скандинавських країнах, де лікар через 24 години мусить повідомити органи охорони здоров'я про кожний новий випадок венеричної недуги. Цифри слабування, здобуті для цих країн, просто такі катастрофічні. Так, Гаустейн для Стокгольма на підставі офіційних повідомлень 1915 року встановив, що протягом періоду полові дійшлості слабують: на сифіліс кожен п'ятий мужчина і кожна десята жінка, на гонорею кожен мужчина і кожна п'ята жінка.

Наша країна ні перед війною не мала, ні тепер не має доповідних даних про поширення венеричних хвороб. Проте з цифр про звертання слабих до лікарів, також на підставі даних обслідувань полового життя багатьох груп населення ми можемо мати певне уявлення про те, як поширені у нас венеричні хвороби.

Отже, згідно з даними статистичного відділу комісаріату охорони здоров'я на Україні в 1925—26 бюджетному році слабих на сифіліс було 110.969, з них із свіжими хворобами було 10.647. На 10.000 населення припадало 38,4 слабих. Згідно з даними Бараша 1925 р. про полове життя женщин робітниць Москви на венеричні хвороби слабувало 28,8% усіх, що відповіли на анкети. Згідно з даними Гуревича і Гроссера на підставі дослідження 1926 р. на гонорею слабував один із 5 мужчин і одна на 60 женщин, на м'який шанкр один на 38 мужчин і одна на 111 женщин, на сифіліс один на 55 мужчин і одна на 333 женщины. Д-р Россіянський, аналізуючи слабування на венеричні хвороби в РСФРР думає, що останніми роками слабування на сифіліс зменшилося.

Мабуть аж останніми часами з вивчення величезного клінічного матеріалу і з даних медичної статистики стало добре видно той вплив, який роблять венеричні недуги на здоров'я і роботоздатність колективу.

Перш за все цей вплив стосується, певна річ, до сифілісу, про який такий розсудливий і обережний психіатр, як Бумке каже, що на нього треба дивитися, „як на одну з головних причин виродження“.

„Я, пише Блох, порівняв би сифіліс з драмою, якої окремі акти — століття; чотири акти вже відіграні і ми знаходимося тепер на початку п'ятого“. Це порівняння і історично і що до окремого індивідуума слабого на сифіліс дійсно цілком справедливе. Сифіліс — це драма, якої перші акти — акти найтяжчі, саме тією страшною шкідливістю для організму, з якою сифіліс проходив наприкінці XV і на початку XVI століть, коли він був занесений у Європу, — уже відіграні. Нині, завдяки величезним успіхам медицини й гігієни, ми дійшли до останнього — п'ятого акту цієї драми. Цей акт буде останній ще й тому, що наше століття буде, мабуть, тим століттям, коли буде відіграний також останній акт цієї драми, яка зветься капіталізмом і разом з якою відімруть і ті умови, що ведуть до поширення сифілісу. „Разом із нищенням капіталізму“, пише Каутський, „створяться умови, за яких жінці не доведеться продавати своє тіло для того, щоб мати змогу існувати. Таким чином, проституція втратить всякий ґрунт, будуть знищені венеричні хвороби, бо з їх поширенням легко буде боротися“.

Та проте, хоч нині відбувається останній акт, завіса ще не впала і сифіліс залишається великою драмою і для раси і для окремої людини. Сифіліс є інфекційна недуга, яка охоплює цілий людський організм. Почавшись з утворення язви на тім місці, куди пройшов недуготворчий початок, він, якщо в цій ранній стадії не заглушити його енергійним лікуванням, виявляється в ряді болізних явищ на шкірі, слизових оболонках і інших органах, обертаючись з місцевого процесу в загальну недугу з болями, ломотою в усіх членах і ін. явищами. Після того, як ці первинні й вторинні явища зникнуть, настає період, коли протягом ближчих місяців або навіть років болізні явища

то слабнуть, то знов вибухають, ніби повторюючи уже минулі вторинні симптоми, або виявляючись у вигляді своєрідних опухів „гумозних узлів“, які разять і поверхневі покрови і найрізніші органи і ткани організму. До цих самих явищ пізнього періоду належать дві вельми тяжких недуги спинного й головного мозку — спинні сухоти і прогресивний параліч.

1905 року Шаудін знайшов збудника сифілісу, Вассерман, а потім інші автори встановили способи, які дають змогу робити діагнозу сифілітичним хоробам, спостерігати їх перебіг і встановити їх закінчення; ці події, а також загальний м'ягший характер, в країнах уже зачеплених сифілісом, його перебігу супроти його проявів в XV столітті, вчасне лікування живим сріблом і особливо сальварсаном, котрий часто може перервати слабість на самім її початку, методи боротьби держави і суспільства з сифілісом — все це рушило нас проти минулих століть далеко наперед. Одначе його руйнний вплив на расу ще надзвичайно великий.

Сифіліс, не вважаючи на свою поширеність, не фігурує в статистиці смертності, і безпосередньою причиною смертності навряд чи буває, але великий вплив на смертність він робить тим, що, ослабляючи організм, він дає ґрунт для численних інших хороб, вкорочуючи життя так, як це може робити хіба тільки ще алкоголізм. Готське товариство страхування життя зібрало статистику, яка охоплює період од 60 років до 1905 року; згідно з цією статистикою, смертність серед сифілітиків виносила 168. Коли смертність усіх застрахованих взято за 100, то збільшення смертності серед осіб, які раз мали сифіліс, становила 68%.

Крім того, хоча спадкової передачі сифілісу в розумінню зародкової передачі нема, сифілітичний яд передається від матери до дитини через перехід блідої спірохети з крові матери через плаценту в кров плоду. Ця зараза буває тим певніша і тим тяжча, чим менший час між зачаттям і зараженням. В таких випадках звичайно спостерігаємо або дочасну смерть плоду (аборти і передчасні пологи), або народження доношених, але мертвих дітей, або появу живих дітей, але слабих, кволих, мало життєздатних. Згідно з даними, що подає Бляшко, у 1234 женщин, які слабували на сифіліс, на 4.175 вагітностей принесло 2171 (52%) абортів і смертей плоду хутко після родів; смертність таких дітей коливається від 19 до 72%.

Яку шкоду чинить расі сифіліс, видно хоч би з цифр, наведених для деяких країн: у Франції 1922 р. мертвонароджених дітей сифілітиків було 20.000; число викиднів спричинених сифілісом 40.000; число щорічних смертей від хороб сифілітичного походження різних органів 80.000; 40% усіх хроніків, що звертаються по допомогу в лікарські установи, заслабли через сифіліс. В Англії прогресивних паралітиків є 18.500 чоловіка; 55% всіх глухонімих — спадкові сифілітики.

Одначе вплив венеричних хороб на расу стосується не тільки до сифіліса, але й до гонореї. Її значіння довго недооцінювали, вважаючи її нешкодливым катаром полових органів у мужчин і запальним процесом піхви і шийки матки в женщин. В останні два десятиліття цей погляд на гонорею змінився радикально. „Те, пише Гротьян,

що велика кількість випадків, коли добре лічити, цілком вилічується, веде, на жаль, до того, що до гонореї не ставляться так серйозно, як до сифілісу, хоч небезпечність від неї не менша, як від сифілісу“

Нині відомо, що звичайний трипер сечового каналу в мужчин, який здебільшого від доброго лікування вигоюється протягом шести тижнів, часто переходить у хроничну форму. І гострий і хроничний трипер у мужчин часто має неприємні і болісні обтяження: запалення яєчок, насінних канатиків, простати, сечового міхура і нирок з дальшим загноєнням в останніх, тяжкі ревматичні хвороби сугавів, сухожильних втулиць, серцевої сумки.

У женщин гонорея може спричинити катар сечового каналу, а часом і сечового міхура, і запалення Бартолінієвих залоз, що знаходяться між соромітними губами; вражає слизову оболонку шийки матки, і часто, коли процес іде вище за межі внутрішнього отвору матки і проходить у матку, яйцеводи і яєчники — викликає тяжкі, дуже болісні і часто затягнені на десятки років гострі і хроничні запальні процеси в цих органах, в пліві, що їх оточує, і в очеревині, якою вони вкриті.

На щастя перечислені обтяження в мужчин трапляються не дуже часто. Найчастішими з них і найважнішими з огляду на дальші наслідки є хвороби простати, а головню, придатків, яєчок і насінних канатиків, які заважають рухові сперматозоїдів, і через свою, здебільшого цілковиту невігойність, ведуть до повної або часткової неплідности. Так само до неплідности або цілковитої або після першої дитини в іще багато більшій мірі, ніж двобічне запалення яєчок у мужчин, ведуть процеси запалення в половых органах женщины.

З того величезний соціально-патологічний вплив, який робить гонорея на господарське життя країни, на яке вона, як пише Гротьян, впливає там, „що робить певну кількість молодих людей на довший чи коротший час нездатними до роботи; одже, гонорея подібнується разів 4—5 частіше за сифіліс і часом може порушити, як і сифіліс, роботоздатність цілої військової частини або морської команди. Ця сама частість гонореї, за яку Нейсер казав, що „після кору гонорея найбільш поширена слабість,“ дав нам зрозуміти і те, яку величезну шкоду чинить вона колективові тим зменшенням народженности, яке вона з собою несе. Бекцлер показав, що після звичайної необтяженої гонореї 10% всіх шлюбів оставалися абсолютно стерильними, в 17,3% наставала стерильність після першої дитини; після гонореї з однібічним запаленням яєчок ці цифри досягали 23,4%—13,5%, після двобічного запалення яєчок 41,7%—20,8%. Бляшко на підставі робіт Burkhardt'a про поширення трипера і його наслідки в робітничих округах приходить до висновку, що на 100 вільних від гонореї шлюбів припадає пересічно 318 дітей, а на 100 гонорейних шлюбів всього 210, цеб-то одною дитиною на шлюб менше, що становить зниження народженности на 33%. Гротьян обчислює зменшення кількості народжень у наслідок гонореї на сотні тисяч. Ця шкода для господарства країни через зменшення людности збільшується ще тим, що відмінно від сифіліса, при яким можна ждати малоцінного нащадку, при гонореї, де ніякої спадкової передачі нема, народженність дуже часто зменшується коштом біологічно вельми цінних, а на думку деяких авторів навіть найпридатніших елементів.

І нарешті один із найтяжчих наслідків гонорей є бленорея ново-народжених, яка розвивається тоді, коли виділення із піхви слабкої матери лучать в очі дитині під час або хутко після родів—наслідком того часто буває цілковита втрата зору. Правда, нині у всіх породільних домах вкапують в очі народженим дітям 2⁰/₀ розчину ляпісу, що зменшує тяжкі наслідки до мінімуму, але все таки цей захід не можна скрізь своєчасно перевести, а тому і далі велика кількість сліпих буде винна своїм нещастям гонорей батьків.

Є ще одна сторона у впливі венеричних недуг, сторона, на яку звичайно мало звертають уваги і яку Гротьян дуже стисло, але яскраво зформулював, сказавши, що „венеричні слабості роблять велику частину людности нездатною до радощів життя.“ Слід тільки подивитися на той вік, коли звичайно заслабають на венеричні недуги, зважити фізичні муки, звязані з сифілісом і деякими випадками обтяженої гонорей, душевні переживання слабих, з огляду на відношення суспільства до цих слабостей, безнастанний страх, особливо при сифілісі, що слабість виявиться знову (при гонорей цей страх також місяцями, а іноді роками не дає слабому спокою), щоб зрозуміти цю увагу Гротьяна.

Велику вагу для колектива має питання про джерела зараження венеричними хворобами, бо тільки тоді, коли ці джерела відомі, суспільство знає, яким способом боротися з лихом.

Одним із головних джерел поширення венеричних слабостей, як перше, залишається проституція; основною причиною її масового розвитку є тяжке економічне й правове становище жінки в умовах капіталістичного ладу. Жовтнева революція розкріпачила жінку, давши їй справжню рівноправність з чоловіком, змінивши форми шлюбу, приєднавши її до всіх форм будівання країни, радикально змінила становище жінки і тим утворила підвалини для ліквідації проституції. Останньому також повинні сприяти різні заходи до втягнення жінки у всі форми радянської, професійної і ін. роботи, заходи до охорони материнства й дитинства, боротьби з дитячою безпритульністю. Все таки жіноче безробіття в нас нині досить велике й умови для існування проституції, як перше, залишаються, і шкода, яку вона робить колективі, надзвичайно велика. Проституція, як перше, вириває з колективу жінку — робітницю і майбутню мати, вона, як перше, впливає розкладово на багато сторін соціального життя, вона, як перше, загрожує колективі венеричними слабостями.

Точних цифр професійної проституції у нас нині нема, бо наше законодавство відкинуло регламентацію і реєстрацію проституції. Однак, ряд посередніх даних говорить за те, що супроти передвійськового часу проституція в нас чисельно зменшилась. Змінився також за часів революції і соціальний склад проституції. Робітниця що-раз менше потрапляє в лави проституції. Сильний ще шар, що дає селянство, хатня прислуга. Як відбиття великих соціальних перегрупувань, що відбулися в країні, в лавах проститутток опинилися дочки колишніх дворян, купців. Згідно з даними 1926 р. д-ра С. Трахтенберга соціальний склад обслідуваної від нього проституції був такий: селян 43, 1⁰/₀, колишні міщани 21, 3⁰/₀, колишнє купецтво 14, 3⁰/₀, робітники 14, 1⁰/₀, колишні дворяни 7, 1⁰/₀.

Разом із тим дуже зменшилася також роль проституції, як джерела поширення венеричних слабостей. І хоч приблизно $\frac{1}{3}$ заражень венеричними слабостями падає і тепер на проституцію, все таки це на багато разів менше від тої величезної заразливості від проституції, яка була так характерна для передвоєнного періоду. Це можна пояснити, по-перше, тим, що змінилися форми полових зносин, а по-друге, — свідомим ставленням більшості нашого трудящого колективу і особливо молоді до проституції. Нарешті несприятливими умовами існування самої проституції: трудність використовувати житла для проституції, сувора боротьба з держателями пристановищ для проституції, зводництвом, велика трудність в користуванні гостиницями, мебльованими кімнатами, кабінетами ресторанів і т. д. для цілів проституції — все це примушає її тулитися в надзвичайно невігідних і непривабливих для споживача місцях, як от на вулицях, підсіннях, скверах і т. ін.

Разом із тим, коли зміна форм шлюбу, встановлення вільних полових зносин, негативне відношення прогресивної молоді з робітників і селян до проституції привели до зменшення ролі проституції, то з другого боку несталисть вільних полових зносин, випадкові полові зв'язки, якими живуть холості, великий процент осіб, що живуть у шлюбі позашлюбним половим життям — переносять джерело зарази від проституції до випадкових зв'язків і шлюбу. Слова німецького психіатра Гельпаху про те, що „нині ми стоїм вже перед тим фактом, що „зв'язки“ в багато більшій мірі становлять джерело зарази, як проституція“, ніколи не були такі справедливі, як тепер. Згідно з даними показового диспансера в Москві зараження сифілісом у мужчин 1914 р. від проститутток виносило 56,9%, від випадкових знайомих, знайомих, соживиць 38,4, від жінок 1,2%; 1923—24 р. від першої групи 30%, від другої 58,9%, від жінок 10,2%. Те саме ми бачимо і з даних нашої анкети: перед 1913 р. головним джерелом зараження венеричними слабостями була в мужчин проституція; вона виносила 60% всіх заражень, 40% припадало на випадкові зв'язки. Починаючи з 1914 р. аж до 1925 р. зараження по лінії проституції безнастанно падає, доходячи до 14,9% в 1925 р. Одночасно з тим, як у мужчин так у женщин іде безнастанне збільшення заражень від випадкових зв'язків, підіймаючись у мужчин від 40% періоду перед 1913 р. до 77,2% періоду з 1922—25 р.; також безнастанно збільшується процент зараження від чоловіків і жінок, підіймаючись у мужчин з 0 передвоєнного періоду до 7,8% періоду 1922—25 р. Так утворюється нова ще страшніша небезпека заносу венеричних хороб в сем'ю і вільні полові стосунки з усією трагедією і всім тим тяжким тягарем, якими венеричні слабості обтяжують життя колективу.

Одна з важливих сторін сучасного полового життя, тісно зв'язана з здоров'ям колективу, особливо його жіночої частини, з чисельністю народу, а значить і економікою країни — це є боротьба з народженням дітей, до якої так багато вдається сучасне людство.

Було б помилкою думати, що заходи проти народження дітей є винахід сучасної культурної людини, яка намагається обернути полове життя в самоціль, в саму тільки насолоду. Навряд чи ще в якій іншій сфері полового життя так ясно виявляється вплив економіч-

них і соціальних чинників, як у тій, що зв'язана з появою на світ нових істот. Це зазначив ще Маркс в першому томі „Капітала“, де він писав, що всякий історичний спосіб продукції має свій окремий історичний закон народонаселення і що кількість народжень і є в певній залежності від рівня зарібною плати. Відомий у Германії статистик доктор Ресле в одній статті 1925 року показує, як у германських містах у період з 1920 по 1924 рік, одночасно з падінням німецької валюти, ішло швидко зменшення числа зачатъ і народжень.

Вже вивчення первісної культури свідчить про велике поширення штучного викидня у первісних народів. Бажання людини визначити число своїх нащадків, не залишаючи цієї справи випадкові, являє собою одну з тих численних розумних дій, які людина протиставить стихійній природі. Ні з біологічного, ні з економічного погляду, — якщо тільки заходи боротьби з народженням дітей не чинять шкоди організмові жінчини або народові, через зменшення людности, — в цих заходах нічого негативного нема. Питання про народженність, принаймні для нашої країни, нині треба розв'язувати з погляду того, яку кількість дітей можна нині виховати без зниження життєвого рівня всього населення, а також з огляду на те, скільки людей через 15—20 років, коли народжені попідростають, потребуватиме народне господарство.

З другого боку надмірна плідність біологічно ослабляє жінку, погіршує якісно дітей, що родяться останні, приблизно з шостої, семої дитини, супроводиться, як це можна спостерігати в країнах з високою народженністю, також і високою смертністю дітей грудного віку. Гротьян говорить навіть „про закон що-раз нижчої корисности зачатъ“, який полягає в тім, що можливість появи життєздатну дитину і довести її до 16-ти літнього віку знижується при кожній новій вагітності, супроти попередньої“.

Останніми роками ми відзначаємо в багатьох державах раптове зниження народженности, яке стоїть у тісному зв'язку з застосуванням засобів проти зачатъ, а також з абортами. В Германії в 1880 році народилося на 1000 населення 40 чоловіка, в 1890 році — 37, 1900-го — 36, 1910-го — 30, 1924-го — 26. В 1924 році народженність зменшилася супроти 1890 р. на 25%. Одночасно, як повідомляв д-р Зангорн, число абортів з кількості 8—10% на кожен сотню родів в 1890 р. збільшилося до 15% до 1910 р. і дійшло 25% до 1924 р. Німецький санітарний лікар Ляссерштейн вважає, що в 23 році в Германії було зроблено мільон абортів. В Нью-Йорку згідно з даними Штатбеля робиться що-року 80.000 абортів. Статистик Монин числить для Парижа що-року 100.000 абортів. Одночасно з тим Франція катастрофічно йде шляхом зменшення людности, при чім 1914 р. смертність переходила народженність на 53.000. Генс числить, що в РСФРР 1924 року, без даних для кількох губерній, абортів було зроблено 131.572. На Україні 1925—26 бюджетного року абортів, зроблених по лінії охорони здоров'я було 149.648. Одначе дві станні цифри далеко не відбивають того величезного числа абортів, які не потрапляють в офіційну статистику! Згідно з даними нашого обслідування 1926 р. на підставі анонімної половой анкети штучні викидни були в 102 жінчин; в 53 по 1 абортіві, в 23 по два, в 12 по 3 аборти,

в 4 по 4 аборти, в 4 по 5 абортів, у 5 по 6, і в одній 7 абортів. Тимчасом 91,0% досліджених нами мають не більше, як 30 років.

На питання про причини що-раз більшого застосування абортів і засобів проти зачаття давали і дають дуже неоднакові відповіді. Буржуазні моралісти і релігійні святенники хотіли б з'ясувати зменшення волі до народження дітей занепадом моральності, егоїзмом, погноєю за насолодами, ослабленням віри, зменшенням пошани до бога і т. і. Вузькі німецькі націоналісти, як *Bornträger* хотять звалити вину на те, що в школах навчають природничих наук. *Oldenberg* говорить про те, що промисловість бере перевагу над хліборобством і про вплив міст, яких число безнастанно зростає. Але економічний підступ до цього питання може дати найправдивішу відповідь. На так званій верхівці суспільної буржуазної драбини жадання обмежити народження дітей залежить од небажання дробити свою спадщину і, як пише *Томилин*, „неохотою жінщини трудити себе вихованням дітей, що заважає їй світському способу життя, а цей спосіб полягає в догляданні власного тіла, надяганні і скиданні незчисленних туалетів, безнастанним почуттєвим лоскотанні. Вишпекана і стерилізована самиця, чудово знайома з гігієною полової техніки, красна альковна забавка, що живить цілі галузі промислової техніки і збужує до крайніх меж похоті чоловіка,— от найдосконаліший тип жінки вишпеканої капіталізмом для небагатьох вибраних“.

В сем'ях дрібної буржуазії і трудової інтелігенції бажання втриматися на певному матеріальному і соціальному рівні, а також жадання дати дітям відповідне виховання неминує примушує уникати зайвих народжень. В сем'ях пролетаріята і селянства примушують уникати зайвих народжень тяжкі економічні умови цих груп, широке втягнення жінки в продукційний процес, який одбирає в них силу появляти нові існування.

Три сторони впливу на колектив абортів і засобів проти зачаття цікавлять соціального гігієніста: перша—вплив цих заходів на чисельність людности, друга—вплив їх на здоров'я жінки, третя—вплив їх на полове життя.

Від другої половини минулого століття спершу у Франції, а потім у всіх інших культурних країнах світу поруч із зменшенням смертності стало помітне що-раз більше зменшення народженості. Коли потім світова війна, знищивши масу людей квітущого віку, ще гірше знизила народженість, у всіх країнах світу з цього приводу знялася тривога. Капіталізм потребує високої народженості. Йому потрібна резервна армія безробітних, щоб держати зарібну плату на певному рівні, щоб мати достатню кількість гарматного м'яса для імперіалістичних воєн. Тому капіталістичне суспільство об'являє аборт гріхом проти бога капіталістів, проти капіталістичного суспільства, тому по всіх країнах буржуазія бореться з абортотом. Ця боротьба з абортами, боротьба дорогою законів, що карають кількома роками в'язниці тих, хто звертається до абортоту, ніде не досягає бажаних наслідків і народженість падає далі. Капіталістичне суспільство хоче боротися з наслідками, тимчасом як треба боротися з причинами, які криються в нім самім. Капіталізм створює для всіх класів суспільства непевність у завтрашньому дні. Він втягає в продукційний процес

мільйони жінок, відбираючи в них сили до материнства. Його погоня за прибутком створює цілу парость індустрії, яка виготовляє засоби проти зачаття, його імперіалістичні війни, що відбирають мужів і синів, створюють незвичайний страх материнства". Вже тепер, напр., Martins говорить, що для Німеччини погоня за дитиною стає національним паролем. Вона буде марним національним паролем доти, доки буде існувати капіталістичний лад. Бо проблема материнства стоїть тільки перед одною альтернативою, а власне: „або капіталізм і вимирання, або соціалізм і приріст населення“!

В медицині, на жаль, ще досі нема ні цілком певних засобів для попередження зачаття, ні твердо встановлених поглядів на вплив різних таких засобів на здоров'я тих, хто їх застосовує. Тільки штучний викидень є єдино певний, але разом з тим запізнілий і далеко не нешкодливий спосіб боротьби з народженням дітей. Не дурно питання про аборт, як жодне інше питання соціальної патології, зняло стільки спорів останніми роками.

Аборт, коли навіть його робить лікар, не можна вважати за невинну операцію. Згідно з даними проф. Яковлева за матеріалами 1904—1907 р. р. клініки Держ. Акушер. Гінек. Інституту слабування від штучних абортів у $2\frac{1}{2}$ рази більше, як від пологів, при чім у $\frac{1}{4}$ випадків всіх занедужань помічено тяжкі хвороби організму, які надовго позбавляють жінку здібности до роботи. Анатомічні особливості внутрішнього полового апарату жінки, недоступність всього операційного поля окові оператора, іноді аномалії маточної стінки і ін. роблять цю операцію серйозною для лікаря. Тим серйозніші обтяження бувають тоді, коли цю операцію роблять темні бабки і акушерки. Наше законодавство легалізувало аборт саме, як це було сказано в постанові НКЗ і НКО від 20-го листопада 1920 р., з метою охоронити здоров'я жінки і інтереси раси від неосвічених і корисливих хижаків, бо моральні пережитки минулого й тяжкі економічні умови сучасного примушають жінку йти на цю операцію. Позитивні наслідки цього закону безперечно вже є. Хоча число абортів за ці роки безнастанно зростає, але для цієї мети жінка тепер що-раз частіше звертається до лікаря і тим самим зменшує до мінімуму можливість ускладнень. В статті „Die Statistik des Legalisierten Abortus“ доктор Ресле зіставив на цифрах Берліна й Ленінграда наслідки діяння радянського закону про легалізацію абортів і §§ 218, 219 і 220 германського кримінального кодексу, які карають каторжними роботами від 5 до 10 літ як жінку, що звертається до абортів, так і осіб, що роблять аборт. Виявилось, що смертність від породільної гарячки, яка розвивається, коли аборт роблять в негігієнічних умовах і невмілими руками в Ленінграді в 4 рази менша, як у Берліні. З матеріалу, що опублікував цей доктор, видно, що смертність од породільної гарячки була в:

Берліні :		Ленінграді :	
На кожні 1000 народжених		На кожні 1000 народжених	
1922 р.	13,14		3,77
1923 р.	13,80		3,39
1924 р.	11,45		2,63

Таким чином, кілька тисяч жінок, що щороку гинуть у Германії від породільної горячки на три чверти винні знаменитим параграфам германського кримінального кодексу. В цих параграфах вся сут буржуазного законодавства, яке позашлюбні зачаття має за грі і ганьбу, на життя зачатої дитини дивиться як на щось священне, а від народженої дитини одвертається з погордою. Не дурно німецькі робітники називають цей закон „каторжним законом“, бо ці тисячі існувань вириваються головно з поміж жінок трудящих клас; жінки з заможних шарів за високу плату консіліуму спеціалістів завжди мають можливість зробити аборт. Крім того, головної своєї мети — боротьби з зменшенням народженості ці закони, що існують у більшості європейських країн, не досягають. Франція, за нею Германія, Англія йдуть безнастанно дорогою катастрофічного ризику від року зменшення кількості народжень. *Zweikindersystem* поволі заступають *Einkindersystem* і *Keinkindersystem*. Закон проти абортів не тільки не зменшує їх числа, а збільшує; санітарний лікар Ляссерштейн визначає для Германії в 1923 році мільон абортів.

Що до впливу заходів проти народження дітей на здоров'я, то дуже цікава думка проф. Залкінда. Він пише: „безнастанне напруження людини, яке виявляється в безнастаннім побоюванні невисної вагітності, звязане з хитрим використанням всіляких запобіжних заходів, тримає її завжди в стані крайньої заклопотаності, як в стадії полового збудження, так і в періоді полового вибуху, та і тим більше в останній фазі полового розряду і полового спокою позбавляючи, таким чином, полові переживання їх соковитості, яскравості, інтенсивності, стихійності“ ...

VI

Такі є основні риси, характерні для полового життя наших днів. Багато, багато з них входять великими дисонансами в те нове життя, яке будемо нині в нашій країні. Тим потрібніші, тим ясніші повинні стати шляхи оздоровлення сексуального побуту. Тут, правда, нічого не можна зробити на помах чарівної палички, не придумати жодних чудодійних ліків, бо, як каже зовсім справедливо Блох, „все наше полове життя так звязане з соціальними питаннями, що реформи того життя доконче потребує, як своєї основи, реформи господарських відносин“.

Тому цілком розв'язати сексуальну проблему можна буде тільки разом з усіма іншими сторонами життя нашої країни. Цілком ясно, що тільки після розв'язання таких питань життя, як економічна незалежність жінщини, житлова проблема, державне виховання дітей, оздоровлення труду, громадське живлення і т. і., сексуальна проблема, як одна з проблем колективного життя, буде також розв'язана. Це буде тоді, коли соціалістичні елементи, що лежать біля джерел цілої устрою нашої країни, розцвітуть пишним цвітом соціалізму. А поки доводиться говорити про низку більш-менш дійсних заходів, які можуть уздоровити сучасний сексуальний побут.

Серед тих заходів одно з перших місць мусить належати сексуальній педагогіці. На жаль за роки революції ця піллянка роботи

майже не зрушена з місця, не вважаючи на те, що своєчасне і вміле ознайомлення з суттю й соціальним значінням полового життя могло б сильно допомогти нам у боротьбі з багатьма ненормальностями полового побуту. Самої сексуальної педагогіки також нині не можна розуміти, як спеціального ознайомлення з половим життям. Ні, це ціла система правильного виховання дітей: фізкультура, труд, сумісне виховання, розвивання в дітей соціальних інстинктів, залишення їм максимуму дослідницької активності й самодіяльності, внесення елементів знання про полове питаання в загальні відомості з природознавства й суспільнознавства.

З інших заходів виступають пропаганда полової поздержливості, цілковитого відмовлення користатися з проституції, широке з'ясування про небезпечність, звану з випадковими зв'язками, наукова робота в питаннях попередження і абортивного лікування венеричних слабостей, відшукання менш шкідливих засобів проти зачаття, боротьба за здорову літературу, видовище і спочинок.

Вічно нове й вічно старе є питання про полове поздержливість. Ще недавно в медицині існували погляди, що полова поздержливість шкідлива, але нині жоден авторитетний лікар не висловить такої думки. Нині визначні лікарі й педагоги встановили, що полова поздержливість принаймні до 20-го літнього віку, а для деяких і для пізнішого віку — не чинить жодної шкоди. „Кожен здоровий чоловік — писав Блох — може, — і цього владно вимагає індивідуальна й соціальна гігієна, — цілком утримуватись від полових стосунків принаймні до 20-ти літнього віку“. Треба уможливити полове поздержливість принаймні хоч до цього віку. В цій справі, так само як і в боротьбі з онанізмом, величезна роля належить труду, вихованню і розумному освітленню суті й соціального значіння полового життя. І нарешті треба добитися того, щоб питання полового життя, ті чи інші сторони цього життя, кожен розумів не як питання особистого порядку, а як питання глибоко суспільні. Широкому діапазону думок, що існує відносно різних сторін полового життя, треба протиставити діалектичний підхід. „Благо революції — найвищий закон“ (Плеханов); „в періоді диктатури пролетаріату неморальне все, що ослабляє або шкодить“ (Ленин) — такі повинні бути формули підходу до різних сторін полового життя. Особливо цей підхід потрібний до сучасних стосунків шлюбу й сем'ї. Шлюб і сем'я не є вічні й незмінні інститути. Процес розпаду сем'ї почався ще за капіталізму, однак для знищення сем'ї нині ще нема жодних підстав. Наявність трьох даних конче потрібна для того, щоб зникла сем'я: знищення індивідуальної продукції і споживання, знищення зв'язаного з індивідуальною продукцією і споживанням індивідуального виховання дітей, знищення ідеології буржуазних родинних відносин. Цих даних у нас нема. Сем'я, як трудовий осередок на тлі багатомільйонного селянського господарства, буде існувати ще не один рік.

Кошти, які держава може дати для суспільного виховання — дуже малі. Ідеологія буржуазних родинних відносин ще міцно тримається не тільки в голові селянина, але й передовика робітника. Також із соціально-гігієничного погляду сем'я, основана на моногамно — довгочасних відносинах, є для даного відламку часу найлучша форма

охорони народнього здоров'я: вона є найліпша гарантія проти венеричних слабостей, вона забезпечує дитині годування матерніми грудьми, збільшуючи тим її шанси на життя і вона охороняє суспільство від безпритульності з її соціально-патологічними наслідками. Отже, треба з більшою увагою ставитися до шлюбу, до сем'ї, створити волю до боротьби з аномаліями шлюбних і семейних відносин, чутливе відношення до жінщини, як до матери нації і члена трудового колективу.

„Революція“, казав Ленін, „вимагає зосередження, напруження сил від мас, від окремої особи. Вона не терпить оргнастичних станів на зразок тих, що звичайні для декадентських героїв і героїнь Д'Анунціо. Непоздержливість у половому житті буржуазії є ознака виродження. Пролетаріят є клас, яка нині сходить. Він не потребує сп'яніння, яке глушило б його або розворушало. Йому не треба ні сп'яніння від полові непоздержливості, ні сп'яніння алкоголем. Він не сміє і не хоче забути про мерзенність, бруд і варварство капіталізму. Він черпав могутчі імпульси до боротьби в становищі своєї класи, в комуністичному ідеалі. Він потребує ясності, ясності і ще раз ясності. Тому, повторюю, не повинно бути жодної слабості, жодного марнування і знищення сил. Самопанування, самодисципліна — не рабство, вони конче потрібні і в коханні.

М. КОРСУНСЬКИЙ

Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина

ЗНАДОБИ ДО ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

(З власних споминів)

I

Року 1920, січня 28 в Полтаві від недовгочасної тяжкої хвороби, тихо опочив сном вічним по довгих літах невсипущої службово-громадської та письменницької праці Панас Якович Рудченко, славетний український письменник, відомий під псевдонімом „Панас Мирний“, і прегарна, світла людина.

Похилим віком та тяжкою працею виснажений, життєвими пригодами та подіями підбитий організм письменника, піддався важкій хворобі („удар“) і не здолав перемогти її. Несподівано для всіх підкравшися до небіжчика в двадцятих днях січня місяця р. 1920, лиха хвороба тримала його в своїх цупких обіймищах щось із тиждень і 28 січня, на 71-му році життя, безжалісно навіки зупинила його серце, що так чуло відкликалося на сльози, страждання та кривду; склепила його очі, що так гостро добачали.

...„і заздрість нелюдську людей, і хижість та муки голодного брата, і безпорадні сльози вдови, і плач малих діточок, і зраду своїх та чужих, і муки пропавших надій, і долі лихої заміри“ ...

Вмер співець народнього горя, оборонець поневолевих і скривджених, суворий виявлювач соціальної неправди нашого давнього й недавнього минулого... Вмер саме на порозі нового життя, життя визволеного вже з - під гніту буржазно - капіталістичного й закладеного на нових міцних підвалинах — соціальної рівності та справедливості, — що його він передбачав в далечині прийдешнього й яскравими фарбами змалював в пекрасному оповіданню - мрії „Сон“.

Панас Мирний, талановитий повістяр-реаліст, що в творах своїх, як в дзеркалі, відбивав правдиво та сильно й життя людське й природи красу, що чулим серцем своїм поділяв „журбу й сльози гречкосіїв убогих, орачів неосвітніх і темних“, — добре відомий всім більш-менш письменним людям на Україні, від школярів починаючи. І не лише на Україні, а й поза межами її.

Отже, Панаса Яковича Рудченка, просто, як людину, його звичайне життєве обличчя, його буденне, щоденне життя — широкий загаль громадянства цілком не знає. Надзвичайно скромної вдачі вельми прихвильний до самотнього життя П. Я. жив і працював тихо,

непоказно. Навіть місця для свого мешкання він обірав затишні. Так з р. 1879, з часу прибуття до Полтави на житло, й по р. 1889 П. Я. провадив своє парубоцьке життя на мальовничій тихій Монастирській (тепер Радянській) вул., в старому з солом'яним дахом будинкові, що в наші часи має № 14. З часу свого одруження в р. 1889 й до року 1900 П. Я. жив на затишній, повній рослинності Мало-Садовій вул. Нарешті, з року 1900 П. Я. осівся на передмісті Кобищанах, що де-д заховали ще й до сього часу патріархальний селянський вигляд. Ту у своїй власній садибі, з садочком та ставочком, П. Я. і скінчи свої дні.

Зазначена нами вище недоречна риса вдачі П. Я.— велика скромність у значній мірі й сприяла як покриттю ним свого справжнього прізвища влучним що до загальної вдачі псевдонімом „Мирний“¹ так і тому, що П. Я. ні за життя свого не подав в той чи інший спосіб біографічних про себе відомостей, ні по смерті своїй не залишив таких документів, з яких було б можна легко, виразно й докладно уявити все його життя й людське вство²).

Через оту ж таки скромність та прихильність до самотності П. Я. мав і обмежене коло знайомих. Декілька приятелів, особисті знайомих та співробітників по службі— оце й уся та невеличка кількість громадянства, що їй відомий П. Я. більш-менш докладно як людина.

Такі несприятливі для всебічного виявлення особи славного письменника, як людини, службовця та громадського діяча, обставини вельми вимагають, яко-мога швидше зібрати й зафіксувати друкарські риси з життя й діяльності його, поки ще час не стер її з пам'яті сучасників, що мали близькі стосунки з небіжчиком, що мали змогу спостерігати ту обстановку, ту атмосферу, в якій плінув життя його.

Оті спостерегачі життя й діяльності П. Я. й повинні б на нашу гадку, виявити відоме їм— не тільки з обов'язку громадського, а й з морального почуття: поваги до таланту славного письменника й пошани світлої пам'яті його. Бо ж всяка рисочка з життя письменника сприятиме всебічному освітленню захованої нині, людської природи його. Рисочка за рисочкою, виявлені на світ, допоможуть майбутньому біографу та дослідникам творчості Мирного схарактеризувати його з того чи іншого боку, дадуть змогу змалювати й загальну постать, рельєфно уявити його особистість, виявити вплив життя на творчість. В дослідках українського письменства („З сучасної української літер. Начерки й характеристики, ч. I, К., р. 1918, вид. П. Ол. Грушевський каже: „Щоб роздивитися докладно в літературній діяльності певного автора, щоб простежити розвій його ідей та поглядів у його літературних творах, конче треба знати біографію цього письменника,—

¹) Псевдонім П. Я. виявлено спочатку в пресі П. Грекова із сектантського життя під назвою „Власть света“, виданою в р.р. 900-х у Полтаві, яку П. Я. редагував з боку мови, а потім в р. 1913 в часописах „Полт. Вестник“ та „Полт. День“ і в Київському щотижневому журналі „Спутник Чпновника“, де подано було відомості про 50-тилітні роковини службової діяльності П. Я.

²) Коротенькі друковані біографічні відомості про П. Я. маються лише в нарисі Гр. Коваленка: „Панас Мирний“, вид. в р. 1922 в Полтаві, та в деяких статтях про творчість Мирного проф. Щепотьєва.

знати серед яких умов він зростав, працював та писав..." (Розвідка „Панас Мирний“ стор. 31). І це дійсно справедливо. Тому, як ті маленькі вогники, зібрані до купи, утворюють з себе яскравий світоч, що осяює найтемніші закутки, так виявлені життєві рисочки освітять і виявлять на світ таємну досі постать нашого письменника, що протягом життя свого, далеко несолодкого й нелегкого, творив велику культурну справу й зайняв певне почесне місце в історії українського культурного життя, в лавах видатних культурних діячів нашої країни.

Такі ото міркування спонукають і мене до переказу громадянству всіх тих фактів та рис з життя незабутнього П. Я., які моя пам'ять і душа зберігли від приємних днів безпосередніх, довголітніх стосунків із ним.

Тож з поваги до письменницького блискучого таланту П. Я., схиляючись перед його людськими прекрасними властивостями та шануючи його світлу пам'ять, з сердечною подякою за ті любі й незабутні часи, які давало мені єднання з ним, перехожу до переказу, просто, щиро й правдиво, своїх споминів і спостережень із життя письменника.

II

Перш за все зазначити маю, що ласкава доля дала мені в житті величезну втіху протягом двох із лишком десятиліть бути в близьких службових стосунках з П. Я. Починаючи з р. 1897 й до самої смерті П. Я. в р. 1920, день-у-день судилося мені перебувати з П. Я. разом в одних важких, понурих, непривітних мурах Полтавської Казьонної („Фінансової“) Палати, дихати одним задушливим димом тютюновим та порохом ваперовим просякнутим, отруйним канцелярським повітрям, працювати над одним нецікавим, одноманітним, але не легким осоружним ділом, що сушило мозок та виснажувало тіло, жити спільними службовими й громадськими інтересами.

За такий довгий період часу я мав змогу й утіху добре розпізнати високі душевні й розумові властивості П. Я., привабні людські властивості службово-громадську його діяльність, і ті несприятливі для високої письменницької праці умови, в яких довелося П. Я. перебувати цілих 56 років, тоб-то майже все своє життя з днів дитячих аж до смерті.

Спершу коротенькі відомості про походження та службову кар'єру П. Я., що їх стисло й сухо (по канцелярському!) фіксує його службовий формуляр, але з яких яскраво можна уявити те нудне, шкідливе для загального інтелектуального розвитку, не сприятливе для високих поривань оточення, що серед нього в есь свій вік перебував П. Я.

Панас Якович Рудченко — син Гадяцького повітового скарбничого. Народився він у місті Миргороді на Полтавщині, де його батько був в той час на посаді скарбничого ж, р. 1849, травня 1. Освіту дістав в Миргородській та Гадяцькій повітових школах (мали не більше, як три класи). По скінченню школи 14 років зроду, через родинні, матеріальні та тогочасні освітні умови, П. Я. безпосередньо із шкільної лави, пересів на стілець писарчука Гадяцького повітового суду в році 1863.

Таким чином дитинства безжурного, безтурботного, радісного дитинства П. Я. не довелось зазнати. З 14 уже років праця, праця й праця! Звичайно в цьому винні, крім родинних матеріальних обставин, ще без сумніву (й напевно в значній мірі) батькові вузькі погляди на життя. Для людини, що й сама змалечку пішла на працю й не мала широкої освіти, горбом своїм добула більш-менш значного становища — повітового скарбничого, очевидно всі ідеали життєві зосереджувались лише в чиновницькій кар'єрі:

— Перо — то хліб, а інше все — дрібниця!

Так визначає життєвий ідеал батько молодого Івана Левадного, героя оповідання Мирного з життя урядовців „П'яниця“, виражаючи сина до губернії на службу. Так міркував певно й батько П. Я., садячи свого „Панасика“ на стілець „шагового“ в буквальному зміслі писарчука Гадяцького повітового суду. Можливо, що й скрутні освітні умови того часу в деякій мірі відіграли в тому ролі.

І свою письменницьку працю, до речі П. Я. почав з того ж таки 1863 року, цеб-то з дитинства, як про це сам він і засвідчив у присутності своїх товаришів і співробітників підчас ушанування з приводу 50-тилітнього ювілею службової діяльності в р. 1913.

По недовгій службі в Гадяцькому суді писарчуком, П. Я. перейшов на службу до Гадяцької повітової скарбниці теж писарчуком. З цієї посади він почав пересовуватись угору по ієрархічній драбинці доволі швидким кроком, міняючи й місце свого мешкання, але, однак, весь час залишаючись на фінансовій службі „по ведомству Полтавской Казьонной Палати“. Переїздячи з Гадячого до Прилуків, з Прилуків до Миргороду й, нарешті, з Миргороду до Полтави, П. Я. послідовно мав посади: „Писця“, Помішн. бухгалтера та просто бухгалтера в скарбницях повітових, старшого бухгалтера в Полтавській губерніяльній скарбниці, бухгалтера, секретаря й начальника відділу Полтав. Каз. Палати. Посаду начальника відділу Полт. Каз. Пал. П. Я. дістав в р. 1883, 34 років з роду, цеб-то в роки відносно молоді для такої поважної, особливо під той час, і відповідальної посади. Цією посадою П. Я. і закінчив свою службову кар'єру.

Взявши до уваги сучасні різні статuti й правила про службу, неможна не подивуватись швидкому посуванню його по службовій драбинці в той час, коли він мав малий, порівнюючи, службовий стаж і молодий вік для деяких „поважних“ посад, як-от: Старш. бухгалтера губерніяльної скарбниці, секретаря й начальника відділу казьонної палати, а до того ще й зовсім незначний офіційний освітній ценз, бо оті посади в часи П. Я. давалися не аби-кому: на перші дві посади (ст. бух. та секр.) садовили людей солідних, літніх, з достатнім службовим стажем і з певним авторитетом, а на останню (начальн. відд.) до цих умов додавалися ще й інші, а саме: освіта не нижча за середню й солідна ерудиція теоретична та практична в різних галузях службового „мистецтва“. Правда, бували й винятки з загальних правил (і досить часті!), лише для небагатьох вибраних, які мали особливі „добротливості“ матеріального або родинного порядку, але яких у П. Я. очевидячки не було.

Отже, щоб у кого, незнайомого з дійсним станом речей виникнула гадка: чи не було яких сторонніх чинників, що сприяли швидкому

пересуванню П. Я. з нижчих посад на вищі у вигляді, наприклад, „протекцій“ то - що, — слід зазначити, що така гадка немає жадних підстав, а тому її й слід відкинути категорично, раз на завжди, бо всякі службові підвищення й злучені з ними вигоди добував він виключно своїми природженими властивостями: видатною догепністю до всякої справи, надзвичайною ретельністю, дріб'язковою сумлінністю й дивовижною невсипучістю та працездатністю. Оце ті природні чинники, що протезували П. Я., що сприяли швидкій службовій кар'єрі його й які приносили йому життєвий і службовий добробут. Бездипломний, незначного роду, малого достатку службовець П. Я. Рудченко добував собі добробут лише своїм розумом, своїми руками, без жадної сторонньої допомоги.

Зазначивши про різні злучені з службовим становищем вигоди та атрибути (між іншим П. Я. мав чин „дійсного цивільного радника“ — „действит. статского советника“, *gonoris causa*, і всі приступні його посаді нагороди), треба з'ясувати, що оті вигоди ні на йоту не змінили ні загального світогляду, ні влачі П. Я. Урядовий мундир та зовнішні відзнаки і службовий стан не мали сили змінити переконань та ідеології письменника, збити його з того ідейного шляху, яким він пішов з юних днів.

На всякі службові відзнаки П. Я. дивився, як на неминуче зло, як на шуминня й аніяк їх не шанував. Прикрашатись ними він страшенно не любив, і це робив лише з неминучої потреби, а не з власної охоти, у рідких, виключних випадках, коли обійтися без „прикрас“ абсолютно не можна було, бо це могло б посприяти „потрясенню государственных основ“. В так звані „табельні дні“, цеб-то в дні святкування якихось подій з життя „августейших“, або в „дні вікторіяльні“ П. Я. зроду ніколи не декорувався і в парадах уперто участі не брав. Навпаки, в такі дні обов'язково прибував на службу з якою-будь метою, хоча б з метою одержати власну кореспонденцію: листи, часописи то - що.

Звичайної не „парадної“ уніформи П. Я. за все своє життя ніколи не носив. Ні блискучі ґудзики, ні петлиці, ні кокарди ніколи не мали чести прикрашати його скромну особу. Єдине, чим більш-менш часто доводилося П. Я. прикрашати себе, так це „віц-мундиром“, але доволі таки „держаним“, чого доброго батьківським, у всякім разі „ветераном“. Потертий, з потьмарілими металевими ґудзиками, з облізлим з країв плісовим зеленим коміром, він очевидно невігідно почував себе на П. Я. А що був він, — цеб-то отсей віц-мундир, — незадоволений поведженням з ним П. Я., то це теж було очевидно, бо завжди ображено лежав він в непривітному куточку конторки-ковчега на купі паперів та всяких законів, зібганий безжалісною, у всякім разі неповажливою рукою власника, в три погібелі. Та, ніде правди діти, оті парадні вбрання — мундир та віц-мундир абсолютно не прикрашали сухорлявої, звичайнісінької постати П. Я. й були йому зовсім не до лиця, тай сиділи на ньому якомсь незграбно.

Щоб скінчити мову, як ставився П. Я. до службових „регалій“ та виразніше з'їлюструвати теє ставлення, я подам такий яскравий факт. А саме: В році 1913 П. Я., з нагоди 50-тилітнього ювілею перебування на урядовій службі, дістав нагороду з самого „кабінету

його величності“; золоту табатирку з діамантами й вензелем „самодержця“. Нагорода не аби-яка, та ще й „персональна“, а цяцька з вигляду вельми гарна й коштовности солідної. Але натура П. Я., не вважаючи на виключні особливості дарунку, виявила, що до нього практичний, так би мовити — „матеріялістичний“ підхід, відкинувши „естетику“ та почуття „всеподданнейшого благоговення“ перед цим дарунком. Коротко кажучи, П. Я., на диво всім, зважився одіслати цяцьку назад „до кабінету“, попрохавши видати йому краще замість неї гроші по її вартості. І дійсно: згодом дістав він гроші за повернений дарунок. Таке ставлення до „височайшого“ дарунку було надзвичайно рідке, поодиноке, й у всякім разі нечемне з поглядів того часу й робило де слід певне вражіння. Але П. Я. очевидно на це не звертав уваги й його цілком не цікавило, кого й як вразить оцей вчинок.

Отакую маніпуляцію проробив би без сумніву П. Я. і з іншими „цяцьками“, але ж з ними справа була вже інша, бо за нагороди „орденами“ припускалося урядом померлого режиму лише самому драти шкуру з нагороджених „кавалеров“, а не навпаки.

Вище було зазначено, що П. Я. скінчив свою службову кар'єру посадою начальника відділу, яку дістав ще в р. 1883-му. (Власне кажучи, в р. 1920-му, цеб-то за радянської влади, казюнна Палата уже почала реорганізовуватись потроху й мала назву „підвідділ простих податків Полтав. Губ. Фін. Відділу“, але корінної ломки ще не було, й посади деякі змінили лише назву, причому П. Я. мав посаду завідача одного з відділів зазначеного підвідділу.) Довге перебування П. Я. на одній посаді може теж викликати деяке незрозуміння цього факту: чому, мовляв, він протягом майже 37-ми років був на „ступні замерзання“? Отже в дійсності річ тут проста: П. Я. був, як уже вище й зазначено, надзвичайно скромний, не шанобливий, не любоначальний, не кар'єрист, а до того ще й не мандрівної натурп, а тому рішуче уникав вищих щаблів ієрархічної драбини й злучених з пересуванням по тих щаблях переїздів, церемоній і такого іншого, головне ж — потреби зміни поглядів і перековань, так сказати — підроблення до обставин, особливо в останні часи, коли царизм і властивий йому режим перебували уже в агонії. В дійсності П. Я. мав, звичайно, цілковиту змогу зробити значну кар'єру, чого доброго не меншу від кар'єри брата свого Івана Яковича Рудченка, відомого українського етнографа й письменника, що був літературним співником П. Я. й мав псевдонім „Іван Білик“, але напевно вже не з скромности, а з інших міркувань. Останній, буди на початку кар'єри в таких самих умовах, як і П. Я. і з такими ж „данними“, завдяки своїй енергійній та рухливій натурі з „писарчука“ став „членом ради міністра фінансів“ і „тайним советником“, прикрашеним і широкими стрічками, й блискучими зорями. Так само й третій брат П. Я. — Лука Якович, в таких самісінських умовах, як і П. Я., лише нічим невидатний, зробив кращу кар'єру від П. Я.: він мав посаду начальника відділу в Київській Казюнній Палаті, що рахувалась в розряді значно вищому, аніж Полтав. Палата (Київська 1-го розр., а Полт. 3-го)¹⁾.

¹⁾ У П. Я. був ще й третій брат, що помер в молодому віці, нічим не визначившись. Але кажуть, що то була людина талановита, мала потяг і не аби-який хист до письменства...

Взагалі кажучи, всякі пропозиції вищих посад П. Я. категорично й без вагання відвертав:— „Нікуди я з Полтави не поїду! Нащо мені шукати іншого, коли мені й тут добре?“ казав він і додавав: „Славні бубни за горами!“

Свою скромність і простоту П. Я. виявляв і своєю поведінкою, і своїм зовнішнім виглядом, і своїм убранням: повадився з усіма цілком просто, природньо, без пихи, ставлячись до кожного привітно, доброзичливо й приступно. Одягався в простого крою, так би мовити, солідну одягу й обов'язково темного кольору. Так, ходив він звичайно в простому чорному двубортному піджаці (рідко в деяких надзвичайних випадках піджак замінявся сурдуютом), в високій глаженій глухій сорочці з чорною краваткою бантом. Круглий чорний сукняний бриль на весні та в-осени, а влітку такого ж фасону соломяний бриль; чорна смушева шапка взимку; звичайні пальта по сезону (взимку — із смушевим коміром), а в спеку літню - чорна накидка (в останні роки), — оце постійне й звичайного найпростішого фасону убрання П. Я. Незмінним супутником П. Я. був і влітку і взимку чорний парасоль, завжди скручений. Та ще всяк час товаришував йому рудий, брезентовий складний портфель, що його П. Я. часто, особливо холодної години та в негоду чіпляв на ремінці через плече. До речі тут відзначимо характерну рису П. Я., що малює, як ставився він до нижчих служників. А саме: П. Я., всупереч звичаю, ніколи й нічим не використовував кур'єрів і взагалі меншу братію для себе особисто: папери всякі він сам носив, по кореспонденцію, навіть і в свята, сам прибував до Палати й т. ин.

На службу П. Я. ходив завжди пішки. Аж коли перебрався на далекі від осередку міста Кобищани, він деякий час, рр. 1910—1913 приблизно, їздив на службу й із служби на придбаній у власність миршавенькій гнідій шакапні, — мишеняті з вигляду через малий зріст, — та на звичайній старенькій „хурці“ (бричці) вельми деренчливій. За машталіра у П. Я. служив маненький сухорлявий дідок — українець, що ставився до свого „пана“ по-приятельськи. От цей непоказний „виїзд“ П. Я. придбав не так для себе особисто, як найбільше заради трьох своїх синів гімназистів, яким, особливо в молодші роки, важко було ходити вчитись до 1-ої гімназії, що містилась в самому осередку міста, аж з далеких від осередку Кобищанів.

III

Тепер про специфічно канцелярську понуру обстанову, отруйну атмосферу та чорстве оточення, в яких судилось П. Я., українському письменникові, людині з високими думами та палкими почуттями жити й працювати. Неможна навіть збагнути, як в осоружному, чорствому, суто казбовному оточенню П. Я. здолав виплекати в душі своїй високі ідеали, палку любов і щире співчуття до людей страдників, а також запалити негаснучий вогонь прагнення до правди та справедливості; як, не вважаючи на цілі стоси паперів, бездушних, писаних по справедливості мертвою мовою й незграбним стилем, часом викладом цілком безглузких (а щоб полагодити те безглуздя, то бувало й зась?), як, кажу, не вважаючи на все це, з П. Я. виробився й назавжди залишився великий майстер слова, блискучий

стиліст, палкий прихильник і знавець живої рідної „красної“ мови, до того ще суто народньої, що сяла в творах його, мов тая райдуга всіма барвами, а по-над тим усім — знавець людської душі, народнього життя, незрадний спільник всього чистого й високого! Дійсно треба було мати могутні моральні й фізичні сили, щоб не загасити в собі отого чистого й високого, перебуваючи серед товариства, що власне було „людьми в футлярі“, маленькими людьми, з обмеженими бажаннями й з ідеалами „двадцатого числа“. Клуб, ресторація, пивна, преферанс — отсе й усі ідеали старого провінціального урядовця. Книжки, часописи, — о, це розкіш непотрібна урядовцеві, а до того ще й небезпечна, бо чого доброго у „вольнодумці“ запишуть. А тоді, брат, сиди собі весь вік „канцелярським служителем“ „або“ „вольнонайомним писцем“! Це — в кращому випадку, а в гіршому... „атанде“ на всі чотири вітри!

Полтавська Казьонна Палата з губерніяльною скарбницею містилися в самому осередку міста, на початку Монастирської (Радянської) вул. в величезній кам'яниці урядових установ („здание присутственных мест“). В той уже момент, коли одвідувач переступав лише поріг „холодного вестибюля“ установи, його зір вражали і понура, незграбна будівля помешкання, й пануючий скрізь бруд: заплывана, забруднена підлога, вкрита недокурками, паперовим шматтям та иншим сміттям; поколупані, роками небілені стінки, товсті шари пороху й до всього того — постійний присмерок, — оце перші вражіння, що справляла Казьонна Палата на одвідувача. Невисокі, в десяток приступок, стерті ногами й службовців і одвідувачів кам'яні сходи вводили до помешкань внутрішніх Палати й скарбниці, що містилися супроти й роз'єднувались холодною кімнатою — прихожою. Перший відділ Палати, що його начальником був П. Я., розташувався в двох кімнатах: в одні, майже квадратній (приблизно 15×10 ступнів) і в другій довгій та вузькій (приблизно 40×8 ступнів). Ці кімнати, що були колись арештанськими казематами, в дійсності й справляли своїм виглядом вражіння каземату, бо мали ще важку широку арку, що перетинала другу довгу кімнату на початку її. Обидві кімнати мали один рядок вікон, що виходили на подвір'я, поросле старими високими й густими акаціями та берестками, через які в кімнатах 1-го відділу ніколи не бувало сонця, а завжди в них панував присмерок, особливо в хмарні дні, так що часами за працею просто очі лізли з лоба! Через такі „кліматичні“ умови, кімнати завжди мали прикрий, понурий, брудний вигляд. В отсій - ось довгій, вузькій та понурій кімнаті й працював не більше, не менше, як 37 років П. Я.¹⁾ О, як тяжко, як нудно було в отсій брудній, прокурений тютюном, вкритій коптягою від гасових ламп та паперовим порохом і павутинням кімнаті - труні провадити без кінця довгі години, дні, роки!.. цілих 37 років! День за днем!.. рік за роком!.. Пів життя!.. В димі, в поросі та бруді! Ні в якому разі не сприятлива обстановка для всього прекрасного, для всього ясного, для високих поривань та чарівних мрій! А тим часом в отсій самій кімнаті П. Я., ясно й очевидно було часом, в рідкі гулящі хвилини обмірковував, викохував і

¹⁾ Під час ремонту кам'яниці урядових місць за радянської вже влади в р. 1923 - му кімнати канцелярії відділу П. Я., де він працював, залишились з наказу влади без перебування.

заходив до паперу свої блискучі, правдиві, дійсно життєві образи, далекі, чужі й навіть ворожі своєю суттю до всього навкружного. Можливо й те, що тут ж заключулось, взяло свій початок і дещо з його талановитих творів та образів. Можливо цілком, бо сила ж талану перемагає всяку обстанову, могутній вільний дух вітає й дихає, де хоче.

Незмінне місце П. Я. в канцелярії було в кінці кімнати, посередині задньої стінки, прикрашеної, як звичайно скрізь, портретом „государя императора самодержца всероссийского“, що до нього П. Я. завжди сидів нечемно спиною й що висів чомусь схитнувшись у бік старовинного стоячого, височезного й охриплого від старости годинника, мов би стежучи за стрілкою його, яка нестримно наближала „самодержца“ з його „правопорядком“ до неминучого й безславного кінця. Тут ж постійно висів і „Ситинський“ календар, а боком приткнулась до стінки конторка — ковчег“. Від столу П. Я. по обидва боки кімнати стояли лавою незграбні розкаряки стели службовців та широчезні жовті шафи, в середині й зокола завалені ділами, ріжним папером, велитенськими рахунковими книжками та товстопузими законами й циркулярами. В'язки діл та пакунки усяких документів нагромаджено було й по - під стінками, і по - під столами, взагалі, де тільки можна було. Рипіння пер, шарудіння паперу, цокотіння рахівниць, тріскотнява та дзеленчання пишущих машинок, разом із бубонівням десятків людей, — оцей повсякчасний хаос згуків наповнював кімнату, невеличку частину фабрики фізичного, морального калічення людей, що зігнувшись в три погібелі над паперами, навіть і не помічали того безупинного хаосу. Правда, в році 1907-му ота кімната, що робила таке прикре вражіння своїм брудом, незграбною старою пошарпаною обстановою, розташованою де й як трапилось, без усякого ладу, з вичовганою (що й фарби не знать!) підлогою, прикрашеною великими шпарами, — як і всі помешкання палати та губ. скарбниці, змінили свою фізіономію на краще. В році тому палатою й скарбницями на Полтавщині правив Маклаков, сумної пам'яті колишній міністер внутрішніх справ російської держави. Його вельможний естетичний смак і аристократичну натуру „шокировали“ до обурення неприємний вигляд та вбога обстанова дорученої його піклуванню й керуванню установи, от він, маючи не аби-які „связи в центре“, добув грошей і енергійно заходився коло зміни зовнішнього вигляду своєї установи. За короткий час помешкання всі було „цивілізовано“, перебудовою та поремонтовано, і вони набрали дійсно приємніший, „європейський“ вигляд. Замість холодного вестибюлю-льоху й смітника з'явився теплий світлий вестибюль з кахлявою штучною підлогою. Гарні чавунні сходи з мережаними поручнями та з плацкками змінили заплъовані кам'яні східці. Кожна кімната, пофарбована в різні кольори (для П. Я. в жовтогарячий), застелена чудесним паркетом. Скрізь проведено електрику з силою лампок, електричні дзвоники, телефони — звичайний загальний і хатній до кожного начальника відділу та до кабінету управителя. Вікна й двері прикрасили гардини та порт'єри, а підлогу „присутствия“ та кабінету управителя вкрили прегарні килими. Весь інвентар заново відремонтований був розташований з педантичною симетрією й за ранжиром. Словом, стара насильниця бюрократка підмалювала себе, прикрила свою гнилизну та трухлявість! З цього

часу й канцелярія відділу П. Я. прийняла чепурний вигляд. Але... звичайно тільки зовнішній, бо дух канцелярський, бюрократичний, отруйна суворота каззонщина, лад, праця, звичаї не зникли, не змінилися ні на йоту, залишилися давні. Навіть ще „усугубилися“, стали суворіші, педантичніші (горбатого вже могила справить!), бо й службовцям теж довелося не тільки змінювати свій зовнішній вигляд (без „глажонки“ у вишиваній сорочці або в „косо-воротці“ на службу й не з'являйся!), але часом і внутрішні переконання: „його превосходительство“ був з „Союзу Руського Народу“ і через своїх прибічників-шпигунів, що заповнили палату, наважувався залізати і в саму душу підлеглих. Слід, однак, зазначити тут, що у відділі П. Я. не було ні одного з прибічників вельможного. Казали стиха, що П. Я. вживав якогось дипломатичного ходу для уникнення зазначеної чести, але якого саме, мені невідомо.

Після ремонту П. Я. місця свого в канцелярії не перемінив, але сів уже не за древній облізлий простий стіл із драною чорною цератою, а за справжній письмовний стіл — „бюро“ „під горіх“ на тумбах із зеленим сукном. Череп'яні чорнильниця та пошльниця, дерев'яний з полатанним держальцем прес усунулися й дали місце мармуровій чорнильниці з таким же пресом, металевій пошльниці з вибитою жіночою голівкою. Не на незграбний з продушеною цератовою подушкою дерев'яний стілець сів тепер П. Я., а на легеньке віденське (плетене) крісло. „Новий ковчег“ конторка уступила своє місце стрункій зашкленій шаховці. І тільки що єдине зосталося з „старовини“ прикрашати стіл, так це високоповажна древня, але легенька, зручна й дзвінка рахівниця, що в неї для більшої зручності П. Я. власноручно виплавав передні дві ніжки — підставки й на якій він віртуозно (й оком не змигнеш!) робив найскладніші математичні комбінації й завжди без помилки.

Але... на превеликий жаль, не можемо уникнути тут того одвічного й довічного „але“... Але вся ота блискучість, все оте вилощіння, весь отой строгий лад невдовзі почали потроху зникати й нарешті за яких-небудь два три роки, по від'їзді Маклакова з Полтави, й зовсім померкли, потьмарилися, зруйнувалися! Кімнати стали знов брудними, понурими, непривітними, бо нове начальство було вже інших поглядів на речі, мало інший естетичний смак... Та й коштів зайвих бракувало урядові задля підтримання установи в доброму стані й вигляді.

IV

Службу П. Я. одвідував ретельно що-дня й працював звичайно з 10-ти годин ранку до 4-х — 4^{1/2} годин дня обов'язково. Іноді (рідко) цей службовий час мінявся, згідно з різними обставинами, то в бік зменшення, то в бік збільшення. Неприбуття П. Я. на службу з якої-будь власної причини було страшенною рідкістю. Найчастіше неприбуття на службу на день-два залежало від того, що він виїздив на повіти ревізувати скарбниці, або по інших яких службових, вельми рідких справах. У відпусках для відпочинку або через хворобу П. Я. майже не бував аж до останніх років свого життя, приблизно до р. 1913-го. До цього року він майже ніколи й ні на що не слабував, бо хоча й був з вигляду сухорлявий, але фізично вельми кремезний,

завдяки спокійному, поміркованому й простому життю та загартованню свого організму щоденним обтиранням холодною водою. Лиш в року 1913-му, в січні місяці, П. Я. занедужав на запалення легенів і недужав довгенько, щось з 1 $\frac{1}{2}$ місяці. Ця недуга так якось пристала до П. Я., що повторювалась потім майже що-року й саме в січні. Взагалі місяць січень в житті П. Я. був якийсь нещасливий, особливо з р. 1913-го. В цьому місяці, як вище зазначено, він завжди хорував і в цьому ж місяці в р. 1920-му він скінчив життя своє, бо побороти важку хворобу організм П. Я., виснажений роками й працею та тяжкими ударами долі, не зміг.

Треба сказати, що в останні роки П. Я. довелось не раз зажити „гіркою“. Так, в р. 1915-му на австрійському фронті вбито було його старшого й найукоханішого сина, що взятий був до війська по блискучому скінченні Московського університету. Цей син був його втішок, гордощами й надією. Надзвичайно обдарований, він мав зробити не аби-яку наукову кар'єру, бо його малось залишити при університеті для наукової праці. Цей страшний удар відразу пригнітив батька й помітно похилив його струнку до цього постать. Згодом в р. 1918-му довелось П. Я. зазнати нової важкої втрати, випити ще одну „гірку“: в громадянській боротьбі поліг менший син, що зразу по скінченні гімназії був мобілізований білими й загинув десь на Єлисаветщині. Так лиха доля безжалісно забрала в короткий час дві батьківських утіхи. Правда, вона залишила старому ще одного сина, але ж не на радість, бо й за цього останнього доводилося батьківському серцю тремтіти що-разу: непевний час првнїс і непевне життя... А в такому житті немає змоги знайти спокій душі, здоров'я тілу. А до того всього клопотала голову П. Я., точила його здоров'я важка нервова хвороба дружини. П. Я.; видно було, та й сам він казав, що надзвичайно страждав та був страшенно пригноблений. Він часто замислювався, а з вигляду вельми подався: постарішав, зовсім побілів і дуже зігнувся.

Отже, не вважаючи на те все, службову працю свою П. Я. провадив по-давньому, ретельно й щиро. Навіть підчас власних хвороб він не кидав цілком керування своїм відділом і проглядав папери та робив різні вказівки й розпорядження кому було слід. Ні одне поважне питання без нього не вирішувалось і без його санкції нічого важливого не вживалось.

На службу П. Я. прибував взагалі значно пізніше своїх урядовців. І це давало змогу останнім деколи й запізнитись без відома начальника й до прибуття його бути на місці. Хоча запізнення (звичайно, не хронічне) ніколи не викликало з його боку нарікань, як то було по інших відділах, аби лише воно не відбивалось на продуктивності та своєчасності виконання праці. Ввесь час П. Я. висиджував за працею й надзвичайно рідко мав гулящу хвилину. Навіть в останні часи служби він і сніданку свою легеньку справляв не відриваючись від роботи. Зі служби П. Я. відходив значно пізніше від усіх, ніколи не вимагаючи залишення службовців для з'ясування своїх докладів. Цього, правда, й не потрібно було, він сам розбирав кожну справу докладно й швидко. Що-свята й що-неділі П. Я. обов'язково прибував до палати по свою особисту кореспонденцію і тут ж годину - дві

проглядає її та по-приятельськи провадив балачки з службовцями, що траплялися на той час.

Вступаючи в палату П. Я. обов'язково вітався за руку з усіма службовцями, що траплялися по дорозі — від старшого до найменшого. В своєму відділу він обов'язково обходив з вітанням кожного. Тихим, спокійним кроком, якимось надзвичайно тепло, м'ярко модулюючим голосом, він вимовляв своє звичайне, незмінне для всіх, привітання: — „Доброго здоров'я!“ — й привітно позираючи крізь свої великі золоті ясно-синяві окуляри, злегенька стискав своєю сухорлявою, костистою, невеликою рукою руку того, кого вітав. До отого „доброго здоров'я“ у П. Я. був ще один незмінний вираз привітання тих, кого він нечасто бачив. А саме: — „Живі, крепкі, благополучні?“ й звиклим рухом по цих словах він витягав з бокової кешені піджака шкуратяного порт-цигара й частував одвідувача, промовляючи: — „Не вгодно?“...

Після привітання канцелярії П. Я. розташовувався за своїм столом, запалював цигарку й починав проглядати листи й часописи. Цікаве він читав обов'язково у-голос, додаючи часом влучних та гострих коментарів. Читав він дуже добре виразно, так що слухати було вельми приємно, бо кожне слово якимось сильно вривалося в пам'ять. В Японську війну 1904—1905 р.р. і пізніше в бурхливу добу 1905-1906 р.р. та під час великої революції біля П. Я. був осередок громадського життя службовців. Тут було якесь інформаційне бюро: вчитувались П. Я. голосно й часописи й „екстренні“ випуски телеграм. І сюди сходились що-дня службовці з усіх відділів палати чоловіка до 70-ти і, щільно оточивши місце П. Я., жадібно ловили кожне, часом гучне, мов давнє той, нове слово. Треба зазначити, що сам П. Я. завжди одержував і читав лише поступового напрямку часописи, — до 1906 р. російські, а з цього року й українські, й не одну, а декілька. Між ними були: „Русские ведомости“, „Громад. думка“, „Рада“, „Нова рада“; з Полтавських — „Рідний край“ та одна з поступових російських. З журналів він одержував: „Л-Н-В“, „Київ. стар.“ (всі часописи та журнали одержувались на Палату). З книгозбірні казньонної Палати П. Я. брав читати: „Вестн. Европы“, „Русское богатство“, „Мир божий“ та інші. До речі буде сказати, що, завдяки П. Я. в палаті утворена була чудова велика книгозбірня тисяч на 3 книжок. Допомогу П. Я. виявив в тому, що випрохував у начальства порядний кредит на передплату та на купівлю книжок та журналів на „казньонний счот“. І додати треба, що всі вони були поступові навіть і в часи Маклаківські. Так П. Я. умів якимось „благодотворно“ впливати на всяке начальство.

По читанні часописів та прогляді власної кореспонденції починалась службова праця: роздача докладів по чередного дня з різними зауваженнями та вказівками що-до них, читання страшної купи службової „почти“, так званих „вступаючих“ паперів; підпис та прогляд докладів „присутствію“, власне-управителю; прийом немалої кількості прохачів; особистий доклад управителю; підпис одписки; розгляд нових доповідів й інше й тому подібне, його ж не перелічить! Це все часами перепинялося прийомом немалої кількості „прохачів“. І так день-у-день!

Треба сказати, що паперів що-дня були цілі гори, бо справи у П. Я. були й складні, й різноманітні. В його віданні, напр., були діловодства: пенсійне, спадкове, земельно-кріпосне; адміністративно-господарське; постачання скарбницям; різним установам та особам гербових знаків і, врешті, розпорядчий комітет у справах утримання земської почти, харчування війська та ремонту й постачання для нього помешкань і дещо інше. В цьому комітеті П. Я. був „непрермінним членом“, а головував над ним і керував ним безпосередньо сам губернатор, через що П. Я. мав над собою аж двох начальників. І оті всі справи мали, як тепер кажуть, „губернський масштаб“, а губернія в той час налічувала аж 15-ть повітів! З цього можна уявити, яка сила діла була у П. Я.

Всі оті справи вимагали великого життєвого та службового досвіду, знання законів та безодні циркулярів — цивільних і військових і деяких спеціальних знань, а до того всього ще й невсипущої напруженої праці й великої обачности, бо що-дня знід рук десятків трьох службовців виходили сотні розв'язаних, часом на швидку (аби-як!) справ, що години в дві дня горами вкривали стіл П. Я., закривали й його самого. А їх треба було не тільки механічно підписати та ствердити, ухвалити, але й уважно прочитати, й переконатись в розв'язанні згідно з законом, й полагодити, де слід. І от з двох годин дня, звичайно, П. Я. захожувався біля цих куп: читав, писав та підписував, становлячись до кожної справи, до кожного паперу надзвичайно уважно: не прочитавши, не ознайомившись докладно з становищем справи, не перевіривши розв'язання з законами він зроду не ставив своєї санкції або підпису. Вельми складні папери, що мали відібрати багато часу, він брав додому. Це було майже що-дня. Вранці справа приносилась обов'язково виконаною. Випадку, щоб папір залежався у П. Я. хоча б на день один — не було! А справи ж ті повинні були одбирати дома немало часу. Її отут доводиться поставити питання: коли ж П. Я. встигав і вчитись і читати всяку літературу (а що він вчився й читав і не мало, відомо було хоча б із розмов), і писати свої прекрасні твори в той час, як він справляв ще дома що-дня й службову роботу та й своїх семейних справ мав мабуть не мало? Очевидно, що читав він та писав після сухої казюноної роботи або глухої ночі, або вранці-рано. Така гадка підтверджується між іншим і передмовою П. Я. до своїх творів („В дорогу“!). Тут він, звертаючись до Сестри-Співухи, своєї коханої музи, нагадує їй години любої зустрічі їхньої: ... „пізньої ночі, як усе затихне й обляже, як сон почина закривать мої натомлені очі... невидимкою ти прилітала до мене... Сестро-Співухо!... шепотіла тихенько... Кидалось моє... серце,—розбуркане, наче з просоння,—здіймались у йому невідомі й чудні почування... Ти прихлялась до мене... І які то рожеві надії обхоплювали тоді молоду мою душу! Які прудкі гадки здіймалися вгору і зносились геть аж за хмару!... Я приникав до твого лоня... В гоміні слів твоїх любих я чув шепотіння коханців... в шелесті тихім одежі — їх поцілунки, обійми... І моя роздрочена думка все те складала в якісь божевільні пісні про любові, про долю та волю, про безкраї заміри й надії!“

Оце й відповідь на поставлене вище питання. З отсього кожен зможе добре уявити, який сильний велитевський дух мав в собі славетний письменник, коли змучений, зморений, виснажений довгочасною працею на службі й дома, сухою, бездушною, він міг бадьоро братися до письменницької праці й творити сильні й правдиві образи. (Очевидно ця праця була йому відпочинком любим, втіхою. А вранці бадьорий і свіжий, часто веселий П. Я. прибував на службу і знов захожувався коло осоружних доповідів, з невимовною легкістю розбираючись у найскладніших справах і власноручно пишучи важливі папери. Перевіряючи роботу службовців, П. Я. власноручно робив полагодження, а часом просто, закресливши писане, сам писав потрібне, коли співробітницька робота була не до ладу, ніколи не примушуючи нікого вдруге переписувати те саме по кілька разів, як це завжди практикувалось іншими начальниками. Ерудицію в службових справах П. Я. мав надзвичайну, з якою нічия інша не могла зрівнятись. Він знав усе досконально, цитував, що треба, на пам'ять, знав, де що знайти... Власних записів не видко було, принаймні він до них не вдавався. Все держала в собі його феноменальна пам'ять, все знала його розумна, напівлиса голова з прегарним випнутим широким і високим чолом, мов би ретельно вирізбленим, як кажуть—класичним. Про компетенцію П. Я. в усяких справах, навіть до нього й не належних, свідчать ті факти, що часто у П. Я. прохали порад люди різних фахів і станів. Надзвичайна спритність що до розв'язання найзаплутанішої справи, дивна хуткість у зафіксуванні думок на папері своїм прудким пером, що мов рухане якоюсь сторонньою силою швидко бігало по папері, залишаючи на ньому дрібненькі, як мачок той, страшенно нерозбірні, трудні до читання літери, слова й цифери¹⁾, все те викликало дивування й повагу до П. Я., а крім того сприяло надзвичайно швидко справляти всяку роботу, тим паче, що писав П. Я. сам коротенько та ясно і взагалі багатослів'я не любив. Традиційного, бюрократичного стилю, виразів то-що П. Я. не додержувався і не вживав. Але в цьому до інших ставився толерантно й ніколи нікому не забороняв писати, як хто вмів й як хоче, аби було грамотно та по суті справи. Терпеливий був він і що до почерків. Інший буває надряпає так, що й сам не добере потім нічого (цеб-то: як курка лапою!) А П. Я. читає та тільки крекче, не виявляючи найменшої досади чи протесту. Зате вже від ока П. Я. не проскоче нічого недоладного, бо це недолadne він обов'язково знайде й усуне. Тому всі службовці почували себе під захистом досвіду й добросумлінності П. Я. до справи спокійними: з ним ні в яку „історію“ не вскочиш, бо що ним переглянуто, там уже й комар носа не підточить, і яка б сувора ревізія не нишпорила в ділах, а до причепи не знайде приводу! До речі сказати тут, що підчас ревізій усяких П. Я. обов'язково сам „об'їздив“ ревізорів, захищаючи тим своїх співробітників від усякої прикрости. І скільки ревізій не було, всі вони відзначали добрий, навіть зразковий стан відділу П. Я.

¹⁾ В звичайному писанні П. Я. мав надзвичайно гарний, каліграфічний, чіткий почерк, але службові папери ним не писав; твори ж завжди переписував гарно й чітко.

З року 1917-го діловодство у відділі П. Я. почало провадитись українською мовою, але не забороняв він писати й російською мовою, кому важко було писати по українськи. Цим теж виявлялась толерантність П. Я. до людей іншої національності.

Канцелярської тяганини П. Я. не терпів, щиро боровся з нею й уперто дбав, щоб її уникнути, завжди вимагаючи, щоб справа була розв'язана без непотрібної загайки, коли це можливо.

Коли видавалась гуляща хвилина, що було дуже рідко, П. Я., палячи цигарку, відпочивав і надзвичайно просто, по-товариськи розмовляв із своїми співробітниками, а часом і з кур'єрами, ніколи не розбираючи рангу й не поділяючи людей на „білу“ та „чорну“ кість. Балакав завжди мішаною мовою, бо в канцелярії були поодинокі, що знали українську мову. Розмова часто пересипалась не злим гумором, що викликав щирій сміх, при тому сам П. Я. сміявся якось стримано, неголосно, граючи своїми блискучими й пронизуватими сірими очима, що їх він якось особливо часом прищулював під сивими волохатими бровами. З кожним П. Я. розмовляв у належнім тоні й на ту саме тему, яка найпідхожіша для розмовника, гостро вдивляючись у нього, ніби аналізуючи його.

Іноді П. Я. спочивав мовчки, задумливо дивлячись кудись вперед і очевидно вітаючи думками десь поза мурами канцелярії. В такі моменти без сумніву П. Я. обмірковував зовсім не „доповіді“, а щось інше. Добре помітно було, що й думи, й зір його не тут у брудних, понурих стінах, а десь на просторі широкому, що в ньому відбувається творчий процес: сила натхнення, творча інтуїція розсунула важкі мури каземату, вирвалася на простір вільний і вітає по світу широкому між живими людьми, серед красот природи!.. Іноді ці гострі сірі очі лагідно вилискували, голова схилялась до паперу, а рука швидко-швидко бігала по папері, фіксуючи новонароджені думи. Цілком ясно було, що П. Я. творить, час від часу позираючи то в вікно, в далечінь, ніби щось вбачаючи там прозирним оком. Часом пучки лівої руки конвульсійно якось схоплювали просту червону п'ятикопійчану ручку й хутко вертіли нею сюди й туди, а очі в якомусь роздумі, дивилися поперед себе... Такий рух та ще потирання чола або поглажування своєї рясної срібної бороди П. Я. вживав часто підчас оформлювання своїх думок.

Отсі моменти можна було спостерігати найчастіше влітку, коли роботи звичайно зменшувалась і було більше гулящого часу, й вони свідчили виразно, що писалися не службові папери. Обстановка П. Я. очевидно не шкодила, бо взагалі він міг працювати і під цокотіння та тріскотняву рахівниць, пишущих машинок, і під галас службовців, перекидаючись ще часом словами то з тим, то з іншим. Треба тут зауважити, що П. Я. ніколи не зважав на порушення в канцелярії дисципліни, як от — на голосні розмови під час праці. Таке порушення на нього цілком не впливало. А за все вище оповідане, за всі людські властивості П. Я. й поважали й любили всі, навіть прирощені „ненависники“ всякого начальства. Це виявлялось особливо яскраво в ті моменти життя П. Я., коли випадав якийсь визначний в житті його день: іменини, ювілей якийсь то - що: всі радо й щиро вітали поважаного, справедливого й ласкавого

начальника та чудесну людину, людину в цілковитім значінні цього слова, людину не в „футлярі“, а одверту душею й серцем, не гордовиту й не лукаву!

V

Тепер про те, як ставився П. Я. до осіб різного ґатунку взагалі, а до своїх співробітників зокрема.

П. Я. родом своєї служби та обов'язками злученими з посадою, мав часті стосунки з особами так званих „вищих рангів“. Не раз і не два мав я змогу спостерігати, як люди, навіть досить значного порівнюючи стану, надзвичайно „переображаються“, „улицезрівши“ перед собою якусь „personam gratam“, що на декільки ступнів вища від них своїм суспільним станом, або іншим чимсь славетна. Чехов влучно спостеріг цю характерну рису старого „служилого“ суспільства й правдиво та дотепно поглузував з неї в оповіданні: „Толстий й Тонкий“. В дійсності воно й бувало так завжди, як письменник описав: „Тонкий“, — цеб-то невисокого рангу людина, маючи перед собою „товстого“, — цеб-то людину суспільним станом вищу за себе, відразу перероджується й перетворюється: його, перш за все, або втягує так, що аж кістки луцять (кажуть: „мов аршина ковтнув!“) або згинає в три погібелі на подобу знака запитання; руки прилипають до швів; ноги приростають одна до одної; обличчя набирає масляного, улесливого вигляду, очі їдять „персону“, а вуста сиплять, мов горохом: „Так точно, ваше превосходительство!“ — „Нікак нет, ваше високопр—во!“ — і т. д. Отже, П. Я. тримав себе з різним начальством зовсім инакше: ні тіни улесливості та низькопоклонства, ні краплі одміни в обличчі та постаті, ні йоти особливих поваги та пошани, ані найменшого остраху та замішання. Рівно, спокійно, з почуттям власної гідності, навіть якимось сухо, гордовито він тримав себе перед „персоною“, розмовляючи з нею без титулувань, людською звичайною мовою. Ні м'язи виду, ні голос не змінюються. Навпаки, голос згучить якимось різче звичайного, а мова плине впевнено й виразно. Взагалі всією своєю істотою П. Я. ніби хотів довести, що ціну собі він знає та що він і розмовник однакові люди.

З обов'язку служби П. Я. що-дня робив управителю доповіді в справах службових. І спокійною, впевненою, поважною манірою свого поводження він очевидно й сильно імпонував начальству. Часто П. Я. начальство викликало серед дня для різних порад до кабінету. Отже, П. Я. ніколи не хапався на запросини, не кидав „печене й варене“. Спокійно, не кваплючись закінчав він бесіду або роботу, а тоді вже й дріботів своєю характерною дрібною ходою, якимось приволочуючи ноги, ніби не згинаючи їх в колінах. І слід не тільки зазначити, а ще й підкреслити, що без винятку всяке начальство, якої б воно фарби не було в розумінні особистих політичних переконань, в розумінні прихильництва до того чи иншого політичного напрямку (а були між ними й з С. Р. Н., й з К-Д, й з П. П. П., й з Окт.), — завжди ставилось до П. Я. з надавичайною повагою й виявляло це на кожному кроці. В цьому напрямку не був винятком навіть самий найреакційніший з управителів, монархіст запеклий

і аристократ великий Маклаков, україножер, що шпортався в душах підлеглих, висловлюючи незадоволення, коли хто з службовців розмовляв по-українському, та стежучи за ними за допомогою своїх креатур-шпигунів. І він навіть виявляв надзвичайну повагу до П. Я. Це підтверджувалось і поведженням його з ним, і постійним користуванням його досвідом і дорученням на виконання різних робіт важливого значіння. Взагалі ніким з начальства без участі П. Я. не розв'язувалось майже ні одного більш-менш важливого питання, не вживалось ніяких важливих заходів, бо П. Я. завжди подасть гадку путню, розумну і влучну; швидко й до ладу розв'яже всяку справу; ясно, коротко й переконуюче зформулює рішення,— бо він якось зразу схоплював суть справи й без багатослів'я, без високої, часом туманної філософії та риторського красномовства подавав свій висновок по ній. Взагалі П. Я. мав маніру висловлювати свої думки коротенько, ясно, зрозуміло й переконуюче.

Через отакий хист П. Я. до вирішення справ, знання та досвід все важливе, як от: складання або розгляд службових проєктів по тій чи іншій галузі, представництво в важливих судових справах, розслідування провин службовців, ревізування установ або деяких окремих діловодств,— все це майже виключно справляв тільки П. Я. І він справляв те швидко й докладно. Роблячи розслідування провин службовців, П. Я. виявляв себе справжньою людиною з серцем, а не чорствим законником-формалістом, бездушним слідчим. Він завжди пильнував того, щоб вказати на несприятливі обставини, які примусили службовця вчинити ту чи иншу провину, не тільки вказати, але й виразно підкреслити це й виставити на перший план; щиро дбав про те, щоб або виправдити винуватця або полекшити його становище й зменшити кару.

Також усякі справи господарчого та будівельного характеру справляв виключно П. Я., виявляючи й тут величезну ерудицію. Й аж дивно було, як П. Я. легко й авторитетно розмовляє з усяким фахівцем. І підрядчики усякі, й архитекти, й землеміри і т. д., і т. п., мали в особі П. Я. не профана в їхніх справах, а досвідчену, дотепну людину. Тож вони й тримали себе з ним „на чеку“, бо вже не обдурять, не об'їдуть, не відбудуть того, за що взялися аби-як і аби-чим! Це характерно взагалі, бо П. Я. обдурити або заговорити навряд чи можна було: він відразу „брав вола за роги“, потрапляв в найдошкульніші й найтаємніші для „простих смертних“ місця, що їх знав, як людина досвідчена добре.

З людьми однакового з собою становища, з своїми товаришами по службі, П. Я. поведився привітно, дійсно по товариськи. Він завжди був радий допомогти товаришеві чи порадою, чи інакше як, словом чим міг. Поривання—поставити себе вищим, компетентнішим від товариша в нього ніколи не виявлялося, та й безумовно не було.

До менших співробітників П. Я. ставився без найменшої пихи, неприступности, бюрократичного олімпійства. Отже й без фамільярности, просто й чемно. Всіх звав на ймення і по батькові, як і його всі звали також. Креатур не мав і їх не зносив,— всі в нього були однакові, всі рівні й кожен міг дістати по заслuzі. В цьому відношенні П. Я. був педантично—суворим: працюєш—маєш, а ні—

на себе ремствуї, бо ї протекція не вдів нічого, не допоможе. Взагалі, коли траплялось яке „протеже“, то при своїй вікчемності воно без жалю спроваджувалось з поля зору П. Я. до інших відділів. Зате ж усякий, хто пройшов школу П. Я., шанувався на вагу золота, скрізь приймався радо й швидко пересувався вгору. Кожному й у всякій справі П. Я. старався допомогти тим, чого хто потребував: чи то працею, а чи клопотами перед іншим ким, чи то порадою, а чи просто співчуттям. Часто охоче піклувався про матеріальну урядову допомогу тим службовцям, хто з тої чи іншої причини мав потребу в ній. Бували випадки, що П. Я. підчас хвороби свого службовця сам навідував лікарів, розпитуючись про стан хорого та про засоби полегшення того стану. Був випадок, що вельми характеризує надзвичайну чулість П. Я. до нещастя людського. Один із службовців, столоначальник, людина з освітою, страждав запоєм. І за участю П. Я. цього бідолагу силоміць садовили до лікарні декілька разів і на довгий час, аж поки таки хорий не видужав, і потім мав добру посаду в центральній установі. Випадків такої хвороби бувало між службовцями не мало й ніколи П. Я. не докоряв хорим, хоча вони часом прибували й на службу в пароксизмові своєї хвороби. Тим чи іншим засобом він піклувався про визволення нещасних од лиха й наслідків його. Через таку чулість П. Я. всі його надзвичайно й поважали й при потребі вдавались до нього сміливо й одверто. Бо кожний знав, що дістане в нього найщиріше, найуважливіше, найпильніше ставлення й співчуття. Оскільки велику повагу мав П. Я. поміж службовцями доводить той факт, що ніколи не було випадку, щоб хтось дозволив собі як-небудь поглузувати або хоча б поіронізувати з нього. Часто молоді, жваві, нестримані урядовці робили різні вибрики проти своїх шановних (в лапках) начальників. Отже для П. Я. був виняток в цьому відношенні. Та й ні над чим було глузувати, ні іронізувати, бо в нього все було до ладу, природно, поважно й мало свою рацію. І поміж службовцями авторитет П. Я. стояв на недосяжній височині. Що ж до більш-менш „свідомих“ так званих, то ті надмірно шанували його. Отож через те все співробітники при всякій нагоді й старалися виявити повагу до П. Я.: підчас різних ювілеїв вони щиро й однодушно його вітали, як уже казано було, а підчас усяких зборів одностайно обирали його на головування то-що.

В часи Маклакова в Палаті жандармерія провадила часами труси в окремих, політично-скомпромітованих урядовців. Звичайно, після того їх усувано з посади. От таких урядовців П. Я. брав під свою опіку й виклопочував їм десь посаду або клопотався перед своїм та іншим начальством за полекшення долі провинника. Також він протежував і брав до свого відділу „неблагодонадежних“, коли до цього з'являлась хоча б найменша можливість, навіть всупереч правилам.

Довідуючись про жандармські екскурсії в стінах Палати, про деталі цих екскурсій та наслідки їх, П. Я. вельми обурювався, гостро іронізував і якимось призро морщив вид та холодно насмішкувато полискував очима й мружив їх, пахкаючи цигаркою.

Ні до кого й ніколи П. Я. не виявляв ні злості, ні неприязні, ні призирства, ні роздратованости. Він був цілком незлосливий,

нешкодливий і немстивий. Для підтвердження цього наведу такий інцидент, що трапився в р. 1908 - му.

Одному з невеличких рангом службовців, ексцентричної вдачі, надзвичайно вражливому й самолюбивому, довгенько з якоїсь причини не збільшували платні. (Оскільки пригадую з тої причини, що не було майже кредиту). Це страшенно вплинуло на службовця й тому чомусь спало на думку, що причиною тому був між іншим і П. Я., крім нижчого начальства. От необачний службовець, всупереч правилам дисципліни, настрочив самому Маклакову скаргу на свого столоначальника та на П. Я. якого в своїй скарзі іменував „статським совітником Рудченко“. Не порушуючи, одначе, субординації, він цю скаргу подав по начальству через свого столоначальника. Діставши від останнього скаргу, П. Я. спокійно прочитав її і так само спокійно й мовчки відніс і здав по належності адресату. Звичайно, чиновна братія жахалась від такого „дерзкого“ для того часу вчинку. Гадали, що наслідком його буде вигнання „держателя“ із служби, чого доброго „по 3 - му пункту“, цеб - то з „вовчим білетом“. Бо Маклаков жартів не любив і дисципліну тримав сувору. З метою постійного підтримання дисципліни існував навіть такий звичай: коли управитель вступав до палати, електричний дзвоник з вестибюлю сповіщав про це всіх, дзвонячи на всі кімнати, як на пожежу. „Тримти,— мовляв,— та стережись, чиновна шпанко, ось пан гряде твій грізний!“ . Отже з усієї отієї справи, на диво всім, стався самий лиш „пшик“. Службовця не тільки не вигнали, а навіть і не перевели нікуди. Лише Маклаков, покликавши його до „святого святих“— (кабінету), посповідав, та й то не дуже, на диво м'яко й відпустив „во - своясі“: йди, мовляв, та не гріши більш! Виявилось, що П. Я. досить переконуюче виставив всю справу „непорозумінням“, недосвідченістю та молодістю службовця, а до того ще підвищеною чутливістю й випрохав йому цілковитого пробачення. З свого боку нічим не виявив він образи, ні гніву, ні неприязні від вчинку. Лише сам службовець, зрозумівши свою помилку та неправість що до П. Я. з „гризоти сумління“, як кажуть, сам перейшов до іншого відділу.

До молоді П. Я. ставився надзвичайно привітно й сам якось перемінявся: веселішав, усміхався, шуткував. До своїх молодих службовців він ставився дуже дбайливо; старався, напр., вплинути на поширення ними своєї освіти, втягував до якоїсь роботи (де кого й письменницької), дарував свої твори, розпитував, про те, що найбільше цікавило службовця й до чого він прагнув. Навіть перед начальством клопотався про тих, хто „подавав надії“ якісь. Чимало ходило до П. Я. сторонньої молоді: семінаристів, студентів, гімназистів, садоводників, панночок,— очевидно з „початковців“. Привітно, по - приятельськи обходився з ними П. Я, просто й уважно вислухував і охоче давав докладні поради, брав проглядати їхні праці й полагоджував їх. (Від П. Я. сидів я дуже близько й мені все було гаразд видно й чути). На превеликий жаль про прізвища отих „юних“ сказати тепер не можу, бо дізнатись про них якось не довелось і невідомо тому, хто мав втіху користуватися ласкавістю П. Я. й які дальші успіхи їхні.

От тільки ніколи П. Я. не брав ніякої участі в різних „пікніках“ службовців, де не обходилося звичайно без „обильных возлияний“,

а через це часом і доволі прикрих інцидентів. Від тих пікніків П. Я. категорично ухилявся. Отже на родинних вечорах, які останніми часами (1907 — 1912 р. р.) влаштовувались в Палаті різдвяними святами то-що і де не було „возліяний“, П. Я. бував завжди і поведився з усіма надзвичайно просто.

Више вже зазначалось, що П. Я., як ніколи, ні за яких обставин не бентеживсь, а був рівний, спокійний, так само ніколи він і не виходив з себе, не дратувався, не гнівався, не гримав, виявляючи цілковиту терпеливість. Лиш у деяких виключних випадках, надзвичайно рідких, він віч-на-віч, тихенько, спокійно, по-отецьки бесідував з провинниками та наставляв їх на „шлях спасіння“. Найчастіше ж він уникав од цього й доручав „напутіння“ своїм столоначальникам.

Як ставився П. Я. до одвідувачів усяких та прохачів, годі бажати кращого, бо для них він виявляв цілковиту приступність і ставився як-найуважніше. Зміни в ставленні згідно з станом одвідувача абсолютно не виявлялось. Кожен навідувач міг доступитись до П. Я. без усякого завідомлення, в усякий час, негайно. Уважно, терпеливо вислуханий, він одержував докладну відповідь або потрібне без усякої загайки. Таке відношення до громадян вимагалось й від службовців. За день перебуває у П. Я. часом вельми багато прохачів, але це на темп та продукційність його роботи ніколи не впливало в бік їх зменшення. Крім прохачів, П. Я. часом одвідували різні особи в своїх приватних справах. Між ними були й відомі особи, як от: Винвиченко В. В., Старицький М. П., Саксаганський П. К. Найчастіше, звичайно, навідували П. Я. його місцеві знайомі й діячі, як Василенко В. В.— етнограф, Павловський І. Ф.— історик Полтавщини,— який, не вважаючи на заходи, все ж не добув від П. Я. біографічних відомостей для свого словника видатних полтавців, що його видано в 2-х томах Полт. Архив. Комісією після р. 1905-го.— Часто бував Дмитрієв М. А., адвокат, український діяч і журналіст, місцевий видатний громадський діяч, особистий приятель П. Я. („побратим“, як його П. Я. іменував); Маркевич Г. І. український відомий друкар-видавець, особистий приятель П. Я. Із зазначених осіб Дмитрієв та Маркевич мали близькі стосунки з П. Я. і провадили з ним спільну культурну працю по виданню журналу „Рідний Край“ та популярних народніх, в тім числі й дитячих, книжок. Між іншим П. Я. брав пильну участь в Полтавському видавництві „Зірка“, будши його редактором.

VI

Оглядаючи життя й діяльність П. Я., неможна не помітити однієї здавалося б „недостачі“ в них, а саме: відсутності активної громадської діяльності П. Я., бо про таку діяльність ніколи не свідчила хроніка суспільного життя нашого міста. А невже ж таки письменник з широкими громадськими поглядами, що про них свідчать його твори, в дійсності не був громадським діячем? На таке запитання маємо відповісти: був! Але ж не маючи зайвого часу, бо кожна хвилина була в нього на рахунку, він широкій та активній громад-

ській діяльності віддатись не мав фізичної змоги. Та й по скромності своїй він не хотів з своєї громадської діяльності робити „галасу“, не дбав про громадську популярність, а тому брав участь в таких лише громадських інституціях, де можна було працювати тихо, без галасу, корисно, даючи своєю діяльністю безпосередньо реальну допомогу тим, що потребували її. Так, брав він, напр., участь в Кобищеньському опікуванні незаможних, головувала в якому дружина В. Г. Короленка й у якій членом був і сам В. Г. Далі — в т-ві допомоги незаможним учням Полтав. 1-шої класичної гімназії, де вчилися сини П. Я. В цьому т-ві він ніс скромні обов'язки скарбника. Такі ж, здається, обов'язки він ніс і в зазначеному вище Кобищанському опікуванні незаможних. Жваву, безпосередню участь деякий час П. Я. брав у касі взаємодопомоги службовців відомства Полт. Каз. Палати, а також в кооперативному т-ві того ж відомства. Можливо, що цим не обмежувалась громадська діяльність П. Я., але про інше, на жаль, я не маю перевірених відомостей.

Деколи П. Я. брав участь у благодійних та інших прилюдних вечорах літер.-вок.-музич., що їх влаштовувала Полтавська громада, і виступав на них яко декляматор. Звичайно П. Я. декламував вірші Шевченкові й надзвичайно виразно, чуло, гарно, так що робив велику сенсацію своїм виступом на кону й діставав не малі овації. Дуже добре пам'ятаю, яке сильне вражіння зробило деклямування П. Я. на одному з вечорів Шевченкового вірша „Сон“: „Гори мої високії!..“.

Віддав данок П. Я. і нелегальній діяльності, беручи, між іншим, участь в таємній Полтав. україн. громаді. А з 1906 р. він цілком не ховав своїх переконань та належності до українства й не раз підписував різні петиції, адреси то-що. Не дурно під час світової війни „Панаса Мирного“, українського „сепаратиста“ вишукувала жандармерія по Полтавщині, та так і не знайшла на превелике диво! Не знала вона того, що цей „Мирний“, „сепаратист“ мирно мешкає собі у жандармерії під носом в вигляді начальника відділу Полтавської Казьонної Палати „Д. С. С.“ Рудченка та ще часом пише й напери до жандармського управління по справах господарчо-будівничих, яко неодмінний член „распорядительного комітета“ й дає жандармським ротмістрам всяким аудієнції в цих справах. Неймовірна просто річ, але — факт! Є документи — оригінали про це.

Громадські обов'язки що до різних виборів П. Я. теж ретельно виконував і ніколи від них не ухилявся.

Навідував П. Я. і театр, особливо, коли грала яка українська трупа. Бував він присутнім і на своїх п'єсах; „Лимерівна“, „Згуба“ та „Перемудрив“, що майже завжди їх виставляли з великим успіхом у Полтаві. Отже, автор завжди ухилявся від шанування й зникав з театру в потрібний момент. Було й електрика вже гасне, а захоплені глядачі грукотять чим і де трапиться, настирливо атакують кін, вимагаючи появи автора, аж поки не виявиться, що його немає в театрі. Лише в р. 1886-му (здається) на першій виставі „Лимерівни“ в Полтаві, ролю якої грала Заньковецька, П. Я. вдалося витягти на кін, де йому й зроблено щирі овації глядачами та артистами. Але скромний драматург, наблизившись до Заньковецької, прилюдно подякував її за чудову гру, поцілувавши їй руку й тим мов би

віддаючи весь успіх ц'єси їй. Звичайно це зробило велике вражіння на присутніх, які відповідним чином і реагували на те.

Як відомо, в творах своїх П. Я. майже на кожному кроці виявляв несправедливість соціальних форм старого державного устрою: економічне рабство, суспільну нерівність то - що. Він малював яскраві образки народнього горя, завдяки пануючим формам; голосно кричав, що „неволя й неправда панують, а правда плаче - голосить“... та помсти просить! Вихід з такого становища він бачив лише один: міцно об'єднатися всім у скрутні-лихові, знищити старе й у новому шукати правди, згоди, братерства й рівності. До такого кроку він і звав окривджених і поневолених, щоб - то звав до революції — палко й безупинно, цілком визнаючи її необхідність. Предбачаючи неминучість революції, він уже до неї був цілком підготовлений і тому як революцію 1905—1906 р. р., так і велику революцію 1917 р. П. Я. зустрів спокійно й поставився до них цілком співчутливо, хоч активності, принаймні одвертої, не виявляв. Але це певно залежало від того, що П. Я. взагалі звик лише до тихої кабінетної роботи, не любив галасу та не мав за прямими своїми обов'язками та через літературну працю гулящого часу. Почасти, це можливо, залежало й з рідних причин, але переказувати неперевірені чутки було б необачно.

В серпні р. 1919-го П. Я. виступив останній раз прилюдно з прекрасною промовою на могилі Котляревського підчас святкування роковин поета, у якій промові виявив певність у перемозі нового молодого й могутнього над старим, що віджило уже свій час. Чудова промова, поважний вигляд письменника справили надзвичайно сильне вражіння на громаду.

Більшого П. Я. в останні часи не міг уже дати громадянству й з фізичних причин, бо здоров'я його почало дуже підупадати, вже не давало змоги працювати без угаву, без відпочинку. „— Ех, — казав він, — отся капосна старість: крок вперед, два назад!“ Задеришка, мовляв, є, дак селишки нема!

Радянська влада поставилась до П. Я. вельми доброзичливо й ніяких утисків йому не чинила. Правда, були деякі неприємні непорозуміння з окремими представниками влади (меншими), але остільки дрібні й без усяких лихих наслідків, що про них і говорити не слід. Та й П. Я. про ті непорозуміння розказував без досади, в гумористичному тоні. Від радянської влади П. Я. нікуди не „евакував“ з іншими й за радянської влади служби не позбувся, а посаду мав такого ж значіння, як і до неї¹⁾. Й нові радянські керівники установою, де П. Я. працював, з повагою ставились до нього й часто користувались його досвідом у фінансових справах.

Доля, таким чином, дала П. Я. втіху попрацювати на заході свого життя й діяльності на користь тим, про окривдження яких він так часто й яскраво оповідав широкому світу в свій час, які були близькі й дорогі його серцю, яким він все своє життя віддавав свої симпатії, співчуття й силу свого не малого талану. Попрацював недовго й не багато, але, гадаємо, шпро й не без користі!

¹⁾ Вже було казано, що за радян. влади П. Я. мав посаду завід. відділом підвільну безпосередніх полатків Полт. Губ. Фін. Від.

Смерть письменника, що сталася 28-го січня р. 1920-го вельми вразила громадянство. Ним негайно було організовано комітет похорону письменника, витрати на який взяла на себе роб.-сел. влада. 29-го січня тіло небіжчика в труні, вкритій червоною китайкою, було одвезено старим звичаєм на різнатих санях із двома парами волів під прапорами до собору, а 30-го Січня одвезено з такою ж парадом при участі величезного натовпу громадянства, що, під чудовий величний спів „Заловіту“ національним укр. хором та під інші співи ішло за труною, виявляючи сердечну свою тугу та щире повагу до небіжчика, на міське військове кладовище. Там, поруч із любим сином, знайшов свій вічний спокій по довгій корисній праці на добро занедбанім та пригніченим братам меншим славетний письменник правдолюбець і прекрасна чула людина!

VII

Закінчуючи отсі свої спомини з нарисом службово-громадської діяльності П. Я., що писання їх дало мені велику втіху знов пережити приємні й незабутні хвилини еднанья з дорогим небіжчиком, я маю зазначити, що все подане мною є правдиве й ні трохи не прибільшене. Ідеалізувати П. Я. не мав я й не маю на гадці, дбав лише про те, щоб просто й правдиво переказати те, що іменно сам спостерігав й що відповідає дійсності. Я ввесь час пильнував, щоб аві найдрібнішої мені відомої рисочки з службово-громадського життя П. Я. не опустити й тим можливо докладніше схарактеризувати його не аби-яку істоту. Це мені здавалось тим більш необхідним, що матеріялів про життя та службово-громадську діяльність славного небіжчика немає, і я можу з певністю сказати—навряд чи дасть їх хто, бо ті, які могли б зробити це, одійшли вже ad patres.

Вглубившись в оті подані мною „життєві дрібниці“, в буденне життя письменника, яскраво уявляється його прекрасна світла істота—і духом сильна і серцем чула й великими здібностями обдарована. Як до болю досадно, як шкода, що доля не судила йому кращих обставин життя що йому не довелося добути широкої освіти, іншого поля діяльності. Все доводилось добувати з великою напруженістю сил моральних і фізичних, самотужки, в лихих несприятливих, просто жахливих часом обставинах власного й суспільного життя! Скільки потрачено даремно енергії, скільки не здійснено високих замірів! Скільки треба було моральної й фізичної мци, щоб не впасти в страшну безодню розпачу та безнадійности? Якої треба було всякчасної напруженої боротьби, щоб не дати лихому оточенню, зрадливому чиновничому болоту засмоктати себе, поглинути в свою безодню тванисту, морально поховати себе!? Й ні краплі ні від кого підтримки, ні краплі співчуття! Ні з ким душі відвести, ні в кого поради попрохати, нігде підтримки добути! Пекельне становище! Але надзвичайна сила духа, палка віра в свою справу, в світле майбутнє, надія на здійснення високих мрій, давали письменникові бадьорости, вони допомагали йому відійти від зла й працювати, працювати день і ніч! За мурами товстими кам'яниці, за купами бездушного паперу, в чаду отруйному оточення, в сибірному загальному суспільному

режимі письменник бачив горе, чув неправду й дзвонив про них гучно на весь обшир рідного краю! Дзвонив, щоб розбудити творчі сили, щоб розбуркати сонних, викликати їх на працю!

Без сумніву, маючи інші умови життя, з П. Я. виробився б не тільки талановитий письменник Панас Мирний, а можливо ще щось значніше. Та й за своїх звичайних умов життя, що в них перебував П. Я., він певно дав би більше того, що маємо від нього, коли б не повний брак часу вільного, необхідність дбати про шматок щоденного, не вдари життя, а може й... семейні причини.

Добре пам'ятаю, як де хто з знайомих П. Я. дорікав йому часом, що він так мало пише. Особливо палко вичитував йому за це письменник — толстовець К. Греків, що його п'єсу з сектантського життя мовою українською П. Я. редагував з лінгвістичного боку, як про це я вже згадував вище. Такі дорікання П. Я. вважав цілком справедливими, але з сумом, з якоюсь особливою жвавістю виправдувався й скаржився на цілковитий брак часу та на лихі, несприятливі умови життя.

Але й за те, що зробив П. Я. протягом свого життя громадянство має бути вельми йому вдячне. Воно й виявило вже почасти свою вдячність влаштуванням куточка імени письменника в стінах Полтавського пролетарського музею, де переховуються любовно й ретельно зібрані речі, твори, малюнки, фотографії, документи різні, як самого П. Я., так і інших осіб, звязані з пам'яттю його. Багато над цим подбали й попрацювали високо-поважні — Івга Яков. Рудинська, щира прихильниця таланту письменника, та Вас. Ів. Станіславський, колишній співробітник П. Я. по службі й його великий прихильник, невтомний збирач всього, що так чи інакше стосується до пам'яті письменника, ретельний студієць кожного рядочка, що вийшов з-під пера небіжчика. Завдяки цим культурним працівникам майже все, що зосталося після П. Я., від писання до речей, пощастило зберегти від загибелі. Про це слід зазначити й щиро подякувати високоповажним Ів. Як. та Вас. Ів.

Громадяни Кобищанів теж вшанували пам'ять славного земляка свого, найменувавши свою трудшколу йменням Панаса Мирного.

Отже, всього цього таки за-мало. Треба про це одверто признатись. Слід би, та й час уже подбати про те, щоб, по перше,—і це найголовніше,—було видано для широкого загалу повну збірку його творів, бо багато чудових речей П. Я. ще не бачило світу, з причин цензурних, а теж—видано окремі речі та витяги з різних оповідань для народу по дешевій ціні. Далі, щоб ім'ям Панаса Мирного назвати одну з вулиць, де він жив і працював, а на могилі його, що потребує постійного догляду, поставити пам'ятника, бо знайти на кладовищі могилу письменника, нічим не відзначену, можуть тільки деякі близькі до його особи. Та пам'ятника й у самому місці заслугує Мирний від своїх нащадків, внуків отих нещасних Марій, Катерин, Варьок, Чіпків, Левадних etc., etc. (героїв творів Мирного), що за них вболівала душа письменника й що про них розказав він у своїх творах яскраво і співчуло. Про це якось і писалось в місцевій пресі, але наслідків не чути поки. Так само в пресі майнула чутка й про проєкт призначення дружині Мирного пенсії

за заслуги її чоловіка перед громадянством. Можливо це вже здійснилось, але напевно не знаю.

Неможна ж бо припустити, щоб письменник Панас Мирний послав з-за могили докір невдячним до нього нащадкам. Ні, такого докору не почують ті, що позбавили себе ланцюгів неволі й неволі, які так вражали серце письменника, не забудуть свого печальника, який „свої муки звязав із муками миру“ й зостануться йому вдячні за його культурну працю. А він тепер з-за могили словами передмови до своїх оповідань („До музи“, р. 1885) так промовляє до „дітей та внуків“, що мають як його особисто, так і музу його судити за життя та працю :

„... Ми чесно свій вік прожили, (Музо з тобою!)
„Все найвище носили в душі і найкраще гріли у серці.
„Наші сльози гіркі перелили ми в сумні приповістки,
„Наші муки нелюдські звязали із муками миру,
„Коли ми й помилялись в чому — помилялися чесно,
„За душею не скрили нічого, про що думали й знали.
„Хай нас судять — ми готові до суду з тобою!
„Чи й розпинатимуть — на розпяття ми підемо сміло!
„Не страшна тому смерть, хто з тобою із малечку знався:
„Мучене чоло його ти закрасиш правди віночком!...“

— Розкішним, запашним і нев'яничим! — додамо ми упевнено, схиляючись у великій повазі перед світлим образом дорогого й незабутнього письменника Панаса Мирного й світлої справжньої людини — Панаса Яковича Рудченка.

Хай буде йому вічна пам'ять і слава!

Н. ЛЮТИЙ

Поетичне відтворення реакції 1905—1908 р. р. у творі М. Коцюбинського „Intermezzo“^{*)}

I

Маємо чимало популярних статей і поважні розвідки про творчість М. Коцюбинського, але не можемо сказати, щоб вони в повній мірі висвітлювали всі факти оточення, які давали поетичний матеріал, були стимулом для цієї творчості. Останні матеріали й розвідки про літературну спадщину Коцюбинського свідчать, що настає вже час систематичного студіювання поетичного доробку цього письменника в зв'язку з оточенням, на ґрунті якого виростали справжні перлини українського художнього слова.

Коцюбинський жив і творив у ті сумні часи, коли буйний розквіт революційного протесту зів'яв у нерівній боротьбі з коронованими катами. Ці події вдираються в лабораторію письменника, владно ним опановують, примушують віддатись їх поетичним відображенням. Настав нова смуга творчості славного письменника, уже закінченого майстра слова. І з під пера його повстають шедеври української літератури: „Сміх“, „Він іде“, „Невідомий“, „В дорозі“, „Persona grata“, „Intermezzo“, „Як ми їздили до криниці“, „Fata morgana“ Ці твори дають цінний матеріал для розуміння настроїв і відчуттів поета часу реакції.

„Intermezzo“ займає виключне місце в творчості Коцюбинського. В цій „симфонії поля“ поет сконденсував таку розмаїтість настроїв і глибину відчуттів, що майже всі особливості його творчості мають тут свої елементи. Тому критика різних таборів, приймаючи „в силу психологічної неминучости лише те, що приступно її розумінню“¹⁾, різну находила в цьому творі поетичну суть, по різному його оцінювала, високо підносячи художню вартість *Intermezzo*²⁾.

Леонтович Володимир, наприклад, підкреслював в цьому творі лише красу, не добачаючи нічого іншого. „Там, де бракувало краси в людях, в подіях, у цілому оточенню, він розкривав скарби своєї дорогої душі й з неї лилося на нас таке блискуче й чарівне сяйво, така розкіш краси, другий зразок якої не легко назвати. Згадайте „Intermezzo“³⁾.

М. Євшан твердив, що коли поет творив „всі афекти були не наче вбиті на той час. І не можемо знати, що діялося в його душі,

^{*)} Читано на Дослідчій Катедрі Мовознавства ВУАН, у 1925 р.

Автор не з'ясує причин такого скрайньо символістичного алегоризму в цих „персонажах“. М. Коцюбинський про Молоха реакції та про капіталістичне місто висловлюється прихованою, так би мовити, „езоповою“ мовою, властивою в ті часи ліберальній інтелігенції.

коли він списував страшні картини революційної доби, картини погромів та насильства, він у них живе тільки як артист, не зраджує ані одним натяком своїх людських почувань. Герой, кат, святий чи кровопивця, погром чи торжество ідеалу, яке йому діло⁴⁾, намагається критик-ніцшеанець накинути письменникові абсолютний громадський індеферентизм.

У. С. Черкасенка Коцюбинський лише „задихався в умовностях життя“ як „стихійний індивідуаліст, як і всяка артистична й творча натура“⁵⁾.

Л. Старицька-Черняхівська, цитуючи „Intermezzo“, вбачає в йому примиренність письменника з життям, а визнаючи, що „людське горе“ є лейтмотив творчості Коцюбинського, це „людське горе“ вкладає в таку загальну формулу, що в неї попадає, навіть, тремтячий за свою земельку дідич⁶⁾.

Ак. С. Ефремов у своїй праці мав на меті спричинитись до того, щоб слідкуючи за тим, „як ріс та розгортався цей талантист... і до чого дійшов“, читач у творах Коцюбинського відчув „краси невмирущої зразки — свіже, молоде і нове у старому“⁷⁾. Звичайно, в такому загальному огляді він міг розглянути „Intermezzo“ лише побіжно. Також побіжно аналізуючи творчість Коцюбинського, спиняються на цьому творі В. Коряк⁸⁾ і О. Попів⁹⁾, пробуючи дати йому соціологічне освітлення.

II

„Intermezzo“ Коцюбинський написав у 1908 році в саму глузу ніч реакції, після кривавого герцюволі з неволею. Якій вражіння поетові прийняли художнє оформлення в цьому творі? Як відомо, Коцюбинський намагався стати співцем свого часу, прагнув уловити ритм життя, хоробливі перебої пульсу сучасності. М. Чернявський у спогадах про його писав, що він мало цікавився філософією, історією, давньою минувиною, „весь інтерес його скупчувався на моментах сучасності“¹⁰⁾.

Там же автор згадок розповідає, як Коцюбинський йому казав: „Сюжетів у мене завжди буває багато. Але я вибираю з їх найцікавіші, що були б не тільки мені самому до вподоби, але мали громадський інтерес“¹¹⁾.

І дійсно Коцюбинський надав своєму творі актуальності й колоритності сьгоднішнього дня. Ось яскравий приклад. Загально відомо, що, „поднявшись на трупах“ 1905 року генерал Трепов, був найганебнішою постаттю часу реакції. Ім'я цього ката з огидою й ненавистю плямувала ціла країна. Без сумніву лише зважаючи на це, Коцюбинський у персонажі „три білих вівчарки“ дав промовисту характеристику одній з них: „Страшний Трепов“, „він зовсім солідно, обдуманно, наче, перекусить вам горло й в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги“¹²⁾. Бо чим же з'ясувати небажання Коцюбинського позбутися цієї назви, не зважаючи на цензурні скорпіони¹³⁾, як не тим, що ця „кличка“ асоціює „Intermezzo“ з жахливими подіями, звязаними з ім'ям „кривавого негодя“ Трепова, становлячи певний елемент поетичного полотна, колоритного страшними контурами сучасності.

Маючи це на увазі пригадаймо ту сучасність і настрої викликані подіями тої сучасності в передовій, ліберально настроєній з соціалістичним світоглядом інтелігенції, до якої, як побачимо далі, належав Коцюбинський.

„Поворот у розвиткові боротьби починається з поразки грудневого повстання. Контр-революція крок за кроком переходить у наступ в міру послаблення масової боротьби“, писав Ленін¹⁴).

Наступ іде об'єднаними силами й широким фронтом. Під „августейшим“ патронатом Миколи на чолі з гицлями Трепов - Дурново царський уряд, вкритий кров'ю й прокльонами віків, „зашагал по трупах“¹⁵).

Одлунали урочисті переможні звуки революційної марсельези — „Буревестника“, а повили цілу країну журні, як сум жалібні, співи: „Вы жертвою пали в борьбе роковой“.

„З грізним рокотом відкотилась ще раз революційна народня хвиля, залишивши тисячі трупів, заливши з гарячою кров'ю холодні снігові простори царської держави“¹⁶).

Реакція паралізувала всі галузі соціально-економічного й культурного життя. Дійсно, настали „подлі часи“ за висловом Коцюбинського.

Інтелігенцію повило „разочарование в правде революционной“. Чутливий виразник настроїв цієї української поступової інтелігенції, що ще недавно бив на сполох: „Гей до зброї...“, інших заспівав пісень.

„В хмарах світлі зорі, в тюрмах вільні духом.

Ой нависла стума над народнім рухом.

Вибігли шакали, вилетіли сови...

Скрізь гарячі трупи, скрізь потоки крові“.

(О. Олесь)

Такі настрої були до певної міри настроями тої української інтелігенції, що гуртувалась у скілька громад, як от: „група свідомих укр. інтелігентів, що з певними відмінами стояла на ґрунті загально-звісної програми радик-демокр. партії, голова Шраг¹⁷)“.

А відомо, що до групи свого близького приятеля І. Л. Шрага, у якого відбувалися таємні збори, належав і Коцюбинський, одвідуючи разом зі Шрагом нелегальні Всеукраїнські з'їзди і ображаючись, коли його не вважали за соц. демократа¹⁸). Отже треба погодитись з проф. О. Дорошкевичем, коли він каже, що „ідеологічно Коцюбинський належить до тієї соціалістично-настроєної інтелігенції, що всі її симпатії були на боці революції, на боці соціального визволення“¹⁹).

Як же реагує сам Коцюбинський на події часу й реакції? Розгляньмо його нотатки й листи, що в них відбилися настрої, сподівання й рефлексії того часу. На невеличкому нотескові Коцюбинський фіксує спостереження: „Як багато мучеництва на землі! Навіть у календарі на кожний день записано кілька мучеників... Убийник сидить в кожній людині, не з кожної тільки виходить“²⁰).

Не зважаючи на адміністративні утиски, він гостро виступав проти деспотизму реакції в своєму листуванні²¹).

„У нас скрізь панує така думка, пише він до Гнатюка, що заким дістанемо культурне й спокійне життя, буде загальне повстання, яке змете весь старий політичний лад. Зараз ніяка культурна робота попросту неможлива...“

„Усі без різниці національності, скуплюють свої сили, щоб звалити спільного ворога“²²). „Нерви такі напружені, що по ночах не можу спати“²³) „Ми певно мало ще зруйнували, аби можна було щось творити“²⁴). Як бачимо, Коцюбинський виступав свідомо й переконано прихильником революційного вибуху, кривавої боротьби за волю „щось творити“.

III

З наведених свідчень видно, що приймав і як приймав автор від живої дійсності того часу. Тепер треба з'ясувати до яких висновків приходив поет, у своїй творчості, організовуючи емоціонально відповідним чином і читача, то б то виявити, так би мовити містецьке кредо автора.

Розгляньмо авторську схему „Intermezzo з елементарними пробами деталізувати окремі місця її²⁵).

Дієві особи:	1 Утома
Моя втома 1.	2 Приїзд
Ниви у червні 2.	3 Ніч і ранок —
Тиша	4 Поле +
Тінь города?	5 Вечір +
Оверко	6 Сонце V +
Трепов	7 Близькість до природи +
Пава	8 Жайворонки V +
Жайворонки 5.	9 Благослов (не розібрано)
„Людина“ (перероблено І. Л.) „людське горе“ 6.	10 Людське горе
Вітряки	11 Кінець.
Зозуля 4.	

Дивно, що прокинувшись вранці, я відчуваю, що все можу зробити. Можу лежати... можу встати і піти на поле... читати... співати і т. й. Я згодився (не розібрано). Антракт. Ха-ха. Я сміюсь, як дитина. Я, доросла людина, що так мудро склала своє життя, що не можу робити як раз того, чого хочу, можу тепер...

Чорні 10 кімнат. Моя освітлена. Людність. Сон. Ранок. Глянуло в вікно. Зозуля. Двір. Собаки. Перша знайомість з ними. Я не вірю у безлюдність.

Окрема глава — безлюдність полів.

Говори, говори... Роспечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя (Щоб були блискавки й грім²⁶) Погаси сонце й засвіти друге на небі... Говори, говори.

Зненависть
Темнота
Страх

Груба мова, груба лайка. Так, так, заріж чистоту й соромість. Що в цьому морі — його лиш крапля. Що для його беззубого рота доволі жмінки, а діти, як добрі машини — перемелють більше. Слава богу — діти померли. Отой, що в небі, послав доброго косаря, щоб людям легше було“.

Ми наявно бачимо як еволюціонує схема „Intermezzo“, набираючи певної ідеологічної конкретизації, більшої виразності й закінченості окремих композиційних елементів і, що характерно, особливо тих елементів, що цікавлять нас тут у першу чергу, а саме; „тінь города“ — поет загострює: „залізна рука города“, а персонаж „людина“ розшифровується й вирізбляється в „людське горе“, додається логичний промовистий висновок з балачок мужика „про речі повні жаху“ — „Щоб були блискавка й грім“, а композиційні елементи, що не мають соціальної суті: 1) тиша, 2) вітряки, 3) приїзд, 4) ніч і ранок, 5) поле, 6) вечір — як окремі компоненти зникають.

Таким чином, уже в початковому процесі будування твору заглиблюється його соціальна суть. Письменник ставить на повний зріст саме ті елементи сюжету „Intermezzo“, що становлять його ідеологічну основу.

Із схеми, як із викінченого твору, ми бачимо, що компоненти сюжету „Intermezzo“ є факти оточення й рефлексії на них поета, що їй подає автор в образах-персонажах: 1) моя утома, 2) ниви у червні, 3) сонце, 4) три білих вівчарки, 5) зозуля, 6) жайворонки, 7) залізна рука города; 8) людське горе. Впадає в око, що ці персонажі різко поділяються на дві групи; одні з них відображають гармонійність розквіту пишної літньої природи, а другі відбивають дизгармонію жорстоких діл землі. Тут цінно буде пригадати які настрої й прагнення навівала на поета краса природи, щоб уникнути перебільшення її значіння для „Intermezzo“, як це роблять деякі критики^{26а}).

„У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним трепотінням соків, у теплом й запашному диханню весни, було так багато радості, почувалася така повна гармонія...“

І наче в такт природі серце моє стрепенулось од бажання підібної ж гармонії в людському житті“²⁷).

Маючи це на увазі можемо однести до одної категорії дієві особи: 1) ниви у червні, 2) сонце, 3) зозуля, 4) жайворонки й зробити висновок, що письменникові ці персонажі потрібні, крім їх самостійного мистецького значіння, ще й для того, щоб утворити фон-антитезу до трагедії актива суспільства після революції 1905 р.

І наскільки цей фон високо поетичний, наскільки променяє краса барв його закінчена, гармонійна, настільки, як антитеза, дизгармонійною, брутално-жорстокою й соціально-неприродною видається дійсність капіталістичного суспільства. Чим виразніше підкреслено в природі красу буяння повного творчих можливостей життя, тим рельєфніше й голіше виступає весь жах перемоги й отруйного панування Молоха реакції.

Оце то панування Молоха реакції й становить одну з головніших композиційних частин сюжету „Intermezzo“, що їх і подає поет в персонажах: 1) моя утома, 2) залізна рука города, 3) людське горе. На ці персонажі-компоненти й маємо звернути тут головну увагу.

Експозицію твору становить персонаж „моя утома“, де у авторі може, мимоволі, але досить виразно виступає мистецьке credo „Intermezzo“. Коцюбинський починає так:

„Лишилось тільки ще спакуватись... Це було одно з тих нечисленних „треба“, які мене так утомили й не давали спати. Дарма чи те „треба“ мале, чи велике — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично — стає невільником цього многоголового звіря (мучителя²⁸), хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився“²⁹).

Ця втома — не випадковість. Вона не раз виступала в творчості поета. Маємо навіть його поезію в прозі „Утома“. Спробуємо дослідити її коріння³⁰).

Простежмо за фактичними даними, що найбільше гнітить письменника, викликає його „втому“. Як відомо — Коцюбинський пройшов

вої ті етапи поневолення й злиднів, що неминуче одважувала економічна система капіталізму низам соціальної піраміди.

Матеріальні злидні змалку, хронічне голодування юнаком³¹⁾, поневір'яння в пазурах славнозвісних „незалежних причин“, що то приковували до місця, чому поет не міг скінчити середню школу й „дістатись на університет“, то перекидали по глухих закутках, як відома витівка Чернігівського помпадура³²⁾. Можемо уявити собі, як боліло поета, коли руйнувались його життєві перспективи й письменницькі плани. Не будемо говорити про моральні урази людини свідомої своєї гідності й великої місії мистецької, коли вона стає виграшкою агентів дикої системи „тащить и не пущать“, підкреслимо лише, що в поета неминуче мусіла закорінітися огида й ненависть до цієї системи та її агентів. Потім. Маємо не одно свідчення в листуванні поета про те, як тяжка праця бюроа гальмувала творчість Коцюбинського, руйнуючи його сили й мистецькі заміри³³⁾. А він рвався творити, хоч час був і не відповідний до того, бо мав „вічно нерви напружені“. „Та дрібниця, яку робиш, скаржитесь поет, робиться хапаючись і через те невдовольняє мене. Все виходить бліде, анемічне, необроблене і тільки дратує“³⁴⁾, а він добре розумів і не раз підкреслював, що „тільки сер'йозна праця над собою може дати право виступати публично в літературі“³⁵⁾. Коли до всього цього додати, що за кожним кроком громадського й навіть особистого життя поета стежило невсипуще око жандармерії³⁶⁾, то будемо мати уяву про тернистий життєвий шлях письменника.

З наведених свідчень ми бачимо, як тяжко було поетові „волочить кайдани“ соціально-економічної неволі. А коли взяти на увагу, що ця неволя дотого ще позбавляла поета змоги висловлювати перебачене й пережите, що, „в душі хвилюється цілим морем образів і думок до сліз простих і лагідних пісень — так би дощем з неба і вилив все се на землю, на людей“³⁷⁾, — позбавляла найвищої радості у житті артиста, радості творить, убивала живу душу, то нам стане ясно звідки випливає його „утома“. Зрозуміло, що поет мусів боляче це відчувати й відповідно реагувати на неправду соціального ладу, що тяжив над класою поневолених. І він виразно позначає ідентичність своєї долі з долею пригвічених, коли пише; „Хіба я не чую на своїй шії мотузки, коли вішають інших“³⁸⁾. А спільна соціально-економічна недоля неминуче приводить до психологічної подібності, а відтак і до ідеологічної єдності. Тому можемо сказати, що Коцюбинський реагуючи, на свою неволю тим самим обіймає неволю всіх пригнічених. Протестуючи проти „треба“, яке йому ставив капіталістичний устрій³⁹⁾, він протестує й проти „мусиш“ усіх пригноблених — „А врешті, хіба я знаю де кінчається власне життя, а чуже починається“, каже він. А звідціль випливає важливий для розуміння творів Коцюбинського часу реакції висновок, що викриває його мистецьке кредо: він у творах своїх мусів відображати жорстокі факти життя реакції так, як їх відчувала й оцінювала класа пригнічених.

IV

Отже, маючи на увазі, що поет зосереджується на сучасності, зважаючи на те, які вражіння сучасності прийняли художне

оформлення в цьому творі, як приймала й реагувала на них поступова українська інтелігенція й зокрема її одностудець Коцюбинський, як письменник оцінює й обарвлює ці події у своїй творчості, — можемо перейти до аналізу може центральних композиційних елементів „Intermezzo“, а саме: 1) „залізна рука міста“, 2) „людське горе“.

Щоб розшифрувати персонаж „залізна рука міста“, треба пригадати, те реальне взаємовідношення пригноблених і гнобителів у місті в ті часи; тоді нам буде ясно, над чим то шиєю клацала „залізна рука міста“.

„Прошли ваші золоті деньочки“, кепкував (з робітників І. Л.) бакинський товстосум⁴⁰).

„Тепер настав наш час і господарями становища є ми“, казав робітникам директор типографії „Герольд“⁴¹).

„Наших робітників можна заставить образумиться тільки голодом“ нахабно розперізується експлуататор Познанський⁴²).

Капітал перемиг і одверто запанував. Страшні примари катування, голоду й холоду повстали на весь зріст перед переможеними.⁴³

Хижа потвора реакції правила криваву трізну. Письменники-флюгера — метнулися „мародерствовать“ після бою революційного суспільства з гідрою царату.⁴⁴

Цими страшними фактами клетотіло живе життя й „безупинно й невблагано“, як „хвиля на берег“ ішло, піймало поета, даючи йому „матеріал“ для художньої творчості; їх він і вплітає в композиційну мережу твору в образі персонажу „залізна рука міста“. Отже, маючи на увазі наші попередні висліди, не здасться може неймовірним твердження, що поет як раз це хиже, капіталістичне місто часів реакції, з його верховодами має на оці. коли пише: „здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною й не пускає“.

І без сумніву людина капіталістичного міста, представник згаданої хижацької зграї, а не людина взагалі стоїть в уяві Коцюбинського, коли він пише:

„Це ти одягла землю в камінь і залізо... Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревиш від болю, з радості, злості як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд, твої очі цікаві, жадні влазять у мене... Я не можу розминутись з тобою... ти кидаєш у мое серце, як до власного сховку, свої страждання, і свої болі, розбиті надії й свою роспач, свою жорстокість і звірячі інстинкти.“

Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю й мое серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти це робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш, в твоїх незлічених „треба“, у безконечних „мусиш“⁴⁵) — кидає огиду й ненависть на адресу „залізної руки міста“ поет.

І коли в персонажі „залізна рука міста“ Коцюбинський дає нам страшний образ панування капіталістичного міста, то в персонажі „Людське горе“ він змальовує моторошну картину реакції на селі.

Письменник зовсім не з доброї волі опинився на Кононівських полях, яким присвятив потім свою „симфонію поля“.

Він шукав собі десь інше місце для відпочинку й збирання матеріалу. З цього приводу Коцюбинський вдається з листом до Мамерта Викшемського. З огляду на важливість листа для з'ясування настрою й намірів поета, наведемо цей лист у повні.

Високоповажаний пане Мамерте!

Хоч я й частенько згадував Вас після нашої стрічі в Киспачах, але тепер весною, мої згадки стали більш яскравими, свіжими, бо весна завжди приносить мені і волю хоч би на місяць, і свої бажання побачитись з ким-небудь я можу реалізувати. Попросту кажучи, я дуже хотів би, користуючись Вашими торішніми запросами, спочити де який час в Киспачах, (буду вільний з кінця сього місяця). Тільки слово: коли вам незручно через що-небудь пустити мене до себе в хату на сей раз, мусите сказати одверто. Думаю, що я маю право на таку щирість. Я дуже втомлений — і так хочеться мені спочити серед природи. Заважати Вам не міг би, бо і сам потрібую мінімум вражіннь та спокою. Може б вдалося мені щось написати серед сільської тиші. Напишіть, як Ваше здоров'я та що з Вами.

Не пишу Вам багато, бо або побачимося, або напишу як дістану од Вас відповідь на сей лист, якої нетерпляче чекатиму⁴⁶⁾.

Цей лист Коцюбинському був повернений за смертю адресата. Не пощастило поетові на цей раз відпочивати на Волині. Мусів від „Утоми міста“ їхати на зелені простори в Ковонівку, в маєток свого знайомого діда Чикаленка. Там прожив письменник з 5.VI по 30.VI чи 1.VII⁴⁷⁾. З його листів до дружини за цей час довідуємося, що Коцюбинський нічого не пише, відпочиває й лише збирає матеріал, щоб дома писати, та робить, може відповідно до його нотаток про техніку,⁴⁸⁾ студії; плекає образи, нотує фарби й звуки „зелених просторів“ та болів тих, чиї житла ці зелені простори задушили „наче зашморгом шию“, чию силу пани перегонять на гроші. Тут на селі, його оточили „всі лиха, всі зла“ селянської неволі. Перед поетом повстала грандіозна картина цілої мережі маєтків панів, що „в тяжкі ярма запрягли“ селянські душі після перемоги реакції. Оце лихо поневоленого села й подає автор у образі-персонажі „Людське горе“.

Пригадаймо побіжно, як у той час „узел соціального варварства“ був зав'язаний на селі, тоді нам стане ясніше звідки випливає той настрій поета, що там, серед чарівної природи, гостюючи в маєтку дворянина, пише жовчу й кров'ю сатиричні уступи на верству дідичів-дворян, хоч деякі з них і „опікувалися“ поетом (Чикаленко, Леонтович). Як відомо, поземельне дворянство посідало тоді командуючу роль в соціально-економічному та політичному житті країни. Диктатура Столипіна, Бобринського, Гучкова утворила спілку бюрократа поміщика й капіталіста, поклавши в основу свого панування „принцип організованого насильства над життям мільйонної маси селянства⁴⁹⁾. Бувший народник Коцюбинський „восприняв тільки то, що було доступно его пониманию“ й ось в яких колоритних обрисах своєї соціальної суті виступає верства дідичів у його творах цього періоду:

„Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь — здеруть з тебе шкуру, оббілюють до чиста, а те, що їм непотрібне,

викинуть в гній... Запоганили землю, наче короста,— скільки їх — жмінька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию; ... бач он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші" ⁵⁰).

І він боліє мукою всіх тих, з чієї праці виростили панські садиби, що наче втілені потвори жили кров'ю поневоленого села.

Не має він спокою в панському будинку: „Бо за стіною є образи людей, блідих, невиразних, що лишили свої обличчя в зеркалах, свої голоси в шпарах і закамарках, форми в м'яких волосяних матрацах меблів" ⁵¹). Перед поетом постає питання-привид: скільки звірячих інстинктів виявлено отими тінями минулого, як і реальними господарями сучасності по „дворянських гніздах“, поки такі похилилися раби! І одна по одній, одна від другої жахливіша, проходять в його поетичних сновидях картини-примари кривавого панування дідичів на селі в часи реакції. Ці вражіння не були хвильові, випадкові, вони й передніше гнітили поета, вимагали реалізації й реалізувалися ⁵²).

А тепер ці вражіння точаться краплями живої крові поета й стеляться на папері рядками.

„Як вас багато... Це ви, що з Вас витікла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а це ви... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гоїдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки...

„Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда.

Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так, взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара" ⁵³).

Ці моторошні привиди повстають в уяві поета під безпосередніми вражіннями подій села підчас його заспокоєння, яке подав Коцюбинський у II ч. „Fata morgana“, або вже й „заспокоєного" ⁵⁴), про що він збирався писати в III ч. того ж твору" ⁵⁵).

Як бачимо, криваві події глибоко ранили поета й він, відпочиваючи на селі, збирає матеріял, щоб „щось написати"... ⁵⁶).

„Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний „мужик“, що викликав перед поетичне око Коцюбинського жахливу картину села, наче „паличка дирижора хуртовину звуків“. Він „раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні над коноплями... пранцюватих дітей... в суміш з голодними псами" ⁵⁷). Поет не тікав... Навпаки, вони „навіть, почали розмову наче давні знайомі“.

Коцюбинський найшов, що шукав. „Мужик“ говорив про речі повні жаху і поет свої фарби, густо обарвлені людською кров'ю, моторошними мазками кладе на палітру.

„Що говорити? У цім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

„П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка“.

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибірі... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

„Раз на тиждень б'ють людину в лице“.

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він „на явку“ до станового. А все таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

„Найближча людина готова продати“.

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Скрізь насторожені вуха. Скрізь простягнені руки.

Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід у сусіда, батько у сина.

„Між людьми, як між вовками“

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб була блискавка й грім. Освіжи небо й землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...⁵⁸⁾

Висвітливши факти соціального оточення, що прийняли художнє втілення у розглянутих персонажах „Intermezzo“, приходимо до висновку, що поет, заглянувши в соціальні рани міста й села, переймається огидою й ненавистю до гнобителів переможеного суспільства. І ототожнивши своє „мусиш“ з „людським горем“, він у високо поетичній формі, насиченій пристрасним ліризмом шле страшний прокльон-протест⁵⁹⁾ капіталістичному мостові, тому хижому огнищеві спотвореної буржуазної культури та звироднілим її представникам, що ставши переможцями поневоленого робітництва й селянства, в канібальському захваті проходили кривавою марою по цілій країні, утворюючи замість радості життя, кладовище культурним та суспільним силам народнім.

І він цілком приймає, визнає необхідність і неминучість героїчної боротьби пригвічених з гнобителями, щоб викинути разом із сміттям і тих, що смітеять і „щоб засіяло нове сонце“.

ПРИМІТКИ

¹⁾ Воровський: „Литературные очерки“ 1923 р. стр. 114.

²⁾ а) Лист здається проф. О. Грушевського з Кролевець 13/V 1909 р. (Хоч автор і не пригадує цього листа). „Intermezzo“ мені впадалось гарячим почуттям автора до первісної природи. Писав чутливий поет, загублений серед людського клопоту і бруду. Дозвольте ж мені висловити деякі спостереження що до техніки.

Мені здається, що імпресіонізм у декотрях місцях перейшов у схему. Брак художнього спокою робить не миле вражіння. Чудно й якимось прикро вражає поєднання „Трепов“, „Оверко“. Трепов тягне за собою комбінацію думок зовсім протилежних духу й настрою подій“; в) М. Могилянський повідомляє Коцюбинського про рецензію: 1/IX 1911 р. рецензент „Соврем. мира“ вважає (Intermezzo I. Л.) „ниже общего уровня книжки“, воно „велеречивое“ та що в йому „Андреевщина нагою“ („Л. Андреев“ в Проклятии зверя“ беседовал с морским львом. Коцюбинский интрьерюирует в том же высоком стиле степную овчарку“).

³⁾ Л. Н. В. 1913 р. Леситович В. — кн. V стр. 201.

⁴⁾ М. Евшан. Л. Н. В. 1913 р. кн. V стр. 366.

⁵⁾ С. Черкасенко Л. Н. В. 1913 р. кн. V „Михайло — Коцюбинський“ стр. 305.

⁶⁾ Ст. — Черняхівська Л. Н. В. 1913 р. кн. V стр. 212.

⁷⁾ Ак. С. Ефремов „Коцюбинський“ К. 1922 р. стр. 2.

⁸⁾ В. Коряк „М. Коцюбинський“ (1913 р. — 1923 р.).

⁹⁾ Ол. Попів „М. Коцюбинський“, „Червоний шлях“ 1923 р. кн. 2 стр. 183.

¹⁰⁾ М. Чернявський „Червона лілея“ 1920 р. стр. 12.

¹¹⁾ Ibid стр. 20. (Коцюбинський розумів, чи може інтуїтивно відчував що „Вибір сюжету залежить не тільки від індивідуальності творця, але й від культурних та соціальних умов сучасної поетові громади“, Р. Мюллер — Фрейенфельс „Поетика“, переклад з німецького видання 1921 року. Ред. й вступна стаття проф. А. І. Белецького. стр. 114.

¹²⁾ М. Коцюбинський. Твори т. IV К. 1925 р. стр. 109 „Intermezzo“

¹³⁾ а) В листі до М. Могилянського Коцюбинський писав: „Проф. Грушевський з яким я тепер бачився в Києві, показував мені справку з Петерб. цензурного комітету, в якій перелічені ті оповідання, за які цензура не пустила до Росії відомої Вам книжки „З глибини“. Се іменно оповідання: „Persona grata“, „Він іде“ і „Intermezzo“ Останнє за слово „Трепов“ („Наше Минуле“, 1918 р. кн. 2, стор. 70.

¹⁴⁾ Ленін „Револуція й Контр-револуція“ „Пролетарії“ № 17 20-X 1907 р. (Револуція й РКП(б) т. V стр. 70.

¹⁵⁾ Л. Троцький „1905 р.“ стр. 188 (укр. пер.).

¹⁶⁾ Літературн. Науковий Вісник 1905 р. кн. 3. стр. 204.

¹⁷⁾ Літ - Наук — Вісн. 1906 р. кн. VI стр. 240.

¹⁸⁾ Акад. С. Ефремов „М. Коцюбинський“ стр. 35, 62 — 63. і Вивиченкові. листи: а) 8/VII 1909 р. „Ви неодмінно дайте що-небудь до першого числа (Дзвону Л.) Напрям журналу марксистський, одже ближчий Вам ніж усякий инший, справа, значить, не тільки чиясь, а й Ваша“

в) 16/X — 1907 р. Будь ласка, неодмінно дайте що-небудь (до 2 збір. I. Л.) „Вік“ може почекати, вони мають і средства, і багато принципіально співчужаючих ім. А нас ніхто з „старих“ не хоче підтримувати і все, що стоїть не лівше „Радв“ ставиться неприхильно. Вя й Л. Українка власне повинні б почувати себе ріднішими до нас і не дати загинути на цвігу молодому літературному підприємству.

с) Лист Коцюбинського до дружини. 14/II 12 р. Хочу переписати та послати оповід. до Вісника („Подарунок“ I. Л.). Думав дати його до „Дзвону“, але коли ще вийде той збірник, а тим часом мені потрібні гроші, бо не буде за що вернутися до дому“.

¹⁹⁾ А. Дорошкевич. „Підручник української літератури“, стр. 224, 217.

²⁰⁾ Жук Мих. Л. Н. В. 1919 р. кн. IV — VI стр. 27.

²¹⁾ За Коцюбинським був нагляд жандармерії. Про це у Чернігівському губархові зберігається ціле діло Жандармського Управління. (I. Л.)

^{22), 23), 24)} Листи до В. Гнатюка стр. 85, 86, 87. (Коцюбинського).

²⁵⁾ Архів М. Коцюбинського в Чернігівському державному музеї

²⁶⁾ Підкреслене „щоб були блискавка й грім“ — додано I. Л. пізніше.

^{26а)} Авторъ, несомненно, большой художникъ въ описаніяхъ природы. Въ жанре онъ почти не выходитъ изъ границъ обыкновеннаго трафарета, но едва касаясь природы, онъ словно преображается, въ конце концовъ въ его книгѣ природа занимаетъ первое место. Какъ на картинахъ Айвазовского или Шишкина люди лишь незначительный аксессуаръ, дополняющій общее настроеніе марины или пейзажа, такъ и въ разсказахъ Коцюбинскаго — герои его даны какъ будто въ меньшемъ масштабе, въ сравненіи съ природой, заслонены ею, тонуть въ ея мощной, сверкающей всеми радужными цветами, волнъ. Въ такой концепціи, конечно, безконечно умяются все и страданія и радости людей. Это особенно ярко чувствуется въ великольномъ небольшомъ разсказикѣ „Intermezzo“ („Новая Жизнь“ № 5 — Апрель. Уривок рецен-

²⁷⁾ М. Коцюбинський „По людському“, Твори. 1922 р., т. II, стр. 168 — 169.

²⁸⁾ Перша редакція „Intermezzo“ (І. Л.).

²⁹⁾ М. Коцюбинський „Intermezzo“, Твори. 1925 р., т. IV, стор. 103.

³⁰⁾ Лист Коцюбинського до дружини 1906 р. 13/VI - й до М. Викшемського 1908 — 8/V (з цих листів видно, що Коцюбинський був втомлений фізично й звичайно на творіві це мусило в певний спосіб позначитися, але ж зрозуміло, що ця втома була наслідком втоми — першопричини від „многоголового звіря“ тодішнього соц-життя.

³¹⁾ Саликовский Ал. Из воспоминаний, „Украинская жизнь“ 1916 г. кн. IX стр. 54.

³²⁾ В останні часи доля мов з мішка, сипала на мене всякі лиха; втративши через слабкість посаду, я довго не міг знайти собі служби через непорозуміння з адміністрацією, яка не хотіла мене затвердити на службі в Чернігів. губ. Земетві. Я мусів жалітися на губернатора, а поки що подався на Волинь, до Житомира, де кілька місяців видавав газету „Волинь“. Звісно, коли пишеш про се в кількох словах — воно не робить вражіння. Інча зовсім річ переживати всі ті неприємності“. Лист М. Коцюбинського, 8 травня 1898 р. до Коваленка-Коломацького Г. (Г. Коваленко-Коломацький „В дні журби і печалі“, стр. 22).

³³⁾ Проклята бюрова праця вхопила мене в свої тверді лаби так, що чоловік не що-дня має час перейтися годинку, хоч від того залежить здоров'я. Все поспувала мені та-проклята робота — й здоров'я, і гумор, і мої літературні заміри, а тут ще мушу заробляти приватно на життя, бо пенсії не стає. Біда та й годі!“ (Листи до В. Гнатюка стр. 79).

³⁴⁾ М. Коцюбинський. Листи до В. Гнатюка стр. 63 — 64.

³⁵⁾ Л. Н. В. 1907 р., кн. 1, стр. 181.

³⁶⁾ Про це в Чернігівському губархові є собисте діло Коцюбинського.

³⁷⁾ М. Горький „М. М. Коцюбинський“ Л. Н. В. 1913 р. кн. VI стр. 393.

³⁸⁾ У першій редакції „Intermezzo“.

³⁹⁾ Я доросла людина, що так мудро склала своє життя, що не можу робити як раз того, чого хочу“ (схема „Intermezzo“).

⁴⁰⁾, ⁴¹⁾, ⁴²⁾ Революція и Р. К. П. (6) т. V стр. 159, 159, 161.

⁴³⁾ В пресі того часу повідомлялось; „Настрій на заводі придушений. Чорна сотня піднімає голову й злорадствує з приводу фільтровки. „Коли б ще одну таку забастовку, кажуть ці чорні душі, „Завод зовсім очиститься“... Виквиуто понад 500 робітників. Становище звільнених жахливе: що було з річей — все продано, заставлено, придбане давно проїджене, за квартиру не плачено, холодно, голодно.

„Упадочное настроение охватило широкие слои пролетариата. Самая партийная организация переживает серьезный кризис“ (Революція и Р. К. П. (6) т. V стр. 176 і 70.

⁴⁴⁾ „Леонид Андреев, писал Орловский, срывает с павших революционеров их святыни; Федор Сологуб, мало интересуюсь такими ценностями, учиняет над ними, так сказать моральное труположество“ (Орловский (Воровский) „Литературные очерки“ 1923 г. стр. 109).

⁴⁵⁾ М. Коцюбинський „Intermezzo“ Твори. 1925 р. т. IV стр. 104.

⁴⁶⁾ Заказное. М. Аннополь. Волин. губ., с. Киспачі
8/V—1903. Мамерту Викшемському

Печать 10/V—1908

Чернигов

Печать 19/V—1908

Аннополь

⁴⁷⁾ а) Кононівка, 6/VI — 08 р. „Тільки вчора під вечір приїхали ми вдвох, з Е. Х. у Кононівку“.

б) 13/VI 1908 р. „Тепер перенесли мене до великого дому серед парку. На 10 кімнат я один, тиша повна. Та в хаті я не сижу: встаю в 6 або 6½ год., гуляю до 8; у 8 їм яйця, яєшню, печену картоплю, молоко, каву або чай. По сніданку гуляю серед поля, до 1-ої год.— коли обід... Смутився трохи, що не можу писати, а тепер примирився, л у ч ч е з б е р у м а т е р і я л т а п о п р а в л ю с я , а п о т о м у з м о ж у п и с а т и і в д о м а . Т а к п о л ю б и в з е л е н і п р о с т о р и , с о н ц е , щ о м е н і ж а л к о г о д и н и , п р о в е д е н о ї у х а т і .

в) 16/VI — 1908 р. „Опріч цих двох (Чекаленка й його небоги) гостює ще тут гімназистка Волошіна... Павли хоровиті і кислі, по цілих днях сидять в своїй хаті, бояться сонця, дощу й роси і мені не заважають...

Тут степ, лісів нема...—„от я придивляюсь до степу та записую“ „сьогодня ½ дня дощ і холод. Але я все таки був сьогодні у полі 8 годин хоч і змок.

г) 28 червня... Кононівка „Весь вчорашній день провів дуже гарно. У двох з Е. Х. їздили ми в с. Нечипіровку, верстов з 20 звідси, до одного сліпого і дуже

цікавого пана. Місця там надзвичайно гарні, весь час я гуляв серед гречок та лісів цвітучої липи—і аж в Кононівку привіз той запах"... „5 годин перебув в полі, любувався, записував“. Смалився на сонці... „Люди мені так набридли, що ще й досі з трудом переносу їх і тільки безлюддя дає мені спокій... Зараз такий іде дощ, як з відра. Гремить... Ні, вже пропало гуляння. Ні, надіну плащ, візьму зонтик і в поле. Приїду 1-го, найпізніше 2-го (VII).

д) 26/VI. Кононівка... „Сьогодні... цілий ранок сидів на човні у болоті серед комишів, робив студію... так швидко минули каникули... що не встиг оглянутися... хоч не мав віяких особливих приємностей, зате близько був до природи, а безлюддя заспокоїло мої нерви.

⁴⁸⁾ На піваркуші поштового паперу Коцюбинський написав чорним олівцем: Техніка.

1) Практика в подыскании слов, соответствующих понятиям.

2) Практика в построении и комбинации слов.

3) Внешняя сторона ораторской речи (дефекты произношения, движений) форма.

⁴⁹⁾ Революція й РКП(б) т. V стр. 49.

⁵⁰⁾ М. Коцюбинський „Fata morgana“ Твори 1924 р. т. III стр. 123 — 124.

⁵¹⁾ Ibid т. IV ст. 106.

⁵²⁾ Коцюбинський. Твори 1925 р. т. IV стр. 96 „В Дорозі“ (написано в 1907 р.) „Привозив (Іван із земства І.І.) новини. Між одвою й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісім повіснених. На смерть засуджено трое. Всі молоді, ледве почали жити. Слова заїдались борщем, а в антракті ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину“.

⁵³⁾ М. Коцюбинський „Intermezzo“. Твори. 1925 р., т. IV, стр. 107.

⁵⁴⁾ Цю думку подав проф. М. К. Зеров під час обговорення цієї розвідки, коли я читав її на засіданні Дослідчої Катедри Мовознавства у В. У. А. Н., 1925 р.

⁵⁵⁾ Дивись додаток на стр. 35.

⁵⁶⁾ 13/VI, 08 р. Коцюбинський писав дружині з Кононівки: „Лишившись на самоті, тільки тоді почув я, як сильно втомлений я душею. Людей просто не переносу, а коли, гуляючи десь бачу людину, то тікаю, щоб не стрінутись. Читати теж не можу. Писати почав тай кинув. Не хочу. Якась така мрачна тема, а тут і так не весело. Лучче буду гуляти, спочивати, читати книгу природи, збрати матеріяли, як зберу, то щось напишу“.

⁵⁷⁾ Коцюбинський М., Твори, т. IV стр. 116 — 117.

⁵⁸⁾ Коцюбинський М. Твори. т. IV стр. 117—118.

⁵⁹⁾ Звичайно найбільше те важить, що автор організовує емоціонально відповідним чином і читача.

Ж. СЛІПКО - МОСКАЛЬЦОВ

Мистецькі угруповання СРСР на тлі сучасности

Придивляючись за останні роки до розвитку образотворчих мистецтв у Радянському Союзі, ми можемо констатувати одне: в нашому Радянському Союзі революційні мистецькі угруповання вже перейшли до планомірного щорічного демонстрування своїх творів перед робітничо-селянським суспільством. Так, приміром, в Рад. Росії відома нам всім Асоціація Художників Революційної Росії вже почала готуватися до відкриття дев'ятої виставки; в даному разі ми не числимо зовсім нікчемної виставки АХРУ, яку організувала Асоціація в Харкові. На Україні Асоціація Революційного Мистецтва України, не зважаючи на короткий час свого існування, вже встигла перевести одну міську виставку в Києві та одну Всеукраїнську — в столиці України — Харкові. Асоціація Художників Червоної України теж організувала одну виставку міського масштабу в тому ж таки Києві та брала активну участь в організації харківської виставки „Художник - Сьогодні“. Правда, Асоціація наприкінці травня також відкрила виставку всеукраїнського масштабу, теж за прикладом АРМУ, в Харкові.

Не спиняючись в даний момент на оцінці виставки, бо про це буде мова далі, ми тільки зазначимо, що теоретичні виступи членів асоціацій різних мистецьких угруповань, течій на диспутах, особливо в останні роки, диспутах, організовуваних АРМУ, АХР'ом у Харкові, Києві, Москві, Ленінграді й інших містах Союзу, мали на увазі, головню, оцінку напрямків, взятих асоціаціями, підкреслення змісту або форми й інші загально-мистецькі проблеми, загалом все, тільки не роз'яснення найціннішого й найпотрібнішого в мистецькій роботі, — цеб-то урівноваження та взаємовідношення форми і змісту.

І як у такому ж приблизно напрямку велися виступи теоретиків та діячів мистецтва на шпальтах літературно-мистецьких журналів, бо вони теж зачеплювали переважно питання загального характеру (хоча іноді мова йшла про виставки, оцінки окремих художників, окремих течій), — то з цього всього, само собою, стала ясна потреба в постановці питання — форма та зміст в мистецькій роботі — стало потрібно звернути й загострити увагу на моментів організації мистецького твору за темою, инакше кажучи, на моментів виборі теми, логичної її побудови, композиції, умінні вірно зорієнтуватися в найголовніших частях теми та доцільно використовувати природний матеріал образотворчих мистецтв — фарбу, полотно, папір то - що. Загалом, ці всі прогалини в теорії та самий розвій мистецької культури в даний момент спричинилися до поставлення цього актуального питання на цілу широчінь, бо це дійсно має цінність не тільки для художньої молоді, а і для цілих угруповань лівих художників, що

й досі дивляться на тему — зміст, як на нікчемну „літературщину“ — приналежність передвижників, зайву й непотрібну для нового, революційного мистецтва.

Для ілюстрації того, що в сучасних революційно-мистецьких творах дійсно бракує урівноваженого розрішення форми та змісту, вважаю за доцільне хоч трохи спинитися на розвиткові революційної найновішої мистецької культури та діяльності тих угруповань, бо всі ці організації кінець кінцем прямують до створення єдиної радянської мистецької культури. Про те, перед цим, я гадаю, добре буде зробити маленьку екскурсію в минувшину, екскурсію, що допоможе вияснити причини подібного заперечення ув'язки змісту та форми та невміння художників, що бажають працювати над змістом, справлятися з цими завданнями.

Кінець XIX-го століття в образотворчому мистецтві позначився дуже сильними здвигами та революціями. Головною причиною, цих революцій в мистецтві було незадоволення тодішньої художньої молоді вже майже натуралістичною формою роботи в мистецтві, за якою художники, оформлюючи зміст, загубили загально найцінніше в художника — це організованість форм, кольору та рисунок. Крім того, самий вислів в образотворчому мистецтві мало задовольняв художників, бо вже занадто був він одноманітний. І от з бажання оновити форму роботи взагалі у художньої молоді і назріває потреба відшукати таке мистецтво, яке б могло не тільки змістом, а й формою захоплювати глядача, бо за формою можна теж надавати внутрішнє життя змісту, бо форма при умінні, як у художників середньовіччя, не забивала змісту, а навпаки допомагала його як найдоцільніше висловлювати. Шукання ж можливостей здійснити ці мрії, бажання — захоплювати глядача виразом, почуттям, життям картини, в дальшому розвиткові мистецтва, привели до двох зовсім протилежних тенденцій. Одна з них була позитивна, бо прямувала до збільшення й підсилення засобів виразу, та друга з них була негативна, бо прямувала до розкладу художніх форм. Ці дві тенденції врешті привели до двох зовсім протилежних художніх напрямків.

Поперед усього, художник, щоб знайти нові засоби вислову, як пише в своєму класичному творі „Естетика“ проф. Мейман, художник може вступати для цього на два зовсім різні шляхи. Один шлях — постійне заглиблення художника в об'єкт зображення, при якому він керується наміром знайти нові засоби та форми зображення через точніше познайомлення з об'єктом, через поглиблене й зовсім об'єктивне входження в предмет розгляду, так би мовити, він будує свою роботу, виходячи з самого об'єкту спостереження. Другий шлях криється в тому, що художник як раз не займається зображенням об'єкта, а знову вивчає самі засоби зображення і художні форми, щоб безпосередньо знайти нові форми виразу. Це останнє змагання здебільшого інстинктивно, знаходило вірний шлях, а саме, воно повертало художника до шукання найпростіших основних форм та до елементарних естетичних відношень, тоб-то художник з головою поринав у вивчення ремесничих прийомів.

Характерним прикладом першого напрямку може бути сучасний імпресіонізм, якого прибічники одностайно виходять з того, щоб знайти

нові, виразніші засоби зображення в мистецтві, вони прямують шляхом чистого заглиблення в об'єкт, безпосередньо віддаються природі і змальовують її так, як її сприймає чуття. Таким чином, вони творять роботи, не пророблюючи їх за людським досвідом та в дальшому за допомогою фантазії. Так, наприклад, пейзаж, сприйнятий імпресіоністами при повному сонячному освітленні, часто виявляється на їх картинах, як сума кольорових та світлових плям в яких, завдяки надзвичайній яскравості освітлення, всі чіткі контури предметів розпливаються. Таким чином вони з боку живописних завдань порушують рисунок, але, не зважаючи на це, художники-імпресіоністи тільки в такому вигляді передають природу.

Прикладом для другого напрямку в мистецтві можуть бути всі художні течії так званого лівого толку, тоб-то починаючи від примітивістів, які зводять до схеми художні образи, кубістів, які шукають у формах, що змальовують, певних геометричних форм, та конструктивістів, які головну увагу в своїй роботі звертають на побудову мистецьких форм. Всі ці ліві течії не тільки не шукають нових форм передачі об'єкта, а вони всіма силами намагаються довести, що передача об'єкта та схожість із ним не є мистецьке завдання, бо воно є завдання фотографії та кіно.

Підсумовуючи все вищенаведене, ми можемо тільки додати, що захоплення молодих художників цією другою течією й з'ясовує нам, через що художники, формалістично настроєні, не мали в своїй практиці роботи над змістом, а тому й не уміють обробити взагалі натуру та оформлювати за мистецькими правилами так званий „літературний“ зміст — тематику.

Для більшого ознайомлення з суттю цих течій і для того, щоб в'яснити причини, чому вони унікають за мистецькими засобами передавати об'єкт, ми наведемо декілька найхарактерніших уривків з праць відомих теоретиків-конструктивістів, що декілька років тому назад фактично диктували свої твердження культурно-освітнім установам та керували мистецькою роботою в найбільших учбових закладах напр.: (Вищі Художні Майстерні в Москві).

Конструктивізм, як пише Ган¹⁾, явище наших днів. Утворився він в колективі, середовищі лівих художників та ідеологів масового дійства ще в 1920 р. Конструктивізм об'явив рішучу війну й боротьбу мистецтву, бо останньому надійшов час зникнути. Зникнути воно мусить через те, що воно природно виникло, розвивалось і природно прийшло до того, щоб зникнути...

Натомість виступає конструктивізм, струнка дитина індустріальної культури. Таким чином, соціально-політичний устрій, що залежить од нової економічної культури, викликає нові форми і засоби до виразу. З цього ясно випливає, що нову культуру труда та інтелекту буде висловлювати, відображати інтелектуально-матеріальне виробництво. Ось чому конструктивізм у числі своїх перших лозунгів виставляє гасло: „Геть спекулятивну діяльність в художньому труді“, це значить: „Геть станкове мистецтво, та мистецтво, що опрацьовує зміст“.

¹⁾ Алексей Ган — „Конструктивизм“ видано в Твері в 1922 р.

Другий ідеолог конструктивізму, Тарабукін, подає, правда, в іншому розрізі, але ті самі думки, цеб-то — мистецтву надійшов край, бо вже в наш час індустріальної культури треба мольберт замінити машиною. Загалом конструктивісти всі, як один, повстали проти станковізму або станкового мистецтва, обґрунтовуючи це тим, що, мовляв, пролетаріят — клас колективістичний, а через це сприймає й переживає життя соціально, тоб-то об'єктивно і зовсім не потребує якихось особливих штучних форм конкретного пізнання. Як клас, що йде під прапором науки, пролетаріят, що може звичайно задовольнятися абстрактно-теоретичною систематизацією свого колективного досвіду, кінець-кінцем звернеться в галузі досвіду до конкретної, до точної його фіксації, тоб-то, перекладаючи на звичайну мову, до фотографії¹⁾.

Які передчасні ці похоронні дзвони станковому мистецтву й загалом мистецтву, що користується для виразу змісту художніми формами, як формами, котрі допомагають промовляти не тільки до розуму, а й до почуття, захоплюючи таким чином всебічно людину, — стверджує саме життя. До речі вважаю за доцільне навести надзвичайно влучні і дотепні думки про конструктивізм в цій частині, де він намагається довести, що станкове мистецтво нічого не варте й не має попереду жодних перспектив: це думки тов. Троцького, який в своїй книзі „Література і революція“ на стор. 99 — 102 пише:

„Поети, художники, скульптори, актори, що пішли за конструктивістами, мусять спинити відображення і зображення, писати вірно картини, ліпити скульптуру, вести на підмостках діалоги і мусять внести своє мистецтво безпосередньо в життя. Як? Кудюю? Через які ворота? Зрозуміло, пише він далі, що можна вітати всяку спробу внести можливо більше ритму, звуку, фарби в народні свята, збори, походи. Але треба ж мати хоч трошки історичного мірила, щоб зрозуміти, що від сучасних наших господарчих та культурних злиднів до злиття мистецтва з побутом, тоб-то до такого зросту, коли він весь оформиться мистецтвом, ще декілька поколінь поляже кістками. Зле чи не зле, а „станкове мистецтво“ ще багато років буде зброю художньо-громадського виховання мас та їх естетичною насолодою. А тому з-за опозиції до спостерігаючого імпресіоністично-буржуазного мистецтва останніх десяти літ — не визнавати за мистецтвом засобу зображення образного поняття, — значить справді вибивати з рук класа, що будує нове суспільство, зброю надзвичайної ваги“.

Ми з свого боку можемо тільки додати, що конструктивізмові, крім тимчасової плутанини у завданнях художника, нічого зробити не вдалося, не пощастило конструктивізму, як мистецькій течії, взяти з рук пролетаріята мистецтва, як засобу, що, оформлює зміст, засобу надзвичайної ваги.

Що передчасні були такі похоронні дзвони, повторюємо, фактами доводить сама дійсність, яка в 1922 році приносить за собою в наших Радянських Республіках нові думки, нові почування, що врешті і спричиняються до організації так званих художників-змістовців. Так з 1922 року оформлюється асоціація художників революційної Росії, що в протилежність виробничому ухилові конструктивістів,

¹⁾ Арватов „Искусство и классы“. Госиздат 1923 р., Москва - Петроград, стр. 78.

які свої мрії про злиття роботи художника з виробництвом так таки і не здійснили, несе відродження станковій картині.

АХР, як асоціація, утворилася з самої гущі художнього життя.

„Ми почули, пише генеральний секретар АХР'у, художник Кацман, в своїй брошурці,— що потрібне мистецтво й самого зрозумілого, нескладного, простого, і кріпкого дужого реалізму, наскрізь перейнятого динамічністю сюжету; ми зрозуміли, що „дитяча хвороба лівізму“ в мистецтві закінчується, що новим в мистецтві буде не якийсь новий трюк аля Пікассо, що до речі закінчив самогубством, бо повернувся до Енгра,— нове мистецтво, це ми чітко усвідомили, буде в тому, щоб зміст велетенський, героїчний зміст, який несе із собою революція, злити з кріпкою енергійною формою, зрозумілою найпростішій людині — героєві жовтневої революції“.

Проте, ще рельєфніше вимальовується характер Асоціації в її декларації, що вона видала в травні місяці 1922 року. В декларації ми читаємо:

„Наш обов'язок перед людськістю — художньо - документально зафіксувати найвеличніший момент історії в його революційному пориві. Ми дамо дійсну картину подій, а не абстрактні вимисли, які дискредитують нашу революцію перед міжнародним пролетаріатом“.

Таким чином, зміст у мистецтві АХР вважає за прикмету дійсно художнього твору. Цей зміст, головним чином, і став тим гаслом, що скупило художні сили, які поставили, як пишеться в декларації, такі собі завдання: революційний день, революційний момент є героїчний день, героїчний момент, і ми мусимо в монументальних формах стилю героїчного реалізму виявити свої художні переживання. Ахровці, визнаючи переймання в мистецтві, на підставі сучасного світорозуміння, в своїх творах підходять до того, щоб творити цей стиль героїчного реалізму. Вони навіть пишуть далі, що вони кладуть фундамент в загально-світову будову мистецтва будучини, мистецтва безкласового суспільства.

Не спиняючись на критиці досить таки романтично - наївної декларації, бо це в даному разі не входить в наше безпосереднє завдання, ми тільки зауважимо, що АХР, не дивлячись на те, що „прямує в своїй декларації до створення героїчного реалізму“, більшою кількістю своїх художників, з роботами яких можна було не тільки в Росії, але й на Україні, в Харкові, ознайомитись, як раз прямує просто до створення фотографії, а таким чином конкурує з останньою. Правда, по декларації, кожен член АХР'у повинен „художньо-документально зафіксувати найвеличніший момент історії в його революційному пориві“, тоб-то перед художником ахровського толку стоїть завдання — конкуренція з кіно.

Проте, навіть ці помилки в теорії та практиці можна було б простити цій Асоціації, бо в 1922 році, коли мистецька культура була в занепаді, можна було помилятися, але Асоціація наївно відкидала загалом формальні шукання і в дальші роки та ігнорувала формою за-ради змісту, про що зазначала в своїй резолюції по оцінці на-напрямую та діяльності АХР'у. Головна наука Росії, а саме, в пункті 2 своєї резолюції зазначає: „В минулому в діяльності АХР'у переважали ідеологічні лозунги загального змісту на шкоду якості

мистецької продукції. В минулому в діяльності АХР нехтували питанням боротьби за майстерність та якість. Асоціація не досить використовувала техніку високо - кваліфікованого буржуазного мистецтва". На жаль, додамо ми з свого боку, не використовує досягнення мистецької культури Заходу АХР і тепер.

Ці зауваження що до діяльності Асоціації та неуміння, як показує цілий ряд праць, що виставляли члени АХР'у на виставці, невміння навіть натуралістично організувати і компоновати зміст, про що яскраво свідчить нам всім відомий і розповсюджений твір художника Бродського „Другий конгрес Комінтерна“, ставить що Асоціацію в число більше громадських, ніж художніх організацій, в число організацій, що як і на Україні, зробивши велику підготовчу роботу збирання розпорошених і неорганізованих художників та зацікавивши через пресу образотворчим мистецтвом широкі робітничо - селянські кола, мусять в найближчому майбутньому померти¹⁾.

Таким чином, конструктивістами - формалістами та АХР'ом - змістовцями, цими двома мистецько - революційними організаціями, і вичерпується огляд сучасного революційно - мистецького життя Росії.

Переходячи до огляду революційно - мистецького життя України, слід насамперед зауважити, що український художник за часів революції не тільки встиг „прокинутись“ і намагається стати самостійно „на ноги“, як це здається культурно - освітнім робітникам України та Росії,—ні, він навіть більше того — цілком вже випростався і зрівнявся в деяких ділянках мистецької роботи з своїми дужими сусідами, дужими художніми традиціями минулого. Так, у графіці українській художня культура має не тільки такі славні імення, як небіжчиків Нарбута і Лозовського, ні, українська культура має ще живих художників - графіків Пелепинську та Кірнарського, вона має вже в даний час свою самостійну графічну школу, що мала декілька років значний вплив навіть на російську графіку. В монументальному мистецтві, мистецька революційна культура, з іменням Бойчука вписала нові сторінки в розвиток цієї занедбаної, але в наш час конче потрібної галузі мистецтва. І коли додати ще те, що Бойчук на Україні вже створив свою школу, підготувавши цілу фалангу молодих талановитих художників: Седляра, Шехтмана, Павленка, Мізіна, Лепківського, Падалку,—крім цього всього зазначити, що українська молода мистецька культура має таких видатних художників - декораторів, як Мелера, Петрицького, Елеву, та талановитих художників - станковістів, приміром, Федора Кричевського, Жука — то можна загалом сказати, що українська післяреволюційна мистецька культура вже прямує своєю самостійною стежкою і вносить в мистецьку культуру наших Радянських Республік і свою частку досвіду, знаннів. Правда, деякі теоретики мистецтва, приміром, т. Врона, заперечують високий рівень сучасної української мистецької культури, робітникам якої т. Врона радить в першу чергу повчитися у своїх сусідів, росіян. Але це, мені здається, є просто недоцінка власних технічних мистецьких досягнень, бо як раз що до

¹⁾ А. Федоров - Давыдов „Тенденция современной русской живописи в свете социального анализа“ журн. „Красная новь“ № 6, 1924 р.

врівноваження форми та змісту, актуального сьогоденного завдання, то воно стоїть поки що нерозв'язане художниками України та Росії.

Перейдімо тепер до огляду мистецьких угруповань України. Українські художні сили за часів революції вже зуміли зорганізуватися в дві асоціації. Перша з них це Асоціація Художників Червоної України, що своїм художнім напрямком може бути порівняна до АХР'у, — АХЧУ, з декларацією якої ми, на жаль, не мали змоги ознайомитись, бо цієї декларації ні на київській філіяльній виставці АХЧУ, ні на всеукраїнській в Харкові нам не пощастило дістати. Але з каталогу до картин, виставлених на всеукраїнській виставці, та за самими виставленими творами, можна приблизно схарактеризувати АХЧУ, як мистецький напрям, так: Асоціація насамперед скупчує біля себе переважно художників станкового мистецтва, які на своїх полотнах намагаються відбити здебільшого новий побут України. Правда, як і АХРУ, це художникам АХЧУ вдається здійснювати за допомогою натуралістичного напрямку, іноді підсоложеного стилізацією. Проте, шукання деякими художниками фарби ставлять асоціацію з боку розроблення кольорових проблем в число цікавих художніх угруповань. З жалем, крім цього приходиться зазначати, що художники, об'єднані біля АХЧУ, є робітники станкового мистецтва, які зовсім майже не використали й не прийняли найновіших цінних мистецьких формальних відкриттів. А це неприйняття ставить асоціацію з боку формальних досягнень в число невисоких по якості угруповань.

Спинімося тепер на другій асоціації, Асоціації революційного мистецтва України. Головним моментом, що спричинився до утворення цієї асоціації були хибні всі три попередні революційно-мистецькі угруповання, бо з них Асоціація АХР та АХЧУ, були і є такими угрупованнями, які ставлять собі завдання опрацювання змісту за натуралістичною течією, тоб-то такою, за якою криється повна художня безперспективність Асоціацій на майбутнє. І коли до цих хиб додати нехоть до культивування формального боку мистецької роботи, та крім цього боротьбу конструктивістів із станковим мистецтвом взагалі, що замість роботи за змістом намагається злити мистецьку роботу, станкового порядку, з виробництвом, працюючи на якому, художник мусить, за рецептом Арватова, бути тільки організатором соціально-технічних проблем і працювати над утворенням систем речей взагалі¹⁾, — то ясно стане, що знову таки саме життя мусило викликати нову спілку художників. Такою спілкою, яка зважила досвід та хибні попередні організацій, в своєму статуті-декларації виправила їх, і стала АРМУ — Асоціація (художників) революційного мистецтва України.

АРМУ, як видно з проєкту програмових засад, розглядає мистецтво, як суспільну ідеологію і заперечує всякий класовий нейтралітет мистецтва і тому висуває підпорядкування мистецької роботи і ідеології інтересам класової боротьби пролетаріату та його проводиря — Компартії. Крім цього, АРМУ заперечує відокремлення в мистецькому творі „форми“ від „змісту“, ставлячи твердження, що форма

¹⁾ Алексей Ган — Конструктивизм, стор. 64.

в мистецтві є завжди продукт класової психології і виявлення класової ідеології, а тому чергове і актуальне завдання сучасності висуває боротьбу за мистецьку форму і за роботу над формою, що в сумі своїх властивостей становить якість мистецького твору. З цього проекту програмових засад також видно, що АРМУ, орієнтуючись на новий побут і маси, ставить, як своє завдання, органічне вростання в побут, організацію нового побуту засобами мистецтва, ставить виробниче мистецтво, як цілком рівноцінну частину роботи з іншими формами мистецької праці. На закінченні проекту програмових засад ми читаємо: „Асоціація, являючи собою доброхитню федерацію художників і митців різних напрямків і угруповань, ставить умовою своєї праці безкомпромісовий критицизм що до мистецтва минулого, сучасності та рішучий перегляд усіх форм мистецтва в плані підготовки до прийдешніх синтетичних досягнень, бо нова епоха соціалізму витворить свій органічний стиль і форми“.

З цих коротеньких виписок можна побачити, що АРМУ є не вузько-напряницька група, а асоціація з широкою платформою, що зуміла поєднати в своїх програмових засадах дві ворожі течії — це конструктивізм та АХРР. Значно розширюючи саму мету роботи художника над формою, Асоціація з боку вірності взятій лінії стає єдиною асоціацією в СРСР, що зуміла навіть в собі поєднати протилежні думки змістовців та формалістів і виставити, як гасло сучасного дня — боротьбу за мистецьку форму.

Бажання ж АРМУ прищепити художникові правдиве громадське виховання, бажання зробити творчість художника функцією сучасної класової боротьби за комунізм, намагання наблизити художника ближче до мас і до керманича пролетаріату—Компартії та до цілого соціально-політичного й культурного життя цих мас ¹⁾, — це ще збільшує особливо з боку громадського цінність даної асоціації.

Проте, ознайомившись з АРМУ, як з художньою організацією, що веде і практичну роботу, на жаль, треба сказати, що асоціація, вірно накреслюючи свої програмові засади, в теорії далі пішла, бо в практиці АРМУ на своїй київській та всеукраїнській виставках виставила хоча й цікаві та цінні з боку форми твори, але проте в багатьох відношеннях ці твори викликають бажання побачити надалі картини більшості членів дійсно придатними для споглядання. Правда, порівнюючи АРМУ з АХР'ом АРМУ скромніше, бо АХР, зібравши біля себе найвідсталіших художників-натуралістів, „нічого сумняшеся“, просто на просто вже „кладе фундамент для майбутнього світового мистецтва“, і навіть, як пишуть деякі ахровці, вже „приступив до створення всесвітніх скарбів“ і майже не визнає за собою аж по цей час ніяких хиб. Такого Асоціація революційного мистецтва України не робить, бо вона більш совіслива й тому, констатує, що мистецтво образотворче на сьогодні перебуває в стані розгубленості, зазначає в своїй передмові до всеукраїнської виставки таке: „митці, об'єднанні в АРМУ, виносять свою роботу на суд мас і вони цілком свідомі того, що їхня робота ще дуже далека від власних вимог і бажань, як особливо від останньої мети революційного мистецтва, дати таке мистецтво, щоб формою

¹⁾ Врона — Мистецтво революції і АРМУ, видання ЦБ Арму, стор. 16.

та змістом відповідало ритмові революції і відбивало нашу боротьбу за соціалізм". І коли в рецензії активних членів АРМУ, тов. Врони на київську виставку в „Червоному Шляхові“ та тов. Пагори на всеукраїнську виставку у „Всесвіті“, чітко зазначили хибі окремих угруповань, об'єднаних в АРМУ, то нам би не доводилося нічого зазначати про мистецькі твори Асоціації. Але, на превеликий жаль, ці рецензії не подають чіткого аналізу та критики окремих шкіл, а обмежуються тільки деякими зауваженнями про розвиток окремих художників, іноді навіть рецензенти роблять більше, бо спиняють свою увагу на оцінці і критиці найцікавіших творів. Правда, це рецензенти роблять якось мимохіть. В тих же рецензіях подаються в дуже загальних формах поради, як підняти мистецьку форму окремим членам Асоціації на ще більшу височінь.

Так, тов. Врона радить вчитися художникам України у російських художників, а тов. Пагора радить більше — для виправлення хиб „Бойчуківської“ школи, він просто рекомендує взяти у середньовіччя організацію форм та в сучасності динамізм, сполучити їх до купи, це дасть приблизно той напрям, якого потребує наше радянське суспільство. Повторюємо, на превеликий жаль, нам здається, що подібних зауважень та побажань для дійсного виправлення хиб окремих угруповань, об'єднаних в АРМУ, — замало.

Чому? Та тому, що вже занадто далеко зайшли в своїх формалістичних шуканнях художники, яких формалістична попередня підготовка так покалічила, що художникам, при усьому бажанні на сьогодні виплутатись з тенет формалізму і опрацювати картину за змістом, це не вдалося. Щоб не кидати словами на вітер, для підтвердження своїх думок, спробую ілюструвати вищенаведену думку прикладами з виставки.

На всеукраїнській виставці АРМУ вся увага глядача мимоволі звертається на два сильних угруповання. Перше з них — це так звані монументалісти, що займали своїми творами одну велику кімнату та залу, та друге угруповання — це художники, що працюють над кольором, це так зв. „спектралісти“. Роздивляючись на твори школи Бойчука, звичайно, не можна відкинути одного, — художники цієї школи виставили дуже грамотні рисунки, що просто вражають з формального боку глядача своєю культурністю.

Не можна відкинути від цієї школи й того, що художники цього монументального напрямку дійсно вміють конструювати речі. За цима двома частинами мистецької роботи Україна дійсно має в школі Бойчука високо-кваліфікованих майстрів, з великою, як що можна так висловитись, мистецькою ерудицією що до технічного конструювання речей. Але поруч цих позитивних явищ група Бойчука має і деякі хибі. Перша з них — це те, що школі в цілому бракує кольору. Навіть більше, особливо молоді художники, об'єднані школою просто осліпли на колір і цієї хибі не може виправдати навіть відомий всім нам критик історії мистецтва В. Фріче, що в своїй книзі „Социология искусства“ намагається довести, що в наш час майбутнє в мистецтві належить лінійному рисунку. В своїй книзі він пише: „Загалом живопис кольоровий являється просто пасивною насолодою і цілком відповідає гедоністичному світовідчужанню, а тому художник

виростаючої виробничої класи — раціоналіст — передає свої відчуття від світу за допомогою ліній, а художник владуючої виробничо-пасивної гедоністично-настрівної класи відтворює світ емоціонально за допомогою фарб¹⁾. І нехай як доводять теоретики мистецтва, що майбутнє належить тільки лінійному рисунку і фарбовий живопис у майбутньому не матиме місця, вони нас не переконують і не переконують. Бо ми знаємо, що мистецький твір тільки тоді робить певний вплив, коли він одночасно промовляє не тільки до розуму, а й до почуття, а тому нам в час класової боротьби не варт закидати фарбового малюнку і фарби, яка, ми знаємо з науки, робить надзвичайний вплив на почуття. Загалом, час і на художника-конструктивіста і на художника, що буде працювати виключно лінією, ще не настав.

Ось чому, повторюємо, нам здається, художникові, який прямує до того, щоб твір запаливав і інших почуттями, вкладеними в нього, ще довго прийдеться користуватися фарбою, як дуже сильною зброєю.

Проте, не обмежуються хибі групи Бойчука тільки на вищезначеному, бо цій групі в масі бракує серйозних студій безпосередньої натурв: це стверджується аналізом більшості творів, які сковані холодною лінійною розсудливістю, та які крім формальних розв'язань не мають у собі більш нічого. Бракує також цій групі найцінішого в мистецтві — вищого досягнення в мистецькій культурі — це урівноваження змісту і форми, тоб-то того, що в мистецтві доби Відродження було гармонійно поєднане.

Наведу деякі приклади: відома статуя на зразок Гермеса Праксителя, або так званого Фідія, або ж картина на зразок Сикстинської Мадони або мадони Яна ван-Ейка в Гентському соборі, загалом в класичному мистецтві ідеалом було поєднати закінчену форму з найвищим виразом внутрішнього життя.

Таким чином, в класичному мистецтві ці два протилежні в своїх завданнях моменти — форма та зміст — що розривають мистецькі твори сучасності на дві окремих частині, були гармонійно поєднані. Думки про це поєднання іноді навіть цілком свідомо висловлювали Вінкельман, Гете, Шілер. І коли б ми заглибилися в такі картини, як плафонний живопис Мікель Анджела в Сикстинській капелі, або такі скульптури, як надгробні статуї Медичі, на пам'ятниках в капелі Медичі у Флоренції, то знову таки побачили б, що й тут досягнуто чудового виразу і в той же час схоронено прекрасну форму. От цього саме поєднання в нашій революційно настроєній групі Бойчука й бракує.

Не в кращому стані перебуває й друга група художників спектралістів (Пальмів та Голубятників), закоханих, як протилежність Бойчукам, в кольорі. Ця група з головою влізла в чисто формальне розв'язання сили кольору, як такого, експериментує ілюзорне віддалення його, тоб-то займається знову вивченням повітряної перспективи і загалом захоплюється цілою низкою лабораторних експериментів над кольором. Ці експерименти в цілому і гублять теми, які пробують оформлювати художники в своїх картинах, бо вони цими експеримен-

¹⁾ В. Фріче -- „Социология искусства“. Гиз. 1926, стор. 91—93.

тами зводять тему на нівець. Для цих „спектралістів“ зміст є тільки вихідна точка до чисто кольорових розв'язань.

В цілому й виставка АРМУ стверджує основну нашу думку, що як молоді художники сучасності не вміють будувати мистецький твір за темою, так не вміють цього і художники „сиві“, ліво настроєні, що до цього часу захоплювалися теж цілою низкою формальних розв'язань; виховуючи молоде мистецьке покоління вони через це саме не змогли дати молоді того головного, що надає мистецькому творові життя.

Ці старі художники, на жаль, не дали молоді уміння втілювати в картину свої відчуття, тоб-то, висловлюючись старою психологічною термінологією, „душу“. Ось ця небезпека культивувати одну форму, або зміст примушує наприкінці нашої статті звернутися до постановки двох, чомусь забутих сучасною теорією мистецтва, проблем в мистецькій роботі.

Першу з них можна формулювати, як завдання мистецтва, а другу, як завдання художника при опрацюванні змісту.

Не спиняючись на виборі приємнішої для нас точки зору на мистецтво, а також не спиняючись на тій дискусійній боротьбі, що точилася біля означення завдань мистецтв, ми наведемо деякі точки погляду на мистецтво сучасних теоретиків, що в дальшому допоможуть нам вірно поставити деякі проблеми. Так, тов. Вронський доводить, що мистецтво наперед усього є пізнання життя. — „Мистецтво не є проста гра фантазії, почуття, настрою, мистецтво не є тільки вислів суб'єктивних почувань і переживань поета, бо мистецтво намагається в першу чергу викликати і почуття „хороші“ ¹⁾. Н. Бухарин формулює думку про мистецтво в інакший спосіб. Коли мислити за Бухариним, то мистецтво є систематизація почуття в образах. Що до ролі його в життю, то він висловлюється так: „Зрозуміла також і роль мистецтва, бо воно є засіб узагальнення всіх почуттів, їх передачі та поширення в суспільстві ²⁾).

За тов. Луначарським, „мистецтво намагається дати нам життя і допомагає нам розібратися в ньому. Мистецтво теж вносить порядок в хаос зовнішніх явищ: воно підкреслює характерне, відкидає випадкове і побічне, керуючи нашим розумом, дає йому, в найкоротший термін, схопити велику кількість почувань, ідей. Воно дає можливість жити концентрованим життям“ ³⁾.

На закінчення переліку означень, що не суперечать між собою, а скорше доповнюють одне одне, наведемо ще одно з тверджень про завдання мистецтва. „Мистецтво є не тільки пізнання життя, воно є самопізнання громадської людини, тоб-то представника тої чи іншої класи, місця та часу. Через це в мистецтві глядач, або певна група не тільки відображає, але й пізнає себе“ ⁴⁾.

Але подібним означенням ролі мистецтва, з якого чітко випливає те, що в завдання художника входить робота над змістом, не закінчується означення, бо конструктивісти, в даному разі в особі Чужака,

¹⁾ А. Вронский. „Искусство и жизнь“. вид. „Круг“, Москва, 1924 року, стор. 10 — 14.

²⁾ Н. Бухарин. „Теория исторического материализма“ вид. ДВУ, стор. 180 — 181.

³⁾ Луначарский. — „Что такое искусство“ Москва, стор. 28 — 34.

⁴⁾ Вячеслав Полонский „ГИЗ“, 1927 р. „Марксизм и критика“, стор. 37.

надають мистецтву іншого значіння, значіння методу будови життя. Оце, — пише він, є лозунг, під яким іде пролетарське уявлення про науку мистецтва. Чужак¹⁾ вважає, що мистецтво є своєрідний емоціональний, здебільшого діалектичний підхід до будови життя. А тому само собою ясно, що етап розвитку мистецтва, як життєопізнання, передається до музею, а з ним разом і гамлетизм всякого роду.

Проте, оскільки формулювання завдань мистецтва конструктивістами тільки суперечить попереднім формулюванням в одному місці, де говориться про етап мистецької роботи, як життєопізнання, яке за конструктивістами мусить зникнути, то це заперечення не розбиває попередніх означень, вже тому, що конструктивізм, як мистецька течія, розглядає мистецтво, як виробництво. Ось чому, само собою ясно, що цей ідеолог конструктивізму, гарячий прихильник виробничого ухилу в мистецтві, мусів, захищаючи свою течію, висловлювати такі думки. Але, повторюємо, вони передчасні.

Повертаючись до нашої основної думки, ми з усіх попередніх означень ясно бачимо, що перед художником сучасності розгортається надзвичайно широке поле діяльності над обробленням спостереження, вибором найхарактерніших явищ нашої революційної дійсності, синтезування їх і т. ін. Загалом, всієї цієї роботи ще не розпочинали сучасні художники, бо справді досі робота, з одного боку, художника-індивідуаліста, і з другого боку, художника більш колективно настроєного, об'єднаного в угруповання, була скерована головним чином майже виключно на розв'язання формально-технічних проблем, а тому і не дивно було, що коли художники намагались розв'язувати на полотні проблеми змісту, то ті твори вражали явним неумінням єднати форму з змістом, який іноді то просто глушив форму, то навпаки, остання глушила зміст. Нагадаю, як приклади про роботи угруповань АХРР, АХЧУ та АРМУ.

От чому ми вважаємо, що художникам сучасності, які й досі ще ігнорують закони естетики, варто в неї заглядати, бо естетика навіть і для художника революційно настроєного могла б стати у багатьох випадках у пригоді. Для ілюстрації, як сучасні молоді художники просто не вміють не тільки мистецьки, але навіть і за простою логикою побудувати свій твір, наведу маленький приклад з виставки АХЧУ. Один з художників, що виставив на виставці твір під назвою „Бандит“, розв'язав своє завдання так: він підійшов до своєї теми, не komponуючи її, а описуючи бандита, в такий спосіб він намагався подати і виявити всю динамічність цього жорстокого типу. І що ж вийшло? Вийшло те, що він в спосіб описування намалював бандита страшного, з загненим носом, з вишкіреними зубами, з розвіяним чубом, шапкою на потилиці, в руках — бомби, і весь він теж обвішаний бомбами та кулеметними стрічками; і нарешті для більшого ефекту він намалював його ще на тлі бомби, що розривається. А прикладів подібного розроблення тем і загалом невміння komponувати речі сучасними молодими художниками, можна навести тисячі.

Про що ці факти свідчать? Іноді просто про невміння глибше підійти до розв'язання своїх завдань, іноді про небажання просто

¹⁾ Н. Чужак, журнал „Леф“, кн. I „Под знаком жизнестроения“, стр. 34 — 39.

вдумуватись у свою роботу. І коли б сказати, що опрацювання змісту за формою, як це робили художники - класики, є поки що нерозв'язана проблема, то можна було б ще з цим миритись. Але вся минувшина повна фактів більш вдумливого відношення художника до своїх композиційних завдань. Для прикладу візьмімо хоча б Рафаеля. Рафаель, опрацьовуючи свою Галатею, писав: Як гарних жінок дуже рідко, то він наслідує відомій ідеї, що виникла у нього раніше. Інакше кажучи, це значить, що дивлячись з своєї точки зору на людську природу, на її спокій і її щастя, її гордовиту та граційну лагідність, він не знаходив живого зразка, в якому виразно виступали б всі ці прикмети зовні. Так, у селянки, а може робітниці, з якої він писав, були руки зовсім покалічені роботою, ноги зіпсовані взуттям, а погляд теж знівечений соромливістю. Навіть у його Форнаріні¹⁾ плечі занадто спущені, лікті схудлі, загалом вигляд досить грубий та тупий. Але нам відомо, що Рафаель Форнаріну знову написав в Фарнезині. В останньому творі він Форнаріну зовсім перетворив: в намальованій ним фігурі великий майстер розвинув той характер, якого в дійсності не було, а були тільки деякі натяки та клаптики. Подібного ж роду творчу роботу над спогляданням дійсності, коли вона не задовольняла, робив і Рубенс. Пригадаймо його славну працю „Кермесса“. В цьому творі Рубенса всі ці вирисовані баби, ці п'яниці, всі ці тваринні розпливчасті червоні обличчя, звичайно мали щось подібне в життю, але проте, він звичайно не міг їх схопити в таких вже занадто характерних позах, а тому - то компоновку картин він певно робив самостійно поза натурую.

Нам здається, що навіть цих прикладів досить для того, щоб з'ясувати собі, як у мистецькій роботі, крім чисто технічної праці, безпосередньо над матеріалом, потрібно розроблювати цілу низку і інших завдань. Ось чому ми гадаємо, що художник сучасності, об'єднаний в мистецькі угруповання, мусить не забувати надзвичайно важливих зауважень естетики, яка радить пам'ятати: що внутрішнє життя інших загалом нам може бути відоме тільки завдяки тому, що ми сприймаємо рухи або інші чуттєві процеси, за допомогою яких ми переживаємо разом з художником його думки. Констатуючи це, нам ясно стане, що підготовча мистецька робота розподіляється на деякі процеси. Так, за законами естетики²⁾ мистецький процес розподіляється на дві групи завдань; перша з них — це мусить художник допустити внутрішнє життя; по друге, в мистецькій роботі мусить оперувати знаками, які даються сприймати зміслами і дають змогу пізнавати взагалі внутрішнє життя.

А як ці моменти в роботі наших художників шкутильгають, бо особливо ліві художники і досі майже не спостерігають оточення, то нам здається, що в даний момент, момент переходу в образотворчій мистецтві від роботи над плакатом та агіткою до картин та монументальних творів, конче треба звернути особливу увагу на роботу художника в напрямку спостереження життя, синтезування вражінь,

¹⁾ Два портрета Форнаріни знаходяться один у дворі Шіарра, а другий в палаці Боргезе.

²⁾ Й. Кон — „Общая эстетика“. Гос. Изд. России 1921 р., стр. 53.

бо без цього художник навряд чи зможе виконати ті завдання, які на нього покладає сучасна дійсність. От чому тільки та технічна робота художника над розробленням формального боку, де зміст є додаткове явище, або робота художника, що зводиться тільки до „документального фіксування життя“, мусить безперечно розширитись в цілий мистецький комплекс завдань. Правда, останні ускладняють працю художника, але проте ясно, що це ускладнення приносить за собою дійсно мистецький твір, повний життя й гармонійного поєднання виразу в мистецтві з формою, тоб-то того, чого дійсно бракує нашій молодій радянській мистецькій культурі.

ЙОНА ШЕВЧЕНКО

Минулий театральний сезон

1

Росте радянський театр, збільшується інтерес до нього різних суспільних верств, зростає соціальна його роль та вплив на маси. По містах України протягом минулого зимового сезону функціонувало 60 професійних театрів (українських і нацменшостей), по міських і заводських клубах грало 1000 драмгуртків, по сельбуддах і хатах-читальнях працює понад 5000 гуртків. Таким чином на театральній ниві працює зараз ніяк не менше 100.000 чол. — таку цифру дають обчислення (приблизні, звичайно) УПО Наркомосу та культвідділу ВУРПС — ціла армія працівників театального фронту!¹⁾ Картину величезного зросту театру спостерігаємо в більшій частині Радянського Союзу. У сферу свого впливу театр втягає величезні маси населення, тому цілком зрозумілий той підвищений інтерес, що так яскраво виявився до театру на протязі останнього року, коли переведено багато усних диспутів та дискусій у спеціальній пресі з приводу найрізноманітніших питань, що так чи інакше визначають буття театру: театальної політики, радянської драматургії, театальної критики, „за актора громадянина“, про самодіяльний театр, вивчення глядача, втягнення широких кол суспільства в справу будівництва нового радянського театру і т. д. По всіх цих питаннях вагромаджено силу думок, часто суперечливих і розбіжних. Все це викликало потребу авторитетного вирішення питань про шлях і місце театру в системі культурного будівництва СРСР, в наслідок чого в травні міс. ц. р. при ЦК ВКП відбулася нарада в справах театального будівництва, а в червні місяці аналогічну нараду відбув і ЦК КП(б)У.

¹⁾ Наші установи ще не завели, на жаль, статистики одвідувань театру, тому спробуємо зробити грубе обчислення кількості глядачів, яку могли пропустити наші театри на протязі зимового сезону. Беремо „зимовий“ сезон за сім місяців (жовтень—квітень включно), або 30 тижнів. Припустимо, що 6000 низових клубних і сільських драмгуртків дають по 1 виставі на 2 тижні, матимемо: $30 : 2 = 15$; $15 \times 6000 = 90.000$ вистав протягом сезону. Профтеатри, як відомо, дають од 20 до 26 вистав місячно, беремо середню цифру 23. Множимо 23 на кількість місяців і на кількість театрів, що функціонували: $23 \times 7 \times 60 = 9.600$ вистав у профтеатрах. А разом округливши цифри, матимемо 100.000 вистав в зимовому сезоні. Сільські вистави відбуваються здебільшого в малих помешканнях і їх одвідує невелика кількість глядачів — 150—200 чол. пересічно, але на заводах, по міських клубах є театри з кількістю місць від 500 — 800. Профтеатри ж часто мають більше, як по 1000 місць. Звичайно, великі помешкання не завжди мають повну залю. Отже, щоб не впасти в перебільшення, візьмемо за пересічну цифру наповненості театру на кожній виставі — 250 чол. Множимо — $100.000 \cdot 250 = 25.000.0000$ одвідувачів за зимовий сезон. Влітку театральна акція падає, але припустивши, що останні п'ять місяців (травень — вересень) дають лише 15% зимової цифри, тоб то лише 3.750.000 глядачів, матимемо майже 29 мільйонів глядачів на рік по театрах України.

У нас на Україні через відомі причини господарчої розрухи спроби більш менш планового театрального будівництва, підпертого державними коштами, почалися лише 2 роки тому, від сезону 1925—26 р. р. До того ж часу НКЮ обмежувався головно репертуарно-цензурними функціями та видавав деяким театрам незначну допомогу, при чому в розділі субсидій плановості було не багато. Сезон 1925—26 рр. став переломовим з погляду активнішого втручання НКЮ через Відділ Мистецтв в організацію театрального життя—тоді було втворено цілу сітку державних театрів в кількості 10 (в тому числі 1 оперний та 1 єврейський). На позиціях центрального столичного театру стояв у той час театр ім. Франка. Еклектичний, не дуже високої „свійської“, так би мовити, культури, без власної режисури, цей театр з минулого театрального сезону мусив поступитися місцем перед своїм значно дужчим, оригінальнішим товаришем—київським театром „Березіль“. Театр, що в минулому на ділі виявив намагання, розбиваючи рямця вузько-театральної організації вийти на ширшу мистецько-громадську роботу, театр, який вів роботу по вихованню режисури і створив систему акторської гри, що й репертуаром своїм намагався відповісти на вимоги часу, нарешті, театр, що виводить українську театральну культуру за межі провінціальної обмеженості—„Березіль“ справедливо вважається за найкультурніший і найкращий театр на Україні. Робота „Березоля“—барометр вищих досягнень театральної культури на Україні, тому найбільше місця в цій статті буде відведено саме цьому театрові¹⁾.

Насамперед—коротка характеристика „Березоля“, як мистецько—громадської організації.

„Березіль“—перший і до цього часу власне єдиний театр на Україні, що робив спроби з'ясувати роль мистецтва в обстанові диктатури пролетаріату та визначити свої завдання в переходову добу соціальної революції. Цікаву з цього погляду еволюцію проробив „Березіль“. Засновуючись, він так визначав свої завдання:

„... „Березіль“ є об'єднання осіб, що признають Жовтневу революцію фактом здійсненим і позитивним і бажають свою працю... направляти на переможення дореволюційних психологічних остатків і на покладення основ нової культури на підвалинах нових соціально-економічних відносин, які доцільно встановлюються диктатурою пролетаріату“.

(з § 1-го першого статуту „Березоля“—1922 р.) Нерішучий, несміливий тон цієї декларації („признають Жовтневу революцію фактом здійсненим і позитивним“) переходить через три роки в зовсім уже

¹⁾ Звичайно, було б цікаво накреслити повну й широку картину життя всього українського театру, схарактеризувати його художній рівень на сьогоднішній день, та, на жаль, автор статті не має безпосереднього знайомства з роботою всіх театрів, а писатиме про роботу „Березоля“ й театру ім. Франка, на підставі власних спостережень; про роботу ж інших театрів говорити, ґрунтуючись на різних друкованих і писаних матеріалах, значило б у невеликій статті користуватися різними методами оцінки театрів і тим внести певну плутанину в цю статтю.

певний настрій, що вилився в такий пункт нового статуту „Березоля“ :

„Березіль“ — це громадська організація, просякнута класовою ідеологією пролетаріату, в своїй тактиці координується з компартією, працює в царині радянського будівництва засобами мистецтва й споріднених з ним ділянок, базуючись у своїй роботі на підвалинах марксизму-ленінізму й бореться за здійснення ідей соціальної революції, зокрема за комуністичну культуру“.

З практики ми знаємо, що за критерій революційності мистецької організації не можна брати її декларацій. І ці уривки зі статутів ми наводимо лише як свідoctво зросту громадської свідомості „Березоля“.

Проте глибина й різноманітність фахової роботи, зробленої „Березолем“ протягом його „київського періоду“, свідчать, що за громадсько-мистецькими деклараціями цієї організації в кожному разі йдуть дуже серйозні та здебільшого й небезрезультатні намагання давати відповідної вартості мистецьку продукцію.

Ніколи засвоєних прийомів свого вміння „Березіль“ не застосовував механічно, не орудував ними лише, як готовими ремесничими прийомами. На всіх ділянках роботи „Березоля“ характерне було для нього те, що загальні принципи його роботи, а також і конкретні її форми — театральна майстерність, були для нього живим процесом, що підлягає змінам і розвитку, тому бачимо в цьому театрі таку різноманітність форм і прийомів, що послідовно й поступово розвиваються. Таку властивість роботи „Березіль“, зрівши в час революції, взяв од революції і це рятувало його від трафарету, від штампу, якого б „авторитетного“ походження цей штамп не був. Це кожному ясно, хто уважно слідкував за роботою керівника „Березоля“ Курбаса, а також і за роботами режисерів — його учнів. На жаль, тут немає місця докладніше аналізувати роботи за весь період існування „Березоля“ — це буде зроблено лише відносно постановок останнього сезону. Такий живий, діалектичний підхід до своїх завдань дає гарні наслідки у всій роботі і зокрема в вихованні режисури, дає змогу говорити про певну систему й метод у цій трудній і новій справі.

Вперто працює „Березіль“ також і над вихованням актора, запроваджуючи свою систему акторської гри. Революція, висунувши перед театром вимогу слугувати пролетаріатові, поставила на голову всі уявлення про суть акторської творчості. Революційні театральні формування, одкидаючи психологізм, „нутро“ й неорганізованість своїх попередників, впали спочатку в другу крайність — вони хотіли механізувати актора, за ідеал акторської майстерності вони вважали точність і певність руху машини (порівняйте: машина — лейт-мотив поезії тих років, конструктивізм у образотворців). Кульмінаційною точкою машинізму в „Березолі“ стали постановки „Газ“ і „Машиноборці“. У „Березолі“, як і в інших лівих театрах доба машинізму, або конструктивізму — доба безмежної тиранії режисера. Довго тривати це не могло. Машинізм не відповідає завданням і змістові акторської гри — на кону мусить жити певний тип чи характер людини, а машинізм цього не дає. Тому глядач ним (власне вигадливістю

режисера) здивований, але не захоплений. Крім того, за той час виріс і актор і захотів зайняти належне йому в театрі перше місце — відси починається поширення й поглиблення розуміння завдань акторської творчості. „Березіль“ не вертається до емоційної безпосередності психологічного театру, він бореться з нею, як і перш, але головне він починає тепер бачити в тому, щоб актор умів охоплювати своєю уявою всю цілість, всю складність певного образу й триматися в його ритмі, ніби жити його зовнішнім і внутрішнім життям. Актор мусить бути спостережливий, він повинен уміти думати образами й розвинути здатність до „перетворення“, щоб-то вміти знаходити стислі й яскраві художні знаки, що викликають у глядача уявлення про цілу річ чи явище. І найголовніше, треба, щоб актор, передаючи все це глядачеві засобами технічного вміння, міг панувати над своїми засобами, щоб-то, щоб він був майстром, — техніком, а не „переживальним“ апаратом, щоб він не розпускав свого „нутра“. В останньому найголовніша різниця між живим сучасним театром і театром академічним і тут революційному театрові в великій пригоді став пройдений ним етап машинізації.

„Перетворення“ (не вдаючись у критику й пояснення цього терміну, беру його так, як він вживається в робочій практиці „Березоля“), про яке згадано вище — художньо-театральний прийом, що за його допомогою режисер і актор намагаються, якомога глибше, виявити певну реальність. Перетворенням зветься в системі „Березоля“ той художній знак, той театральний „символ“, що розкриває суть якогось явища, якоїсь реальності й допомагає бачити її життєвий зміст. В образотворчих мистецтвах і в літературі цей прийом широко використовується. Поет, приміром, зображаючи революцію в образі „Плугу“, що „трощить, ламає, з землі вириває“, вживає перетворення. Яскраві приклади перетворень дають політичні карикатури в наших щоденних газетах. Перетворення, як економний художній засіб, вживається для розкривання й „розшифровування“ найрізноманітніших явищ психологічних і соціального порядку. Життєво-психологічний, пасивний передреволюційний театр загубив був цей багатющий засіб впливу на глядача, новий театр його віднайшов і широко використовує, тим загострюючи в глядача інтерес до спектаклю, активізуючи його сприймання. Кожен, хто бачив, прим., у „Джیمی Гігінес“ початкову сцену — „концерт держав“, або там же сцену „мобілізація в Америці“ (третья дія), пам'ятає як цей засіб просто й з великою силою переконання розкриває суть відносин капіталістичних держав між собою та їх прийоми запаморочування голів трудящим. Принцип „перетворення“ — початок науки про новий театр, він застосовується в роботі окремого актора. Згадується приклад з акторської роботи: актор, вражений тяжкою вісткою, замість того, щоб грати „драму“, робить одеревенілу постать і обличчя, неживими руками бере з столу книжку й, безтямно дивлячись перед себе, перегортає її, вражіння глядача — у людини нещастя.

На мистецтві взагалі, а на театрі зокрема різко відбилися ідеологія, принесена в життя перемогою пролетаріату. „Березіль“ надавав і надає великого значіння шуканням театральної форми сучасності: твори з новим змістом вимагають відповідної форми — стара

форма часто тягне в обійми старої, пасивної, а то й реакційної настроєності. Було б одначе помилкою вважати „Березіль“ за формалістичний напрямок у театрі. „Газ“ у „Березолі“ в його шуканнях стилю сучасного театру був власе єдиною жертвою чистій формі. Після цього „Березіль“ і формою і змістом своєї продукції починає рішуче йти назустріч вимогам життя. Всі подальші постановки „Березіля“, як „Джیمی Гіґінс“, „Пошились у дурні“, „Секретар Профспілки“, „За двома зайцями“, „Напередодні“ (1905 рік) і інші, зроблено саме в порядку такого відгуку на потреби поточного життя та відображення в сатиричній установці від’ємних боків сучасного переходового побуту.

На протязі всього київського періоду „Березіль“ був переважно театром мистецької агітації, театром революційного сьогодні. Такий театр, не вдаючись у широке і відносно об’єктивне (як у класиків) відображення життя, завжди хоче провести в свідомість глядача одну якусь думку, одну ідею; цього він досягає тим, що для кожної окремої постановки вибирає окрему й особливу гостру „зброю“, цеб-то систему таких засобів, що в даному разі можуть найдужче вплинути на глядача, це може бути — організований за певним принципом рух, особливий спосіб подачі тексту, якісь незвичайні прийоми komponування частин спектаклю, особливі комбінації елементів, що складають спектакль і т. д. Все це має на меті здебільшого провести, „вбити“ в свідомість глядача одну якусь ідею.

3

Скеровуючи свої зусилля „на покладення основ нової культури“, на боротьбу „за здійснення ідей соціальної революції“, „Березіль“, певна річ, не міг стати стабілізованим театром, театром старих випробованих шляхів. Кожна нова його робота в Києві намагалась розв’язати певне мистецьке й громадсько-мистецьке завдання. Як про це сказано вище, кожна постановка була в більшій чи меншій мірі випробуванням актуальності й придатності тої чи іншої сценичної форми. Отже, не дивно, що, так розуміючи свої завдання, „Березіль“ спромагався в Києві лише на зовсім малу кількість постановок щороку (три — чотири) і ввесь час вів там студійну роботу.

Ці свої студійні тенденції, „Березіль“, певна річ, мусив обличити, приїхавши до Харкова, де в нього не було такої численної групи прихильників, як у Києві. Та й, крім того, тут уже від нього категорично вимагалось бути „центрального“ театром, — а це зобов’язувало не лише до високої якості продукції, але й до кількості її. Відповідно до таких вимог відбуваються певні зміни в методах і характері роботи цього театру. Уже першого сезону він намічає дати не менше 12 нових постановок, з яких реалізувати йому вдасться лише 6 та зробити 4 відновлення — „Жакерію“, „Шпану“, „За двома зайцями“ й „Гайдамаки“ (що з них 2 для Харкова мали значіння нових п’єс). Але й ця кількість продукції власне тільки на половину заповнила вимоги харківського ринку.

Збільшення продукції, як наслідок переводу „Березоля“ на рейки виробничого (репертуарного) театру, відбилося певним робом і на

характері всієї роботи театру: випробовування, аналітично-формальна робота й досліди припинилися, театр користує зі свого минулого досвіду, стабілізується, він переважно утилізує й розробляє свої колишні надбання; сезон таким чином набирає не зовсім звичайного для „Березоля“ характеру.

Для відкриття сезону в „Березолі“ йшло „Золоте Череве“ Кромелінка. Уже самий вибір п'єси був не зовсім зрозумілий, викликав певне здивування. Автор висміює тут безідейність і звірину грубість природи сучасного європейського буржуа. Але Кромелінк зовсім не зачіпає питання про колізії, що виникають у сучасній Європі поміж різними соціальними групами — насамперед пролетаріатом і буржуазією; зло висміявши буржуа, автор не здолав піднятися до критики основ капіталістичного суспільства, тому його п'єса не вказує ніякого виходу з такого становища, коли жадливий буржуа хоче проглинати весь світ, отже п'єса — перейнята безнадійним песимізмом. До того ж у наших умовах, де глядач добре розуміє жахливі суперечності, брехливість і облудність буржуазного світу, як і окремих його членів, така п'єса не актуальна, вузька своєю темою. Коли додати до цього, що в п'єсі багато символики, що п'єса — твір більше літературний, як театральний, то буде зрозумілий той риск, на який театр ішов, беручи до постановки та ще й на відкриття сезону саме цю п'єсу. І справді, хоча постановник (Курбас) зробив усе від нього залежне, щоб п'єса стала сценично придатною, проте зазначені властивості „Золотого Черева“, плюс недоробленість п'єси з причини форсування відкриття сезону та покладення центральної й виключно тяжкої ролі П'єра Огюста на плечі молодого недосвідченого актора зробили те, що „Золоте Череве“ успіху не мало й після перших вистав з репертуару було зняте.

І все ж, не зважаючи на все це, „Золоте Череве“ з боку формально-постановочного, з боку яскравості й певності режисерського рисунку було найінтереснішою виставою сезону.

Подавши п'єсу в плані гострої й сильної карикатури на нелюдську жадливість буржуа, режисер підвищив і соціальне значіння твору. З другого ж боку, пильна, точна й високо майстерна обробка найменших деталей, майстерне речове оформлення худ. Меллера — створили з „Золотого Черева“ барвистий, яскравий спектакль. Та найцікавіше „Золоте Череве“ було саме акторським виконанням. Панування над своїми засобами, про яке говорилося вище, вміння актора цілком себе, як виконавчий апарат, відділити в своїй свідомості від того образу, який актор грає, цеб-то вміння вповні відчутти себе майстром — „розпорядчиком“ по відношенню до матеріялу (текст ролі, голос і тіло актора), з якого ліпиться ролю — це високе вміння більшості акторів „Березоля“ виявила тут повною мірою; особливо яскраві з цього погляду були в „Золотому Череві“ Крушельницький, Титаренко, Чистякова, Гірняк, Балабан і Масоха. Найбільше значіння „Золотого Черева“, на нашу думку, — саме в цьому майстерному переможенні акторами матеріялу п'єси.

Що ж до прийомів режисерського трактування п'єси, то деякі з них викликали навіть заперечення та побоювання того, що керовник „Березоля“ вертається до засуджених розвитком револю-

ційного театру прийомів впливу на глядача. В „Золотому Череві“ позначився нахил режисера до містицизму й до таких „делікатних“ психологічних нюансів, які можуть свідчити про певні естетсько-занепадні настрої майстра. Щоб не перевантажувати статті відповідними прикладами дозволю собі послатися лише на відповідні рецензії — „Комуніст“ 19.X 26 р. та „Нове Мистецтво“ — 1926 р. № 24.

Другою і останньою постановкою Курбаса в минулому сезоні був — „Пролог“, п'єса-хроніка. „Пролог“ виріс із бажання театру епізодичну ювілейну постановку про 1905 рік — „Напередодні“, зроблену попереднього сезону в Києві, обернути в великий спектакль. А це спричинилось до чималих хиб і п'єси й спектаклю. До „Напередодні“, зробленого двома авторами (Поповський і Курбас), додав велику кількість сцен третій (Бондарчук), що хотів дати „психологічну епопею“ 1905 року, розкрити ті суспільні суперечності в усій їхній многообразності, які привели до першої російської революції. Але з таких широких завдань вийшов у значній мірі протокольний твір, що поверхово-хронікально відбиває події. Очевидно розірваність і різностильність картин „Прологу“ обумовили й певну нецільність його режисерського оформлення — різноманітність театральних планів, у яких подано окремі картини, тут не сцементовано єдиним принципом постановки. Що ж до окремих ескізів — сцен, продемонстрованих у „Пролозі“, то деякі з них є справжні шедеври сценичної майстерності — такі вони несподівано-глибокі, художньо-економічні й максимально-вражаючі, як наприклад, картини — мітинг у Гапона, розстріл 9-го січня, єврейський погром, убивство князя Сергія та інші.

В сезоні були показані дві постановки молодого березільського режисера Тягна — „Жакерію“ за Меріме та „Король бавиться“ Гюго. „Жакерію“ привезено з Києва, де вона йшла попереднього сезону. В чіткій і широкій перспективі виступають у п'єсі соціальні шари, що діяли на історичній арені Франції XIV ст. — феодала, духівництво, селяни й військові. Спектакль вражав силою трагедійного патосу, з якою було показано тяжку боротьбу селянства з своїми гнобителями в середні віки. Трагедія було „насичено внутрішньою динамізованою емоцією, вона цілий час рухалась у глибоких і важких ритмах розбурханої психики“. Режисерський задум послідовно був переведений у всьому, і спектакль ішов у сильному емоційно-ритмічному напруженні. Патетика революційного змісту трагедії міцно переплелася з яскравістю й точністю майстерності нового театру. З боку акторського виконання „Жакерія“ також дуже вдалася — актори глибоко й тонко характеризували класову суть кожного персонажу, а також індивідуальні його особливості. Не обійшлося, звичайно, без певних дефектів і в цьому спектаклі, але вони, порівнюючи, такі незначні, що зникають перед тією майстерністю, з якою виявлено трагедійну монументальність цієї роботи. До „Жакерії“ багато „редакторської“ праці доложив т. Курбас і мабуть йому в великій мірі мусив театр завдячувати мистецьку суцільність і високу майстерність постановки.

Цілком самостійну свою роботу реж. Тягно показав у постановці „Король бавиться“. Насамперед треба сказати, що екскурс „Березоля“

в стару французьку театральну романтику був мало зрозумілий і на-вряд чи й потрібний. Своім змістом п'єса ні з якого боку не відповідає тим питанням і численним соціальним та побутовим проблемам, що хвилюють нашу сучасність. З формально-експериментального погляду постановка теж ні на що не здалася театрові. Поставивши завдання зламати цією постановкою „традиційні штампи подавання мелодрами“ та боротьбу з шаблонами романтики на сучасній сцені, режисер слабо вправився з цим завданням і завів спектакль у гушавину естетської стилізації, далекої духові радянського театру, а це позбавило постановку й формально-робочого значіння. Отже, виявився тут Тягну не міцним ще режисером, ще не спроможним перетворити в сценичному матеріалі свій задум, режисером, що має нахил до непотрібного естества.

Постановка єдиної за сезон оригінальної української п'єси — „Сави Чалого“ за Тобілевичем — була доручена одному з старших і талановитіших учнів Курбаса — Ф. Лопатинському. Але Лопатинський, що не лише ставив п'єсу, а й перероблював її текст, в даному разі не вповні виправдав свою репутацію. Своєю переробкою Лопатинський намагався ідеологічно корегувати Тобілевича і засудити гайдамацького ватажка Саву Чалого в очах сучасного глядача. Проте, це Лопатинському не вдалося. Сава — кар'єрист відступив у його трактуванні перед Савою, який глибоко страждає за свою „помилку“ — навсправжки за зраду справи визвольної боротьби гайдамаків. На перший план режисер-перероблювач висунув особисту трагедію Сави, а не трагедію гайдамаччини. Що ж до перемонтажу п'єси, то загалом його зроблено теж невдало. Тут можна тільки помириться з купюрами поробленими в п'єсі Тобілевича (скреслення I-ї дії) та вказати на зовсім вдале вихоплення з 4-ї дії лише одного епізоду. Власні ж вставки Лопатинського, як наприклад, 2-й епізод I-ї дії, — не цікаві. В постановці режисер також заплутався в еклектиці прийомів лівого театру та в повторюванні задів символічно-психологічного театру (остання дія). Власної режисерської думки не видно було.

Постановкою „Шпани“ дебютував у „Березолі“ режисер Я. Бортник. Спектакль — „огляд-ексцентріаду в 9 показах“ збудовано на утилізації т. зв. малих театральних форм — кабаре, рев'ю та циркової ексцентріади. Ще недавно був час, коли доводилось обстоювати право на існування цих форм у революційному театрі, тому що їх уважали за продукт розкладу й творчої імпотенції буржуазії, або за виплід „вульгарного“ смаку некультурного глядача (циркові форми). І можна тільки вітати „серйозний“ театр „Березіль“, що він не погребував цими формами, де відбився напружений ритм ділового життя європейського міста та високої техніки капіталістичної індустрії. Із „Шпани“ вийшов спектакль яскравої акторської майстерності, її ефектне видовище — режисер зумів міцно скомпонувати спектакль, збудований на нових і таких хистких для драматичного театру елементах, як малі форми. З боку драматургійного „Шпана“ — річ нікчемна. Отже, коли все ж таки стала вона привабним спектаклем, то це цілковито перемога акторів і режисури. „Шпаною“ театр завоював собі того глядача, який серйозний та ще й український театр волів обминати, „Шпана“ мала найбільший успіх за всі постановки „Березоля“. Проте, треба зазначити, що самий цей успіх спектаклю

в широкого глядача, глядача з вулиці, який іде до театру тільки заради розваги й сміху, обумовився не лише веселістю й дотепним застосуванням малих форм, але ще й порожнечою, малозмістовністю самої п'єси, над якою не тяжила „ідеологія“ чи взагалі глибока думка.

Не будемо спинятися на давно вже відомій талановитій постановці „Гайдамаків“, яку „Березіль“ традиційно відновлює що-року в Шевченкові дні. Треба лиш сказати, що „Гайдамаки“, як формально-досконала робота, як яскраво талановитий „документ“ певної стадії розвитку українського театру, повинні, звичайно, бути в репертуарі наших театрів. Але вони не придатні для характеристики Шевченка, — виразника революційної думки свого часу. Такий Шевченко потребує іншого спектаклю.

Не спиняємось також і на „прохідній“ виставі „За двома зайцями“, відомій Харкову ще з останнього сезону театру ім. Франка.

Щоб покінчити з репертуаром минулого сезону в „Березолі“, розгляньмо постановки режисера Інкіжінова — „Седі“ й „Мікадо“.

„Березіль“, як і раніше його попередник „Молодий Театр“, завжди послідовно і вперто вів свою лінію оригінального творчого театру, що по своєму відбиває своє відчуття й розуміння життєвих явищ, що в собі самому, в своєму творчому апараті виношує весь творчий матеріал і шукає методів відображення його на кону. Тому „Березіль“ увесь час ревниво оберігав свою мистецьку незалежність і своє художнє обличчя від сторонніх впливів і втручання. І запрошення на роботу в „Березіль“ невідомого йому режисера іншої школи, було мабуть вимушеною поступкою тим керівникам нашого театрального життя, які не довіряли молодим режисерським силам, вихованим у „Березолі“.

Робота Інкіжінова в „Березолі“ мала головно той позитивний бік, що всім і наочно показала, що ставка „Березоля“ на власний режисерський молодняк була цілком правильна й обґрунтована: Інкіжінов, не вважаючи на свій більший, ніж у молодих режисерів „Березоля“, стаж і досвід, нічим не виявив своєї більшої майстерности і вміння. Навпаки — постановку „Седі“ доводиться кваліфікувати, як відступ „Березоля“ з позицій революційного театру. Трагедію американського місіонера, який за великий гріх уважав, що негри під тропіками не носять штанів, який мавши жінку, закохався в молоду проститутку і позбавив себе життя через це, Інкіжінов показав у плані найвного психологізму міщанського театру — з переживанням, з примітивними й заялосеними ефектами, як „соловейків спів“, „дощ“ то що. В роботі з акторами в „Седі“ дуже мало помітно було режисерську руку: грали актори по різному, так неначе режисер намірився показати в одному спектаклі різні методи гри — від неорганізованого „внутрового“ психологізму до відточеної майстерности березільського актора, що завжди тільки „грає“, тільки „малює“ чи „ліпить“ образ, вільно орудуючи своїм технічним умінням. Припущено в постановці й ідеологічні ляпсуси: режисер хотів „дати бій церковній стихії“, а навсправжки вийшло так (у 5-й картині), що як контраст лицемірному цивілізованому християнству, був показаний релігійний сказ первісного дикунського шаманства. В жодній з постановок „Березоля“ не було таких формально-естетичних та ідеологічних провалів, як

у „Седі“. Не дурно цей спектакль так привітали старі критики-естети. Все, що було привмлемого в цьому спектаклі, йшло безпосередньо від акторів (І дія) та від художника.

Другою роботою Інкіжінова була оперета „Мікадо“, що йшла на закриття сезону. Оперета за останній час почала притягувати багато уваги наших суспільно-театральних кол. Разом із питанням про прискорення темпу радянзації й революціонування театру, питання про очищення оперетової форми від аристократично-шантаного гною дуже цікавить провідників театального життя.

Радянське суспільство хоче гнучку й живу форму оперети використати для завдань свого культурного будівництва — багатство формально-видовищних засобів оперети дає багато можливостей для цього. Отже, робота над оперетою — насамперед робота суспільно-культурного значіння. Постановка „Мікадо“ в „Березолі“ ще не вповні відповідає тим вимогам, які ставляться до сучасної оперети: „Мікадо“ стара оперета з сантиментально-міщанським змістом, який театр дуже мало змінив і якому мало надав злободенности. Та й у музиці „Мікадо“ немає найціннішого елементу оперети — комізму. Що ж до режисерської роботи в „Мікадо“, то вона трохи більше наблизилась до розв'язання завдань сполучених з перенесенням оперети на наш ґрунт; тут було кілька вдалих моментів (танець моряків у 2-й дії, пародіювання любовної лірики буржуазної оперети, сценка з ослом і ще дещо), якими режисер проривається в сучасність. Проте й матеріал „Мікадо“ подано в плані легкого, правда, але теж не зовсім розробленого ще видовища. Актори ж і тут показали себе майстрами високої кваліфікації, гнучкими і винахідливими виконавцями.

Говорячи про „Березіль“, про його заслуги в запровадженні певної системи акторської гри, в вихованні молоді режисури, не можна не згадати окремо про його художників — проф. Меллера і його учнів — В. Шкляєва та Майю Сіماشкевич. Меллер дозрілий художник європейської культури, проте він не спинився в своєму розвитку, кожна нова його робота вабить саме новиною підходу до завдання. Меллер не цурається обережного продуманого новаторства, він також видатний майстер костюму — в цій галузі Меллер прекрасно зарекомендував себе задовго ще до роботи в „Березолі“. Сіماشкевич і особливо Шкляїв також устигли вже виявити свою гнучкість і витонченість смаку й багатство фантазії. Не можна не вказати також на зроблені з значною майстерністю і глибоким відчуттям театральности костюми Шкляєва до „Жакерії“, „Шпани“ й „Сави Чалого“. Та найцінніша риса всіх цих мастрів з погляду театального в тому, що вони завжди вміють підкорити свою фантазію завданням театру. Досить указати на прекрасні конструктивно-декоративні фрагменти Шкляєва в „Жакерії“, на його ж оформлення „Шпани“. Цю рису — не переступати певної межі, не заслоняти актора, бути в повній згоді з режисером, — художники „Березоля“ вміють зберігати навіть там, де їх робота досягає виключної виразности, де вона перестає бути тільки „оформленням“, де вона „живе“ й „грає“, як невід'ємна органічна частина спектаклю — це можна було бачити в „Мікадо“, де Меллер з особливим смаком і вмінням розкрив свої ресурси театального майстра.

4

Характеризуючи роботу „Березоля“ за попередні роки, вище ми казали, що він невпинно шукав тих шляхів і засобів, до яких мусить звертатися театр, щоб реалізувати соціяльне замовлення часу. Довгу путь пройшов і змістовну різноманітну роботу зробив за цей час „Березіль“— від шукання лінії, точного, правильного рисунку в грі актора, об'єму в групуванні мас і будові мізансцен взагалі, від плакатності перших робіт до поглибленого всебічного розкривання сценичного образу і до повнозвучного синтетичного спектаклю, від агітки до глибокої трагедії й до сатиричного виображення нового побуту— така схема зросту „Березоля“. Хоча й не обійшлося при цьому без певних помилок і хитань— були тут ухили в експресіонізм, туманний символізм то що, але в основі— була це здорова й бадьора творча робота.

Останній сезон, що про його постановки тут говорилося, був як бачив читач, не стільки змістовно-різноманітний характером постановок, скільки строкатий і пістрявий, ідейно-хисткий, з мішаниною формально-естетичних установок. Та інакше, мабуть, воно не могло й бути. Вище (початок розділу 4-го) говорилося, які корінні зміни мусив „Березіль“ запровадити в методи, характер і темп роботи з переїздом до Харкова. Тут, як центральний театр, мусив він зважати не тільки на містецько-культурного й організованого глядача, а й рахуватися до певної міри з глядачем з вулиці, який може дати касу, але який не зносить і не приймає виразно задемонстрованого новаторства. Коли театральним ідеалом такого глядача є сентиментальна пошлість репертуару і напівхалтурна неохайність його виконання в Зеркалової або Віктора Петіпа, то зрозуміло, як тяжко довелось „Березолеві“, щоб піймати цього глядача в свій „невід“. А піймати цей сорт глядача важно не тільки з мотивів матеріяльних, а також і тому, що тут не тільки непівський елемент, тут є й радянська інтелігенція та молодь, можливо й робітництво. Можна констатувати, що „Березолеві“ кінець-кінцем удалось скріпити свої позиції в Харкові, як це особливо показав театральний диспут— пістрявість репертуару очевидно зіграла у цьому свою роль. Будемо сподіватися, що наступного сезону „Березіль“ знов вирівняє лінію роботи і, шукаючи нових шляхів і форм, використовуватиме свої здорові, перевірені на досвіді здобутки. „Товариство сприяння „Березолеві“ багато може в цьому допомогти йому організацією суспільної думки й уваги круг театру. Як що, звичайно, „Товариство“ не лишиться організацією на папері, або не перетвориться в орган казенної опіки.

Дальша робота „Березоля“ над вихованням молоді режисури, поширення її кадрів, і особливо стимулювання творчості українських драматургів постановкою їхніх п'єс та притяганням в тих чи інших формах драматургів до роботи в театрі— повинні були б стати на чільне місце в ближчому майбутньому.

5

Є одна галузь у нашій театральній культурі, що після революції опинилася в „зачарованому колі“, з якого вона поки що ніяк не може вийти— мовиться про т. зв. народній театр, або театр „традиційних

форм". Залишився від цього театру великий репертуар, певна школа авторської гри, певна система засобів (і досить сильних) впливу на глядача і багато репрезентантів - акторів і взагалі діячів цього театру — словом ціла ділянка культури. На цей театр є великий попит особливо в менш культурного глядача — з цим нема чого й нінащо ховатися. І одначе в старій своїй „редакції“, в своїх колишніх формах, цей театр не придатний до використання в теперішніх умовах, тому, що в ньому є чимало елементів, ворожих завданням соціалістичного будівництва — він занадто наповнений застарілою національною романтикою, він ідеалізує старий селянський побут; з боку ж формально-естетичного цей театр, розгубивши традиції майстерности своїх великих зачинателів — Кропивницького, Заньковецької, Тобілевичів, — виродився в грубий сурогат театрального видовища, отже й з цього боку він без сумніву має лише негативний вплив на свою аудиторію.

Всі спроби оновлення цього театру, які були зроблені до цього часу (головним чином у Харкові) були невдалі. Пояснюється це в найбільшій мірі тим, що справа очищення традиційного театру від намулу несмачних безграмотних „традицій“, принесених сюди насадителями малоросійщини — занадто складна й тяжка, справа ця вимагає не аби-якої майстерности й культурности від тих, хто за неї береться, а також і розуміння тих шляхів, якими можна повести до відродження народній театр. Отже, справа з народнім театром вимагає рішучих заходів і серйозної уваги авторитетних керівничих кол (НКО досі „відмахувався“ від народнього театру) та представників революційного мистецтва — інакше невдалі експерименти ще довго дискредитуватимуть саму ідею такого театру, театру цінного своїми, хоч примітивними, але барвистими формами. Тут, здається нам, доведеться йти не стільки шляхом використання „інвентаря“ старого побутового театру, скільки наполягати на утворенню форм популярної театральної - революційної синтетички.

6

„Український театр уже став чинником загально-культурного радянського будівництва і це відповідає тому становищу, яке зараз посідає й українська культура в цілому. Так ми виходимо за межі національного провінціалізму і наш театр стає чинником першорядної культурної ваги і в підвищенні культурности мас, і в створенні театральної культури“ — так недавно говорено було після театрального диспуту, що відбувся в березні — квітні.

Справді, за останні два-три роки помітно зросла питома вага українського театру й його культурне значіння. Крім „Березоля“, ми маємо такі сильні театральні одиниці, як театр ім. Франка, Одеська Держдрама, театр ім. Шевченка і театр ім. Заньковецької. Зорганізовано недавно робітничий пересувний театр „Веселий пролетар“, що має бути за зразок для клубних драмгуртків. Зростає інтерес до цих театрів, вони помітно скріпляють свої позиції. Одеський театр, приміром, мав середнім числом 64% одвідування на протязі минулого сезону. В цьому числі тільки 43% глядачів — українці, решта ж — глядачі інших національностей. Отже, це підтверджує сказане вище

про широку культурну роль українського театру, не тільки серед української трудящої людности.

Проте, до цього часу революційний український театр дуже мало дбав про розвиток української драматургії — на пальцях можна перелічити всі ті оригінальні українські п'єси, що пройшли в українських театрах за час революції. Дуже часто наш театр живиться перекладами поганих речей з чужих мов. Такого ненормального явища треба збутися. Коли воно мало певне виправдання в час завоювання глядача - неукраїнця, то тепер, коли вже зламано лід недовір'я до українського театру в цього глядача, треба постановками п'єс українських авторів стимулювати розвиток нашої драматургії. Це му-сить прискорити й оживати темп розвитку української соціалістичної культури.

А. АЛЬФ

Огляд художнього життя Германії

Європа після війни переживає глибоку і протяжну кризу станового мистецтва, нігде ця криза і застій мистецтва не виявляється так глибоко, як у Германії.

Один час здавалося, що в експресіонізмі Германія знайшла власну, оригінальну, так довго сподівану „національну“ художню школу, однак, після краху експресіонізму, що, як виявилось, нездібний був органічно злити і переробити суперечливі тенденції і течії, з яких він складався, розвіялася і ця остання мрія враженої в своїм національним почуванні буржуазної суспільності про самобутнє німецьке мистецтво.

Услід за царством експресіонізма — мистецтва душевної і художньої незрівноважености, настало царство пересічности, болота, настав час „пайкового“ художника, що боязко шукає уподобань нової буржуазії, боязко жде „пайка“ з її столу.

Германське мистецтво знов опинилося під дуже сильним впливом Парижа, найкультурніші німецькі художники станковісти прислухаються до кожного нового слова світової художньої столиці й міряють усі досягнення привізним, паризьким масштабом.

Минулими роками передові німецькі теоретики мистецтва мали відвагу відзначати цю сумну залежність од Франції, „провінціалізм“ німецького мистецтва, але тепер, коли криза і застій у мистецтві виявилось „насправжки й надовго“, що - раз частіше робляться спроби по - новому оцінювати й виправдати це мистецтво. До кожної нової виставки критика підходить із зворушливим жаданням знайти вказівки на майбутній розцвіт мистецтва, з наївним намаганням покласти її досягнення на вагу світового мистецтва.

З цього погляду дуже інтересні ті розмови, що виникли навколо найцікавішої Берлінської виставки останнього часу, групи „Die Neue Sachlichkeit“ — „Нова матеріальність“, до якої входять Георг Гросс, Шольц, Шліхтер, Отто Дикс, Хубух, Мензе, Шрумф і ін. Всі ці художники перейшли через усі останні етапи розвитку німецького мистецтва, через експресіонізм, дадаїзм, веризм, деяких з них, не вважаючи на соціально - виявничий запал і лівий напрямок їх робіт, навіть консервативна критика причисляє до найталановитіших представників молодого німецького мистецтва (Георга Гросса, Рудольфа Шліхтера і Отто Дикса); однак, і цю групу опанувала жадоба зрівноваженого, „класичного“ мистецтва, надзвичайно характерна для післявоєнної Європи. Групу, що об'єдналася під гаслом „нової матеріальности“, все таки відрізняє від споріднених французьких течій шукання гострого змісту. „магічний натуралізм“, як влучно визначив один

німецький критик її напрямок, успадкований від бурхливих років експресіонізму.

Один із найвідоміших німецьких художніх критиків — Альфред Кун — присвячує в квітневій книзі журналу „Сісегоне“ виставці статтю, в якій пробує освітити художню несаможиттєвість, залежність навіть цієї, найсамобутнішої групи від Франції, в світлі нового „Локкарна післявоєнного європейського мистецтва“. На думку Куна Європа напередодні не національного, а європейського стиля, кільчики якого однаково сходять і в Римі і в Берліні і в Парижі і навіть у... Варшаві. Але тут таки авторові доводиться зазначити те, що навіть найталановитішим представникам німецького мистецтва загрожує небезпека „зісковзування в кволий романтизм“, зазначити підозріле близьке споріднення їх мистецтва з мертвою від народження школою старих „наррейців“ і поверхове наслідування німецького мистецтва початку 19-го віку і доби „Biedermeierzeit“. Цю надзвичайно симптоматичну спорідненість нового німецького мистецтва з упадницьким мистецтвом часів германської реакції після березневої революції 1848 року — відзначають і інші критики. Таким чином сумнівно злободенні „політичні“ концепції Куна розпадаються самі від себе і залишається тільки ствердження, що німецьке мистецтво занепадає.

Одначе, одвертіше дає свою оцінку німецька критика на персональних виставках найбільших німецьких художників, яких більшість відкрилася останніми часами.

Георг Грос, один із найцікавіших майстрів групи „Нова матеріальність“, останніми роками був особливо популярний. Цікаво відзначити, що цього художника-комуніста, який гостро картає в своїх графічних роботах сучасну Германію, критика минулих років після його успіху в Парижі оголосила найбільше „національним“ по духу художником сучасної Германії. Навіть критик архибуржуазного журналу „Querschnitt“ тоді писав: „треба вивішувати картини Гроса за кордоном, як плакати про Берлін, може тоді за кордоном навчаться любити Берлін там само, як Париж і почнуть вірити у майбутнє німецького мистецтва“. Але цього року відкриті в галереї Флехтгейма виставку мальованих робіт Гросса зустріли багато холодніше. Рецензент журналу „Kunst und Künstler“ зауважує, що Гросс-мальовник, як виявляється, є багато „ручніший“, ніж можна було сподіватися після його перших маніфестів, і що все добре в його картинах іде від графіки, а сама живопись безпомічна. Нарешті рецензент жалує, що Гросс не насмілювався вкласти виявничий запал, якого повні його сатиричні рисунки, і в малювання.

Так само суворо зустріли виставку картин і рисунків колишнього провідника експресіонізму Пехштейна. Відзначили безперспективність творчості Пехштейна, його запозичення в Дерена, що заступили колишнє захоплення Ван-Гогом. Ліва критика не без тривоги зауважує, що колишні бунтівники-експресіоністи що-раз більше робляться академічними й консервативними у своїй творчості.

Зате рік від року що-раз дужче привертає суспільну увагу мальовник Карл Хофер, що одкрив у Берліні нову виставку своїх робіт і одночасно здобув перший приз на великій весняній виставці „Кунстферейна“ в Ганновері. Карл Хофер постать незвичайно типова

для сучасного німецького мистецтва: культурний мальовник, цілком, одначе, позбавлений оригінальності, він цілком залежить у своїй творчості від сучасного французького мистецтва. Хофер засвоїв формально-остне мистецтво Сезана-Дерена уже як академічний зразок, об'єднавши його з дещо умисною схематизацією композиції, що надає його роботам їх умовну приємність. Діапазон його творчості камерного характеру, і за свою популярність він винен тому ж потягові до сталого, застиглого в певних пормах урівноваженого мистецтва.

З тої самої серії персональних виставок слід відзначити кілька виставок старих майстрів — імпресіоністів, здавна популярних у Германії художників-фантастів — Ензора, Мунха, Нольде і помертну виставку Трюбнера — одного з останніх визнаних майстрів німецького імпресіонізму. Огляд робіт всіх цих старих кумирів передвійної Германії показав, що нова Германія, знайома з гострою терпкістю, фантастикою і еротизмом експресіонізма, уже багато холодніше приймає їх хитку символику.

Одначе не тільки „праві“ художні кола змогли цього року організувати виставки, де зібрана до купи вся многорічна творчість окремих старих художників, — „ліві“ теж відкрили в Мюнхені велику виставку званого і в нас художника безпредметника В. Кандинського — визнаного теоретика лівого німецького мистецтва: „Точка й лінія у відношенні до площини“, де Кандинський пробує науково уґрунтувати теорію абстрактного малювання і створити теорію про „температуру“ ліній і точок подібно до теорії про „температуру“ в малюванні (теплі і холодні тони).

З великих виставок цього року найцікавіший весняний берлінський „Сецессіон“. Як і в цілм світі, в Германії гостро стоїть питання про матеріяльне становище художника. Стара порода аматорів і збирачів мистецтва вимирає, цілі шари дрібнобуржуазної інтелігенції, що споживали мистецтво, зубожіли. Громадське замовлення починає виходити на перше місце замість приватного і, як і в нас, „праві“ художні угруповання це найхутче зауважили: Берлінський „Сецессіон“, що складається здебільшого з салонних, консервативних художників, зробив у Германії першу спробу орієнтації виставки на нового замовника і організував виставку за „тематичною“ ознакою — „Спорт“. Організатори виставки дуже примітивно поставилися до своєї мети і, заздалегідь зазначивши в каталозі, що „мистецтво нічого спільного з спортом немає“, вони просто зібрали купу робіт на спортивні теми, сподіваючись замовлень, які можуть дати численні клуби і палаци фізкультури — „світова сила“, як резонно кажуть ті самі авгури з каталогу. Якщо виставка й дала сподівані комерційні наслідки, то художньо вона невдала. Відзначено особливу невдалість великих монументальних панно і тільки окремі роботи, як „Бокс“ В. Екеля й „Футболіст“ скульптора Рене Синтеніс похвалила критика.

Як перше інтересні odkривані по всій Германії ретроспективні і мистецтвознавчі виставки. Напр., в Мангеймі одкрито цікаву виставку під назвою „Шляхи й напрямки абстрактного малювання в Європі“, де поруч найбільших французьких майстрів: Брака, Делонея, Глеза, Пікассо і Фальм'єра брали участь і художники відомого „Баухауза“ в Дессау, Моголі-Нагі, Пауль Клее й інші,

а також російські художники Ель Лисицький і Кандинський. Преса, зближуючи російських і німецьких художників-безпредметників, відзначає їх глибоку відмінність од французів, що поруч всіх своїх шукань не покидаються реальності і впливають більше, як „суб'єктивні лірики“, ніж, за прикладом німців і росіян, як „природні метафізики“. З не меншим успіхом пройшла організована Лейпцигським „Кунстфереїном“ виставка нового австрійського мистецтва від Клімта і Егона Шіле до Оскара Кокошки і нарешті берлінська виставка натюрморта, де були показані переважно картини німецьких і французьких майстрів, починаючи від 1850 р. і до наших днів.

Становище молодих художників в Германії катастрофічне; не раз преса відзначала самогубство серед молодих художників. Півтора року тому уряд мусів навіть оголосити „тиждень скульптури“ і обов'язати всі великі торгові заклади Берліна безплатно виставити роботи молодих скульпторів у своїх вітринах. Цього року становище не поліпшало, і питання про художню зміну гостро стало перед німецькою суспільністю. Стурбовані німецькі передові художні журнали „Die Literarische Welt“ і „Das Kunstblatt“ зняли цілу кампанію за відкриття нових талантів і піднесення молодих художників. Результатом цієї кампанії був конкурс журналу „Die Literarische Welt“, після якого найліпший з молодих художників дістає змогу виставити свої речі на одній берлінській виставці, і велика виставка „Молоді Мальовники“, на якій першу премію більшість відвідачів присудила Карлові Цукшвердтові — робітникові одного берлінського заводу.

Вся преса, навіть великі політичні газети, звернула увагу на цю виставку, яка, однак, розчарувала amatorів від копування молодих талантів. Виявилось, що виставка не ліпша й не гірша за більшість німецьких художніх виставок і дуже знаменно, що молоді художники що до традиційності й консервативності художніх уподобань не відрізнялися від своїх старших братів.

Цікава ділянка німецької художньої промисловости була цього року освітлена двома великими виставками: Лейпцигською виставкою „Європейська художня промисловість на 1927 рік“, яка вперше за останні 20 років у Германії об'єднала німецьку продукцію на полі художнього виробництва з ліпшими чужоземними зразками, і потім, берлінською виставкою художньої промисловости, яку організувало об'єднання державних шкіл для чистого і прикладного мистецтва.

Наш огляд буде неповний, як на закінчення не згадати за великий успіх, що припав радянським мистецтвознавцям, які організували в Берліні виставку давньої російської фрескової живописи. Недавно закрита виставка, утворена Ленінградським Інститутом історії мистецтв, збудила в Германії великий інтерес. Найавторитетніші вчені й художники відзначають наукове й художнє значіння виставки.

В великій статті в журналі „Kunstblatt“ відомий німецький мистецтвознавець О. Вульф відзначає значіння виставки і, нападаючи на поставлення охорони пам'яток мистецтва і музейної справи в Германії, ставить її за приклад успіху, що досяг на цім полі Радянський Союз. Стаття кінчиться закликом учитися в радянських мистецтвознавців і звернути велику увагу на давнє руське мистецтво, показане західньому глядачеві в чудових зразках на виставці.

ПРОФ. Я. ПОЛФЙОРОВ

Музичні силуети

III¹⁾

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ СОКАЛЬСЬКИЙ²⁾

У квітні цього року вийшло 40 літ з дня смерти одного з найвидатніших діячів української музичної культури, найбільшого, в минулій історії української музики, музичного вченого — Петра Петровича Сокальського.

Аж тепер, аж в останньому десятилітті Наддніпрянська Україна дістала змогу вільно вивчати свою культуру, дістала змогу в цілій повноті освітити багате минуле, зважити ту велику спадщину, що припала нашій епосі від епох попередніх. І тому аж тепер перед нами що-раз частіше встають і вирисовуються на цілий свій зріст численні діячі і представники цієї культури. В минулому не тільки вони і їхні діла залишалися в тіні: примушені вести свою роботу в надзвичайно тяжких умовах, вони личкували її захисними етикетками от як „русская“, вганяючи таким чином усі досягнення національної культури в загальне широке сточище, в яким тепер не без труду доводиться шукати слідів цієї багатой культури і великої спадщини; або — „малорусская“, змягчуючи таким чином одіозний і страшний привид української самостійности“ і додаючи ще одну „вітку“ до того ж самого, силою створеного спільного сточища, для більшої його слави й користі; в тіні залишалася ціла культура, що їх появила, живила їх, була стимулом їх творчости, в тіні залишалася, таким чином, справжнє значіння їх творчости, її справжнє призначення. Отже, вся оцінка їх діяльности, роблена в минулому, ішла явно неправильною дорогою. Отже, велике число найбільших ланок у славнім ланцюгу української культури свого часу, стало в зовсім непевному світлі; в тім самім непевнім світлі вони увійшли в історію, і в величезному переважному числі випадків досі ще освітлені цим світлом в очах наших сучасників, навіть українців, що дістали цю неправдиву оцінку, як спадок од минулого. Одначе, є ще більш трагічні становища, коли наші сучасники „за деревами не бачать лісу“. Я розумію те чудне ставлення до минулих діячів української культури, яке засновується на вказаних вище „захисних етикетках“: ці, свого часу конче потрібні,

¹⁾ Див. „Черв. Шлях“ 1926, ч. II, ст. 194 і 1927 ч. 5 ст. 168 — 170.

²⁾ За постановою Харківської Науково-Дослідчої Музичної Асоціації від 19/V п. р., мені доручено скласти „Збірник пам'яті П. П. Сокальського“. В збірнику, якого редактором має бути почесний член НД. Муз. Ас. відомий вчений К. Квітка, будуть статті 10 — 12 авторів. Серед них і ця стаття, дана тут в дещо зміненому вигляді: додано біографію і скорочено другу частину

атрибути епохи царського гноблення української нації, спричиняються то до обвинувачення в „ренегатстві“, якого на ділі не було, то до цілковитого відрубання від дерева української культури таких діячів, які, цілком безперечно, з одного боку — фактично служили інтересам української культури, а з другого — і це найголовніше!! — народжені, виплекані, викохані саме українською культурою, і то так виразно, що ближче, навіть поверхово, знайомлючись із ними, ясно бачиш, що, поза українською, і саме українською, а не уславленою загальноросійською, доби царизму, культурою, їх творчість не мала б розкритого від дослідника напрямку і значіння, мала б не тільки зовсім інше зафарблення, але й зміст.

В підкресленім твердженні став цілком ясно величезна проблема, яку і мають розв'язати українські соціологи найближчих десятиліть — сліди, наслідки, впливи, трансформації національної української культури, в так званій, „общеруській“ культурі від XVII до XX ст.

Не мине цієї проблеми і соціолог-музикант: панські кріпацькі капели, т. зв. „музыка малороссийских помещиков“, постачання співаків найбільшим церковним хорам імператорської Росії, вплив, через них і через інші чинники, на багато видатних російських композиторів, що намагалися використати українські музичні багатства (Мусоргський — „Сорочинський ярмарок“; Римський-Корсаков — „Майська ніч“ та особливо „Ніч проти Різдва“, де маємо дуже характерні українські музичні джерела; Чайковський — „Черевички“, фінал 2-ої симфонії; Серов — ряд оркестрових творів, „Мазепа“, Даргомижський — „Малороссийский казачек“ і багато іншого), і тому поза всяким сумнівом і далі не залишалися без впливу української музики; і нарешті, найголовніше, композитори українського походження, що зросли в українському оточенні, як, наприклад, Березовський, Бортнянський і ін., що мали чималий вплив на дальший розвиток „общерусской музыки“ — все це являє собою ще зовсім недосліджену сферу, дає вдячливий матеріал для соціолога-музиканта, який аж тепер дістає повну змогу обробити цей матеріал у справді українському аспекті.

Ці думки виникають цілком природно в повсякденній нашій дійсності, що появляє їх на кожному ступні, але з найбільшою силою виникають вони в зв'язку з різними ювілейними приводами, які ще більше поглиблюють свідомість про те, що конче треба не тільки поставити, але й діяльно розв'язати зазначену проблему нового і правильного вивчення української культури.

Згадана вище ювілейна дата і збудила, в дуже сильній формі, подібний настрій і свідомість в колах музикантів, що працюють на полі наукового дослідження українського музичного мистецтва.

П. П. Сокальський належить до числа цих українських діячів, які, свого часу були „узурповані“, були влиті в „спільне русло“, зазначеними вище дорогами і з зазначених вище мотивів. Тимчасом, ціла його широка діяльність не тільки зовнішніми „обставинами місця“, але і в самому змісті своєму живиться міцним українським жорінням. Ба й більше, далі, скільки це взагалі можливо в таким

короткім нарисі не для спеціального журналу, спробую довести безсумнівний вплив, для мене особисто, саме української обстанови і оточення на мислення Сокальського, на центральну роботу його життя, яка залишається і для нас і для багатьох ще поколінь дуже важним пам'ятником наукового розв'язання проблеми соціології народньої пісні.

От чому Харківська Науково-Дослідча Музична Асоціація в засіданні, присвяченім пам'яті П. П. Сокальського, одногласно постановила: а) видати згаданий вище збірник, за ред. К. Квітки і Я. Полфйорова; б) повішати портрет Сокальського в Харківському Слобожанському Музеї і бібліотеці ім. Короленка, в) дати статті в найбільші журнали України, г) просити відповідні урядові органи й урядові організації про допомогу в набутті його робіт, що досі залишаються в рукописах і в виданні повного збірника його музично-наукових і критичних статей; д) урядити прилюдний концерт пам'яті Сокальського з відповідними доповідями.

Головна мета — будити громадську увагу Радянської України і прийдучих музичних діячів до цього визначного й оригінального мислителя, який дожидає наукової аналізи залишеної від нього наукової спадщини, спадщини, що діставши належне, марксістське освітлення, стане джерелом великого перецінування тих цінностей, що з них одні залишаються в тіні вікому не відомі, а інші — перебувають у стані застиглого академізму, який кидає неправдивий, а іноді й шкідливий відсвіт на їх суть і зміст.

I

Петро Петрович Сокальський народився 27 вересня 1830 р. в Харкові, помер 12 квітня 1887 р. в Одесі. Сокальський — внук професійного музиканта й дирижера, син відомого свого часу професора Харківського університету. Свою освіту Сокальський здобув дома, потім, з 1847 — 1852 р., в Харківському університеті на природничому факультеті, який і скінчив блискуче. Одночасно з загальною, Сокальський діставав дома і спеціальну музичну освіту, граючи на фортепіано. По закінченню університету Сокальський був учителем в Катеринославській гімназії. Разом із тим Сокальський почав пильно збирати народні пісні. Діставши 1856 р. ступінь магістра хемії, Сокальський починає надзвичайно барвисте, багате й розмаїте життя: домашній учитель, співробітник журналу міністерства державних маєтків та інших загальних видань; протягом трьох років секретар російського консульства в Нью-Йорку (1857 — 1860, саме тут Сокальський і почав писати свою першу оперу). Від 1860 р. був помічником свого брата в редагуванні „Одесского Вестника“, а 1871 — 76 р.р. редактором його. В часі російсько-турецької війни 1877 — 78 років Сокальський, як військовий дописувач, перебуває на театрі військових дій, і аж 1878 р. він, переважно, віддає себе музиці. Одначе і тепер не цілком, бо завжди тягнеться до розмаїтої громадської діяльності. Сокальський в особливу силу розгортає тепер свою літературну роботу. Починаючи ще з 1855 року, Сокальський виступає в друку як белетрист, автор спеціальних

статтей з хемії, сільського господарства, економічних питань, музики, нарешті, як газетний кореспондент (з Америки, Туреччини й інше). Прихильник і поборник широкої громадської самодіяльності, Сокальський заклав в Одесі кілька товариств, в тім числі „Філармоничне“ (1864 р.), де читав лекції з історії музики.

Таким чином діяльність Сокальського треба розглядати з трьох поглядів: композитор, письменник про музику і музичний критик, і вчений, що залишив визначну розправу: „Русская народная музыка, великорусская и малорусская, в ее строении мелодическом и отличие ее от основ современной гармонической музыки“.

II

Як композитор, Сокальський залишив досить велику, кількісно, спадщину: найбільша його композиція є „Облога Дубна“, опера на чотири дії з прологом (лібрето самого композитора на сюжет „Тараса Бульби“ Гоголя), клавіраусцуг цієї опери був надрукований; крім „Облоги Дубна“ видані ще „Славянский марш“, „Священный благовест“ на 4 голоси, „Песнь утопленницы“, „Дума“ і кілька романсів для 1 голосу; „O Rimembranza“, „Южно-славянская рапсодия — На берегах Дуная“, кілька вальсів, польок і романсів — для фортепіано; аж після смерті видано „Сборник малорусских и белорусских народных песен“, з дуже цікавою передмовою, про яку буде сказано далі. Осталися невидані в рукописах: скінчена опера „Майская ночь“, нескінчена „Мазепа“ (або „Марія“), фортепіанові п'єси, багато хорів і 32 романси для одного голосу і фортепіано.

При цім треба відзначити, що чудним випадком жодна його опера не побачила сцени. Перші кроки Сокальського на композиторському полі — його кантату „Пир Петра великого“, премійовану „Русским Музыкальным Обществом“ і виконувану в концертах того самого товариства, уривки з опери „Майская ночь“ — публіка і критика зустріли дуже прихильно; критика відзначила, що ці твори „обнаруживают живое дарование“ у їх автора. Але далі Сокальський що-раз менше стає відомий широкій публіці, обмежуючись на дуже вузькому колі споживачів його музичних творів. Причиною того була його розмаїта діяльність, надто журнальна й газетна, якій він, зокрема „Одесскому Листку“, віддав 20 років свого життя і своїх сил. Ці обставини, вимагаючи, здебільшого, невтомної роботи, мусіли відбитися на його композиторській діяльності. Таким чином, через життєві обставини і, ще більше, через загальну талановитість і цікавість, у звязку з темпераментною вдачею, що не давала Сокальському зосередитися на чім-небудь одним, ми без сумніву втратили його, як композитора. Сокальський творив тільки уривками і писав дуже поволі. Судячи з „Облоги Дубна“ Сокальський мав без сумніву не звичайні можливості стати прекрасним композитором — опера „Облога Дубна“ в музичному розумінні широко задумана, але не витримана; авторові не вистачило знаннів і досвіду, щоб створити щось вище над рівень другорядної композиторської творчості сучасної йому доби. Крім того видко непрактичність автора в сценічному відношенні. Поряд без сумніву цікавих сторінок в музиці багато

довгот, багато блідих і невизначених місць, не вистачає потрібного зогляду на сюжет піднесення. Такий центральний твір Сокальського.

А загальна лінія його композиторської творчості, виявлена, до речі сказати, дуже рельєфно й характерно, дозволяє віднести його до групи другорядних композиторів середньої епохи — між Глинкою і, так зв., новою російською школою („могучая кучка“: Балакирьов, Кюї, Бородин, Мусоргський та Римський-Корсаков), ц. т. до епохи, коли головні місця займали Рубінштейн, Даргомижський і Сєров, круг яких і утворилося, в зміцнілій, після Глинки, музичній атмосфері, молодше і менше сузір'я композиторів: Фітінгоф-Шель, Оттон Дютш, Вільбоа, Кашперов і Сокальський, який хоч і належить хронологічно пізнішому періодові, але ідеологічно зв'язаний своєю діяльністю саме з цією перехідною епохою. Історія нині може цілком безсторонньо сказати своє слово: не в композиторській творчості, не в музичних творах справжнє і велике значіння Сокальського.

III

Багато більше значіння має музично-критична діяльність Сокальського і його статті про музику. І спадщина, що він залишив на цій полі, значно багатша, показуючи дійсно плідотворчу діяльність в цій сфері.

Працювати в цій ділянці почав Сокальський в „Петербуржских Ведомостях“, в яких був музичним критиком в 1861 — 1863 р., цеб-то був у цій газеті, що відіграла пізніше велику роль в художнім житті Петербурга, попередником славного Кюї, — останній створив певні художньо-критичні традиції, які панували аж до революції і, почасти, живуть в деяких групах ще й досі. І треба відзначити, що в настановленні „СПБ. Ведомостей“ на серйозну організуючу музичну критику Сокальський відіграв дуже важну роль: широка загальна освіта, велика наукова ерудиція, художній смак і такт, почуття міри й форми, чудове обізнання з предметом — зробили з Сокальського буквально визначного критика; він поставив музично-критичний відділ газети на таку височінь, що забезпечив йому те піднесення й розцвіт, які бачимо ми пізнішого часу — Кюї, Бородин і Римський-Корсаков писали в тій самій газеті. З другого боку і для самого Сокальського, цілком натурально, не минуло без сліду ні перебування в столиці в періоді особливого оживлення музичного життя, ні співробітництво в такому величезному, значному, як на той час, дійсно європейського масштабу органі, як „СПБ Ведомости“. Здобутий досвід, набуті знання, „столичний тон“, „європейські манери“, до того ще зміцнені й поглиблені перебуванням його в дипломатичних колах Америки, переносить Сокальський у свою дальшу музично-критичну діяльність і цілком може назватися „magister elegantiarum“ музичної роботи, навряд чи перейдений і в наші дні. Незвичайна об'єктивність, сполучена з величезним темпераментом, постійне висловлювання по суті, сполучене з красою й літературністю форми викладу, глибоке знання основ предмету разом з широкими, на перший погляд парадоксальними перспективами — все це зберігав свіжість роботам Со-

кальського ще до наших днів. І тому перевидання цих робіт Сокальського було б і дуже цікаве і дуже цінне й тепер. Крім статей в „СПБ Ведомостях“, Сокальський друкував свої речі у „Времени“ (окремо відзначаємо статтю „О музыке в России“ за березень 1862 р.); в збірнику „Из мира искусства і науки“ (в 1 й 2 випуску за 1887 рік уміщена надзвичайно цінна стаття „Про механізм музичних вражень“, сам заголовок її надзвичайно цікавий і характерний!); в „Баяне“ (інтересна стаття „Будущность русской музыки“ №№ 15 — 18); в „Одесском Вестнике“ „Голосе“, „Отечественных Записках“, „Русской Мысли“, „Музыкальном Обозрении“ (за 1885 р. важлива стаття — „Китайская гамма в русской музыке“, №№ 26 — 27) і баг. ін. виданнях, що їх перелічити усі нема, на великий жаль, навіть можливості — ми ще не маємо, хоч і можемо мати, всі дані про всі роботи, до найдрібніших заміток, Сокальського.

З цієї музично-критичної діяльності Сокальського, в сполученні, з одного боку, з власним творчим інстинктом, а з другого боку, з широким науковим його світоглядом, виросла і велика наукова діяльність Сокальського, виріс і сформувався Сокальський, як музикант-учений. Його наукові роботи — перераховані вже вище „О музыке в России“, „Будущее русской музыки“, „Китайская гамма в русской музыке“, „О механизме музыкальных впечатлений“, далі роботи, що досі ще залишаються в рукописах: „Лекции по истории музыки“ і „Основы музыкальной психологии“ (сама назва варта уваги!!), а головню, певна річ, видані після смерті розправа про народню пісню і передмова до названого вище збірника пісень, ці наукові роботи і становлять центральне значіння Сокальського, як у світлі своєї епохи, так і для наших днів. Немає жодного сумніву, що роботи Сокальського повинні тепер уже підпасти критиці, особливо на підставі того матеріялу, з одного боку, якого, супроти матеріялу часів Сокальського, зібрано багато більше, а з другого боку, і головним чином, на підставі цілком зміненого нашого наукового світогляду, що визначає наш сьогочасний підступ до оцінювання явищ, розроблюваних в роботах Сокальського. Проте так само немає жодного сумніву, що багато його робіт (надто „Песня“ і „Предисловие к сборнику“) залишаються класичними, як новиною поглядів, так і науковими способами аналізу, про які перед ним наша наука не мала поняття. І треба вражатися ще й тим, що Сокальський, такий зайнятий своїм численними обов'язками по редагуванню і виданню „Одесского Вестника“, по співробітництву у всіляких журналах, зробив свої досліді сам-один, без попередників, будучи, таким чином, сміливим аргонавтом у цій невідомій ділянці. Досі це, звичайно, прикладали до роботи про народню пісню, одностайно визнаної за капітальний внесок до музичної науки, бо ця робота становить підвалину для дальших досліджень на цім полі. Але я дозволяю собі додати до цього ще й не раз згадану передмову до збірника пісень. Оба ці твори вийшли вже після смерті Сокальського: „Русскую и малорусскую песню“ в 1888 році видає його брат, а „Сборник малорусских и белорусских песен“ вийшов 1902 р., у виданні Бесселя, старанням Н. Бороздина, якому помагали різні представники музичного світу і Д. Л. Мордовцев, що взявся переглянути й виправити текст пісень.

Мені, в моїм короткім нарисі, і осталося зупинитися на тих моментах у цих двох роботах Сокальського, які мають чималу вагу і для наших днів, головню в розумінні соціологічного вивчення народньої пісні, як творчости музичної, ц. т. на моментах, що грають важливу ролю в сучасній соціології музичного мистецтва.

IV'

Почнемо з головного труду життя Сокальського: „Русская народная музыка“. В цім творі, одиноким у своїм роді, Сокальський встановлює звукоряди, що лежать в основі народньої пісні, великоруської і української, в різні епохи її розвитку, а також намагається вяснити, у звязку з текстом, ритмічне побудування пісні. Порівнюючи з цією роботою, все, що хто-небудь писав в нас про народню пісню — Одоєвський, Безсонов, Сєров, Вестфаль, приходиш до висновку, що все це не витримує критики. Це були люди або позбавлені музичних знань, або незнайомі з філологією і до того ж звиклі дивитися на все тільки з погляду грецьких ладів, ніби то неодмінно властивих нашій народній пісні. Сокальський відзначив те, що походження російської і української пісні можна вважати за давніше, ніж утворення грецьких ладів, в кожному разі незалежне від них. Основи цих пісень, як думає Сокальський, треба шукати в ранішому періоді людської культури. Будова нашої народньої пісні, її метричний склад в залежності від її музичного складу, ритмічна сторона, її історичне походження — все це розібрано з тонкою проникливістю розуму, звиклого до аналітичної методи справжньої науки. Значіння цієї роботи Сокальського ще і в тім, що він почасти примирих, почасти збив погляди, що існували перед ним, з'ясувавши суть народніх наспівів, і науковість його доказів має безумовне значіння.

Центральним місцем, що досі ще має велику вагу, в роботі Сокальського є аналіза джерел, аналіза генезису народньої російської і української пісні і аналіза дальших її трансформацій. Народні наспіви, на думку Сокальського, відносяться завжди до певного історичного фазису в загальному розвитку елементів всієї музики, як часті всього культурного цілого того чи іншого історичного фазиса. Основувати наші наспіви на давнегрецькій системі Сокальський не бачить підстави, виходячи з таких міркувань: 1) наші наспіви давніші від грецької теорії і неподібні на елінську музику, що мала характер речитативу, від якого різко відрізняється мелодична будова наших пісень; 2) в тексті наших пісень також нема ні грецького метру, ні ритму, що залежить від метрики; 3) разом з тим, наспів наших пісень зовсім не залежить від наголосів (акцента) слів тексту, чого не було у греків, у яких акценти слова і музичний лад строго були погоджені; 4) в давньому періоді російської і української пісні не було нашого такту, звязаного з словом, як не було й октавної системи, а була квартова (або квінтова) система, заснована на спорідненню квінти (так зв. тетрахорди), а тому музичні основи наших пісень належать до цієї системи, як складом наспівів, так і ритмічним групуванням текста (віршів); 5) взяти що-небудь від давніх

греків ні російська, ні українська пісня не могла ні безпосередньо ні посередньо, бо росіяни й українці зіткнулися з греками багато віків після Р. Хр., цеб-то вже в епоху не Еллади, а Візантії; 6) дещо до нашої народньої пісні могло перейти з Візантії, але разом з тим треба ще припустити, що пісня дістала свої риси з азійського Сходу і з давнього, спільного всім арійським народам, музичного фонду значно більшою мірою, ніж з Візантії.

Зважмо тепер цінність для нас цих висновків Сокальського: 1) розв'язання цих усіх питань Сокальський залишає „майбутній науці, музичній етнографії“, тим самим зв'язуючи моменти загально-етнографічного порядку з музичною творчістю, яка є тільки частина загально-культурної творчості; 2) ця наука повинна йти дорогою: а) вивчення історичних фазисів цілого культурного життя (ц. т. тепер ми сказали б — „база і надбудова“); б) вивчення місцевого оточення і місцевої обстанови; в) вивчення стосунків і взаємовідношень з іншими народами, розвиненість і близькість цих стосунків, яка визначає, по нашому ж, вплив цієї частини бази на надбудову. Таким чином Сокальський, в добі яскравого розцвіту ідеалістичного світогляду, який і йому був вельми близький, дає сильний імпульс до майбутнього матеріалістичного освітлення соціології музичних явищ, ц. т. ділянки, ще й досі найбільше віддаленої від методів матеріалістичного побудування явищ. Цими самими твердженнями Сокальський дає сильний засіб категорично зруйнувати відому біогенетичну теорію¹⁾, бо, певна річ, твердження, що „давньгрецькі лади є неодмінна фаза розвитку всякої народньої музики у всіх народів“, — є ніщо, як своєрідна біогенетика в історії музики. І тому дуже цінне для нас, з цього погляду, є твердження Сокальського, що подібність російської й української народньої пісні до давньгрецьких ладів не більша, ніж до пісень кожної іншої країни, і спроба його з'ясувати цю подібність подібністю історичних періодів, цеб-то, поможимо йому і тут, розшифруймо і тут цю думку вже нашою формулюванням і скажемо так: „Коли і є подібність, то настільки, наскільки очевидно існувала подібність господарчих форм (бази), що на їх підставі зародилася пісня (надбудова)“. Цим надзвичайно цінні зазначені твердження Сокальського, який довів свою думку до кінця: згадана своєрідна „біогенетика“ пристосувала і відповідні терміни, як „китайська гама“, „мадярський тетрахорд“, назви ладів, встановлюючи, прикладанням їх до звукорядів всіх країн і народів, тріумф цієї „біогенетичної ідеї“, — Сокальський радить зрестися цих назв і замість них дає нові: „епоха кварта“, „епоха квінти“, ц. т. знов таки для нас ясно, що він встановлює термінологію, здібну загодити наші сучасні вимоги, бо кажучи за „епоху кварта“ музикант-соціолог буде завжди спиратися і на відповідну епоху господарського розвитку, який закономірно появляє „епоху кварта“, а не на „біогенетику музичної біології“. Нарешті, дуже важний момент в роботі Сокальського — це його відношення до „малорусских“ пісень. Хоч автор політично укритися етикеткою „малорусские“, проте він дає точне і ясне уявлення про

¹⁾ Див. докладно про це в моїй статті „Музика в сучасній Америці“ „Червоний Шлях“ ч. 5.

такі характерні особливості цих пісень, які цю етикетку стирають і перед очима всіх явно стає українська пісня. Через умови свого часу Сокальський мусів говорити про подібність, мало не тотожність „велико-руської“ і „мало-руської“ пісні. Але по суті Сокальський встановлює, як ніхто перед ним, власну цінність, і суцільність самотності української народної пісні. Бо, навіть говорячи про подібність, ц.-т., роблячи найпотрібніший найзахисніший політичний крок, Сокальський тут таки відзначає, „як до них же“, цеб-то до російських пісень „подібні пісні і інших слов'янських народностей, особливо схожі мелодії словацьких пісень“, і тим знецінює зроблену політичну відступку. І ще цінніше те, що перечислюючи характерні особливості української пісні, які так дуже відрізняють її від пісні російської, Сокальський знову спирається на „базу“, знову дає дуже багатий матеріал для дійсного усучаснення своїх думок. А саме, він установлює надзвичайно ясно й виразно більші, як у російській пісні, сліди давніх часів, що, зокрема, виявляється в тім, що в українській пісні зберігся, т. зв., мадярський тетрахорд, який свідчить про наявність старовинного (відмінного від пізнішого) хроматизму; далі — окремі улюблені звороти, кінці і ходи українських пісень; нарешті — хроматичні окраси, що спричинили появу приточеного тону. Далі Сокальський висловлює з приводу цього хроматизму і приточеного тону ту думку, що вони грають не європейську роллю (входження в октаву), а азійську, „яка обмежується посиленням експресії в межах квінти; такий є характер приточеного тону в перських і туранських мелодіях. Однак завдяки приточеному тонові багато „южно-руських“ (!! ЯП) пісень легше даються укласти і гармонізувати в сучасному мажорі і мінорі, що відбирає від них характерність, архаїчність і примушає багатьох ставитися з певним, цілком безпідставним недовір'ям до їх самотності“ (розрядка моя. ЯП).

З цим твердженням — „про азійську природу українського хроматизму“ ще можна сперечатися. Зокрема я особисто позволяю собі стояти на тім ¹⁾, що в цім є безперечно частина правди, бо нікому не спаде на думку заперечувати тісний зв'язок давньої України-Руси з близьким Сходом, але, проте, тільки частина правди, бо не треба забувати, що Україна не менш була близька до Заходу, що примушає відкладати в українському хроматизмі частину і європейського впливу. Так чи не так, але й що до виразної характеристики власних рис української народної пісні робота Сокальського, ставши дужим імпульсом у цім напрямку, дає багатий матеріал сучасній нашій науці, уже не стисненій кайданами й заковами минулого.

V

Нераз згадана передмова до збірника „Малорусские и белорусские песни“ цінна нині тим, що дає матеріал на остаточне знищення залишків ще одного міщанського й буржуазного фетиша — „незаймана

¹⁾ Див. Я. Полфьоров „Історія української музики“ — Друкується ДВУ.

чистота народньої пісні". В нас вигадана й навіть дуже поширена теорія, яка каже, що можливо цілком і в незайманому оригіналі відтворити народню примітивну пісню. Теорія абсурдна і для марксистського виховання явно шкідлива. Таке відтворення можливе тільки на найбільш удосконаленому і ідеально чутливому фонографі. Тільки. І не більше. Всяке інше відтворення, хоч би просте перенесення одного голосу на папір — є вже викривлення. У згаданій тут передмові Сокальський каже так: „коли ви запишете голос пісні і програєте її на фортепіано (без співу і супроводу), що ви чуєте? Якийсь блідий відбиток, нежиттєвий кістяк чогось, що було повне життя й краси. Зіпсування пісні вже почалося перекладанням її голосу на фортепіано. Ми вже зіпсували пісню тим, що поклали її на фортепіано і вклали її в невластиву їй музичну систему з мутними інтервалами. Разом із тим ми позбавили її природної інтонації голосу і вклали в систему музичного ритму, теж не властивого народній пісні. Отже, я кажу, що перше псування народньої пісні уже зроблене укладом її в невластиву їй музичну систему інтервалів, а також поневільним розпорядком її за ранжиром цієї системи. Після цього починається друге псування: до поцсованих тонів і розміру наспіву приробляють акорди, ніби чіпляючи до них вагу, від якої який-небудь легкий, граціозний спів обертається в щось надзвичайно незграбне, ляпане. Нарешті третє псування є в тім, що тяжкий акордовий супровід не дає жодного рисунку ні для слів пісні і її змісту, ні для музичного її побудування, і найчастіше на цей звязок не звертають жодної уваги. Бліду, нежиттєву, ми ще більше її знесли, позбавили крови й краси, надавши їй одноманітного супроводу, який тільки міряється з звуками мелодії у відсутності якої-будь виразливості. Все це неприродне, вимушене, вигадливе, довільне. Народню пісню, наколи вона укладена в культурну музичну систему і тим знесилена, змучена, знекровлена, треба й оживити, дати життя і краси засобами тої самої культурної музики, інакше — де ж ті поетичні і музичні окраси народньої пісні, про які так багато говорять, коли вона являється нам бідною, сухою, збавленою, як у мелодії, так і в гармонії чудними акцентами, недоречними ферматами, тяжкими акордами, безбарвним супроводом. А правда в тім, що кожен переклад народньої пісні в нашу музичну систему (на фортепіано, або скрипку або на оркестр — все одно) — є вже перший процес оброблення її, процес самостійної творчості музиканта (розрядка авторова), і що, таким чином, вона стає вже не просто сама від себе „народньою піснею“, а коментарієм музиканта на цю пісню. Вона являється нам крізь призму музиканта в такому вигляді, в якому вона сама йому видається. І ту красу, яку він в ній зауважив, він мимохіть підкреслює, пояснюючи її слухачеві обробленням і розробленням народньої мелодії засобами загальноживаної музичної системи. Переклад народньої пісні на фортепіано є перший акт творчості музиканта: це — перенесення безпосередньої, несвідомої музики з сфери природи в сферу свідомої загально-людської культури, в сферу мистецтва. З польової, запашної дикої квітки, яка поволі вмирає і яку хочуть зберегти для культури міст, для мистецтва, — відтворюють штучно її форми, краски й пахощі,

розвиваючи їх і прикрашаючи загальними засобами культури й мистецтва, звичними для культурного шару. Переклади народніх пісень призначені не для простого народу, який і без перекладів співає своїх пісень, а для міст, для співання в закритих помешканнях: салонах, кабінетах, концертних залах. Треба поставити питання гостро і одверто. То була природа, а це — мистецтво (розрядка авторова). Бажаючи відтворити на полотні пейзаж, ми беремо ціле його оточення, і відтворюємо його так, що ми не тільки бачимо сосновий ліс, але й чуємо його смолисті пахощі. В музиці бажано по можливості відтворити все те оточення, з яким пісня зіллалася неподільно і без якого вона — суха квітка без пахощів і вологи. А досягти цього можна тільки засобами, які дає нам музика, як мистецтво. Коли ми вступили в ділянку музичного мистецтва, всі засоби сучасного музичного мистецтва (розрядка авторова) — до послуг того, хто аранжує народню пісню. Він може вибирати які хоче технічні ресурси свого мистецтва, з одною тільки неодмінною умовою, щоб вибрані засоби можливо краще, простіше, рельєфніше підкреслювали красу пісні для осіб, які ніколи не чули її в народі, ясували б її зміст і настрій і своїм рисунком і способом гармонізації давали правильне загальне тло характеру. Кожне перекладання пісні на фортепіано є початок процесу перероблення, в якому виявляється погляд, коментарій музиканта з допомогою засобів загально-музичного мистецтва. Це з'ясування того, як він розуміє цю пісню і де, в чім він бачить її красу; але це вже не пісня народу, продукт природи, а коментарій музиканта, продукт мистецтва. І так повинно бути (розрядка автора). Малий успіх видання народніх пісень Лисенка, бо вони містили в собі коментарії автора на народні пісні. Живе почуття пісні не дозволило йому задовольнитися мертвим механічним способом гармонізації. Він старався освітити пісню, підкреслити кожен її блискітку, особливість. Ми стверджуємо принцип, що переклад народньої пісні на музику є вже перше перероблення (розрядка авторова) її, і в цім розумінню псування, викривлення її проти первісного вигляду. Потім, відтворення її — до типу живої, гарної пісні — є вже справа мистецтва і таланта (розрядка авторова), і ця справа — є творчість на полі загально-європейського мистецтва... („Малороссийские и белорусские песни, собранные П. П. Сокальским, изд. „В. Бессель і К^о“, ст. 3 — 8).

Цими рядками Сокальський робить неоціненний внесок в майбутню (для нього) і сучасну (для нас) по-марксівськи утворену теорію народньої пісні, внесок, який ми нині повинні розшифрувати так: база, якого є оточення (за Сокальським: тло, пейзаж, природа, а по нашому суспільне оточення), де створюється народня пісня, є чужа міській культурі, ця чужинність, за Сокальським, є така глибока, що стосується не тільки створення, але й відтворення музичних явищ; ця чужинність, за Сокальським, така глибока, що містові неможливо, та й не треба спускатися до селянського оточення, а своїми міськими засобами, методами і дорогами треба усвідомити і зрозуміти для себе обставини зародження народньої пісенної творчості, обставини, для міста, безповоротно втра-

чені і то так втрачені, що кожна спроба їх відтворити буде тільки карикатурою. В цім величезне значіння, величезна цінність роботи Сокальського, який не стає, одначе, тільки на цім руїнім висновку, але дає і творчу мету: місто повинне використати природні багатства села на користь своєї культури, дорогою оброблення цих багатств усіма технічними здобутками розвиненої й поступової культури.

Такі ті коментарії, якими належить, за наших часів, доповнити висновки Сокальського. Вони такі очевидні, що їхнє дальше розвивання видається мені абсолютно непотрібним. І цією своєю роботою ідеаліст-мислитель Сокальський є близький нашому матеріалістичному розумінню, бо ми з його думками й ідеями повинні чинити нині так, як вимагав він, щоб робили з піснями — взяти заповідані від нього багатства соціологічної думки і обробити їх для себе, в своїх обставинах і своїми методами, врівень з сучасними потребами. І вже тим важний і цінний для нас Сокальський, що ми можемо з такою користю для себе використати його думки, які дають імпульс до дальшого розвитку потрібних нам ідей і вже в потрібній нам площині навіть і в тому випадкові, коли ми відійшли від його думок і незгодні з ними.

VI

Мені осталося сказати ще кілька слів на з'ясування висловленого вище твердження, що Сокальський зазнав на своїй художній і науковій творчості безсумнівного впливу українського оточення. Беручи до уваги цей момент, треба пам'ятати, що Сокальський жив у старанно русифікованому Харкові і розмаїто-інтернаціональній Одесі. І проте українське оточення впливало на нього з надзвичайною силою. Саме в його твердженнях про самостійність характерних рис української народної пісні виявилася національна самооборона, так добре відома і з інших сфер української культурної творчості, як без сумніву позначився на інших його творах віддалений вплив „Кирило-Методіївської філософії“. В сюжетах його художніх і особливо оперних творів, в намаганні дати їм музично-національний колорит (що, між иншим, відзначає словник Гуго Римана і книга нововременця Іванова „История музыкального развития России“) помічається значне передчування майбутньої справді української художньої музики, яке робить з Сокальським щось на зразок Кавоса або Верстовського супроти українського Баяна — Миколи Лисенка. Нарешті, нескінчена його робота — аналізована вище передмова до збірника пісень — надзвичайно характерна для чисто української проблеми села й міста.

В історії української культури ми спостерігаємо тепер дуже часто оригінальний процес, зовсім аналогічний до процесу вискрібання з давніх картин пізніших нашарувань і очищення від цих нашарувань укрітих під ними оригіналів-первотворів. На наших очах цей процес відтворення оригіналів в їх дійсному вигляді відбувався багато разів. Досить згадати один і найяскравіший над усі приклад — Тарас Шевченко. Цей процес буде довго ще тривати з усіма тими

добродатними для української культури наслідками, які природно з нього витікають.

Сучасні робітники української музичної культури вважають, що настав час і для Сокальського. Пора і його очистити від усіх нашарувань, бо за ними укрита цінна для історії української культури сторінка.

В історію української культури Сокальський вписав потрібне, значне й цінне слово: для нас воно — джерело і імпульс наших дальших робіт, для майбутнього воно — історична пам'ятка першого слова про зміст художньої творчості українського народу¹⁾.

Вже не раз писав я: в добі після Жовтневої революції що-раз дужче росте свідомість, що в світову скарбницю історії, в загальну суму найліпших досягнень цієї історії, Україна внесла і свою самобутню частку. Цю частку починають вивчати вже далеко не в самім тільки українським масштабі. І тому — ми повинні вивчати і освічати тих, хто своєю творчістю збільшував і зміцнював цінність цієї частки.

В числі таких творців і — Петро Сокальський.

¹⁾ Висвітлюючи значіння творчості Сокальського й необхідність урахування цього значіння, я мушу сказати, що ві в якому разі не маю наміру підтримувати де-які його застарілі думки й напрямки. Див., напр., збірку „Первісне громадянство на Україні“, за ред. К. Грушевської, де вміщено цікаву статтю К. Квітки „Первісні тоноряди“).

Д. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

Народився Данило Михайлович року 1877 в с. Шпичиницях на Сквирщині. Вищу освіту здобув у Київському університеті на іст.-філол. факультеті, де й був залишений 1901 р. при кафедрі рос. історії, щоб готуватися до професорської діяльності. Під керівництвом українського історика В. Б. Антоновича Щ. зацікавлюється українською археологією й укр. старовинним мистецтвом. Це ставить його в лави „неблагонадійних“ елементів в очах царських посіпак і закриває нормальний шлях до професорської діяльності. Але це тільки підогріває й зміцнює те невсипуще завзяття до обраної праці, яке не залишає його до останнього моменту життя.

Ще з доручення Антоновича він бере гарячу участь в підготовчій роботі до XIII археологічного з'їзду в Катеринославі, провадить розкопки на межі Київщини з Херсонщиною. Зацікавившись цим районом, Щ. послідовно розробляє планове його вивчення в напрямі археологічному, етнографічному й фольклорному.

З цього ж часу розпочинаються систематичні екскурсії Щ. збирати пам'ятки народнього мистецтва й творчості для Полтавського Земського та Київського музеїв. В останньому він швидко стає постійним

співробітником, куди його запрошено 1910 р. на посаду завідувача відділів історично-побутового та народнього мистецтва.

Щоб удосконалитися в музейних справах,

Щ. на кошти музею їде за кордон, де вивчає музейну техніку в музеях Берліна, Дрездена, Відня, Венеції, Кракова, Львова та інш. Після повороту з-за кордону починається незвичайно інтенсивна робота збирання пам'яток українського мистецтва. Найтрудніші плани директора музею М. Ф. Біляшівського переводить в життя повний ентузіазму молодий талановитий Щербаківський. Нема такого куточка на Україні, де б не побував цей повний енергії й технічного знання мистецтвознавець. Найдені рідкі екземпляри зразків мистецтва він часто здобуває на власні кошти й на власній спині доставляє до Київського музею. Тут

Д. М. Щербаківський

їх він розташовує у відповідних відділах і уміло інтерпретує.

Друковані звіdomлення за р. р. 1911 — 1913 свідчать про інтенсивне зростання Київського музею. Це зростання завдячується виключній енергії й відданості Щ. Директор музею акад. Біляшівський планує роботу в музеї, але здійснює ті плани що до збирання пам'яток Щ.

У всі моменти революції Щ. не перестає працювати. Особливо розгортається його праця після того, як перед українською культурою взагалі відкрилися широкі можливості розвитку в умовах Радянської дійсності. Націоналізація пам'яток старовини відкриває широкі можливості збагатити музейні скарби; так само й вилучення з націоналізованих церковних цінностей художньо-вартісних речей і повернення їх на музейні експонати знаходять в особі Щ. невтомного робітника. Музейний фонд безперервно зростає, хоч грошових засобів та людей в музеї дуже мало.

Не оставляв Щ. і педагогічної роботи, виховуючи в молоді розумне ставлення до пам'яток нашої художньої старовини. Він викладає в Фребелевському Інституті, в Археологічному інституті, в Інституті Пластичних Мистецтв, Архітектурному Інституті, Художньо-Індустріальному Технікумі, Київському Художн. Інст. та готує аспірантів до катедри мистецтвознавства. Своєю участю в похороні, вінками й іншими ознаками молодь показала, який дорогий і корисний для неї був Щербаківський.

Наукова діяльність Щ. розпочинається ще на сторінках „Києвск. Старини“. Далі друковані його публікації в великій кількості заповнюють українські наукові органи. Саме перечислення зайняло б багато місця. Назвімо тільки деякі. „Символіка в укр. мистецтві“, „Укр. дерев'яні церкви“, „Сторінка з української демонології“. Особливо багато почав Щ. друкувати своїх праць з 1925 р. Видав він 1926 р. розкішний випуск „Українське Мистецтво“ т. II. Низка праць є нині в друку, а ще багато чекають друкарського станка.

Обтяженість науковою та педагогічною працею не стають Щ. на заваді брати участь ще й в громадських установах, діяльність яких тісно зв'язана з мистецтвом. Він налагоджує плановий дослід Поділля й Волни. За

неділь кілька до трагічної смерті Щ. збирається з своїми молодими помічниками їхати кудись вивчати й зафіксувати старовинний будинок єврейської школи.

Серед такої плідної й широкої праці якийсь хробак підточував того кремезного, повного сили фізичної й моральної наукового робітника. Цей хробак не належав до внутрішнього, чи то фізичного або психичного стану Щербаківського, а виходив з того оточення в якому працював покійник. В історичному музеї ім. Шевченка створюється якась тяжка атмосфера для наукових робітників, її відчують на собі молодші наукові робітники, а Щ. тільки як старший серед них виступає на захист наукових інтересів у музеї.

Нарешті в понеділок 6 червня келех терпіння переполюється й Щ. пише листа на ім'я завідувача Лаврського музею т. П. П. Курінного, де в розпущі заявляє: „Залишити Музей не маю сили; жити без Музею не можу“... і знаходить порятунок в Дніпрових хвилях. Дійсно, музей для Щ. був усе. Особистого життя Щ. не мав і не знав. Спав він на тих скринях, в яких перевозив художні речі; весь свій час і всю свою енергію він віддав Музеєві; разом з М. Біляшівським він наповнив цей Музей змістом.

Наукові українські кола м. Києва сильно відчували втрату Щ. На похорон зібралися всі видатні вчені споріднених ділянок наукової роботи. Довго лунали промови над труною Щ.

Внесли деяке заспокоєння слова представника Укрнауки, що Радвлада розслідує цю справу судовим порядком і належно покарає винних в смерті Щербаківського; клубок інтриг і склоки в Музеї буде розплутаний до кінця.

Похорано Щ. в лаврському дворіщі в садочку перед Музеєм. Датовано похорон срібними радянськими монетами чекана 1927 р.

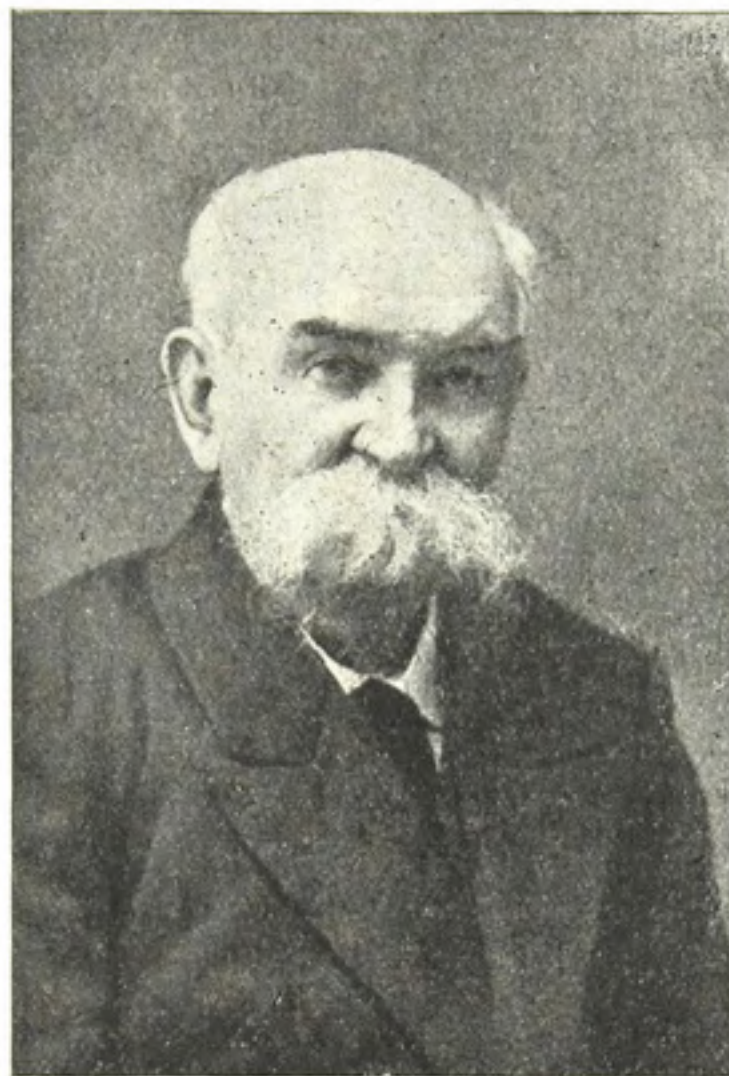
С. Гаєвський

П. Д. ДЕМУЦЬКИЙ

(1860 — 1927)

Перші кроки в творенні музичної культури того чи іншого народу завжди починаються не роботою високо кваліфікованого фахівця - музики, що виступає значно пізніше, а самовідданою працею аматора, який має надзвичайно міцну й активну потенціальну „зарядку” музичну. Відсутність техніки фахівця, а звідси й обмеженість музичного світогляду, скеровує роботу такого аматора в бік найбільш примітивних форм музичної діяльності: збирання музичного матеріалу, різні форми його оброблення, не виходячи поза межі того матеріалу, звужені форми музичної творчості, де завжди преважує вокальне начало. Такий початковий період творення музики кожної країни, кожного народу. Іноді цей період, буйно розквітнувши відразу, з моменту свого виникнення, безпосередньо дає плідний ґрунт фахівцю - музикі, композиторові, артистові - виконавцю, що діяльність свою скеровують на музичну продукцію в досконалих, вироблених світовою музичною культурою, формах, іноді — цей початковий період стає досить затяжним, час від часу лише перериваючись появою такого фахівця. Якраз українська музична культура має всі ознаки цього другого типу в процесі свого творення. Аматорство музичне й до сьогоднішнього дня має собі досить значне місце

П. Д. Демуцький

і в самій творчій продукції музичній, і в моментах музичного виконання, і в моментах збирання музичного матеріалу. Що - правда, всі ці моменти вже набирають інших рис, що до певної міри свідчать про еволюцію музичного аматорства в бік перетворення його в фаховий тип музичної діяльності, але все таки воно остільки міцне, що й досі має свій певний вплив на творення українського музичного життя. І з тим більшою увагою мусимо ми відмічати ті явища української музичної культури, що з причини затьожности процесу її творення зберегли свою силу й значення і на сьогоднішній день.

Одним із таких явищ є музична діяльність Порфира Даниловича Демуцького, музики - етнографа, диригента й композитора - педагога. Вже таке універсальне - музичне сполучення різних фахів музичної діяльності підтверджує нашу думку проаматорське начало його музичної праці, що будувалася маючи на увазі вимоги українського музичного життя, ще далеко несталого, а лише розбурканого великим розмахом українського культурно - національного відродження, якому революція розкрила безмірні можливості.

Народився Демуцький р. 1860 - го в с. Янишівці, Тарашанського повіту в родині сільського священника. Загальна освіта його —

Київо-подільська бурса, а потім київська духовна семінарія, — звичайний шлях, яким ішли діти українського духівництва, типовий шлях для багатьох старих діячів української музики. На ці школи припадає й перше музично-фахове оформлення майбутнього музичного діяча; тут він одержує знання з теорії музики, сольфеджіо; дальша його музична освіта — то музично-життєва практика завдяки активній участі Демуцького в тій грандіозній роботі, що її розпочав М. В. Лисенко своєю концертною діяльністю з українським хором. Демуцький стає секретарем цієї організації і крім секретарських обов'язків працює ще як нотописець. Ця діяльність Демуцького припадає вже на часи студій його в київському університеті, куди вступив він по закінченні семінарії (1882 р.), відмовившись від духовної кар'єри для праці сільського лікаря, що більше відповідала його поглядам. За студентських же часів Демуцький на кошти „Старої громади“ зробив подорож до Галичини для ознайомлення з українським рухом галицького студентства. З Карпат він привіз перші записи коломийок, а співочим галицьким гурткам залишив невідомі тоді їм твори Лисенка (*Quod libet*) та Нищинського („Закувала та сива зозуля“). По закінченні університету (1889 р.) Демуцький повертається в рідний Тарашанський пов., оселяється в с. Охматові, де закладає лікарський пункт. Разом із цією працею Демуцький широко розгортає й свою музичну діяльність, як організатор і керівник селянського хору і як записувач українського музично-етнографічного матеріялу. В своїй селянській садибі він закладає щось подібне до музею, куди збиралося все найкраще з продукції народнього мистецтва: орнамент, кахлі, різні гончарні вироби, народні струменти, вишивки і т. і. Записи народньої музичної творчості були необхідною часткою в цій великій колекції мистецького народнього матеріялу, що — правда, сталося так, що саме ця галузь мистецької діяльності українського народу найбільш захопила Демуцького, українські пісні і то пісні специфічно селянській віддав він усі свої здіб-

ності, весь свій великий запал; більше як 50 років свого життя присвятив він збиранню народнього музичного матеріялу й його пропаганді.

Скарб, залишений Демуцьким в цій ділянці, досить значний: він зібрав по над 1000 народніх мелодій, частину яких видано, але більша частина в рукопису. Із надрукованого музичного матеріялу мусимо зупинитися на таких збірках: „Народні українські пісні“ — в Київщині (2 част.), „Ліра і її мотиви“, „2 десятки народн. українських пісень з репертуара Охматівського хору“, „Народні пісні“ (вид. ДВУ — 2 збірки), „Українські народні пісні“ (вид. „Книгоспілка“ — 2 збірки). В передмові до перших двох збірок Демуцький дає практичні поради що до записування пісень, їх вишукування, розповідає про деякі цікаві пригоди в своїй роботі записувача, пояснює устрій ліри. Музичний матеріял цих збірок має до 300 пісень, значна частина яких з підголосками, де Демуцький мав намір показати оригінальну поліфонію народньої музики, і в цьому його значна послуга музичній науці, бо такого типу записів у нас майже не було; далі ціла інтересна колекція псалмів та кантів лірницького репертуару, часто з акомпаніментом ліри, — також новий матеріял народньої творчості, до Демуцького мало відомий. Коли додати до цього факт агітації за цю пісню через хор, що його організував небіжчик виключно із селян і об'їздив з ним досить значну територію України, коли взяти на увагу його педагогічну діяльність серед студентства музичних шкіл, яка так само полягала в пропаганді тої ж пісні, коли пригадати Демуцького в його настирливому прагненні прищепити народній мотив в тій чи тій формі (пригадаймо пропаганду його так званих „примітивів“) тій чи іншій аудиторії, — перед нами у весь зріст виростає цікава фігура сучасного рапсода-художника, що виховавшись на джерелах народньо-музичної творчості, все життя своє присвятив на те, щоби зберегти той матеріял, розповсюдити його серед широких мас, запалити в них любов до нього.

Мик. Грінченко

Хроника

ІСТОРІЯ РЕВОЛЮЦІЇ

✿ До 10 річниці Жовтня. Іспарт ЦК КП(б)У провадить діяльну роботу в справі підготування до свята десятих роковин Жовтневої революції. Особливу вагу Іспарт звертає на збирання матеріалів з історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні. Брак архівних матеріалів висунув питання про потребу притягти до цієї роботи безпосередніх учасників революційної боротьби на Україні, організовуючи з них гуртки та групи для проробки матеріалів.

Вже тепер при Іспарті організовано 18 таких груп, в тому числі групи всіх колишніх губерніяльних центрів, групи продробітників та групи учасників Дембровицького повстання. Деякі групи зорганізовано недавно, інші існують вже кілька місяців і встигли зробити велику роботу по збиранню часто дуже цінних матеріалів історичних, що частково використовуватимуться в ювілейних числах журналу „Летопись Революції“, частково окремими виданнями. Деякі групи встановили тісний зв'язок з товаришами, учасниками тої чи іншої революційної події на Україні, що нині живуть по інших містах СРСР.

Велику підготовчу роботу провадиться і на місцях. Всі окрестпартвідділи розробили та прислали до Іспартвідділу ЦК КП(б)У хроніки революційних подій 1917 р. При більшості Іспартів організовано гуртки сприяння та групи учасників революції, що вже працюють. Найбільші окрестпарті зорганізували інститути райуповноважених при осередках великих фабрик та заводів.

✿ У Центральній Комісії. Чергове засідання Центральної Комісії по проведенню десятироковин Жовтневої революції відбулося сумісно з делегатами IV Всесоюзного з'їзду рад — представниками республіканських ювілейних комісій. Тов. Н. И. Подвойський, що виступив з доповіддю про характер Жовтневих свят, зауважив, що треба дати широкий простір народньо-масовій творчості й винахідливості. Із повідомлень, що дали промовці, виявилось що ЦК гірників замовив письменникам А. Серафимовичу й М. Горькому п'єси, ЦК сільгоєробітників приступив до збирання бурлацьких пісень та „частушок“, АХРР, підготовлює до діяльності Жовтня художню виставку.

✿ „10 літ революційного мистецтва“. Держвидав РСФРР друкує книгу Е. Ейхенгольца та А. Февральського — „10 лет революционного искусства“. До книги входить хроніка літератури й мистецтва за роки 1917 — 1927, маніфести художніх угруповань, їхні програми, характеристики осередків, що формували художню культуру, то - що.

✿ Знайдено цінні папери часів Шевченка. В історичному архіві в Полтаві знайдено папери, які розповідають про те, як у березні й квітні 1847 року на Полтавщині та Чернігівщині нищпорили чиновники Миколи I - го, розшукуючи „причасних“ до українського слов'янського товариства — Шевченка, Білозерського, Навроцького, Андруського, Марковича та інш.

Матеріяли ці незабаром будуть опубліковані в журналі „Україна“.

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ

✿ 5 років Центрального Історичного архіву. Минуло 5 років, як заснувався в Києві Центральний Історичний Архів ім. Антоновича. В архіві зосереджено цінні оригінальні матеріали, зокрема з історії громадського й революційного руху. З особливо цінних експонатів слід відзначити оригінали справ Стефановича (Чигиринський процес), справу Південно-Руського робітничого союзу і про страйк залізничників в 1903 році. До повстання декабристів є в архіві

справа про виступ Чернігівського полку й автографи Пестеля. При архіві є велика бібліотека з 25 тис. томів.

Багато матеріалів в архіві з історії Жовтневої революції. Архів жваво готується до 10-х роковин Жовтня. До цієї ж дати пристосовано святкування ювілею архіву, коли буде влаштована прилюдна виставка матеріалів музею.

✿ Всеукраїнський геологічний музей. У Києві відкривається мінеральний

і геологічний музей. В музеї буде зосереджено все цінне, що буде знайдене в районі Дніпрельстану підчас розкопок, що мають бути у літку цього року. Музеєві передаються також археологічні цінності, зібрані й по других геологічних дослідженнях.

• Археологічна виставка в Києві. На звітній виставці Всеукраїнського Археологічного Комітету, що відкрилась 22 травня в залі УАН, цього року виставлено матеріали, здобуті підчас дослідів. Виставка має два відділи: археологічний та мистецький, багато експоновані.

Вперше в Києві виставлено здобутки розкопів в Ольвії.

Подано матеріали з таких розкопок - дослідів: В. Козловської — продовження дослідів — над Дніпром у околицях Ржищева до с. Балики та дослідів в Сушківці на Уманщині. М. Макаренка — продовження дослідів трипільської культури в межах Чернігівщини біля Євмінки. П. Курінного — продовження дослідів в Томашівці (Уманщина) в с. Колодистому й дослідів урочища Райки на Бердичівщині, де виявлено одміни трипільської культури, близької до виявленої на Волині. М. Рудинського — дослідів культури мальованої кераміки — на західному Поділлі, де виявлено культуру, що на ній позначалися впливи румунсько - угорських осередків.

Цінні знахідки на Могилівщині (Поділля), звідки небіжчик Д. Щербаківський привіз цікаві зразки.

Крім дослідів трипільської культури на виставці показано результати розкопів В. Козловської на Баришпільщині (продовження розкопів могил бронзової доби біля Сенківки), результати дослідів П. Курінного — біля Білогрудівки, дослідів Макаренка на Чернігівщині.

Крім окремих знахідок різних діб, особливо багато репрезентовано місцеві культури римської доби: розкопи М. Макаренка на Прилуччині (Гурбинці), розкопи П. Смолічева на Черкащині (Маслово) та окремі знахідки з Полтавщини, Київщини та Поділля.

Багато експоновано мистецький відділ виставки, який уперше утворено ц. р. Тут подано матеріали з дослідів мистецтва села, містечка та міста. З відділу містечко й місто — подано старовинні пам'ятники (світлини, зарисовки, обміри), дослідів мистецтва на селі дають матеріали про сучасне мистецтво села, яке заховало глибокі традиції, звязані ще з передісторією. На виставці в цьому відділі експоновано роботи Мошенка (світлини, зарисовки то - що) — зразки селянських хат, типи селянок в старовинному вбранні, що його вживають і нині та зарисовки народнього малювання (з кальки - фарбою) — розпису стін, стелі, груби, печі то що (як внутрішній, так і зовнішній розпис).

Багато світлин та зарисовок, цінних матеріалів подано у відділі: українське місто та містечко. Дослідів ці переводив Д. М. Щербаківський. Експоновано наслідки дослідів фортеці в Озаринцях на Могилівщині (старов. фортеця XVII ст.) — світлини зарисовки, обміри.

Крім цих дослідів Д. Щербаківський перевів також дослідів пам'ятників церковної архітектури — типи церков, дзвіниць Поділля і Волиня.

Як окремі підвідділи, експоновано наслідки дослідів М. Дяченка — будівництво на Черкащині (низка світлин з будинків та особливо багато архітектурних деталей) та дослідів М. Макаренка (що вір перевів підчас археологічних розкопів) на Прилуччині: Густинський монастир (решта — будівлі, що спорудив гетьман Мазепа в Густинському монастирі), Сокиринський палац (світлини з портретів).

• Альбом грузинської архітектури. Академія Наук СРСР ухвалила наміри Кавказького історично - археологічного інституту видати альбом пам'ятників старогрузинської архітектури. Альбом цей мусить вмещати в собі обмір пам'ятників Цроми та Атені. Архітектор Н. П. Северов підготовлює до друку серію випусків, присвячених грузинським дарбазам - стародавньому типу грузинської оселі, що зникає (початок світла з стелі) й яка послужила прототипом центральної баневої архітектури.

НАУКОВА ХРОНИКА

• В Академії Наук. — Дійсні члени наукового Т-ва ім. Шевченка. Академики: П. Тутківський, А. Лобода, С. Єфремов та Д. Граве одержали грамоти на звання дійсних членів Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

— Нові Академики. Українська Академія Наук обрала на дійсних членів проф. Ф. Г. Яновського, на катедру клінічної медицини та проф. С. І. Солицева на катедру політичної економії.

— На члена - кореспондента УАН обрано відомого метеоролога професора Орлова.

— Ухвалено заснувати постійну комісію української історіографії і постійну комісію радянського права.

— 9 том „Історії України — Русі“. Історична секція ВУАН виготовила до друку 9-й том „Історії України Русі“ академіка М. С. Грушевського. Цей том містить в собі добу Богдана Хмельницького й руїни. Друкується також 5-й том історії української

літератури того ж автора, що охоплює літературні явища 16 і 17 століття.

— УАН має незабаром видрукувати монографію лєнінградського професора Шкловського про українські теми в російській літературі.

— Комісія Української Історіографії. На засіданні історично-філологічного відділу УАН ухвалено заснувати при відділі постійну комісію української історіографії.

— Зв'язок УАН з закордоном. Фізично-математичний факультет університету в Лаплаті (Аргентина) вдався з пропозицією до УАН вступити в книгообмін. При цьому лаплатський університет надіслав в порядку обміну два примірники своїх друкованих доповідей з фізично-математичного та технічного відділів.

* Конференція по соціології мистецтв. Художній відділ Головнауки порушив перед колегією Наркомосвіти клопотання про скликання в Москві конференції по соціології мистецтв. На цю конферен-

цію мають запросити, окрім усіх наших представників великих художньо-дослідчих організацій, також і видатніших чужоземних дослідників малярства і діячів літератури. Скликання конференції намічено на осінь поточного року.

* Поширення робіт Всесоюзної Академії Наук. У 1927—28 р. Академія Наук значно поширює свої роботи. В першу чергу буде поширена видавнича діяльність Академії, словна й експедиційна. Академія Наук одкриє два науково-дослідчих інститути-тюркологічний і будійський. Будійський інститут буде провадити роботу під керуванням відомого індолога академіка Щербацького. Поширюються також роботи ґрунтового інституту. Великий інтерес мають роботи академіка Вернадського, зайнятого тепер вивченням діяння живої речовини в земній корі.

* Смерть Павловича. 19-го червня умер голова наукової асоціації сходознавства та ректор інституту сходознавства старий революціонер-більшовик тов. М. П. Павлович-Вельтман.

КУЛЬТУРА Й МИСТЕЦТВО

ЛІТЕРАТУРНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КИЇВА

Для Києва червень місяць — був місяцем жалоби. Поховали видатного ветерана музичної народної етнографії П. Д. Демуцького. На виносі його тіла з квартири був ще Д. М. Щербаківський, видатний укр. мистецтвознавець. На другий день при похороні Демуцького численну публіку пройняла жахлива чутка про самогубство Щербаківського. Проводили Демуцького, а жахалися за Щербаківського. Передчасна трагічна смерть Щербаківського сильно вразила свідоме громадянство Київа.

В червні місяці поховали видатного діяча з ділянки медицини, проф. В. В. Виноградова, що все своє життя присвятив вивченню внутрішніх хороб і сам поліг від пістряка внутрішніх органів.

В червні місяці революційний Київ з великою жалобою провів на вічний спочинок одного з найактивніших борців Жовтневої революції т. Андрія Іванова. Київський Істпарт ухвалив увічнити пам'ять т. Іванова, організувавши постійну виставку, що з усіх поглядів висвітлюватиме життя й діяльність небіжчика, а також видавши збірник його пам'яті.

В червні місяці порідшали не тільки лави старших видатних діячів, Київський Окрпарком оповіщав всіх членів організації про смерть активного робітника партійної та комсомольської організації, кандидата ОПК та члена Бюро ОК ЛКСМУ т. Хіврича.

Але живе культурне життя бере верх. Культурні наші установи розгортають наукову

діяльність і що-раз більше входять у зв'язок з закордонними науковими організаціями. Була вже звістка, що УАН через проф. Мазона зв'язалася з науковими колами Парижа. Оце маємо звістку, що інститут слов'янських мов у Ляйпцигу звернувся до УАН з пропозицією обмінюватися виданнями. Київський ІНО одержав від „Інституту Східної Європи“ в Римі його видання під назвою „Східня Європа“ за р.р. 1921—1926 з пропозицією встановити обмін виданнями. Словом, політичне визнання потрохи розв'язує руки й науковим колам.

На літературному обрії великого заворушення не помітно. Секцію преси, куди входить і місцком письменників, остаточно злило з політграфістами. Вийшло перше число єврейського журналу „Ді Ідіше Шпрах“, який видає Ц. Б. Наросвіти УСРР і кооперативне т-во „Культур-Ліга“. Журнал редагує керівник наук.-досл. катедри єврейської культури при УАН Н. Штіф.

Вийшов нарешті з друку збірник перший „Західня Україна“ за редакцією Д. Загула, В. Атаманюка, С. Семка.

У збірнику надруковано поезії: В. Атаманюка, О. Бабія, В. Бобинського, В. Гадзінського, Д. Загула, М. Ірчана, М. Кічури, Х. Малицького, М. Марфієвича, Ю. Мережаного, А. Павлюка, М. Тарновського, А. Турчинської, Д. Фальківського.

Оповідання: О. Бабія — „За землю“, В. Гжицького — „Вовки“, М. Ірчана — „Батько“, „Змовники“, Л. Будая — „За

людське право", П. Козлянюка — „В селі“, І. Ткачука — „На панському лану“, Д. Бедзика — „Іх шлях (Молодомузіці)“, В. Атаманюка — „Сучасна галіцька література“, Д. Загула — „Поетів подарунок Буковині (пам'яті В. Кобилянського)“, С. Каянюка — „Буковина під Румунією“, Я. Струханчука — „Серед орієнтацій. (Зі спогадів про галармію 1919 — 1920 р.р.)“, М. Ірчана — „Червона повстанча дванацятка“.

Заслуговує уваги окружна конференція робітників - винахідників. Серед кваліфікованих робітників помітно незвичайно інтенсивне зростання творчої думки. На кожному заводі є по кілька робітників, що мають свої винаходи. Вони не організовані й їх інтереси нема кому обстоювати. На конференції виявилось багато цікавого, з слів самих учасників, як доводиться працювати тим кращим представникам робітництва. Оточення їх часто не розуміє й ставиться до них вороже. Щоб ділитися своїм досвідом і скоріше реалізувати свої винаходи, учасники вирішили створити постійну громадську організацію.

Музично-театральне життя в фазі гастрольного жанру. Планово витриманого, ідеологічного нічого тут знайти не можна. Кожна гастрольна група приїжджає з якимись своїм „боевиком“: то стара мелодрама, то старий Островський. Колектив укр. театру ім. Франка з п'єсами зимового сезону почав гастролювати в робітничих клубах на околиці міста.

Підготовка до наступного оперового сезону дає сподіванки кращі, ніж були минулого зимового сезону. Директор театрів прилюдно з участю громадських представників перевели випробування голосів молодих кандидатів у артисти. Виявлено досить добрий голосовий матеріал, надто серед жінок. Дехто з старих співаків, відомих у Києві своїми вокальними здібностями, як от артист Норцов, переходить до Московської опери.

Громадський спосіб керування художньою стороною справи потрохи відвойовує собі право. При пролетарському саді організовано художню раду, до якої ввійшли представники Т-ва ім. Леонтовича, інст. ім. Лисенка, Музтехнікума та Політосвіти.

Л. Гайка

ЧЕТВЕРТИЙ З'ЇЗД ПЛУГУ

З 7 по 11 травня в літературному клубі ім. Блакитного відбувся четвертий з'їзд спілки селянських письменників Плуґ. В квітні-травні ж цього року Плуґ святкував свій п'ятирічний ювілей. Пройшов він скромно, без галасу, в ділових підсумках зробленої роботи, в перевірці своїх досягнень і хиб. Завершенням цих ювілейних днів і був цей черговий з'їзд.

На з'їзд прибуло плужан 67, два представники Білоруської літературної організації „Маладняк“ — білоруські поети Дудар і Александрович. Право ухвального голоса дано було також по одному представникові від літ. організацій ВУСПП'у, Молодняка, Вапліте, з дорадчим голосом були колишні плужани, що за минулі роки перейшли в інші організації. З'їзд пройшов з величезним напруженням і піднесенням, під знаком критичного розгляду своєї п'ятирічної роботи, перевірки своїх досягнень і хиб, жадоби до дальшої творчої праці, як міцної революційно-селянської літературної організації. Це позначилося і на основних доповідях і в обговоренні їх, і в привітальних промовах.

Робота з'їзду почалася доповідями т. Пилипенка „П'ять років Плуґу“, т. Панова „Творчість Плуґу за 5 років та т. Биковця про журнал „Плуґанин“. Доповіді викликали широке обговорення. Багато було говорено про так званий масовізм Плуґу, дехто навіть висловував думку створити з Плуґа замкнену мистецьку організацію типу Вапліте, були ухили і в другий бік — вести широку

масову громадську роботу і в організаційних формах. Але більшість схилилася до того, що період широкої масової організаційної роботи минув і що теперішній час ставить перед Плуґом завдання глибшої кваліфікації, кращої якості продукції, належної постановки свого журналу — взагалі всебічного виявлення своєї творчості, не пориваючи в той же час звязку з масами та допомагаючи виявлятися початкуючому письменникові. В своїх резолюціях по цих доповідях з'їзд зазначив:

1. В епоху соціалістичного будівництва основним завданням і одночасно елементом і передумовою цього будівництва являється піднесення культури, розвитку робітничо-селянських мас. Запобігти розриву між буйним темпом індустріалізації нашої країни і культурним розвитком трудящих мас може тільки вперта праця на культурному фронті усіх творчих сил під неподільним керівництвом пролетаріату та його партії. В цій роботі головна роля Плуґу, як спілки революційних селянських письменників, полягає в тому, щоб засобами художнього слова в близьких для селянства формах притягати селянські маси до будівництва соціалізму.

2. 4-й з'їзд Плуґу зазначає, що за 5 років своєї літературно-громадської праці поруч з посильним виконанням цих завдань, поруч з досягненнями, що виявилися у процесі збирання сил і організації роботи спілки, є ще чимало й невиконаного. Відображення в літературній творчості моментів соціалістичного будівництва стоїть і тепер перед Плуґом

як основне завдання. Цього можна досягти тільки високою якістю літературної продукції. Тому Плуг мусить концентрувати і надалі свої зусилля на мистецькій кваліфікації своїх членів.

3. В організаційній справі Плуг надалі має зрестися форми організаційного масовізму, що через включення до складу спілки великої кількості малокваліфікованих початкуючих письменників, призводить до зниження художньої вартості колектива в цілому.

Але з'їзд зазначає, що ця відмова від організаційного масовізму не повинна ні в якому разі змішуватись з масовізмом в роботі, який лишається гаслом Плуга, бо зв'язок з робітничо-селянськими масами і обслуговування їх являється єдиним джерелом, без якого не може існувати і розвиватися жодна літературна організація.

4. З метою утворення єдиного революційного фронту літератури, з'їзд доручає ЦК Плугу і надалі переводити разом зі спілкою пролетарських письменників ВУСПП та Молодняком боротьбу за створення на Україні Федерації радянських письменників.

З'їзд заслухав також доповіді: проф. Білецького „Книга, письменник, читач“, тов. Габель „Село в сучасній західно-європейській та американській літературі (їх видруковано в червневій книжці Плужанина“), проф. Машкіна „Питання з методики літературної праці“, проф. Чучмарьова „Експериментальні дані сприймання художніх творів“, тов. Соколянського і т. Степового — Соціально-біологічні і педагогічні основи мистецького хисту.

З'їзд привітав Нарком Освіти тов. Скрипник та зав. відділом преси ЦК КП(б)У т. Хвиля, що спинялися на сучасному стані літератури, моментах дискусії, та відзначали роботу Плуга і перспективи його роботи надалі.

На з'їзді була влаштована виставка видань творів Плугу; перший двохтижневик „Плуг“ 1922 року, три альманахи Плуґ, понад 150 окремих видань творів плужан (що тепер перебувають в Плузі) журнал „Плужанин“ за 1925—1927 рік, інші журнали й матеріали що до діяльності Плуґу.

Наприкінці було ухвалено реорганізувати журнал „Плужанин“ в літературно-критичний місячник спілки „Плуг“, обрано нову редакцію його в складі: А. Головка, В. Мисика, А. Панова, С. Пилипенка та Т. Степового. Призначено редактором „Плужанина“ А. Панова, секретарем М. Самуся і відповідальним редактором — С. Пилипенка.

В ЦК Плуґу з'їзд обрав таких товаришів: С. Пилипенка, А. Панова, А. Головка, А. Гака, Т. Степового, В. Минка, В. Шангея, О. Ведмицького, Д. Косарика, Ю. Будяка та В. Мисика. Кандидати: Тов. Чередниченко В., Алешко В., Сайко М. та Демчук О.

З'їзд виробив і ухвалив новий статут Плуґу, відповідно теперішнім завданням, і доручив

ЦК переглянути художню і ідеологічну платформу Плуґу.

✻ **Допомога пролетарським письменникам.** До цього часу не було змоги як слід налагодити допомогу діячам літератури, науки й мистецтва. Стан робітників цих категорій був досить ненормальний. Не кажучи про їхні недостатні заробітки, зокрема у письменників, вони не мали відповідних житлових умов і навіть не було організації, що давала б їм деяку матеріальну допомогу. Письменники перебували в найнесприятливіших умовах, а тим часом, їхня робота потребує спеціальних умов життя.

На останньому засіданні президії окрвиконкому ухвалено дуже важливу постанову про квартири для письменників і наукових діячів та про організацію комітету допомоги пролетарським письменникам.

Президія ухвалила, щоб задовольнити потребу пролетарських письменників в помешканнях, одвести їм 45 кімнат. Їх дають для українських пролетарських письменників, робітників мистецтва і кількох наукових робітників. Переважна кількість кімнат припадає на наших письменників.

Крім того, вирішено видати з житлобудівельного фонду, як довгостроковий кредит, 50.000 крб. житлобудівельному кооперативові письменників „Слово“.

На цьому засіданні окрвиконком затвердив склад комітету допомоги пролетарським письменникам. До комітету увійшли т.т. Буздалин, Постишев, Скрипник, Канторович, Хвиля, Миколюк, Кожухов, Микитенко, Усенко, Пилипенко, Любченко і Соловйов. Комітет має своїм завданням допомагати українським пролетарським письменникам і працюватиме при окрвиконкомі.

Окрвиконком намічає надалі вжити всіх заходів, щоб пролетарські письменники України були забезпечені всім потрібним.

✻ **Подорож письменників на Дніпрельстан.** Група письменників зробила недавно екскурсію на Дніпрельстан. Відвідавши завод у Дніпропетровську, екскурсія проїхала дубком аж до Кічкаса.

✻ В серії „Літературна бібліотека“. „Книгоспілка“ видає вибрані твори українських письменників зі вступними статтями та коментарями. Цілу серію обчислено на 65 випусків. Кожний випуск присвячується окремому письменникові, або низці письменників, об'єднаних за якоюсь ознакою. Досі в цій серії видано вибрані твори українських класиків: Т. Шевченка, П. Куліша, П. Мирного, М. Коцюбинського. Готується в серії збірники: „Прозаїки реальної школи 80 р.р.“, „Драматична література XIX віку“, „Прозаїки етнографічної школи“, „Галицька проза 90-х р.р.“, „Українська проза 900-х рок.“. „Поети

90-х р.р.", „Поети українського модерну“, „Прозаїки по 1905 році“ та інші.

✱ Недрукований твір Вол. Самійленка. Вінницька літературна студія „Плугу“ роздобула невидрукований твір Вол. Самійленка „Гея“. Твір незакінчений. Здобуто його в одній старо-міській селянці, що в неї 1920 року В. Самійленко мав житло. Тут він цей твір, залишивши квартиру, забув. „Гею“ написано від руки октавами, вона має 33 строфи.

✱ У видавництві „Книгоспілка“ вийшла збірка нових оповідань О. Слісаренка — „Камінний виноград“. Збірка містить такі оповідання: „Авеніта“, „Князь Барціла“, „Шість сотень“, „Камінний виноград“, „Душа майстра“, „Смерть генерала Гетераса“ та „Бунт“.

✱ У видавництві ДВУ вийшла другим виданням книжка Петра Панча — „Солом'яний Дим“. Збірка поповнена новими речами і значно перероблена.

Теж видавництво ДВУ прийняло до друку нову книжку повістей Петра Панча, під назвою: „Голубі ешелони“. До книжки входять: „З моря“, „Без козиря“, „Голубі ешелони“ і „Повість наших днів“. Книжка має до 15 друкованих аркушів.

✱ Павло Тичина. Накладом видавництва ДВУ вийшла книжка „избранных стихотворений“ Павла Тичини, в перекладах на російську мову за редакцією А. Гатова. До книжки додано статтю проф. Ол. Білецького.

✱ У видавництві „Український Робітник“ вийшла книжка Ол. Слісаренка — „Сліди бурюні“.

✱ Третя книжка журналу „Вапліте“. Вийшла із друку третя книжка журналу „Вапліте“. Зміст Ю. Яновський: Байгород, повість; П. Панч: Повість наших днів, В. Стефанік — новели; Ц. Гартни — Дрібниця, оповідання з білоруського В. В. Іжі Волькер: Палячеві очі, з чеського; Н. Щербина поезії. О. Слісаренко: Катеринка, Статті Л. Курбас — Шляхи „Березоля“. Ів. Врона, „На шляхах революційного мистецтва; Ю. Смоліч Natur mort в художній літературі. А. Павлюк: Нова чеська поезія. Бібліографія, Хроніка. Розмір книжки 14 др. аркушів.

✱ Конкурс комсомольської пісні. Художній відділ головлітосвіти РСФРР оголосив всесоюзний конкурс на створення масової комсомольської пісні й музики. Мета конкурсу — боротися з „циганщиною“, куплетами та „шпанівською“ піснею, що поширюються в юнацьких колах. Твори, подані на конкурс, мусять мати просту мелодію, що її легко запам'ятати. Особливо бажано пісень маршового типу, які могли б увійти до комсомольського побуту.

✱ Перший український журнал в РСФРР. Наркомосвіта РСФРР одпустила

Кубанському відділу народньої освіти кошти на видання в Краснодарі українського педагогічного журналу „Новим шляхом“. Журнал має виходити раз на два місяці. Перший номер вийде в квітні.

Журнал має обслуговувати не тільки Кубань, але Північний Кавказ. Він повинен відбивати на своїх сторінках життя української школи, української хати-читальні по всіх закутках РСФРР — і на Вороніжчині, і на Курщині, і в Надволжжю, і в Сибіру, і в Киргизії.

✱ В будинок Пушкіна (Ленінград) представлено архів письменника Гліба Успенського. В архіві знайдено багато неопублікованих творів, що являють велику історичну цінність.

✱ „Збірник Жовтень“. Друкується й незабаром вийде в світ збірник „Жовтень“, що видається асоціацією вірменських пролетарських письменників. В цьому збірнику будуть надруковані твори Арази, Акопа Акоп'яна, Чаренца, Аг. Варданяна, Те Ге, М. Петросяна, Мартина, Саака, Корюна й інш.

✱ Нове видання класиків. У поточному році ГІЗ приступає до виконання широкого плану видання класиків. Всього буде видано 270 окремих назв, при цьому особлива увага буде звернена на класичну літературу нацменшостей, до цього часу дуже мало відому широким масам читачів. Для проведення робіт зорганізовано спеціальну комісію в складі професора Пиксанова, проф. Гросмана, В. Фріче, й інш. Безпосередню участь в роботах комісії візьме також А. В. Луначарський.

✱ Радянська книжка в Бельгії. В Брюсселі відкрилася виставка радянської книжки, зорганізована товариством культури з закордоном і бельгійським товариством зближення з ССРР. На відкритті виставки виступав відомий економіст Пінар. Виставка мусить відіграти значну роль в зміцненні роботи бельгійського товариства зближення з ССРР.

✱ Цінне відкриття — новий том Белінського. Співробітникам музею Толстого В. С. Спирідонову пощастило встановити авторство Белінського у відношенні невідомих трьох перекладів Олександра Дюма, п'ять великих статей, 120 рецензій, і біля 200 малих заміток. Знову відкриті сторінки Белінського, що складають великий том у 700 сторінок, — дуже цінні. По них, між иншим, легко прослідити як поступовно наростало в Білінського захоплення ідеями соціалізму й як неухильно він ішов від іdealізму до матеріалізму.

✱ Дім у Відні, де мешкав П. Куліш. У Відні на Шкодагассе в будинку № 9 жив й працював, під час свого перебування там, П. Куліш. 15 травня на цьому будинку прибито пам'ятну дошку з золотим на-

писом німецькою мовою: „У цьому будинкові мешкав у 1870 році український поет Пантелеймон Куліш й український вчений д-р Іван Пулюй“.

✿ Радянські літератори в Чехословаччині. Починаючи з 1925 р, коли Прагу навістила група українських радянських письменників в складі т.т. Досвітнього, В. Поліщука та Тичини, чеські літературні часописи досить уділяють уваги радянським літературним новинкам, а літературно-письменницька Прага щиро приймає всіх радянських літераторів, які чи то випадково, чи спеціально сюди приїздили.

Так зустріли десь в кінці січня ц. р. т. І. Ю. Кулика, що проїздом з Канади до Харкова зупинився на кілька днів у Празі, потім І. Еренбурга, далі Л. Н. Сейфуліну і оце десь в травні В. Маяковського.

Літературні журнали всіх напрямків: „Rozpravu Aventina“, „Literarni Rozhledy“, „Disk“, „Ktep“ та інші, відмічаючи перебування того чи іншого з наших радянських письменників, зупиняються на його виступах, чи то прилюдного чи більш-замкнутого характеру, знайомлять також свого читача і з цілою школою того чи іншого напрямку, докладно зупиняючись на окремих постатях письменників та їх працях.

От і оце в ч. 8 (за травень) журналу: „Ktep“, який являється органом модерної літератури, вміщена докладна замітка про перебування в Празі В. Маяковського, а поруч згадано про цілий ряд радянських письменників та їх твори. Так наприклад. Про Артема Веселого, життя якого порівнюється з життям М. Горького. Його роман „Росія кровію вміта“ (Rusko, krvi imyte*) характеризується, як оден з найкращих, як одна з дуже важливих експериментальних праць нової прози в боротьбі за нову форму роману без психологічного аналізу та героя роману.

Згадується також про Конст. Федіна, Микола Тихонова, В. Каверина, І. Бабеля й т. і.

Взагалі, чеська літературна преса охоче дає на своїх шпальтах місце всім новинкам з радянського літературного життя цілого Союзу. Ходить тільки про те, щоб і в цьому напрямкові добре була налагоджена інформація.

✿ З чеських літературних новинок. Недавно в Берні (Морава) вийшов збірник: „Фронта“ („Fronta“) — міжнародний збірник модерної культурної активності. Ціна 120 кор чes. (7 р. 50 к.). Це імпозантний, всебічний й солідний збірник модерної культури, альманах й майже маніфест міжнародної культурної лівиці, що виходить з ініціативи „Десяти сил“.

„Fronta“, як пише в своїй рецензії К. Тайге, являється свідомо безкомпромісовим й радикальним послідовно революційним альмана-

хом. Цей збірник належить до найважливіших публікацій нового напрямку й конструктивізму не лише в Чехословаччині, але й в Європі взагалі“...

✿ Літературний імперіялізм у Франції. (Допис). Частина молодого генерації французьких письменників є більш оригінальна, ніж вона це гадає. Атмосфера нашої епохи є насичена ферментами енергії. Характерною рисою ХХ ст. є так званий літературний імперіялізм. Демаркаційна лінія між сучасним віком та минулим проходить через Ніцше. Справді, більшість інтелектуальної еліти прийняла школу ніцшеанських вартостей. Така умисловість характеризується подивом до сили, екзальтацією енергії, виправдуванням насилства, призиранням до слабости і т. и. В „Подорожі конботьєра“ Суареса еліта є пересякнена мріями величавости. Валері Лярбо в своїй першій книжці „Поєми багатого закоханого“ викладає ось такий свій програм: „Тому, що я є багатий та добродійний, пишу те, що я хочу писати“. Особливо літературний імперіялізм у нього впливає на поверх в романі „Ферміна Маркуез“. Герой цього роману є учень колегії, що захоплюється читанням римської історії. Він хотів би втілити тип Цезаря.

Бенжамен Крем'є в романі „Перший з класи“ підкреслив прокинення імперіялізму в душі дитини під впливом прикладу великих людей.

Люсьєн Фабр в „Рабевель“ малює фінансову епопею ділового пірата.

Особливо Анрі де Монтерлян зреалізовує тип досконалого літературного імперіяліста, виспівуючи хотіння крові. В романі „Глядіатори“ він пише: „Існує тільки дві речі в світі: розкіш та хоробрість“ або „У Франції ніколи стільки не говорилось про чулість, як в ті часи, коли лилася рікою кров“.

Андре Ляманде в недавно надрукованому романі „Діти віку“ дає картину сучасної Франції. Ось що там читаємо: „сила або хитрість, насилля або настирливість“.

✿ Захід та Схід у французькій літературі. Питання Заходу та Сходу що-раз більше та частіше приваблює увагу як учених, так і письменників усіх європейських країн. Недавно у Франції з'явилося дві нових книжки по цьому питанню. Одна молодого французького письменника Андре Мальро під заголовком „Спокуса Заходу“ та друга відомого письменника та журналіста Анрі Масіса під назвою „Оборона Заходу“.

Андре Мальро нам подає кореспонденцію між молодим французом, який подорожує в Китаю та китайцем, який подорожує в Європі.

Ось як китаєць характеризує європейську цивілізацію. „Цивілізація не є річ соціальна, а психологічна, існує лише одна а саме цивілізація почувань“ По європейських

впливів у Китаю була справжня цивілізація. В Європі метою є чин, тоді як у Китаю — удосконалення. Під цим поглядом, справді ідеї китаїця є мало зрозумілі для інтелігенції Європи, яка думає іншими категоріями духа.

Анрі Масіс в своїй книжці, що недавно вийшла, вивчає ту кризу, яку переживає сучасне покоління. Європа не думає більше про свою місію, сумнівається всенький час. Захід є в небезпеці, він є zagrożений в усіх проявах своєї активності. Ось ідеї, на яких він виростав „персональність, єдність, постійність, авторитет. Ворогами його є, на думку Масіса, германізм, славізм та азіятизм“. Варто зупинитись на славізмі, бо він обрисований автором ширше й влучніше.

Коли порівняємо обидві згаданих книжки, то завважимо, що в той час як Масіс убаचाє в повороті до католицизму засіб уникнути катастрофи західної культури, Мальро не пропонує читачеві ніякого виходу, залишаючись обсерватором та моралістом.

Якби не було, а дві книжки є дуже цікаві під знаком тих проблем, що повстають перед Заходом.

* Невідомий досі рукопис Гете. В Веймарі (Німеччина) знайдено щоденника подорожі Гете. То є повний твір, цілком інтимного характеру, що був до цього часу невідомий. Гете присвятив його Кароліні, дочці князя Карла-Августа. Він прислав її з дороги приятельці княжни, Тіннеті Рейценштейн.

* Нові книжки Артура Шніцлера. В Берліні, накладом Фішера, вийшло дві нових книжки А. Шніцлера. Перша, „Дух слова та дух діла“ є спробою систематичної типології. В цій книжці людськість розпадається на дві половини (категорії): божеську та диявольську. Позитивна, божеська ділиться на такі категорії: священник, філософ, чоловік зі станом, історик, поет, мореход, інженер, вождь, природознавець та багатир. Негативна, диявольська ділиться таким чином: піп, софіст, політик, годинникар, літератор, авантюрист, спекулянт, диктатор, шарлатан, брехун (людина діла). В наведених духовних устрях, замикається на думку автора, ціла людськість. Друга книжка має назву „Гра на світанню“.

* Заповіт Баумгартена. В Будапешті помер недавно Франц Баумгартен, автор кількох творів з історії та літератури. Свого майно, що складає біля 200.000 доларів, він заповів на фонд допомоги мадярським письменникам, що шукають нових шляхів та пишуть незалежно од сучасних літературних шкіл.

* Нові твори М. Метерлінка. М. Метерлінк сповістив про свої нові твори, вже закінчені, але ще не надруковані. Це є драматичні твори: „Влада смерті“ на 4 дії, „Марія Вікторія“ на 4 дії та „Іуда Іскаріотський“ на одну дію.

* Найгірша книжка. Тяжєвик „Ді Вельтбюне“ звернувся до своїх читачів з запитанням, яку книжку вони вважають за найгіршу. Відповідь мусить бути мотивована.

ХРОНИКА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

* Українська картинна галерея. НКО відпустив 6.000 крб. для придбання картин із виставок АХЧУ й АРМУ, які будуть служити основним фондом Української Картинної Галереї в Харкові.

* Виставка українського революційного плакату. Українськ. науковий інститут книгознавства має влаштувати виставу українського революційного плакату.

* Україна на Франкфуртській виставці. На Франкфуртську виставку, що відбудеться в червні, Україна надсилає 264 експонати. Між ними: народні інструменти, музичні видання ДВУ, Муз. т-ва ім. Леонтовича, макети постановок державних опер і велика кількість діаграм, що малюють розвиток музики на Україні та сучасний музичний стан УСРР.

* Українські художники в Парижі. 21 квітня в Парижі в галереї Сімсон відбулась колективна виставка українських художників Г. Лукомського, С. Лісіма та Б. Білінського, що мала великий успіх. Деякі з виставлених робіт купив Люксем-

* Художниця Щекотихіна — Потоцька. На останній виставі салону Тюльєрі майже самотнім представником українського мистецтва є художниця Щекотихіна-Потоцька, учениця двох відомих майстрів: росіянина Н. Реріха та француза Моріса Дені. До свого приїзду за кордон вона працювала в Ленінграді, де в 1912 році брала участь в виставці „Мір Искусств“. Жовтнева революція захопила її й вона працювала на державній порцеляновій фабриці, виробляючи зразки радянського прикладного мистецтва та руйнуючи рутину порцелянового малярства новою експресіоністичною технікою, що до неї ніхто не важився робити. Сюжети її порцеляну були революційні або з робітничого життя; за ці роботи вона одержала похвальний лист на всесвітній Паризькій виставці 1925 року. Останні два роки вона працює в Парижі, де в минулому році з величезним успіхом влаштовує свою власну виставку.

На теперішній виставці виставлено її роботи за час 1920 р. по теперішній час. Тут є роботи на революційні мотиви, побутові з

На останніх же роботах відчувається вплив єгипетський або „іконно-російський“. Українських тем в її порцеляні немає, хоч в її малярських роботах вона ними часто-густо користується.

* Виставка вишивок. 15 травня відкрито у Львові в Національному Музеєві виставку українських вишивок збірки І. і О. Бачинських зі Стрия. На виставці виставлено 1200 зразків різних вишивок.

* Виставка А. Грищенка. З 2 по 20 червня влаштовується виставка малюнків А. Грищенка в галері Ван Леф, Париж.

* СРСР на міжнародній виставці Всесоюзне товариство культзв'язку з закордоном посилає значне число експонатів на міжнародню музичну виставку — „Музика в житті народів“, що відкривається у Франкфурті на Майні (Германія). Значну кількість експонатів на виставку надсилають музичний сектор Держвидава, Моно, музей Народнознавства, Бахрушинський музей й т. інш. У СРСР надсилає туди ж інструменти цікаві своїм підбором, цінні, як народні, а також діаграми, фото-знімки й т. і. В другій половині липня на виставці відбулися виступи радянських артистів.

* Виставка радянських художників у Парижі. В галереї „Осакр дю прентан“ в травні відкрилася виставка радянських художників: Анненкова, Глуценка, Гончарової, Інденбаума, Козінцевої-Еренбург, Ларіонова, Стерлінга, Федоровича та Фотинського. Майже всі художники належать до лівого мистецтва: футуризму, експресіонізму й т. і.

В Парижі ця виставка має певний успіх, бо виставлене там „ліве“ мистецтво нині в моді. Ним захоплюються поруч з джазбандом та фокстротом й чарльстоном, але серед радянської колонії вона викликала невдоволення. А відомий художник проф. Мозалевський так і називає її джаз-банною, чарльстоновою плутаниною, що існує на втіху стомленої, пересиченої життям буржуазії“.

* Виставка радянського плаката в Берліні. Всесоюзним товариством культзв'язку за кордоном виражено до Берліну виставку радянського плаката, улаштовану ним разом з германським товариством „Друзів нової Росії“. Виставка включає по над 200 експонатів найкращих російських художників.

* Картини Рубенса в сільській церкві. В церкві села Лобанова, Тульської губ., виявлені 4 картини роботи Рубенса на теми з церковної історії. Три картини написані на полотні, одна на дереві. Копії цих картин є в Ісакієвському соборі. Лобаново належало раніше багатим поміщикам Лобановим-Ростовським. Один із них картини привіз з закордону. В наслідок кепського

догляду картини псуються. Порушено питання про передачу їх до музею.

* Знайдена картина М. Ю. Лермонтова. У Києві знайдена незвичайна картина, що належала пензлю поета М. Ю. Лермонтова. Як відомо, Лермонтов замолоду мав поривання до малярства і в юнацькі роки навіть вчився в Москві, в художній школі ім. Строганова. До цього часу відомі 7 картин олійними фарбами, що змальовують переважно краєвиди Кавказу.

Картина, знайдена тепер, добута в селі Тархани, Пензенської губ. у колиши. родовому маєтку поета. Розмір картини 14 x 16 вершків. Картина написана олійними фарбами, що з часом трохи полиняли. Це є замок цариці Тамари. Внизу, в долині, відніється караван горців, що спускаються в межигір'я. Праворуч — саклі черкеського аулу. На задньому плані — вкриті снігом пасма гір.—

* Роботи скульптора Ніколадзе. Народний скульптор Грузії Як. Ніколадзе закінчив бюст Леніна з мармуру. Бюст вироблено з копії маски, що була знята з Леніна в Горках за 6 годин після його смерті скульптором Меркуловим. Бюст знаходиться в Раднаркомі Грузії. Закінчується піскувата трьохаршинна постать Леніна, замовлена Кутаїським виконкомом. Закінчено пам'ятник Арсену Джорджіашвілі. Нині художник працює над пам'ятником відомого артиста Ладо Месхішвілі.

* Малюнок Ленін в Інтернаціоналі. Художник Загоскін, що працює в Батумі, закінчив шкід картини, що змальовує Леніна в Інтернаціоналі. Загоскін працює над малюнком уже два роки й гадає закінчити його за рік.

Розмір полотна 5 сажнів довжини.

* Каталог художніх творів. Національна картинна галерея Грузії розпочинає видання ілюстрованого каталогу творів, що в ній знаходяться. Каталог замовлено в Германії.

* Художньо-мозаїчна фабрика. Скульптор Як. Ніколадзе порушив у Тифліському виконкомі питання про улаштування в Тифлісі художньо-мозаїчної фабрики. Питання передано для докладного розроблення в комунальну секцію планової комісії.

* Картинна галерея Вірменії. Картинна галерея Вірменії одержала з Москви низку картин робот Іллі Рєпіна, Серова, Коровіна, Левітана, Полінова, Головіна та Кузнецова, а також кілька гравюр славетних чужоземних майстрів. Галерея одержала від Кариняна цінний портрет „Невідомий“, роботи вірменського художника XIX віку Акопа Овнатаняна.

* Виставка єврейських художників в Лондоні. В Лондоні, в „Уайт-чефель арт галері“, відбулася виставка картин,

в якій брали участь виключно єврейські художники. Малюнки, що на виставці, розподіляються на дві групи: спеціально єврейські мотиви, як, наприклад малюнок „Раббі“ роботи Марка Кеттлера, малюнок, що вважається за один з найкращих. Друга група, на загальні мотиви, містить малюнки того ж Кеттлера, Ротенштейна, Вольмарка та інших.

Крім малюнків, на виставці є також старовинні єврейські речі: книжки, рукописи, релігійні приладдя то що.

✿ Індійська художня виставка в Лондоні. В картинній галереї Британського Музею улаштовано виставку Індійського мистецтва, що ілюструє історію малярства в Індії та сусідніх з Індією країнах — Туркестану, Тибеті, Сіамі то що, що перебували під впливом Індійського мистецтва. За час, що пройшов од такої ж виставки, що відбулась у 1922 році, колекції значно збільшено головним чином за рахунок малюнків школи „Раджапут“, і це надає особливий інтерес сучасній виставці.

З класичного та монументального малярства в Індії залишилося мало. Найбільш важливі твори це Будійські фрески в храмах Ажайнта та Бах, що відносяться до періоду I—VI сторіччя нашої ери. Копії з цих фресок роботи індійських майстрів, виставлено на виставці. Ці фрески роблять певне вражіння ритмічним рухом малюнку, глибиною фарб.

✿ Готичні шпалери. Недавно в Лондоні в „Патридж-галері“ показана була дуже цікава колекція готичних шпалерів, що належить приватній особі. Ці шпалери — франко-фламандського походження й відносяться до кінця XV сторіччя, й являють собою дуже високий рівень мистецтва. Зв'язок між рисунком та роботою мініатюриста дуже яскраво виявляється. Розмір шпалер 8 на 12 футів та 7 на 16. Три з них відносяться до серії „спорт по місяцях“ й змальовують „січень“, „квітень“ та „вересень“.

✿ Виставка світової кінолітератури. 8 червня в приміщенні Державної Академії художніх наук відкрилася виставка світової періодичної й книжкової кінолітератури. Виставку зорганізував кіно-кабінет ГАХН.

✿ Інтернаціональна фото-виставка в Угорщині. В середині вересня ц. р. в Будапешті одчиняється фотографічна виставка з участю фото-художників цілого світу.

Найкращі експонати винагороджені будуть виставочним журі низкою премій — золотими, срібними та мюсянжовими медалями; окрім того кожний учасник виставки незалежно від нагороди одержує виставочний диплом.

Одночасно з відкриттям виставки в Будапешті одбудеться й вільний конгрес робітників художньої фотографії. Угорські фото-

графи вживають всіх заходів, щоб їхня виставка набрала справді інтернаціонального характеру. Так виставочний комітет оголошує, що одвідувачі-чужоземці матимуть 50% знижки з вартости візи на паспорті та з ціни залізничного квитка.

Важно було б, щоб і українські фотохудожники взяли участь у цій виставці. Останній строк надіслання експонатів — 21 серпня, хто ж хоче, щоб роботи його вміщені були у виставочному каталозі, що міститиме 80-кращих фотографій, той має приспішити з висилкою їх.

Звертатися до секретаріату виставки — Budapest IV, Egyetem utca 2, Ungarn, Угорщина.

С. К.

✿ Цікавий фото-конкурс в Німеччині. Дирекція зоологічного садка в Франкфурті на Майні оголосила цікавий фото-конкурс з метою спопуляризувати зоологічний садок серед ширших кол не лише місцевого, а й позамісцевого населення й тим притягти нові кадри одвідувачів.

Тема фото-конкурсу цього — фотографія звірин і розрахований він переважно на участь фото-аматорів. Конкурс розглядатиме фотографії зроблені на території франкфуртського зоологічного садка та загалом фотографії звірин.

Мимо популяризації зоологічного сада, конкурс має завданням і поширення місцевої фото-продукції серед фото-споживачів. Задля цього на конкурс прийматимуть лише фотографії, зроблені на платівках та фільмах одної, місцевої таки фото-хемічної фабрики.

Умови фото-конкурсу передбачають видачу 170 нагород і організацій, які свідчать за значний розвиток фото-аматорства в Німеччині, яке, виходить, вже ширше використовує суспільство.

✿ Про 38 „Салон незалежних“ Залі великого палацу містять понад чотири тисячі творів. Це справжній лабіринт картин, де око глядача скоро починає губитися. Більшість експонатів показують, що малярство є інстинктове, зовнішнє мистецтво. Можна спостерегти якийсь сумнів у сучасному життю, якусь хоробливість, що відбивається й на мистецтві. Крива цивілізації ніба впала, але посеред трагічних блукань повстають нові квіти. Утворюється гармонійна модель майбутнього. Деякі малярі живуть ще молодстю. Поль Сіняк, що є головою салону незалежних дає нам найбільш осліплююче полотно „Міст Бур-Сен-Анбеоль“, де хоче показати синтезу світу. Він уникає проміння та тіней, повертає до науки, подаючи нам свої феєрії в математиці. П'єр Боннар один з талановитих французьких артистів розглядає з височини перспективу світу, мов люде мають незабаром жити в просторіні.

Для Шарля Гарен не існує часу. Персонажи в сучасних одягах. В групівці персонажів є щось музикального. Анрі Матіс виставив свою нову колекцію одалісків. Альбер Андре з точністю спостерегача намалював „Молода жінка над книжкою“ та „Букет“. Максимільєн Люс йде стежками Рафаелі та Будена. Пікард Леду більше зайнятий рисунками. Баланд виставив своїх „Купальщиць“. Це що до старшого покоління.

А ось нове: Гарбо, який відзначався на „Осінній виставці“ хоче доказати свою легкість, що не гармоніює з його технікою та таланом. Тим же шляхом ідуть Парра, Рене Томсен, що малює точно, Дропп, Андре Плянсон, зусилля якого заслуговують уваги. Делетан виявляє себе вмільчм доборою барв. Догінхальд має тяж стремління. Три панно Гедерт є швейцарського натхнення. Цікаві є пейзажи Габріель Вене. Цьому малярю віддають велику увагу.

Театр є темою праць чималої кількості малярів. З них виділяються особливо Ш. Жірс своїми картинами „Танцюристка“ та „Арлекін“ Робер Кіно.

На минулих виставках „Салону незалежних“ скульптура була рідким явищем.

Нині навпаки. Калястріні надіслав „Фонтан“ в чудоних лініях та розмірах, Контес — малу мармурову голівку, Маріо Вівес — кольорові барельєфи, Марсель Тімон — „Джерело“ з бронзи, меланхолійного тону, Етьєн Форестьє — бюст з каміння „Спогад“.

Загалом можна сказати, як говорить Анрі Малер, що цей рік не дав щось надто нового. В цій масі експонатів не видно одної ясної лінії

* „Політичний салон“ 15 травня одкрився в галереї Бріан Робер „політичний салон“ — виставка малюнків парламентських журналістів. Виставлені карікатури на депутатів і політичних діячів, сцен парламентських засідань і т. и.

* Нові книжки по мистецтву, що з'явилися у Франції Д-р Поль Ріше „Нова артистична анатомія людського тіла“ (Пльон, Нуррі й К^о). Надто багата та оригінальна. Автор своєю манерою веде до людей ренесансу, які відкрили світ прикладаючи дві методи: мистецтва та науки.

В цій книжці автор аналізує характерні риси грецької статуї. Висновок книжки є той, що грецька плястика збігається з самою природою. Аналіза автора є не тільки анатомічна а й морфологічна.

Б. Беренсон. „Італійські малярі відродження“ (Париж, Шіфрін, 1926). 4 томи. Переклад відомого твору в 4-частинах американського критика Бернарда Беренсона, I, III та IV томи присвячено маля-

рам Венеції, центральної Італії та північної; II т.— флорентійським малярам.

Поль Меяший, америк. скульптор. Поль Вітрі (Видання Газети де боз - ар. 1927). 80 картин в фототипії. В 1909 р. отримав премію.

Альбер Андре написав Маріус Мерміон. (Крес і К^о) 1927. Автор подає правдивий портрет художника Андре та характеристику його творчості.

Фредерік Ф. Шерман. Вчорашні та сьогоднішні американські малярі. 3. дол. Нью-Йорк. Фредерік Ф. Шерман Американські пейзажисти та портретисти. Нью-Йорк.

І. Гон-ко

* Смерть художника Кустодієва. Помер художник Кустодієв. Із смертю Кустодієва руська живопись згубила одного з самих видатніших своїх представників. Учень Рєпіна та других передвижників В. М. Кустодієв після скінчення Академії Художництв приєднався до гуртка „Мир-искусства“. Творчість Кустодієва була присвячена трьом головним галузям: портрету, образности живописних композицій руського провінціального побуту, й театру. В галузі портрета Кустодієв звертав головну увагу на точність подоби, був цілком натураліст. В галузі змалювання побуту вражає яскравість політри художника, квітчастість його композицій, де багато йде од лубка. В галузі театральних постанов, Кустодієв виявив таку близьку постанову, як „Блоха“, що йшла в Ленінграді, Москві, й з'являється дивним відображенням національних руських мотивів. Картини Кустодієва можна знайти в усіх найбільших московських і ленінградських музеях. Видатні його „Портрет черниці“, „Красуня“, „Купання дитинки“, портрет Шаляпина й інш. Кустодієв народився в 1878 р., вчився малярству в художній Академії, яку скінчив у 1903 р. в 1909 р. він дістав назву Академіка живописи.

* Конкурс на проекти для нагробника Івана Франка. Комітет для вшанування пам'яті Івана Франка, організований при Товаристві „Просвіта“ у Львові оголосив загально-український конкурс на проекти нагробника покійного письменника і діяча.

I. Нагробник має стати на гробі Івана Франка, положеному на Личаківському кладовищі у Львові (точно означення місця: Поле 4. Заряд кладовища вкаже місце), що займає площу об'єму 7.59 м² на тлі дерев (Т. митцям, що бажають прийняти участь в конкурсі висилається за оплатою 8 зол. рисунок ситуації і фотографічну знімку могили разом з оточенням відвратною поштою).

II. Нагробник буде виконаний з тривкого каміння, одної із шляхотніших, краєвих пород.

III. З огляду на неспокійний характер гла майбутнього надгробника, було би бажаним, щоби надгробник був проєктований в компактних масах, з перевагою архітектоничного елементу над скульптурним.

IV. Проєкти належить надсилати викінчені (не шкіци) готові до виконання в природі; до подробиць опрацьованої плястичної моделі треба долучити рисунки поземних і прямовісних перекроїв та перспективу, а все те в скалі 1:10.

V. Проєкти разом з девізою і точною адресою автора в окремії, запечатаній коверті, прислати на адресу Комітету (Тов. „Просвіти“, Львів, Ринок ч. 10) найдалі до дня 1. грудня 1927 р. до 12 год. в полудне з тим, що за місцевих легітимує дата надавчої посвідки. (Кошти посылки проєктів до Комітету оплачують автори, зворотну посылку ненагороджених проєктів оплачує Комітет).

VI. Участь в конкурсі можуть приймати тільки Українці.

VII. Засідання оціночного суду, до якого входять П. Т. 1) проф. Михайло Галушківський; 2) мистець - маляр Павло Ковжун; 3) інж. архітект Лев Левинський; 4) мистець маляр проф. Михайло Осінчук; 5) інженер Юліян Мудрак; 6) архітект Віктор Трач; 7) мистець - маляр проф. Петро Холодний відбудуться найдалі до двох тижнів по закненні конкурсу, вслід за чим подається в публічного відома висліді.

VIII. За три найкращі проєкти назначити Комітет три нагороди, а саме: I. в сумі 15 ам. долярів; II. в сумі 100 долярів і III. сумі 50 ам. долярів.

IX. Нагородженні проєкти стають власністю Комітету, який вибере найвідповідніші з них до виконання.

ТЕАТР І МУЗИКА

✱ Художня робота Харківської Радіомовної станції Наркомосвіти України. Художня робота Радіостанції так поширюється та зростає, що дуже цікаво навести деякі статистичні дані, особливо беручи на увагу те величезне значіння, що має радіо - робота, цей величезний чинник культури, взагалі, зокрема ж — культури майбутньої індустріальної епохи. За час з 1 жовтня по 15 травня ХРС дала з власної студії 320 концертів та 77 музичних трансляцій (т.т. передавала різні концерти та вистави, що відбувалися в якому - небудь іншому помешканні). Ці 77 трансляцій складаються з таких типів музичних виконань: 17 опер (Харк. Держ. Ак. Опера), 3 балети, 2 оперети, 4 симфонічних концерти, 1 камерний концерт, 14 концертів окремих солістів (Е. Петрі, Ж. Січеті, О. Боровський, І. Яунзем, Цесевич, Лубенцов, Микиша, Головін та ін.) та 36 музичних передач інших радіо - станцій (Москва, Ленінград, закордонні). Що ж до 320 концертів, то відповідно до установок на ту або іншу певну аудиторію, вони розподіляються таким чином: дитячих — 65, молоді — 41, селянських — 61, червоноармійських — 33, робітникам та службовцям — 120. В тому ж разі, коли ми прокласифікуємо ці концерти по змісту їх програми, ми матимемо таку картину: 147 концертів мали, т.зв., „стильний характер“, т.т. були складені за програмою з певною музичною й ідеологічною установкою — українська народня творчість (13 конц.), українська художня творчість (12 конц.) етнографічні концерти (7 конц.), історичні концерти (10 конц.), цикл „Еволюція розвитку музичної форми“ (6 конц.) й багато інших; крім того з цих 147 концертів треба відзначити 103 концерти, підчас яких демонстро-

вано твори окремих композиторів (протигом цілого концерту, або части концерту одночасно з яким-небудь іншим композитором) — ці концерти склалися з творів українських композиторів (29 конц.), російських авторів (28 конц.) та західно - європейських (46 конц.); серед українських композиторів що їх твори демонстровано ми маємо такі прізвища: Богуславський, Вериківський, Козицький, Костенко, Леонтович, Лісовський, Лисенко, Лятошинський, Синиця, Степовий, Стеценко та ін.: треба ще зауважити, що декілька разів твори української музики, та народньої, як і окремих авторів, транслювалися, через радіо - станції Москви й Ленінграду, для слухачів всього Радянського Союзу Решта ж концертів, з загальної цифри 320 за винятком зазначених 147 „стальних“ концертів, складається з концертів, складених з мішаною, т.зв., „популярною“ програмою.

Загальна кількість музичних та декламаційних номерів, за час цих 320 концертів звітного періоду — 2365, і це тільки зі студії ХРС; коли ж підрахувати п'єси й твори різноманітних форм та типів, що їх дані підчас вищезазначених 77 трансляцій, то треба буде визнати, що радіо - станція заразом продемонструвала значно більше 3000 творів. Ці 2365 творів розподіляються таким чином: вокальні — 1917, інструментальні - декламаційні що свідчить про те, що переважно демонструвалася вокальна музика, як найбільш доступна та зрозуміла широкій публіці.

Загальна кількість виконавців, що брала участь в концертах з студії ХРС — 439 осіб.

Треба ще зазначити, що ХРС широко використовувала усі найкращі виконавчі сили так міські Харківські, які приїжджі. Отже за звітний час ми маємо, наприклад, виступ

таких осіб та таких ансамблів: проф. Альшванг, проф. Коган (фортепіано), співачка Олена Рябова, квартети Страдиварі, Вільома, ансамбль ім. Андреева, поети: Поліщук, Любченко, Усенко, Сосюра й багато інших. Це, не числячи тих, чні виступи транслювалися з інших приміщень.

Треба ще згадати й про те, що всі радіо-концерти проводяться з належними поясненнями, т. зв., музичних керовників, осіб, які мають надзвичайно високу кваліфікацію, так музичну, як і громадсько-політичну. Загальне керування цією роботою має Управління Політосвіти Наркомосу та спеціальна художня рада при самій ХРС, в складі якої перебувають найкращі музичні сили м. Харкова.

Зокрема треба підкреслити також величезне значіння художньої радіо-роботи в справі українізації — ХРС має багато власних перекладів численної кількості художніх творів.

✱ Харківський міський конкурс виконавців на народніх інструментах — відбувся в Харкові 20 та 25 травня. В конкурсі брали участь 9 гармоністів, 7 балабайників, 1 домрач та 5 струнових оркестрів. Комісію склали представники ХОРПС, представники окремих профспілок і клубів, та експерти-фахівці. Завдання конкурсу були — виявлення тяжіння мас профспілок до активної участі в музтворчості, виявлення смаку цих мас, їх напрямків, художніх симпатій й т. ін. В репертуарі учасників змагання находимо: „Місячну сонату“ Бетховена, „2-й ноктюрн“ Шопена, „Жайворонок“ Глінки, „Танок“ Брамса, „Танок смерті“ Сен-Санса, „Мазурку“ Венявського, уривки з опер (фантазії та попури), „Кармен“, „Фауст“, „Чардаш“ Монті й баг. ін. зразків художньої музики. Крім того, були репрезентовані чотири власних твори. Наслідки конкурсу встановлені журі мають такий вигляд: А) Гармоністи: 1) Миргородський, спілки горняків, виявив такі високі технічні та художні досягнення, що їх ні в якому разі не можна вважати навіть за максимум досягнень звичайного аматора-масовика з профспілки; тому Миргородського визнано понад конкурсом, і дано йому свержпремію; між іншим, Миргородський не знає зовсім нот і грає „по слуху“. 2) Нікітенко, спілки робітників друку, старий робітник і друкарні — одержав першу премію. 3) Шишацький, спілки металістів, — одержав другу премію. 4) Уралова, спілки робос, робітник бібліотеки — одержала третю премію; — це, між іншим, дуже рідкий випадок: жінка-гармоніст. Б) Балабайники: 1) домріст Бутенко, рахівник, — одержав першу премію. 2) Коробков,

одержали одночасно дві других премії, зважаючи на те, що журі одногolosно відмовилось розв'язати це питання в який-небудь інший спосіб, бо обидва ці виконавці цілком рівноцінні. 4) Веселов, наймит, одержав третю премію.

Що до змагання оркестрів, то тут справа вийшла значно складніша. Всього в конкурсі брали участь такі п'ять оркестрів: Учк. Південної Залізниці, Харківського Клубу Міліції, Харківського клубу на Павловці, Клубу ім. Антошкіна та Клубу ім. Халтурина. До початку конкурсу передбачалося, що оркестри 2—3 одержать „похвальні листи“, а найкращий окрестр — „Пріз ім. ХОРПС“. Під час же конкурсу стало цілком ясно, що є три надзвичайно сильних на цей приз конкуренти: зазначені перші три оркестри — Південної, Міліції та Павлівки. Зважаючи на неможливість розв'язати це питання зараз же остаточно, журі ухвалило: трьом згаданим оркестрам грати ще раз, при чому кожна оркестра грає по три п'єси, з яких дві визначило й оголосило журі, обидві для усіх трьох однакові, а третю кожна оркестра грає за власним бажанням. Нині ж журі визнло необхідним присудити цим трьом оркестрам „похвальні листи“.

В наслідок конкурсу ХОРПС передбачає такі заходи: переведення детального обслідування всієї музичної роботи по всіх без винятку підприємств, клубах та спілках, 2) облік музичних сил Харківської округи, 3) організацію в найближчому майбутньому окружного конкурсу індивідуальних та колективних виконавців на народніх інструментах, 4) охоплення виконавців на всіх без винятку інструментах, що їх вживає маса, т. т. крім згаданих ще й — бандура, мандоліна, гітара, цитра й т. ін.

Що ж до самих премійованих, вирішено демонструвати їх з відповідною лекцією по клубах та через радіо. 26 червня й відбувся радіо-концерт, в якому брали участь усі премійовані. Цей концерт транслювали й радіо-станції РСФРР. Крім того, Культвідділ ХОРПС вживає таких заходів з метою допомогти премійованим виконавцям: е) ознайомити їх з музичною грамотою, 2) допомогти їм підвищити якість власної техніки, 3) ознайомити їх з найкращими зразками, 4) поширити роботу по, т. зв., слуханню музики, на базі якої слухачі одержать також відомості і значно ширші в галузі власної музичної освіти. Надалі передбачається також низка заходів до постачання інструментів найкращим виконавцям, до поліпшення самих інструментів, до утворення в учбово-музичних закладах спеціальних курсів, так гри на цих інструментах, як і методики викладання гри на них. Необхідно також зазначити, що преса всієї Радянської Спілки дуже

цьому питанню значне місце. Харківський конкурс теж був відмічений пресою, зокрема ж газетою „Харк. Пролет.“ та часописом ВЦРПС — „Культробітник“.

● **Нова українська опера.** Композитор Б. К. Яновський закінчив оперу „Вибух“, за сюжетом відомої пьєси — „Тимошева рудня“, але значно переробленої композитором. Сюжет опери малює події 19 — 21 років. Написано оперу всуто експресіоністичних гострих фарбах, з використанням усіх засобів на напрямків сучасної музики. Оперу ухвилено поставити в Харківській Державній Академічній Опері. Уривки з цієї опери виконувалися в концертах Харківської Радіо-станції, та Симфонічних Концертів Харківського Ділового Клубу.

● **Симфонічні Концерти** — розпочалися в Харкові в садку Ділового Клубу під керуванням відомого диригента О. І. Орлова. В липні — гастролі директора Ленінградської Академічної Філармонії Миколи Малька, який дав багато новин.

● **Музичне видавництво ДВУ.** Не дивлячись на надзвичайно несприятливі умови для музичного видавництва, ДВУ останніми часами значно збільшує свою видавничу продукцію. Нині вже видруковано три романи Лисенка („Айстри“, „Безмежне поле“ й „Як би мені, мамо, намісто“), Стеценка („Вечірня пісня“, „Плавай, плавай, лебедонько“), Степового („Гетьте думи“, „Дихають тихо акації ніжні“, „До моря“, „Серенада“, „Слово“), Вериківського („Ви знаєте, як липа шелестить“, „Дитина порізала пальчик“, „Не знаю де“), Мейтуса („Оглядає останні вагони“), Мусоргського („Гопак“), Прусліна („Арфами...“), Хоткевича („Весна прийшла“, „Уіверге тemento“, „Всенянка“), та фортепіянові твори Лисенка („Ноктюрн“ та „Думка-шумка“) й Степового („Мініатюри“, „Прелюд“ та „Trois morceaux“).

● **Симфонічні концерти для робітничої аудиторії.** Центральний Профспілковий Сад (кол. „Сад Комерційного Клубу“) що тижня в середу влаштовує симфонічні концерти спеціально для робітничої аудиторії. В концертах беруть участь: симфонічний оркестр, в складі 60 артистів, під керуванням О. І. Орлова т. Й. Е. Вейсенберга, кращі солісти м. Харкова. Усі концерти провадяться з відповідними поясненнями до кожної окремої пьєси. Концерти мають величезний успіх у численній аудиторії, яка переповнює закритий театр ЦПС. Цей факт ЦПС використовує як підставу для влаштування ще й стильних камерних концертів для тієї ж аудиторії.

● **Музика в дошкільних установах Соц Вих'у.** Під такою назвою була заслухана лекція тов. Полф'єрова на тему: „Музика в дошкільних установах“.

Виставку влаштував Український Науково-Дослідчий Інститут Педагогіки. Під час лекції провадилися дуже жваві дискусії, в яких брали участь проф. П. Ю. Волобуїв, проф. А. І. Гендріхівська (керівниці секції дошкільного виховання в згаданому Інституті) та багато практичних робітників з місць. В наслідок доповіді визнано, що питання про цю надзвичайно важливу в дитячому вихованні галузь порушено цілком дотепню, слушно й своєчасно; що доповідачеві треба й далі працювати та розробити це питання; що методику музичного виховання в дошкільних установах треба ввести як обов'язкову дисципліну в учбовий план Фак. СоцВих'у ІНО. Крім того, є міркування видати невеличкий poradnik по цьому питанню. В лекції брали участь дитячий хор та шумовий оркестр 1-го Дитсадку ім. Леніна. Дитяче виконання зробило гарне враження на численну аудиторію педагогів. На виставці, серед багатьох експонатів, була значна кількість експонатів з галузи художнього, зокрема — музичного виконання.

● **Музична Олімпіада.** Культвідділ Ленінградської Губернської Ради Проф. Спілок, з нагоди 10 річчя існування Профспілок, влаштовує першу в СРСР музичну олімпіаду, яка мусить бути переглядом усіх музичних сил ленінградських профспілок. Олімпіада буде на вільному повітрі. Участь в ній братимуть, т. зв., три музичних масиви, в загальній кількості 7000 осіб: духовий оркестр в 1500 осіб, оркестр з народних струментів 1500 осіб, та хор 4000 осіб.

Кожен загал виконує відокремлено низку музичних творів та дає спеціальну групу — найбільш удосконалений актив, який виконує твори 2 та 3 шабля трудности, з метою виявити музичний зріст та досягнення в музичній техніці. Наприкінці ж Олімпіади усі три загали з'єднуються для виконання Ювілейної Кантати.

● **Музичні свята.** Харківська Окр. Наросвіта почала активну підготовку до музичних свят, з нагоди X-річчя Жовтневої революції. В Окр. Соцвсі складено спеціальну комісію, яка вже розробила план хорових виступів учнів Харківських шкіл Соцвиху: перший виступ у себе в школі, другий — в районі об'єднаними силами шкіл цього району в закритому помешканні, третій — на вулиці об'єднаним хором учнів усіх шкіл м. Харкова.

● **„Тарас Шевченко та музика“.** Під цією назвою закінчив велику роботу про Кобзаря тов. Я. Я. Полф'єров. В книзці 5 великих розділів: 1) Музика в особистому житті Шевченка (листування, щоденник, спогади, характеристики) 2) Музика в творах Шевченка, 3) Музика до творів Шевченка, 4) Музика творів Шевченка (на підставі вже зроблених досліджень).

та 5) Повний музичний словник Шевченка. Це є перша частина великої праці „Шевченко та мистецтво“, яку автор гадає побудувати за таким же планом, торкаючись усіх галузей мистецтва: література, театр, образотворчі мистецтва.

✿ Новий часопис. Видавництво „Ленінградская Правда“ почало видавати новий музичний часопис — „Музыка та побут“ („Музыка и быт“) Редагує часопис редколегія, склад якої свідчить про те, що вона дуже близька Ленінградській окрнар-освіті. До кінця року передбачається випустити 12 ч.ч. Журнал оголосив такі програми своєї майбутньої праці: розраховувати свій матеріал на найбільш широкі кола, зацікавлені музикою та співами; обслуговувати потреби клубів, музгуртків, хорів та оркестрів при клубах, а також гуртки музичної самоосвіти; поширення музичної грамоти та музичного знання; методико-інструктивні статті, практичні поради, інформації, хроніка й т. ін. В журналі беруть участь Сосновський, Іполітов-Іванов, Буцький, Гродзенська, Малько й інші. Дуже цікавою спробою є додаток до кожного числа журналу — 8 сторінок музичних новин, досить ретельно видруковані ноти. До першого числа, в якому знаходимо статті згаданих вище осіб, додано ноти: Гавот Прокоф'єва з „Класичної симфонії“, „Радянські коломийки“ Рязанова та пісню Мостового — „Гармоніка“.

✿ У театрі „Березіль“. До складу театру „Березіль“ вступили нові артисти, що допіру прибули з Галичини. Це відомі українські артисти Блавацький і Федорцева. Виступатимуть вони в цьому сезоні.

✿ Прилуцький робітничо-показовий театр. Прилуцький український робітничо-показовий театр складається з молодих акторських сил (до 30 чол.) і вже звернув на себе певну увагу. До останнього часу він встиг зробити 20, цілком порядних в провінціальних умовах, витриманих постановок, а саме: „Бунтар“, „Родина Щіткарів“ — Ірчана, „Отрута“ — Димова, „Марійка“ — Левітіної, „Шлак.“ — Лазуріна, „97“ — Куліша, „Сон весняної ночі“ — Улагай - Красовського й інші. П'єси йдуть без суфльора. Авдиторія театру переважно робітнича

Зараз колектив театру до постановки готує такі п'єси: „Батальйон мертвих“, „Аве Марія“ — Мамонтова, „Сорочинський ярмарок“.

✿ Український колектив у Тифлісі. В Тифлісі при „Будинку Червоної армії та флоту“ організувався український драматичний колектив.

✿ Конкурс на п'єси соціального характеру. Центральне правління союзу Робмис в Грузії постановило об'явити конкурс на п'єси соціального характеру грузинською мовою для репертуару Тифліського Червоного Театру.

Умови конкурсу виробить президія пролеткульту Грузії.

✿ Новини грузинської драматургії Письменник Шаншіашвілі переробив для сцени роман Алоїди Росек „Панахида по батогові“, що змальовує боротьбу селянства з феодалами. Григорій Робакидзе написав драму в 6 діях „Мальштрем“. Тема — європейська сучасність.

✿ Театральний музей Баку. В Баку організується театральний музей. План організації розроблюється в Наркомосі Азербайджана.

✿ Ювілей грузинського театру. Скінчилось 35 років існування грузинського театру. Є дані, що дозволяють однести початок грузинського театру до XVII віку — в історичних документах театр цей іменується „театроні“; репертуар його складають містерії. А проте перша певна дата відноситься до 1792 р., коли в Тифлісі вперше була виставлена оригінальна грузинська п'єса Г. Авалішвілі — „Царь Теймураз“. Поруч із оригінальними п'єсами ставлено й перекладні так у тім же 1792 р. в Телаві був виконаний сумароковський „Рогоносець“. В день ювілею грузинська драма виставила в театрі Руставелі „Гамлета“, як постанову найбільш характерну для останніх досягнень грузинської драми.

✿ Гастролі Російського балету в Лондоні. Недавно Сергей Дягільов відкрив в Лондоні шоститижневий сезон балету, під час якого будуть поставлені такі вистави: „Кіт“ за баснею Езопа, „Меркур“ — музика Саті, танки Масіна, декорації Якулова та інші.

✿ Театральна виставка в Магдебурзі. 14-го травня в Магдебурзі (Німеччина) відкрилася велика театральна виставка. На виставці є до 2-х тисяч експонатів, що докладно малюють розвиток театру, починаючи з найпростіших вистав старовини і кінчаючи останніми формами театру.

✿ Відділ хроніки ВУФКУ перейшов на спосіб тематичного будівництва хронікальних фільмів. Мета — надати кінохроніці соціальний інтерес і значіння. Хронікальні фільми будуть доповнятися відповідною мультиплікацією. Матеріал буде даватися в цикловому порядку. За термін з квітня по жовтень вийде 12 фільмів. Теми: „Електрика“ (два випуски присвячені Дніпрельстану, один — іншим електростанціям України), „Сталь“ (металургія України в двох випусках), „Київ“ (культурно-етнографічний малюнок), „Фізкультура“ „Мінерали“, „Трактор“, „Сільське господарство й інші. Теми розроблені вченими консультантами Академії Наук.

✿ Кремінчуцька Округова Капела ім. Лисенка. На останньому засіданню міської ради на виконання постанови

Президії ОВК та Міської Ради з 31 грудня м. р. ухвалено видати Окркапелі дотацію в сумі 1000 карб. на різні витрати з 1 квітня і по 1 жовтня ц. р. Поскільки Капела має в своєму розпорядженні кошти, уже провела два виїзди на села і влаштувала концерти для селян. Концерти на селян зробили надзвичайне вражіння. До капели багато поступає запрохань з різних глухих закутків і Капела має на меті протягом літа об'їхати як найбільше сел.

✱ Кременчуцька капела кобзарів. При місцевій філії Т-ва ім. Леонтовича зорганізовано аматорську капелу кобзарів із 15 бандуристів.

✱ Нові грузинські опери. Молодий грузинський композитор Мегвінст Ухуцесі закінчив нову оперу „Амірані“ (Безсмертя). Композитор Реваз Гогніашвілі закінчив оперу на 5 дії „Жриця сонця“. Перша його опера „Христине“ за сюжетом Ніношвілі йшла в Тифлісі в 1911 році. Молодий композитор Шалва Тактакішвілі написав оперу-казку „Гантіаді“ (Квіти). Композитор Мал. Ант. Баланчивадзе закінчив трьох-актову оперу „Тамар Цбіфі“ (Лукава Тамара) за сюжетом Акакія Церетелі. Композитор Дмитро Аракішвілі написав комічну оперу „Життя радість“. Композитором Аракчієв перероблює оперу „Оповідання про Шота Руставелі“. Композитор Вавтанче Донабадарі закінчив оперу в 2 діях і 3-х картинах „Нора“

на тему з грузинської легенди. Недавно в виданні Держвидава Грузії вийшов збірник його романсів, музичних тріо та інш.

✱ Історія грузинської музики У Тифлісі вийшов із друку новий труд композитора Дмитра Арашиквілі „Історія грузинської музики“.

✱ Східній симфонічний оркестр У Баку зорганізовано перший на Кавказ східній симфонічний оркестр, складений з найкращих солістів-музикантів Грузії, Кірменії та Азербайджану, під керуванням Іовесіяна.

✱ Українська пісня за кордоном. 6 травня ц. р. бельгійський журнал „Льєж Універзетер“ влаштував великий концерт з національних пісень різних народів майже всіх слов'янських, та англійців, шотландців, фляндців, грузинів та євреїв. Більшу частину програми заняли українські пісні, танки та гра на бандурі. В замітках про концерт, що дано у бельгійській пресі, українська частина концерту займає велике місце і має похвальні одзиви.

✱ 1000-й ювілей опери Сметани „Продана невістка“ („Prodána Nevestka“) 30 травня ц. р., в Празі, на сцені Narodního divadla (національного театру) в тисячний раз була поставлена опера „Продана невістка“, написана одним з основоположників чеської музики Сметаною. Цей солідний ювілей був розпочатий вступним словом проф. д-ра З. Неєдлиле.

УКРАЇНІКА

✱ СРСР і національне питання в Східній Європі. Під цим назвиськом паризьке „Ревю Інтернаціонал“ від 1-5 ц. р. містить статтю д-ра М. Лозинського. Автор подає картину становища на Західній Україні, що ціла прагне до з'єднання з УСРР. „Користуючись англо-радянським конфліктом, диктатор Польщі готується до нової війни проти СРСР... Тому треба заявити перел лицем цілого світу, що український нарід абсолютно є ворожий до Польщі та Румунії й що він вважатиме кожну інтервенцію чужинецьку в Радукраїну ворожим актом, скерованим проти самого існування української держави“.

✱ Новий французький переклад „Тарас Бульба“. У видавництві „А л'Енсен дю Покассе“ (рю де Боне 14), вийшов новий переклад „Тарас Бульба“ під пером Константина Кастера. Переклад дуже добрий, чого не можна сказати про попередні переклади на французькому ринку. Книга видана люксово з окладинкою та ілюстраціями нашої землячки Щекотихіної-Потоцької.

✱ Україна в каталозі поштових марок (1927). — Паризька фірма Ромена видала новий каталог поштових марок:

Catalogue spécial historique et descriptif des timbres poste de Russie et des états issus de l'ancien empire Russe“.

П'ятий розділ каталогу присвячено Україні і в ньому подається каталог українських марок і передруків Великої України з історичними примітками й іншими поясненнями до кожного видання. Це перший докладний французький каталог України.

✱ Георг Іванович Нарбут. В англійському мистецькому журналі „The studio“ за квітень м-ц ц. р. надруковано під таким заголовком докладну статтю про творчість Г. Нарбута „який так багацько старався відновити графічне мистецтво на Україні“.

✱ Бібліографічний Інститут в Ляйпцігу видав в німецькому перекладі велику антологію слав'янських народніх пісень під назвою „Фольксліедер дер Славян“. В збірнику чимало місця займає українська народня пісня.

✱ В Італійському журналі „Нова Антологія“, від 15 лютого, вміщено переклад новели Вернера фон Гейденстама „Мазепа та його посол“ уривок з великої епопеї Гейденстама „Каролінерна“, присвяченої часам шведського короля Карла XII.

БІБЛІОГРАФІЯ

ГОГОЛЬ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ¹⁾

Ще П. А. Заболотський скаржився: Один, найменше розроблений відділ в бібліографії про Гоголя, це є відділ слов'янський (Гоголь в слав. перекладах Спб. 1911 г. ст. 1). А із слов'янського відділу найслабкіший — це (на жаль!) український, а тому, пише поважний гоголіст, „ми вирішили поки що залишити „серболужицкий и малорусский“ відділи, як дуже мало в нас поповнені. Правда, Заболотському були невідомі праці Н. Драганова „Гоголь в перекладі на „руський“ язык“ (Нов. Вр. 1902 р. № 9496), Королевського „Українськ. переклади писань М. Гоголя“ („Діло“, 1902, № 199), Ю. Яворського „Н. В. Гоголь в Черв. Русі“ (Извест. Слав. Благод. О - ва 1904, № 5), Дм. Дорошенка „Українські переклади з Гоголя“ („Рада“ № 67) і, звичайно, О. О. Маркова „Гоголь в галицько - рус. літературі“ (Из. А. Н. 1913, т. 38, кн. 2).

Але жадна із цих статей не задовольняють навіть вибачливого дослідувача.

Драганів та Дорошенка не назвали й половину тих перекладів і переробок, що існували за їх часу, а ті, що названі, то перерахувані так неповно, що відшукати їх майже неможливо ²⁾. Окрім цього в них, як і в галицьких бібліографів, багато значних помилок. На жаль, авторів цих рядків все таки довелося використати й названі джерела так, як і дуже слабкі неясні вказівки Комарова й ін. До цього примусила відсутність деяких потрібних видань. Але все таки велика частина праці пророблена самостійно. В цих випадках дається найповніші вказівки, за що автор цілковито бере на себе відповідальність. Цілкові нові є відділи статей про Гоголя (надруковані на рос. Україні) і рецензії на руські праці про нього. Але найцінніші є ті 6 десятків рукописних переробок (із зірочкою), що були знайдені в Бібл. Рус. Драми (Ленінград). За можливість користатися з них висловлюю щире подяку Ю. А. Нелідову й ін. співробітникам бібліотеки. Майже половина цих переробок нікому не була відома.

Звичайно, претендувати на бібліографічну повноту автор не намагається. Найбільші пропуски в новіших виданнях, які важко добувати поза Україною. Але відсутність чогось подібного дає право друкувати цю працю, особливо вона своєчасна у зв'язку з 75 - ю річницею смерті великого українця.

За винятком галицьких видань, те, що в заголовку написано по - російському, надруковано за новою ортографією. Що ж стосується до українських видань, то вважаю за потрібне, по можливості, дотримати ортографії первотвору. Перерахувати театральні рецензії і праці, що лише подекуди стосуються Гоголя, собі за завдання я не ставив. Але для особливо цінного та маловідомого матеріалу зроблю деякі винятки.

I. ПЕРЕКЛАДИ:

а) НАДРУКОВАНІ

1. Сорочинський ярмарок, із „Вечерів на хуторі біля Деканьки“ М. Гоголя. Переклав М. Старицький. Киев. Типографія М. П. Фрица, 1874 р. 12^о, 40 стор. Видання друге, виправлене. Изд. Л. В. Ильницького. К. 1882, 12^о, ц. 10 к.
2. Гоголь М. Сорочинський ярмарок. Чернівці, 1903 р. 42 ст., ц. 15 к.
3. Сорочинський ярмарок, Оповідання з „Вечерів на хуторі біля Деканьки“. Переклав М. Старицький. В - во „Відродження“ ч. 8. К., 1913 р., 8^о, 30 ст.

¹⁾ Від редакції. Беручи до уваги, що авторів цієї цінної роботи були не приступні матеріали, що переховувались на Україні, редакція, доручила тов. І. Єрофієву подати відповідний додаток, що його друкуємо в кінці цієї розвідки.

²⁾ За Драгановим, напр., виходить, що кількістю перекладів і переробок Гоголя українська література перевищає лише казансько - татарську, сартсько - туркестанську, поступаючи перед 15 народами в тому числі і киргізам.

4. М. Гоголь. **Сорочинський ярмарок**. З ілюстраціями. Полтава, 1920 р., 40 ст., ц. 15 к.
5. „Опыт переложения украинских повестей Гоголя на малорусское наречие“ Д. Мордовцева з передмовою перекладача (по російській ст. 153 — 154) і перекладом: „Предисловия пасечника Рудого Панька“ (ст. 154 — 160) та „Вечера накануне Ивана Купала“ (160 — 178) — „Малорусский литературный сборник“, изд. Д. Мордовцев Саратов, 1859 р., 12^о.
6. Микола Гоголь. **Вечір на передодні Івана Купала**.— Прилога до „Свободи“ Л. 1909 р. № 14. „Свобода“ №№ 15 — 19.
7. **Весняной ночи**. Оповідання Н. Гоголя. Перекладъ Олены Пчилкы. К. Типографія В. Кульженко, 1880 р., 12^о, ст. 63.
8. **Згублена грамота**. Былина, розказана дякомъ *** церкви (Ник. Гоголя. Перекладъ С. Н. Исаевича) — Зоря, Л. 1885 р. №№ 15, 16 і 17.
9. Микола Гоголь. **Затрачена Грамота**. Билиця розказана дячком з українського села. Переклав з російського Володимир Лотоцький.— Календар „Просьвіти“ на 1910 р. Львів. 1909, ст. 19 — 26.
10. **Пропавшая грамота** Гоголя. Пырывів на українську мову учытыль Іван Шереметовіч. Почтова станція Крыжополь. Печатня Горнікі Бр. Шарапан. 1917 р., 12^о, 26 ст., ц. 25 к.
Рец. Книгарь. К. 1918 р., № 5, ст. 243.
11. Гоголь М. **Загублена грамота**. Переклад. Г. Баришпольского. М. Баришполь. 1918 р. ст. 15, ц. 45 к.
Рец. В. Дурдуківського, Книгарь, 1918 р. № 12 — 13, ст. 713 — 714.
12. Н. В. Гоголь. **Ночь перед Рождествомъ**. Повѣстка Н. В. Гоголя, передѣлана зъ великорусского.— Золотая Грамота. Відень. 1865 р., №№ 2 — 8.
13. **Нѣчь передъ Рождествомъ** (Повѣсть Николая В. Гоголя) — Литературная прилога для цѣлорочных пренумерантовъ „Слова“ ч. I — II, Л. 1868 р.
14. **Нѣчь передъ Рѣздвомъ** (Українська выгадка Миколаы Гоголя) — Батьківщина, Л. 1885 р. №№ 1 — 13.
15. Н. В. Гоголь. **Нѣчь перед Рождествомъ** Л. Изд. О - ва им. М. Качковского, ч. 318. Л. 1902 р. 8^о, 74 ст. Оригінальне видання для народа з поясненням неизрозумілих слів. Тут ст. 1 — 4 „Передное Слово“ (по українськи) про значіння М. В. Гоголя.
16. М. Гоголь. **Страшна пімста**. Переклав В. Щербанівець — „Народне Слово“ Л. 1909 р. №№ 193 — 194, 200, 206, 209, 211, 212, 214 — 215, 219, 221, 238 — 240, 242, 244 — 245.
Окремо Л. 1909 р. Накладом і друком загальної друкарні, 16^о, ст. 90 + 5.
17. М. Гоголь **Страшна помста**. Переклад Щ - го. Видання Товариства „Полтавська Українська книгарня“, м. Полтава, друкарня И. Ш. Гуревича 1913 р., 12^о, ст. 55, ц. 15 к.
Рец. С. Е. (Єфремова В. Д.) Рада. К. 1913 р., № 31.
18. М. Гоголь. **Страшна помста**. Оповіданє з друкарні „Свободи“. 184 Hudson St New - York, 1915 р. 8^о, ст. 61.
19. **Страшна пімста**. Переклав В. Щ., Л. 1919 р. 16^о, 95 ст.
20. Н. В. Гоголь. **Заколдованное мѣсто** (Зачарованное мѣстце). — Календарь на год 1909. Изд. О - ва им. М. Качковского. Л. 1908, ч. 391 — 392¹⁾.
21. М. Гоголь. **Зачароване місце**. Переклад Клейфа. Народне українське видавництво у Миколаїві, 1909 р.
22. Гоголь Микола, **Зачароване місце**, билиця розказана дячком з українського села. Л., 1909 р., 8^о, 13 ст.
Див. також „Письмо з Просьвіти“ 1909 р. № 4 і „Просвітні листки“ 1909 р., № 29, ст. 4 — 14 (передрук з „Просьвіти“).
23. Н. В. Гоголь. **Заворожене місто** (Заколдованное место) переложил на малорусское наречие Б. Ковалевский. Москва. Типографія И. Люндорф. 1909 р., 18^о, 23 ст., ц. 5 к.
24. **Вечори на хуторі близь Диканьки**. Повісти видані пасічникомъ Рудымъ Панькомъ. Написавъ Миколай В. Гоголь. Перевівъ зъ московського Ксенофонтъ Климковичъ, Л., т. I. 1864 р., 8^о, 173 ст. „Руська читальня“ № 7. (Передное слово пасічника Рудого Панька. Сорочинецька ярмарка. Вечіръ на передодні Івана Купала. Травнева нічъ, або втоплення).
- Т. II, 1865 р., 8^о, 133 ст., ц. 2 к. 40 сот. (Передне слово пасічника Рудого Панька до другої части повістей. Пропаша грамота. Нічъ передъ Рїздвомъ).

1) Це видання — на рос. мові, але має численні „українські“ з'ясування.

25. **Вечерниці** (Оповідання М. Гоголя (перекладъ Михайла Обачного й Лесі Українки під редакцією Олени Пчілки) Заходомъ М. Ткаченка. Л. 1885 р. Зъ друкарні Т-ва ім. Шевченка під зарядомъ К. Беднарського, 8^о, ст. 40, ц. 15 к. або 17 кр. (I Передмова Панька Рудого. II Пропаща грамота. III Зачароване місце).
26. М. Садовський. **Вечорі на хуторі коло Диканьки**, 1918 р., К., В-во „Час“ (?)¹⁾.
27. **Оповідання** Николая Гоголя. I. Старосвѣтскі дворяне. Перекладъ Нат. Вахнянина. II **Веснянои ночи**. Перекладъ Олени Пчолки. Л., 1881 р., 16^о, ст. 74.
28. **Тарас Бульба**, повѣсть изъ запорожской старини, сочинение Н. Гоголя. На галицко-русскій языкъ переведена П. Д. Ф. Г-имъ (Головацьким В. Д.), Л., 1850 р., ст. 172.
Друге видання 1910 р., Коломня.
- Рец. „Зоря Галицкая“, 1851 р., № 60, ст. 489 — 490. (Поглядъ на нашу словесность), Вѣстник, 1851 р. № 75, ст. 299 (Справы народныи. Львов дня 2 июля. И. Б.) та Вѣстник, 1853 р., № 64, ст. 124) Дописи зъ Яворова. Лозиньскій Іосифъ).
29. **Тарас Бульба**. Викладъ Гоголів. Перекладъ М. Лободи. К. Типографія М. Б. Фрица. 1874 р., 8^о, 172 ст., ц. 50 к.
Друге видання. Харьків, Печатня окружного штаба, 1883 р., 8^о, ст. 234, ц. 75 к.
30. **Тарас Бульба**, повість. З великоруської мови переклав і пояснив Др. В. Щурат. Из серіи „Народня бібліотека“ ч. 4 — 6. Л. Накладомъ М. Яцкова и С-ки 1900 р., 16^о. 204 ст. + XVIII (стаття Щурата з датою 1900 р. „Українські повісти М. Гоголя“).
31. **Тарас Бульба**. Повість М. Гоголя в перекладі М. Уманця. В-во „Сніп“. Одесса. Печатано в типографіи Е. И. Фесенко. 1910 р. 12^о, 146, ст., ц. 50 к.
Рец. І. Липи — „Українська Хата“. К. 1910 р., № 2.
32. Микола Гоголь. **Тарас Бульба**. Повість. Переклав на українську мову Микола Садовський. У Києві 1910 р. З друкарні 1-ої Київ. Друкар. Спілки. 12^о, 160 ст., ц. 20 к.
Рец. Ан. Василька (А. Никовського В. Д.) Рада, 1910 р., № 170.
33. Гоголь М. **Тарас Бульба**. Перекладъ М. Садовського. Вид. т-ва „Час“ у Києві, 1918 р., ст. 174, ц. 2 карб.
Рец. Михайла Лукашевича — Книгарь, 1918 р. № 10, ст. 572 — 573.
34. Гоголь М. **Тарас Бульба**. Повість (в ілюстраціях). Переклав Ст. Віль — Загальна бібліотека ч. 63 — 64. Коломня, 8^о, 208 ст. (коло 1922 р.).
35. **Вій**, народное преданіе Н. В. Гоголя (пер. Стефана Лабаша). Другъ, Л., 1874 р., №№ 15 — 18.
36. [Н. В. Гоголь] **Вій**. — Зоря, 1882 р., № 7, ст. 109.
37. **Вій**. Переклав Ф. Королевський. — Діло, Л. 1902 р. №№ 112, 113, 115 — 116, 120 — 122, 124 — 125.
Окремо Літературно-Наукова Бібліотека за редакцію відповідає Володимир Гнатюк ч. 34. У Львові 1902 р., 16^о, ст. 91 + II, ц. 40 сот. Ст. 82 — 91 — „Жерела „Вія“ повісти Гоголя“ (за прф. Сумцовим) подав Ф. Королевський. В „Жерелах“ примітка Ів. Франка про Вія — Шолудивого Буняку.
Рец. Літерат.-Науковий Вістник, 1902 р., № 10.
38. **Вій**. Переклав Іван Кривецький. Друге видання. Л. Літерат. Наукова Бібліотека ч. 34, 1917 р., 16^о, 83 ст.²⁾
39. **Повѣсть о томъ, якъ посваривъ ся Иванъ Ивановичъ зъ Иваномъ Никифоровичемъ**. Николая В. Гоголя. Перекладъ Нат. Вахнянина. — Зоря. 1882 р. №№ 1 — 3.
40. Гоголь М. **Сусіди**. Оповідання. К. 1914 р., ц. 2 к.
41. Переклади зъ Н. Гоголя (два розмаитыхъ зразки) Олени Пчилки. К. Типографія С. В. Кульженко. 1881 р., 12^о, 39 ст. ц. 35 к.
(Переклад — „Запысы прычинного“ та окрім цього „Прысливья“ 32 ст.).
42. Н. В. Гоголь. „**Ревизор**“ (по російські) — „Русская библиотека“ вып. I — II за 1898 р., 125 ст. + 3. Л. (при цьому стаття, здається по „українські“ „Николай Васильевичъ Гоголь - Яновскій“).
43. Микола Гоголь. **Ревизор**. комедія в пяти діях. Переклав Василь Сімович. В-во акад. т-ва „Молода Україна“ в Чернівцях, ч. I, Чернівці, 1901 р. З друкарні товариства „Рускої Ради“ під зарядомъ Володислава Секерського, 12^о, 151 ст.

¹⁾ Це видання, по звіту „Книгаря“ (1918 р. №№ 12 — 13 і 16) в 1918 р. вже скінчалось, але чи побачило воно світ не відомо.

²⁾ Коли було перше видання, на жаль, не знаємо.

Див. також „Буковина“ ч. 1901 р. №№ 2—18, а потім ще „Живая мысль“, 1905 р. № 24—25 і окремо Чернівці 1905 р.

44. Гоголь. **Ревизор**. Комедія в 5 діях. Переклав Олекса Коваленко. Українське в-во „Ранок“, К. 1908 р. Друкарня Барського, 12^о, 107 ст., ц. 25 к. До вистави дозв. 26/II 1908 р.¹⁾ Видання друге, справлене. Українське в-во „Ранок“. К. 1909 р. Друкарня Барського, 16^о, ст. 96, ц. 25, 1960 прим.

Рец. Гр. Щерстюка на перше видання — Літерат. Науковий Вістник, 1908 р., кн. 9, Бібл. ст. 587—588 та Л. П. „Рада“ 1908 р. ч. 137.

45. Микола Гоголь „**Ревизор**“. Комедія на 5 дій. Переклав Микола Садовський. Серія драматична № 74, 1918 р. Видання т-ва „Час“ у Києві. Київ. 1918 р. 8^о, 100 ст. 3 карб.²⁾

Рец. Т. Богацького — Книгарь, 1918 р. № 16.

46. **Одружіння**. Пригода зовсім не можлива. У двох діях. М. Гоголя (Женитьба). Переклад О. Пчілки — „Рідний Край“ 1909 р. №№ 25—29. Також і окремо К. Друкарня 1-ої Київськ. Друкар. Спілки. 1909 р. (на обгортці 1910 р.) 12^о, 72 ст., ц. 30 к. Дозв. до вистави 19/X 1910 р.

47. Миколай Гоголь. **Мертві душъ або Вандрівка Чичикова**. Тема Миколая В. Гоголя. Накладомъ редакції „Дѣла“ Львівъ. Зъ друкарнѣ т-ва им. Шевченка, подъ зарядомъ К. Беднарского. 1882 р., 8^о, ст. 274. цѣна 1 зр. 8 кр. Перші 6 ст. „Слово отъ видавництва“, а в кінці (273—274) замітка перекладача про зміст другого тому „М. Д.“ (перекладається тільки 1-ій³⁾).

б) НЕ НАДРУКОВАНІ

48. Ганкевич — **Ревизор**, рукописний переклад 1878 р. (Галичина).

49. * **Рывызоръ**, комедія на 5 дій. Перекладка на українську мову П. Павлюка (псевдоним) (по Гоголю) рук.; 21 (по корінцю) × 17½ (шир.) см., 149 ст. Ценз. дозвіл 10—X 1905 р.

50. * **Ревизор**. Комедія в 5 д. Н. В. Гоголя. Перевод на український язык под редакцией В. Ф. Боцяновского маш. 34½ × 20½ см., 50 ст. Цен. дозв. 3—III 1908 року.

Рец. М. Григорьева. Рада 1908 р. № 72.

51. * **Ревызоръ**. Комедія у 5 діяхъ Н. В. Гоголя. Перекладъ Льва Сабинина. Харьков 30—III 1908 р. рук. 20 × 24½ см., 226 ст. Цен. дозв. 9—IV 1908 р.

52. * Гоголь. **Ревизоръ**. — Комедія на 5 дій. Переклавъ по Гоголю на Українську мову С. Степовыкъ, рук. 17½ × 22 см. 198 ст. Цен. дозв. 2—XII 1908 р.

53. * **Ревизор**. Комедія на 5 дій Н. В. Гоголя. Переклад Валентина Балясного. (по тексту Імператорського Малого театра в Москві Видання 1885 р. (маш. 21½ × 16½ см., 184 ст. Цен. дозв. 24—IV 1911 р.

54. * **Ревызоръ**. Кумедія у 5-ты діяхъ. Перекладъ И. В. Квитко-Павловского по Н. В. Гоголю. маш. 35 × 22 см., стр. 85, Цен. дозв. 11—IV 1914 р.

55. * **Ревизоръ** (на дзеркало нічого нарікати коли пика крива). Кумедія на 5 дій. Перекладъ на українську мову зъ комедіи „Ревизоръ“ соч. Н. В. Гоголя. А. Н. Десятникова—Васильева (Василенка) рук. 17½ × 21 см., 225 ст. Цен. дозв. 16—X 1914 р.

56. **Женихи на вибір**, комедія в 3 діях Гоголя, пер. И. Гриневецкий (до 1882 р.).

57. * **Женитьба**. Надзвичайна оказія в 3-хъ діяхъ, соч. Н. В. Гоголя, перевод на український язык Ф. В. Левицкого, рук. 21 × 16 см., 73 ст. Цен. дозв. 4—VI 1908 року.

58. * **Женитьба або небувале собуття**. Комедія в 3-хъ діяхъ по Гоголю. Переклавъ для українській сцени И. В. Квитко-Павловскій маш. 35 × 16½ см. 54 ст. Цен. дозв. 7—VII 1912 р.

59. * **Оженіння**, або небувала оказія на 3 діи, 3 пьеси „Женитьба совершенно невероятное событие“ соч. Н. В. Гоголя, переклавъ на українську мову А. Н. Десятниковъ-Васильевъ (Василенко) рук. 18 × 21½ см., 70 ст. Цен. дозв. 23—II 1915 р.

¹⁾ В рукопису цей переклад з'явивсь 1906 р. (Книгозб. Др.) Цен. дозвіл 26 II 1906 р.

²⁾ Рукописний переклад з 1908 р. (Кн. др.). Цен. доз. 7/II 1907 р.

³⁾ Переклад належить Ів. Франкові („Матеріали до укр. бібліографії“ т. IV Л. 1918, 5 стор.)

II. ПЕРЕРІБКИ:

а) НАДРУКОВАНІ

60. **Халепа**, комедія в 4 діях, переробив з оповідання Гоголя „Сорочинская ярмарка“ А. Вівчарук. З малюнками Соколова. 1886 р. Літографовано у Берліні.

✓ 61. М. П. Старицькій. **Сорочинський ярмарок**, комична оперета изь українського побуту в 4 діяхъ. (Сюжетъ позычено у М. В. Гоголя). Музыка Гротенка.— Малоросійський театр 4—60 ст. Изд. библиотеки С. Рассохина, М., Т-во скоропечат. А. А. Левенсон, 1890 р., 8^о, 246 ст., ц. 2 р.

✓ 62. М. М. Кочубей. **Халепа**. Пьеса в одном действии (переделанная из рассказа Н. В. Гоголя „Сорочинская ярмарка“, 1883 р.) ст. 63—5 театральных пьес на Малоросійском языке 1883—1900. К. Типография Петра Барского, 1904 г., 8^о, ц. 1 р. 50 к. Цен. дозв. 15—V 1905 р.

63. М. Старицький **„Сорочинський ярмарок“**, комедія-оперета на IV дії Драматичні твори т. I. Изд. С. Рассохина. К. З друкарні т-ва „Просвещение“ 1907 р. 8^о, 247 ст., ц. 2 р.

64. Гоголь—Старицький.—Гак. **Сорочинський ярмарок**—Комедія на 4 дії. Театральна бібліотека, ч. 72. Кооперативне „Рух“ видавництво Х. 1927 р., 16^о 86 ст., ц. 40 к. Цен. дозв. 1—VII 1926 р.

65. **Утоплена**. Оперета въ 3-хъ діяхъ, 4-хъ картынахъ М. Старицького—„Ныва“—Од. 1885 р. ц. 1 р. ст. 56—144.

Окремо Од. 1885 р., 8^о, 91 ст., ц. 40 к. Тип. Е. Фесенко, 950 пр. Цен. дозв. 7—II 1883 р. 1).

✓ 66. **Майська нічъ**. Комедія у 3-хъ діяхъ Ф. Устенка-Гармаша (на зразокъ узявъ повність М. Гоголя). Издание книжного магазина С. И. Гомолинского, К. 1886 г. 16^о, 56 ст. ц. 15 к. 5000 пр. Цен. дозв. 1883 р. 2).

Тако ж вид. кн. магазина С. Гомолинского. Житомир, Тип. А. О. Штерензона, 1891 р., 16^о 56 ст., 4000 пр.

Друге видання И. Губанова. К. Тип. Корчак-Новицкого. 1895 р., 16^о, 59 ст. 10.000 пр.

67. **Утоплена** (Майська нічъ) Лирично-фантастична опера у 3—діяхъ, 4 одми-нах. Текстъ по Гоголю склавъ М. Старицький. Музыка М. Лисенка. Власність автора, К. 1900 р. 4^о, 208 ст., ц. 4 р., Цен. дозв. 12—VI 1892 р. 3)

✓ 68. **Утоплена, або Русальчина нічъ**. Оперетта въ 3-хъ діяхъ, 4 картинахъ. Либретто (по Гоголю) М. П. Старицького. (Музыка М. Лисенка). К. 1901 р. Изд. Книж. Маг. Л. Идзиковского, 8^о, 92 ст. Тип. Стилиоти. 2000 пр. 4).

✓ 69. **Різдвяна ніч**. (Тема з Гоголя). Оперета в 4-х діях. Текст і вірші М. Старицького. Музыка М. Лисенко. К. В тискарні М. Фриця. 1874 р., 8^о, 92 ст., ц. 35 к. 1200 пр. Цен. дозв. 25—IV 1873 р.

Друге видання, К., 1874 р., 8^о, 82 ст., ц. 35 коп. 2200 пр. Южно-русского книжного магазина. Тип. С. Германа.

Третье видання, К., 1882 р., 12^о, 104 ст., ц. 50 к. 2500 пр. Л. Ильницького, Тип. Корчак-Новицкого.

70. **Різдвяна нічъ**.—Опера в 4-хъ діяхъ и 5 картынахъ. Либретто зложивъ М. Старицький. Музыка М. Лисенко. Текстъ по Гоголю.) З поясненнями по російські, К. 1882 (на обгортці 1883). 12^о, 128 ст. Ц. 50 к. 2500 пр. Видав Л. Ильницький.

71. **Різдвяна нічъ**. Коміко-лірична опера в 4 д. (тема по Гоголю) М. Старицького. Музыка М. Лисенко. (Власність автора) К. у Болеслава Корейва, 4^о, 349 ст., ц. 10 р. Цен. дозв. 25—IV 1883 р.

Рец. Зоря 1883 р. № 4, Зоря, 1887 р., № 7 і Дѣло, 1889 р. № 289.

72. **Різдвяна ніч**.—Коміко-лірична опера в 4 діях М. Лисенко. Текст по Гоголю. М. Старицького. К. 1884 р., 8^о, 350 ст. Ц. 10 р. Типография Редера, 200 пр., 5).

73. **Різдвяний вечір**, оперетка въ 1 дії. Скомпонувавъ по Гоголю и иншимъ Г. Бораковскій. К. 1886 р. 16^о, 48 ст. Ц. 25 к. Видання кныгарни П. Панчешникова, 2000 пр.

1) і 2) В рукопису з 1883 р. (кн. др.). До лібретто Старицького. Муз. Лисенка.

3) На сюжет „М. Н.“ е також опера П. Сокальського.

4) Див. Комаров „Укр. драматургія“, але це, мабуть, його помилка і річ іде про ту перерібку, що означена під № 67.

5) Комаров ів. Також мабуть. № 71.

74. **Різдвяна ніч.** Коміко-лірична опера в 4-х діях, а 5 картинах. Лібретто зложив М. Старицький, Музика М. Лисенко. Л. 1890 р., 12°, 64 ст., ц. 60 сот. З друкарні т-ва ім. Ш-ка під зарядом К. Беднарського. Накладом т-ва „Руська Бесіда“.

75. М. М. Кочубей. **Оксана.** Комедія в 3-х дійствіях. Переделанная из рассказа Н. В. Гоголя „Ночь перед Рождеством Христовым“ 1884 р., 49 ст. — 5 театральних пьес на молоросийском языке 1883 — 1900 р.р. К. Типография Петра Барского. 1904 р., 8°, ц. 1 р. 50 к. Цен. дозв. 15 — V 1905 р.

76. М. Старицький. **Різдвяна ніч.** Жарт в 1 дії. Тема М. Гоголя. Чернівці. 1910 р., 8°, ст. 16, ц. 20 с.

77. П. Сокальський. **Осада Дубно.** Опера у чотирехъ діяхъ и зъ прологомъ. Перероблено зъ Гоголевої поеми „Тарасъ Бульба“. (Лібретто), 1888 р.¹⁾

78. **Андрій Бульба или Осада Дубно** (Для фортепіана з співом). Скорочене (автором), посмертне видання опери П. Сокальського²⁾

79. К. И. Ванченко. (Писанецький). **Тарасъ Бульба пидъ Дубномъ.** Драма у 4-хъ діяхъ (по Н. В. Гоголю). Написав К. Писанецький. 42 ст. — Малоросийський театр. Издание С. Рассохина. М. 1896 г. 8°, ц. 2 карб. 1.000 пр. Цен. доз. 24 — VII 1896 р. Окремо для вистав в нар. театрах 12 — III 1907 р.³⁾

Видання друге, спростоване авторомъ. Изд. Центр. Библиотеки С. Рассохина. М. 1914 р., 8°, 49 ст. 1 к. 50 коп. Цен. дозв. для вистав в нар. театрах. 15 — VIII 1914 года.

Рец. Білика на перше видання (в рукопису відоме раніш) — Зоря, 1894 р. № 7. До історії нашого театру. (Піеса Писанецького „Т. Б.“).

80. **Тарасъ Бульба.** Драматични справи в одминах. Налагожено по Гоголю и по другимъ. Преурочено до другой четвертины XVII вику). Рокив пренаймни 1683 — 1639). Стародавня Украина въ драматичныхъ справах. Ц... батько (Цисс В. Д.). Од. Типография Юж. руского О-ва Печатного дела. 1899 р.

81. М. Старицький. **Тарас Бульба.** Драма в 7 діях і 8 одмінах. Драматичні твори. Изд. С. Рассохина, т. III, М., 1910. Тип. под фирмой „Ломоносов“, 8°, 206 ст., 2 р., 1350 пр. Цен. дозв. 1911 р.⁴⁾

82. **Вій.** Опера у 5 діяхъ. Соч. М. Л. Кропивницького. — „Складка“. Альманахъ на споминъ В. С. Александрова. Року 1905. Спорудивъ К. А. Билюловский. X. 1896 р. ст. 252 — 261²⁾. (Тут надрукована тільки 5-дія).

83. М. Л. Кропивницький. **Вій.** Фантастична комедія у 5-ти діяхъ, зъ апофеозомъ. (Выправлена наново). Сюжетъ позыченый у М. В. Гоголя. — Повный збірникъ творивъ, т. III, 4°, ст. 41 — 82. X. Книжные магазины и книгоиздательство А. С. Кетлеровой. 1903 р., ц. 1 р. 50 к. 4400 пр.

Рец. — Зоря, 1897 р. № 7.

84. **За Гусака.** Комедія на три дії по М. Гоголю. В перекладі О. Олександренка, — Театральна Бібліотека, комедії, книжка друга у Києві, 1910 р. З друкарні І-ої Київськ. друк. Спілки. 12°, 63 ст. Ц. 25 к. 960 пр. Цен. дозв. 27 — III 1910 р.

85. **Прыхожа.** Сцена в 1 дії. Переклавъ и переробивъ зъ сочиненія Н. Гоголя „Лакейская“ В. Русиновъ. Полтава. 1901 р. 8°, 14 ст., ц. 5 к. Тип. Фришберга, 5000 пр. Цен. дозв. 23 — III 1901 р.

Видання друге. П. Тип. Фришберг, 1908, 8°, 14 ст., ц. 5 к.

6) НЕ НАДРУКОВАНИ

86. * **На України або Солопій Черевикъ.** Малюнок українського народного быту въ одній дії и двохъ одминахъ зъ співами и танцями. По Н. В. Гоголю и М. Старицькому писавъ П. С. Пятаевъ — Пронській. рук. 16¹/₂ × 20 см., 44 ст. Цен. дозв. 12 — V 1904 р. (де-що викреслено).

¹⁾ Тоді друковалось. Див. муз. журнал „Баян“ Спб. 1888 р. № 19, ст. 179 (Хроніка). В рукопису відомо раніш: „Осада Дубно. Опера в 4 діяхъ изъ прологомъ. Перероблено зъ Гоголевої поеми „Т. Б.“ Лібрето П. П. С. (Де котрі стихи узяті изъ Ш-ка, де-котрі зъ нар. пісень). Музыка П. П. Сокальського. 1884 р.

²⁾ В рукопису с 20 — III 1887 р. але 31 — VIII 1887 р. було заборонено (кн. др.). Потім дозволено по новому рукопису 19 — I 1890 р.

³⁾ В рукопису Старицький М. „Т. Б.“, драма в 7 одм., скомпон. по Гоголю, 4°. Цен. дозв. 1897 р. (Кн. др.) і Т. Б. опера у V діяхъ, 6 одм. Муз. М. Лысенка. Лібретто М. Старицького. Цен. дозв. 31 — III 1904 р. (Дещо викреслено).

87. * **Сорочинський ярмарок**. Кумедія на 1 дію. Сюжет позичен у Н. В. Гоголя, Скомпанував Е. Н. Фразенко. рук. 21×17 см., 22 ст. Цен. дозв. 31 — XII 1914 р.
88. * **Майська ніч або Утоплениця**. Фантастично-комічна оперетта в 3-х діях. Либретто К. И. Ванченко-Писацького. Музыка А. Чижики, (по повісти Н. В. Гоголя „Майская ночь или утопленница“). рук. $21 \times 13\frac{1}{2}$ см. 37 ст., Цен. дозв. 16 — I 1895 р.
89. * **Майська ніч**. Комично-фантастична оперетта в 3-х діях, соч. А. Ф. Шатковського (сюжет взят из повісти Н. В. Гоголя „Майская ночь или утопленница“). Рук. 21×17 см., 60 ст. Цен. дозв. 5 — XII 1896 р.
90. * **Майська ніч**. Комедія в 4-х действиях с пением, хорами и танцами. Переработка из повісти Н. В. Гоголя П. П. Райского-Ступницького маш. $35 \times 21\frac{1}{2}$ см., 20 ст. Цен. дозв. 7 — II 1898 р.
91. * **Голова Явтухъ Макогоненко**. Комедія в 3 д. с пением и танцами. (Сюжет взят из пов. Гоголя „Майская ночь“) Соч. К. Диткевича — рук. $21\frac{1}{2} \times 17\frac{1}{2}$ см., 46 ст. Цен. дозв. 1899 р. (Де-що викр.)
92. * **Майська ніч або утоплена**. Комедія в 3-х действиях с пением, хорами и танцами (по Н. В. Гоголю) соч. Л. Я. Манько, рук. $21 \times 17\frac{1}{2}$ см., 88 ст. Цен. дозв. 20 — III 1906 р.
93. * **Майська ніч** Комична оперетта у 3-х діях переробивъ зъ оповидання Н. В. Гоголя Л. А. Теплинскій, рук. $17\frac{1}{2} \times 21$ см., 70 ст. Цен. дозв. 13 — IX 1906 р.
94. * **Майська ніч або Утоплена**. Фантастична опера у 3-х діях Гоголю. Скомпановано С. Степовикомъ, рук., $17\frac{1}{2} \times 21$ см., 80 ст., Цен. дозв. 13 — IX 1908 р.
95. * **Майська ніч (Утоплена)**. Комічна оперета на 3 дін, соч. Бобринецького (по Гоголю) рук. $17 \times 21\frac{1}{2}$ см., 48 см. Цен. дозв. 30 — V 1909 р.
96. * **Майська ніч, або Утоплениця**. Фантастично-коміческая оперетка в 3-х діях, либрето Ф. П. Рудикова по повісти Н. В. Гоголя рук. $21 \times 16\frac{1}{2}$ см., 88 ст. Цен. дозв. 26 — X 1911 р.
97. * **Майська ніч, або Утоплена**, оперетка в 3-х действиях (по повісти Н. В. Гоголя того же названія (пер. С. Ф. Сагайдачного — маш. $21\frac{1}{2} \times 17\frac{1}{2}$ см., 47 ст. Цен. дозв. 8 XII 1912 р. (Де-що викр.)
98. * **Утоплена (Русалка)**. Мініатюра в одну дію зъ співами; скомпонувавъ артысть Е. Н. Фразенко (по Гоголю). рук. $22 \times 17\frac{1}{2}$ см., 18 ст. Цен. дозв. 8 — X 1915 р.
99. **Пропавшая грамота**. Фантастично-комічна оперетка у 4 діях и 7 картинах (Сюжет позичений у Н. В. Гоголя) М. Кропывницького. 1898 р. Цен. дозв. 2 — III 1898 р.
- 100 **Петро Орленко (або Пропаша грамота)**. Фантастичні картины в 4 діях и 5 одминахъ Соч. В. И. Кулябки. Цен. дозв. 15 — III 1898 р.
101. * **Вечер на хуторі близ Диканьки**. Малоросійская шутка в одном действии, взята из повістей изданных пасечником Рудым Паньком — рук. 22×18 см., 30 ст. Заборонено (Г. Л. Дубельт) 15 — XII 1852 р.¹⁾
102. * **Різдвяна ніч**. Святкова оказія в двох картинах, спорудив по Гоголю до опери А. Лийдфорс. Музыка М. В. Лисенка. Петербург, 1873 р. б. — рук. 35×21 см., 19 ст. Цен. дозв. 30 — I 1873 р.
103. * **Царыцны черевыкы або чого кохання не зможе**. Комедія у 3-х діях и 4-х одминахъ. (Сюжет заимствован). Скомпанував Гр. Ашкаренко — рук. 27×21 см., 123 ст. Цен. дозв. 10 — VIII 1890 р.
104. **Ніч пидъ Риздво (Ночь под Рождество)**. Комедія в 1 д. Соч. А. Ф. Матусина. (Калинникова) 1901 р.
105. * **Коваль Вакула або Царыцны черевыкы**. Фантастическая комедія в 4-х діях и 5-ти одминахъ по Н. В. Гоголю и др. переклав П. К. Мирославскій. В третьем действии полет Вакулы на черте — рук., 22×17 см., 106 ст. Цен. дозв. 25 — XI 1904 р.
106. * **Оце такъ поженыхалися!** (позычено зъ повісти Н. Гоголя „Ночь перед Рождеством“). Жартъ на 1 дію зъ співами, хорами, танцями напысав Д. А. Гайдамака — рук. $22 \times 17\frac{1}{2}$ см., 38 ст. Цен. дозв. 18 — X 1906 р. (Дещо викр.)
107. * **Кохання в мішках**. (Ніч під Різдво) (по Гоголю) „У Солохи“. Жарт на 1-ну дію соч. Бобринецького — рук., $22 \times 17\frac{1}{2}$ см., 23 ст. Цен. дозв. 5 — VII 1909 р. (Де-що викр.)

¹⁾ Цю п'єсу бачив у театр. відділі Од. пуб. бібліот. В. Данилов під тією ж назвою, але з приписом „Одесса 1865 г. дек. 29 дня. Переписывал N Leopoffe“ (Рус. Фил. Вест. 1911 г., № 2). П'єса — українська.

108. * **Тры кохання у лантухахъ (Три любви в мешках)**. Водевиль в 1 д. с пением и танцами по повести Н. В. Гоголя „Ночь под Рождество“. Скомпанував Гр. И. Павловскій — рук. 22 — 17¹/₂ см., 43 ст. Цен. дозв. 28 — II 1911 р. (Де-що викрес.).
109. * **Солоха**. Жарт в 1 дію (по Гоголю). С пением, хорами и танцами перед. Ф. П. Рудикова — рук. 20 × 17 см., 50 ст. Цен. дозв. 15 — VI 1911 р.
110. * **Женихання (Нічъ підъ Різдво) (Любовь у трехъ мішкахъ)**. Водевиль на 1-ну дію зь співами і танцями И. С. Савченка-Львовского (по Н. В. Гоголю) — рук. 35 × 21¹/₂ см., 11 ст. Цен. дозв. 14 — VII 1911 р.
111. * **Солоха**. Украинскій жартъ на 1 дію по Н. В. Гоголю зь співами и танцями соч. К. Карпатского (Золотарева) — рук. 22 × 18 см., 31 ст. Цен. дозв. 17 — XII 1911 р. (Де-що викр.).
112. * **Різдвяна нічъ**. Украинскій жартъ в одній дії зь співами й танцями. Соч. А. Н. Десятникова-Васильева (Василенко). Посвяшаю моеї дочурке Шуре — рук. 18 × 21 см., 38 ст. Цен. дозв. 18 — VIII 1912 р.
113. * **Солоха**. Сцена на одну дію по повісті Н. В. Гоголя зь співами і танцями. Написав Кузьма Рекало. С. П. Б. 1913 р. — маш. 17¹/₂ × 22 см., 21 ст. Цен. дозв. 22 — III 1913 р.
114. **Страшна помста**, фантастична дія у 8 картинахъ. Зь повисти Н. Гоголя переробивъ М. Старицький. 1887 р.
115. * **Страшна помста** Малорусская фантастическая драма в 5-ти действиях с пением, хорами и танцами Ю. И. Косиненка. (Сюжет из повести Н. В. Гоголя „Страшная месьть“ (рук. 22 × 18 см., 41 ст. Цен. дозв. 9 — V 1892 р.
116. * **Колдунъ**. Драма у V діяхъ и IV однинахъ. Соч. Макарія К. Пискуна (Сюжет заимствован) — рук., 21 × 18 см., 121 ст. Цен. дозв. 5 — XII 1898 р.
117. * **Катерина Бурульбашъ або Страшенна Помста**. Фантастична драма зь співами и танцями въ 8 картинахъ съ апофеозомъ соч. В. И. Захаренко. (по повести Гоголя „Страшная месьть“) — рук. 21¹/₂ × 17 см., 89 ст. Цен. дозв. 19 — XII 1902 р. (Де-що викр.).
118. * **И. С. Пухальскій. Відмакъ**, фантастична драма въ 6 діяхъ. въ 6 дія - дві картини. Сюжетъ позичено въ Н. Гоголя, маш. 35 × 21 см., 49 ст. Цен. дозв. 20 — XII 1904 р.
119. * **И. С. Пухальскій. Видмакъ**, фантастична драма на 6 дія. Позыка зь Н. Гоголя, маш., 35 × 21¹/₂ см., 54 ст. Цен. дозв. 20 — X 1908 р.
120. * **Лыцарь карае або Страшна помста**. Драматична феерія на 5 дія и симъ картинъ съ апофеозомъ скомпанувала по Гоголю У. П. Сусллова (Ульява Павловна Резникова), маш. 37¹/₂ × 20 см. Цен. дозв. 27 — IX 1911 р.
121. * **Страшна помста**, драм. казка в 6-ти картинах С. Черкасенка (по Гоголю). рук. 21 × 17 см., 182 ст. Цен. дозв. 27 — X 1914 р. (Де-що викр.).
122. * **Страшенна помста**. (Дуже стародавніхъ часівъ) хвеерія на 4 дії, 6 одмінъ, зь прологомъ и живою картиною. Співи, танці. Соч. А. Н. Десятникова-Васильева (Василенко) — рук., 17¹/₂ × 22 см., 92 ст. Цен. дозв. 27 — III 1915 р.
123. * **Страшна помста**. (Чаклун). Драматична феерія — казка в 7 картинах з прологом, тв. Д. А. Олексіенко-Алексеева (по повести Н. В. Гоголя „Страшная месьть“) — рук. 21¹/₂ × 17 см., 104 ст. Цен. дозв. 20 — VIII 1915 р.
124. * **Тарасъ Бульба**. Драма в 5 діяхъ и 8 одминахъ (зъ оповідання Н. В. Гоголя) зкомпановавъ Г. А. Ашкаренко, г. Кременчугъ 1886-го року, августа 29-го, рук. 20 × 16 см., 99 ст. Заборонено 24 — II 1887 р.
125. * **Тарасъ Бульба**. Драма в 4-хъ действиях и 5-ти картинах с пением и танцами. Сочинение А. Ф. Шатковского. (Сюжет заимствован из повести Н. В. Гоголя „Тарас Бульба“) — рук. 21 × 17¹/₂ см., 86 ст. Цен. дозв. 29 — I 1897 р.
126. **Поход запорожцев и Тарас Бульба**. Драматические картины в 4 д. Переработка из пов. Н. В. Гоголя, артиста — В. П. Райского-Ступницкого 1898. Цен. дозв. 10 — III 1898 р.
127. * **Тарасъ Бульба и его сыны**. Драма в 5-ти діяхъ и 8-ми одминахъ. Сюжет заимствован из повести Н. В. Гоголя. Скомпанував И. Я. Квитка (Павловскій) — рук., 20 × 16¹/₂ см., 145 ст. Цен. дозв. 12 — XII 1903 р.
128. * **Тарасъ Бульба**. Опера у V діяхъ, 6 одминахъ. Музыка М. Лысенка. Либретто М. Старицького — рук., 20 × 13 см., 58 ст. Цен. дозв. 31 — III 1904 р. (Де-що викр.).
129. * **За віру і край**. (Тарас Бульба) драматичні картини на 5 дія Тогобчного (по Гоголю), рук. 22 × 18 см., 77 ст. Цен. дозв. 2 — XII 1908 р.
130. * **Тарасъ Бульба и его сыны**. Драма у 4 діяхъ (по Н. В. Гоголю) Льва Алексеевича Теплинского — рук. 17¹/₂ × 21¹/₂ см., 36 ст. Цен. дозв. 2 — VII 1909 р.

131. * **Тарасъ Бульба**. Въ 5 д. (по Гоголю). Переклав М. Яр-Фортуна — рук. 21 × 18 см., 75 ст., Цен дозв. 20 — II 1910 р.
132. * **Тарасъ Бульба** (по Н. В. Гоголю) драма на 4 діи О. З. Суслова (Резняков), рук. 21½ × 17½ см., 70 ст. Цен. дозв. 1914 р.
133. **Вій**. Перерібка Е. Шабельської 1901 р.
134. * **Вій**. Феерія въ 3-х діях съ повести Н. В. Гоголя. Перекладъ Гр. Ив. Павловского у 1912 році. маш. 34½ × 21½ см., 18 ст. Цен. дозв. 8 — V 1912 р.
135. **За масляни вишкварки**. Комедія въ трехъ діяхъ (по Гоголю). Скомпанував М. К. Садовський, рук. 21 × 18 см., 98 ст. Заборонено 30 — I 1896 р.¹⁾

III. СТАТТІ, ЗАМІТКИ, ЗВІСТКИ

136. Звістка про сконання М. В. Гоголя — Зоря Галицкая, Л. 1852 р., № 24, 203 ст.
137. Запітка про драматичну переробку „Т. Б., чеським драматургом Фричом, Слово Л. 1861 р., № 82, ст. 408.
138. Дописи. Львовъ два 17 цвѣтна (проект драматичної переробки „Т. Б.“) — Вѣстникъ, Л. 1864 р., № 28, ст. 111.
139. М. Павликъ. Николай В. Гоголь. — Другъ, Л. 1874 р., № 15 — 16.
140. Купчанко Гр. И. Листъ про виставу „Ревизора на німецькій мові в Відні“. Слово, 1874 р., № 57.
141. Г. У. Р. Поѣздка в Запороже. Пѣсля Гоголя — Ю. Романчук „Руска читанка для низшихъ клясъ сер. школъ“. ч. I, т. 2, ст. 37, Л. 1879 р.
142. Н. В. Гоголь. — Свѣт. Л. 1881 р. № 8 — 9.
143. Николай Гоголь. — Родимый листокъ, Л. 1881, № 12.
144. Николай Гоголь. — „Зоря“ Л. 1881 р., № 18, ст. 211 — 212.
145. Памятникъ для Гоголя — „Зоря“, 1881 р. № 18, ст. 215.
146. Памяти Гоголя. — Слово, 1881 р. № 127.
147. О торжествахъ в Нѣжинѣ по поводу открытія памятника Н. В. Гоголя. Слово. 1881 р., № 127.
148. Заметка о „Тарасъ Бульбѣ“ (з приводу розіслання першого аркуша повісти передплатчикам „Р. Слово“). Русское Слово. Л. 1900 р. № 20²⁾.
149. С. Е. (Фремов В. Д.) — Гоголь и великоруські читачі з простого народа. — Літературно-Науковий Вістник, Л. 1900 р., № 5, ст. 129. (Хрон. і бібліографія).
150. Листъ М. Гоголя. ib. 149.
151. С. Е. (Фремов В. Д.). Новий збірник. — Літературно-Науковий Вістник. 1902 р. № 7, ст. 4.
152. Королевський Ф. Гоголь і його оповідання з українського життя — Діло. Л. 1902 р. № 108.
153. Королевський Ф. Жерла „Вія“ повісти М. Гоголя (по Сумцову) — Діло, 1902 р., № 137.
154. Королевський Ф. Українські переклади писань М. Гоголя. Діло, 1902 р. № 199.
- Рец. на ці статті Королевського, Записки Наук. Т-ва у Л. 1903 р., т. 53 (Огляд часописей за 1902 р. Наукова Хроніка).
155. П'ятдесятилѣтня рѣчниця смерті Николая Васильевича Гоголя-Яновского. — „Русское слово“. 1902 р., № 8.
156. В. Д. (орошенко В. Др.) Гоголь і український сепаратизм. Літературно-Науковий Вістник, 1903 р., № 2, 133 — 134.
157. О. Ефименко „Національне роздвоєне в творчости Гоголя, нарис — Літературно-Науковий Вістник, 1903 р., № 4, ст. 85 — 99.

¹⁾ В жур. „Книгарь“, 1918 р., № 4 (Літ. життя) є така звістка: „Артист Садовський переробив (вдруге? В. Д.) для сцени популярне оповідання М. Гоголя „Ссора Ив. Ив. с Ив. Ник.“, комедія називається „За масляни вишкварки“, на три дії. Але чи було це надруковано — невідомо.

²⁾ Що се був за оригінал (як більшість і інших) свідчить напр. таке місце: „А поворотись-ка (обернися но) сын!... Что это на вас за поповские подрясники (сподныи священническіи одежи)?... Это были два дюжины (крѣпкии) молодцы (? В. Д.). Они были очень (дуже) смущены... потупив глаза (очи) в землю... „Стойте, продолжал он, поворачивая (обертаючи) их, какіе же длинные (долгіи) на вас свитки!“ и т. д.

- Рец. — „Записки наукового т-ва у Л. — 1904 р. т. 58, ст. 2 — 3 (Огляд часописей за 1903 р. Наук. хроніка).
158. В. Д. (орошенко В. Др.) Збори на пам'ятник Н. В. Гоголя. Літературно - Науковий Вістник 1903 р. № 9, 68 -- 69 ст.
159. Ів. Стешенко „З юбілейної літератури про Мик. Гоголя“. — Записки наук. т-ва, у Л. 1904 р., № 1, ст. 1 — 2 та № 2, ст. 15 — 60.
160. Панська ласка. Рада К. 1907 р., 187 (з приводу замітки журналу „Театр и иск“. про „Ревизора“ на укр. сцені).
161. Іван Ф. (ранко). Вій, Шолодивий Буняка і Юда Іскаріотскій. — Україна, К. 1907 р. № 1, ст. 50 — 55.
162. С. Просвітянин. Гоголевські свята і українська пісня. — Українська Хата. К. 1909 р. № 1, ст. 30 — 36.
- Рец. В. Д. (орошенка В. Др.) — Записки Науков. Т-ва у Л. 1910 р., 1, Біб. 203 ст. и його ж Рада, 1909 р. № 148 (з українських журналів).
163. Д. Д-ко (Дорошенко). Святкування пам'яті Гоголя в театрі б. т-ва Грамотности, Рада, 1909 р., № 64.
164. Гоголевські дні в Києві, іб. (хроніка).
165. Ефремов. Великий українець (Гоголь як укр. діяч) там же ¹⁾.
166. Д. Дорошенко. Гоголь й українство там же.
- Рец. Записки Наукового Т-ва у Л. 1910 р., 2, Біб. 230.
167. Ефремов. Жертва дводушности. До гоголевського ювілею. Рада, 1909 р. № 65 и 66. Окремо „Між двома душами. Микола Гоголь“ В-во Вік. Наші справи № 4, К., 1909 р., 12^о, 31 ст.
- Рец. Записки наук. т-ва у Львові, 1910 р., 2, Біб. 230.
168. Д. Д. (орошенко В. Др.) Українські переклади з Гоголя. — Рада 1909 р. № 67.
- Рец. Записки Наук. Т-ва у Л., 1910 р., 2, Біб. 231.
169. Театр товариства Грамотности. — Рада, іб.
170. Огляд часописей (Святковане столітних уродин Миколи Гоголя в Росії под прапором обрусенія. Голоса Українців про М. Гоголя. Відзив Київської „Ради“. Д. Дорошенко про Гоголя і українство) Руслан. Л. 1909 р. №№ 67 — 69.
171. М. Лозинський „Микола Гоголь“ (в столітні роковини уродин). — Діло, 1909 р., № 71.
- Рец. Записки Наук. Т-ва у Л., 1910 р., 2.
172. І. Д. Микола Гоголь. — Буковина, Ч. 1909 р., № 87.
- Рец. Записки Наук. Т-ва у Л., 1910 р., 2, Біб. 231.
173. Мих. Грушевський. Юбілей Миколи Гоголя. Літературно - Науковий Вістник. 1909 р., кн. 3, стр. 606 — 610.
- Рец. В. Дорошенка. Рада, 1909 р., ч. 74, и його ж Записки Наук. Т-ва у Л., 1910 р. кн. 1, Біб. 203.
174. Deiz. „Женитьба“ Гоголя. Опера Мусоргського. Рада, 1909 р. № 93.
175. Гоголевське свято і москофільські гості на йому. — Рада, 1909 р., № 102.
176. С. Ефремов. З нашого життя (Гоголевське свято). — Рада, 1909 р., № 117.
177. М. Грушевський. М. Гоголь і сучасна українська суспільність. — Записки Наукового Т-ва в Києві, 1909 р., кн. V, 5 — 19 ст.
- Рец. — Записки Наук. Т-ва у Л., 1910 р., 2, Біб. 229.
178. К. Невірова. Мотиви української демонології в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя — Записки Наук. Т-ва у К. 1909 р., кн. 5, 27 — 60 ст.
- Рец. Записки Наук. Т-ва у Л. 1910 р., іб.
179. П. Петровський. Недуга Гоголя. — Записки Наук. Т-ва в К. 1909 р., кн. 5, ст. 20 — 26.
- Рец. Записки Наук. Т-ва у Л., 1910 р. 2, Біб. 230. Рец. на „Записки Наук. Т-ва у К“, 1909 р. кн. 5 (усі три статті) див. Літерат. - Науковий Вістник, 1910 р., 2, ст. 473 — 475.
180. Ол. Грушевський „З гоголевських свят в Москві. — Літературно - Науковий Вістник 1909 р., кн. 6, 496 — 498 ст.
181. Микола Гоголь (До столітніх роковин його народження). Народне Слово. Л., 1909 р., № 193.
182. Микола Гоголь. — (З нагоди столітніх роковин його уродин). Письмо з Просьвіти, Л., 1909 р., № 4. Те ж в „Просьвітні листки“, 1909 р. № 29, ст. 1 — 2.

¹⁾ В „Раді“ цей фельетон стоїть без підпису С. Ефремова.

183. Николай Васильевич Гоголь. — Русская Рада. Коломыя, 1909 р., №№ 9—10 (стаття Ю. Н. Киселевського) Пор. „Р.Р.“ № 9, ст. 3, також брошуру.
184. Відкриття пам'ятника Гоголеві. — Рідний Край. К. 1909 р., № 10, в ст. 3.
185. О. Пчілка. Гадяч і вшанування Гоголя. — Рідний край. 1909 р., № 11, ст. 9.
186. Д-р В. Щурат. Шевченкове послання Гоголю. — Учитель Л., 1909 р., №№ 10—12.
- Рец. Записки Наук. Т-ва у Л., 1910 р., 2, Біб. 231.
187. Николай Васильевич Гоголь. — Русь, Л., 1909 р., № 12.
188. М. Г-чъ (Г-к Гануляк). Памяти Н. В. Гоголя. — Русское Слово, 1909 р., № 12.
189. Николай Васильевич Гоголь. — Русский календарь на год 1910 Л. 1909. ст. 129—133.
190. Михайло (!) Гоголь (В 100 літні роковини уродин. — Доток до „Свободи“, Л., 1909 р., № 14.
191. Д-р В. Щурат. „Українські повісти“ М. Гоголя. Л., 1910 р., Пор. з № 30.
192. М. Григ „Опера і драма“ (з приводу опери П. Сокальського „Т. Б.“) — Укр. Хата, 1910 р., № 5, 327—328.
193. С. Ефремов. Препарований Гоголь (О.О. Марков „Н. В. Гоголь в галицько-русской літературе). — Рада, 1913 р., № 271.
194. П. Рулін. П. Куліш, як досвідчик та критик Гоголя. — Книгарь К., 1919 р., № 23—24, ст. 1563—1574.
195. Г. Хоткевич. — Тарас Бульба. Опера М. Лисенка. — Червоний Шлях, 1924 р., № 11—12.
196. І. Капустянський. Рукописи Гоголя в Полтавському музеї. — Записки іст.-філ. відділу Ук. Акад. Наук. 1924—1925 рр., кн. V¹).
197. Г. Дорошкевич. Шевченко й Гоголь. — Життя й революція, К. 1926 р., кн. IV, ст. 40—49.
198. Охорона Сорочинських Пам'яток старовини. Будинок Гоголя—Червоний шлях, 1926 р., № 11—12, ст. 239 (хроніка).
199. Ів. Ерофіїв. Спадщина Гоголів-Ян'овських (рукописи в музею Слободської України) — Черв. Шлях, 1926 р., № 11—12, ст. 249—251. (З архівних матеріалів).
200. Лист М. І. Гоголевої до П. О. Куліша, под П. Рулін — Записки іст.-філ. відділу. Ук. Акад. Наук. 1926 р., кн. VII—VIII, ст. 367—368 (матеріали).

IV. РЕЦЕНЗІЇ НА РОСІЙСЬКІ ПРАЦІ ПРО М. В. ГОГОЛЯ

201. Рецензія на: В. Шенрок „Материалы для биографии Гоголя“ т. т. I—IV, М. 1892—97 рр., — Записки Наук. Т-ва у Л., 1901 р. № 1.
202. Рецензія на: А. Ефименко „Козачество по Гоголю“ (Журнал для Всех. 1892, 2). — Літ. Науков. Вістник, 1902 р., № 4.
203. Рецензія на: „Каманин. Гоголь, как историк Малороссии. К., 1902. — Літерат. Наук. Вістник. 1902, № 5. (С. Ефремов. До ювілею Гоголя).
204. Рецензія на: Сумцов „Малорусский элемент в т-ве Гоголя“. (Юж. Край. 1902. № 7295). — Літерат.-Наук. Вістник, 1902, № 5, ст. 21. (С. Ефремов. Український елемент у творах Н. Гоголя).
205. Рецензія на: „Огляд часописей за 1902 р. — Записки Наук. Т-ва у Л. 1903 р., т. т. 55 и 56. Наук. Хроніка). Колективна рецензія Д. К., С. Г. и Бр., М. Г. М. О., С. Ефремова, В. М., П. Г., І. Кр. на: Киевск. Старину (В. Шенрок „Гоголь, как художник“ — кн. 4, він же „К ист. текста М. Д.“ кн. 7—8), Труды Киевск. Дух. Академии (Н. Петров „Нов. мат. для изуч. рел. нравственных взглядов Гоголя“ кн. VI, він же „Следы лит. влияния в произвед. Гоголя“, кн. IV, Н. Стеллецкий „Рел. нравств. мирозерц. Г. кн. II—III, Н. Леницкий „Неск. слов о Г-ле, как нравоуч. писателе“ кн. III), Вестник Европы (Кочубинский „Будущим биографам Г-ля“ кн. 2—3, А. Ефименко

¹) В „Черв. Шл.“, 1923 р., № 2, 273 є така звістка: „Передано ним (Капустянським В. Д.) до „Нашого Минулого“ статті „Рук. М. Гоголя в Полт. муз.“ і „Фольклорний збірничок для Гоголя в Полт. музеї“. Але чи була надрукована остання праця не знаємо.

„Нац. двойств. в т-ве Г.“ кн. 7), Русская мысль (поминаються статті В. Гиляровського, Н. Баженова, В. Каллаша без назви), Русское Богатство (Елисеєв „Гоголь“ кн. 1, Венгеров „Писат. гражданин“ кн. 2, 3 и 4, Горнфельд „Книга о языке Г-ля“ кн. 1), Мир Божий (Н. Котляревский „Н. Г-ль“ кн. 1 — 4, 6, 8 — 12, Богучарский „Гоголь, как учитель жизни“ кн. 2, Морозов „Гог. стиль“ кн. 2, В. Шенрок „Гоголь и Белинский“ кн. 5, він же „Из жизни Г-ля“ кн. 2), Научное обозрение (Д. Соколов „Г. и совр. ему о-во“ кн. 3 — 4); Журнал Мин. Нар. Просв. (Н. Коробка „Д-во и юность Г-ля“ кн. 2, Будде „Значение Г-ля в ист. рус. лит. языка“ кн. 7), Русский Архив (П. Б. О. про походження Г-ля“ кн. 1, И. С. Аксаков „Автоб. записка М. И. Гоголь“ кн. 1, М. Веневитинов „Письмо Г.“ кн. 1), Филолог. записки (С. Гуссов „Венок на могилу Г-ля“ кн. 2 — 3, В. Ляскоронский „О юморе Г.“, там же, К. Ельницкий „Послед. дни жизни и смерти Г-ля“, з. ів. Шамраєв „О жизни и т-ве Г.“, Заболотский „О влияниях под кој. слагалась жизнь и т-во Г-ів, Смильницкий „Основные черты дух. облика Г.“ ів).

206. Рецензія на: И. Мандельштам „О характере Гоголевского стиля“. Г. 1902. — Записки Наук. Т-ва у Л. т. 57 за 1904 р. (і Брік).

207. Рецензія на: „Сперанский М. Один из учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинский). Изв. Истор. Филологического И-та кн. Безбородка в Нежине т. XXIII. — Записки Наук. Т-ва у Л. 1908 р., т. 82. Біб., 227 — 228 (М. З.).

208. Рецензія на: С. Б. Шелухин „Н. В. Гоголь и мало-русское общество“ Од. 1909 — Українська хата. 1910 р., № 2.

209. Рецензія на: „Д. Багалея. „Эволюция художественного т-ва Н. В. Гоголя“ (В Евр. 1909 р. № 7, ст. 321 — 328). — Записки Научного Т-ва у Л. 1910 р., 2, Біб. 230.

210. Рецензія на: В. Короленко „Трагедия писателя. Несколько мыслей о Гоголе“. (Р. Богатство. 1909 р., № 4, ст. 160 — 172 и № 5, 143 — 185). — Записки Наук. Т-ва у Л. 1910 р., 2, Біб. 230.

211. Рецензія на: Е. Ф. Карский „Значение Н. В. Гоголя в истории рус. лит. языка“. (Рус. Фил. Вест., 1909, II, 205 — 222), Л. В. „Что значить фамилия Тентетников (ів. 223 — 226), Б. В. Варнеке „Гоголь и театр“ (ів. 307 — 336), Н. Н. Трубицын „Идеализм Гоголя“ (297 — 306) — Записки Наук. Т-ва у Л., 1910, 5 кн., Біб. 31 — 32 (І. Свенціцький).

212. Рецензія на: Кадлубовский „Гоголь в его отношениях к старой малор. литературе. (Сборник Ист. Фил. О-ва в Нежине. Н. 1911 г.). — Записки Наук. Т-ва у Л. т. 58, ст. 194 — 195 (М. Возняк).

213. Рецензія на: В. Гиппиус „Гоголь“ Л. 1924. — Україна, 1924 г., кн. 4 (П. Філіпович) та Записки іст.-філ. від. Ук. Ак. Наук, т. VII — VIII (1926 р.), ст. 506 — 510. (П. Рулін).

214. Рецензія на: В. Виноградов „Гоголь и натуральная школа“ Л. 1925 г. Черв. Шлях, 1925 р., № 6 — 7, ст. 331 — 334 (Ів. Ерофіїв).

В. Д-ський

У ДОДАТОК ДО ПОКАЖЧИКА ЛІТЕРАТУРИ ПРО „ГОГОЛЯ УКР. МОВОЮ“ В. Д-СЬКОГО

Тема бібліографічного характеру, що подав В. Д-ський, ще не зачеплена й цілком своєчасна. Є низка покажчиків про Гоголя російською мовою, покажчиків досить таки ґрунтовних, як от Бертенсона, Пономарьова, Заболотського та інших, отже вони чи зовсім не зупиняються чи зупиняються на нашій питанні лише побіжно. Побіжно навіть згадано в такій цікавій праці, як Комарова. Дивно, як послідувачі історики театру обходили цю тему. Складаючи свого покажчика, В. Д-ський скористав багато рукописного матеріалу, про якого ми довідуємося зараз уперше, зібрав друковані дані. Звичайно, в цій пильній роботі не обійшлося без перепусків. Автор проглянув деякі відомі вже вказівки, не знав (і не міг знати) деяких перекладів, про які лекше було довідатись в нас, на Україні, ніж у Ленінграді.

Наші доповнення зараз будуть торкатися головним чином драматичних переробок Гоголя та перекладів з нього, що ми познаходили по покажчиках, яких не брав В. Д-ський, по рукописних звітках та вказівках артиста Є. Ф. Сагайдачного¹⁾. З деяких причин ми не

¹⁾ За них висловлюємо йому щирю подяку.

навели вказівок про кілька сучасних перекладів, головним чином не маючи згоди з боку авторів. Зазначаємо свій матеріал за творами Гоголя.

1. **Сорочинський ярмарок** — Сорочинський ярмарок — Олени Пчілки. Київ 1881, 12'.
  2. „Сорочинський ярмарок“ — Сорочинський ярмарок. Переклав Митрусъ. Полтава 1919.
  3. **Майська ніч** — Утоплена. П'єса на 3 дії Є. Ф. Сагайдачного. Київ 1908 р. вид. Л. Ідзіковського.
  4. **Різдвяна ніч** — Різдвяна ніч. Комедія на 4 дії Ашкаренка, 1902 р.
  5. **Різдвяна ніч** — Різдвяна ніч. Комедія на 1 дію. Є. Ф. Сагайдачного (рукопис).
  6. **Царицині черевички** — Ашкаренка (рукопис). Рік невідомий.
  7. **Ніч на Ів. Купайла** — Ніч на Ів. Купайла — Д. Мордовцева. Саратов. 1859.
  8. **Загублена грамота** — Пропавша грамота. Є. Ф. Сагайдачного (рукопис).
  9. **Загублена грамота** — Євевна звістка, що „Загубл. грамоту“ переклав М. Л. Кропивницький; переклад подівся невідомо-куди.
  10. **Страшна помста** — Страшна помста. Переклад Олексенка 1913 р. (рукопис).
  11. **Страшна помста** — Страшна помста. К. Тирси. Фантастична опера на 4 дії та 6 відмін, музика Кочетова. К. 1923.
  12. **Вій** — Вій — на 4 дії (п'єса) Остапа Вишні. ДВУ. 1925 р.
  13. **Вій** — Вій. Л. Угай-Красовського, фантастичне видовище на 4 дії з інтродукцією. Вступна стаття проф. О. Білецького. Вид. „Рух“ Х. 1926 р.
  14. **Вій** — Монолог сотника й розмова його з Хомою Брутом, Я. Ф. Каплана Слав'янськ 1909 (рукопис з власної збірки І. Єрофієва).
  15. **Кривавий бандурист** — Кривавий бандурист. Я. Ф. Каплана. Початок (рукопис з власної збірки І. Єр.). Року не зазначено, але мабуть 1914 — 15.
  16. **Тарас Бульба** — Тарас Бульба, п'єса Ванченка-Писаненка (рукопис), йшла тільки в трупі автора. Рік невідомий.
  17. **Тарас Бульба** — За рідний край Є. Ф. Сагайдачного (рукопис) в 5 д.
  18. **Ревізор** — Ревізор. Монолог городничого. Я. Ф. Каплана (рукопис) 1914 р. (з власної збірки І. Єр.).
  19. **Ревізор** — Ревізор (рукопис) Є. Ф. Сагайдачного, 1915 р.
  20. **Одружіння** — Переклад Ф. В. Левіцького 1910 (рукопис).
  21. **Як посварився Ів. Іванович** — Загусака. В. Г. Дубровського-Олександренка (рукопис).
  22. **Мертві душі** — Мертві душі. П'єса на 5 дії Є. Ф. Сагайдачного. Йшла в трупі Колесниченка в 1909 р.
  23. **Вечора на хуторі** — Вечора на хуторі, Льв. 1865.
  24. **Італія (вірш)** — Італія (вірш) переклад невідомої авторки (рукопис; з власної збірки І. Єр.); вважаючи на папір — старий переклад.
- Окрім того, є й другі переклади чи переробки, про які ми не могли дістати певних відомостей (Юхименка — „Ревізор“, Кошевського — „Одружіння“, Улагая-Красовського — „Майська ніч“ та інше).

Ів. Єрофіїв

Звігальський Яків та Іванов Микола. Професійна освіта на Україні м. Александрія. 1927 р. Стор. VIII — 341 — 69 (діяграми). Прим. 3.000. Ціна 3 карб. 50 к.

Переводячи до життя невідступно й твердо режим економії, може, навіть і відомча установа зараз по такому важливому питанню, як профосвіта, обмежалася б поданням тільки цифрового матеріалу (на останній рік обслідування).

Часами, особливо ж по щорічниках, ЦСУ теж дотримується подання одних тільки цифер (див. „Україна. Статистичний Щорічник“ Х. 1926 р., стор. 36 — 39, де справа йде про установи професійної освіти).

Безумовно, той, як і цей матеріал має свою певну питому вагу, особливо в порівнанні до довійськових статистичних відомостей, які саме й не давали об'єднаного цифрового матеріалу по питанням не тільки профосвіти, а взагалі — освітніх установ.

Повторюю, що навіть при нагромадженні цінного статистичного матеріалу для УСРР, вимоги до цього розділу профосвіти слід би ставити та ставляться вони ширше: потрібен добрий аналіз цифер, потрібна ілюстративна допоміжна література, бо, хоча всім треба знати про стан нашої профосвіти, її треба студіювати по відповідних ВУЗ'ах, але це поки що не було зроблено в приступній формі.

Рецензована книжка вперше ставить своїм завданням прямо й реально оцінити, за зібраним НКОсвітою матеріалом, профосвіту по УСРР.

Певен, що багато буде зроблено закидів авторам праці саме з приводу плану, а через те й великих розмірів книжки, бо, очевидно, формально можна було б подати відомчі цифри, які були б значно повніші, ніж подані в „Україні“ (вид. ЦСУ, стор. 36—39), коротенька ж характеристика дала б невелику допомогу в розумінні цифрового матеріалу та окремих процесів у профосвіті по УСРР.

Автори ж праці, як бачимо, порушили чіткість плану, збільшили розмір книжки та вмістили не просто цифри й до них сухий офіційний звіт; вони пішли значно далі: кажуть про історію профосвіти по окремих країнах, по б. Росії. Які підстави до цього можуть бути?

Безпомилкове розуміння навіть стану, не кажучи про перспективи, особливо специфікованої системи профосвіти, як і народньої освіти по УСРР, не можливе без попереднього освітлення:

а) історії профосвіти по окремих країнах (оскільки від більшості з них Україна не була ізольована, навіть через колишню Київську Могиллянську Академію мала зв'язок з науковими установами Західної Європи);

б) історії профосвіти в бувш. Росії, де більш чітко виступає різнобарвність, часами наявність різних видів профосвіти. Знання історії хоча б коротко поданої, дає можливість чітко встановити той можливий ґрунт, на якому могли виникнути сучасні професійно-освітні установи УСРР;

в) відхилення від плану праці, бо подано багато цифер, хоча б з „Контрольних цифр Госплана“. Але ці цифри подано для з'ясування аналогії чи паралелізму між школою та життям: як відбиваються (в динаміці) в професійній школі моменти демографічні (нація, вік, соціальний стан, рід, попередня освіта), політичні (українізація, парт. склад), бюджетові (джерела прибутків). Особливо ж цінно знати, чи є школа міньютурою, малим відбитком народнього господарства УСРР, чи разом із планом перспектив господарства, обчислені всі наші можливості обслуговування потреб країн абітурієнтами профосвітних установ?

Таким чином, не суто-відомчий матеріал, не є щось відорване від реального життя, а щільна ув'язка в праці авторів з життям, як це фактично повинно бути й є в роботі Наркомосвіти — цей момент не тільки накреслено, але й добре доведено авторами. Чи вдалося авторам здійснити свого плану праці?

Що до історії профосвіти в інших країнах та б. Росії, це вдалося здійснити досить добре, подати її в поширеному розмірі, відбивши загальну історію (на тлі світовому та при характеристиці профосвіти УСРР — історії профосвіти в б. Російській імперії). Часами брак матеріалу, звичайно, не з вини авторів, перешкоджав у роботі. Все ж історичну частину дореволюційної профосвіти з'ясовано вміло.

Ближче до суті теми, але тільки освітлюючи профосвіту не України, а УСРР, подано розгляд профосвіти за матеріалами Наркомосу. Тут не тільки помічаємо добре накреслений формуляр для збирання дійсно потрібних у оперативній, як і науковій роботі Наркомосу відомостей, майже повну подачу (див. стор. 310—311) потрібних відомостей, головне — глибоке опрацювання зібраного статистичного матеріалу, в повній ув'язці з відповідними моментами економіки УСРР по статистиці, як і динаміці явищ (промисловість, с. господарство, медробота).

Не зайвими, а теж цілком потрібними вважаю подані здебільшого порівняння по стану профосвіти на УСРР із ССРР, так і, окремими спільними республіками: так ще міцніш видно литому вагу УСРР, не тільки в народньо-господарчому відношенні, але й профосвітньому, часами як культурного фонду на поповнення по інших спільчанських республіках абітурієнтами українських професійно-освітніх установ.

В додатку подано навіть цифри 1926—1927 року, що свідчить про добре налагоджену роботу низового апарату НКОСУ. Не менш тяжка була робота по пристосуванні цифер до діаграм, як і самі (69) діаграми, що, може, не претендують на різнобарвність фарб, прості по виконанню, але дуже потрібні для ілюстративних завдань.

До хиб, очевидно, за браком часу та технічних умов, треба віднести вживання старих назв, як „Екатеринослав“ (стор. 101), старих мір. (напр., „пуди“ — стор. 122, 123), хоча знають і „тони“ (стор. 121). Невдала назва таблиці (стор. 250—251), ця назва, очевидно, призначалася до таблиці № 4.

Книжку радимо, як майже вичерпуюче освітлення питань професійної освіти УСРР (а не України), з повною ув'язкою з культурними попередніми та сучасними профосвітніми установами, особливо ж життям на терені УСРР та ССРР.

Беручи до уваги всю важку роботу по складанню книжки, можна б вважати ціну книжки невисокою.

Т. Юрченко. Короткий нарис історії українського пасічництва. Прилука, 1926. Стор. 44. Невеличка книжка Т. Юрченка заповнює одну з ненаписаних сторінок укр. господарства. Власне історії українського пасічництва належать лише 7—38 стор., попередні ж сторінки дають дуже побіжні відомості про пасічництво в період др. Греції, Рима й грецьких колоній на Україні, а послідує стор. 39—40 присвячено майбутньому пасічництву. На стор. 41—44 вміщено, як додаток, коротенькі життєписи видатних сучасних пасічників.

Історію укр. пасічництва Т. Юрченко ділить на дві епохи: пасічництва натурального й раціонального. В частині, присвяченій натуральному пасічництву, автор пробує довести, що в IX—XIII стол. „пасічництво було одним із головних національних промислів“ (стор. 8). Це перебільшення, бо пануючим видом добувальної промисловости за час до кінця XII стол. являлось ловецтво різного роду. Впрочім, т. Юрченка пітримує проф. Рожков, який бжільництву показаної епохи надавав чималого значіння (Обзор рус. ист. с соц. точки зрення, 1, 18). Автор справедливо відмічає появу вже за князівських часів вулика і існування пасік. Але сумнівно, щоб пасіки X—XIII стол. були широко розвинені, не дарма ж термін „пасіка“ зовсім не зустрічається в „Рус. Правде“. Т. Юрченко помиляється, думаючи, ніби з XIV стол. в Україні вже не знали бортництва (стор. 9). Щоб переконатись в протилежному, досить розкрити перший ліпший з томів Архиву Сангушків. Для в'яснення стану пасічництва в XV—XVI стол. на Україні автор використовує прегарну книжку ак. Грушевського: „Студії з економ. історії України“.

Далі подаються короткі відомості про пасічництво в Лівобережній Україні до кінця XVIII стол. Про Запоріжжя сказано, що там тримались „народного пасічництва“ (стор. 13). З „Источников к истории Запорож. козаков“ ак. Д. Яворницького (чудова й надзвичайно цінна збірка матеріалів) та „Актив Юж. и Зап. России“ можна довідатись про існування біля Січи і в Вольностях правильних пасік, з яких йшла т. зв. бжоліана десятина (Запорож. Архив № 122 арк. 145). Не сказано нічого про пасічництво на правому березі Дніпра в XVII—XVIII стол. Кволість пасічництва Т. Юрченко виводить з переходу населення до рільництва, а занепад в XIX стол. з'ясовує появою цукрових заводів (стор. 14), з чим не можна не погодитись.

Добу раціонального пасічництва Т. Юрченко зв'язує з працею П. Прокоповича, якому присвячує прекрасно написаний розділ (стор. 15—21), де в стислих словах в'яснює значіння Прокоповича. Гарно написано й розділ про С. Великдана (стор. 22—23). Нарешті в скупих словах подано нарис історії пасічництва на Україні по 1925 р. включно (ст. 24—37). В книжці подано дві цікаві таблиці про пасічництво за 1910 р. й за час „після війни й революцій“. З них можна бачити, що на Чернігівщині, Поділлі, Полтавщині й Харківщині кількість пасік виросла на 20—25—60%, у всіх же останніх губернях зменшилась майже у-двоє; число вуликів пересічно знизилось в $1\frac{1}{2}$ —2, а в Катеринославщині майже в 4 рази. Отже пасічництво „зворочується“ й дрібніє. Т. Юрченко на стор. 29 визнає тільки другу половину висновку. Першу половину він готов визнати умовно, як тимчасове явище. Дуже цікаві данні зібрано автором що до пасічництва в Зах. Україні. Те ж слід сказати і про пасічницьку літературу (стор. 33—35).

Книжку видано чепурно й прикрашено багатьма чіткими малюнками.

М. Слабченко

Полтавщина. Т. II. Збірник. Вид. Полт. Держ. Музею ім. В. Г. Короленка, ст. 1—419, з картами, малюнками. Полтава, 1927 р. Ц. 2 карб. 60 коп.

Краєзнавство на Україні пустило глибоко свої коріння, стало реальним фактом, дійсністю. Минули роки газетних статей, дискусій на тему, що таке краєзнавство, тепер місця одно за одним дають уже справжню краєзнавчу роботу. Поділля (Кам'янець, Вінниця), Миколаїв, Одеса вже показали себе з боку краєзнавчого, а нині бачимо, що не пасе задніх і Полтавщина, Полтава—цей досить солідний і міцний осередок культури на Україні.

Вийшов з друку II-й том краєзнавчого збірника „Полтавщина“, упорядкований М. Філянським та Я. Риженком за загальною редакцією М. Криворотченка і виданий Полтавським Державним Музеєм ім. В. Г. Короленка (I-й том чомусь затримався друком). Збірник містить двадцять дві статті різних авторів про природу Полтавщини, передісторичне та історичне життя Полтавщини, про виробництво, населення Полтавщини та його побут, освіту на Полтавщині.

В передмові читаємо, що збірник „Полтавщина“ є майже першою спробою подати більш-менш повний матеріал з усіх галузей вивчення певної території. Це не зовсім так. Полтавщина, мабуть, чи не єдина територія України, що давно вже має багату літературу—дійсно краєзнавчу. Не кажучи вже про таку всім відому літературу, як

„Геологическое описание Полтавской губ“. Проф. Гурова, „Материалы к оценке земель Полтавской губ.“ за ред. проф. Докучаєва, праці Полтавської Архівної Комісії, досить численні монографічні описи окремих місцевостей (Ніколайчик, Василенко і інш.) і т. и. — можна указати і на літературу, що намагається подати більш - менш повний матеріал з усіх галузей певної території. Зазначимо „Статистические ежегодники Полтавського Земства“, „Полтавские земские календари“, старі праці Арендаренка, Бодяньського, Богдановича, новішу працю — „Материалы по районированию Полтавщины“ Ніколаєва, Самбікіна і Стопневича (вид. 1923 р.) і інш. Не кажемо вже про численні спроби всебічного освітлення Полтавщини по місцевих журналах і газетах.

Продукційність краєзнавчої праці вимагає від Полтавських краєзнавців, насамперед, серйозно поставити справу бібліографічно - критичного вивчення тої численної літератури про край що мусить бути вихідним пунктом сучасної краєзнавчої праці. Як видно з передмови, редакція намагалася окремими статтями дати матеріал для екскурсійної роботи на Полтавщині. Але це, як почасти признається в тому і сама редакція і як це видно зі змісту, не вдалося. За виїмком окремих статей, де навіть показано екскурсійні маршрути по країні, більшість статей має надто загальний характер, позбавлений будь - якої топографічності.

До хиб збірника треба віднести цілковиту непогодженість між авторами окремих статей, в тому, що розуміється під Полтавщиною, чи Полтавська округа чи територія 5 - ти округ: Полтавської, Лубенської, Прилуцької, Роменської та Кременчуцької, чи територія в межах колишньої Полтавської губернії. Що до окремих статей, то, як це визнає і редакція в своїй передмові, подані матеріали не однаково докладно розроблені і фактична їх пропорційність не завжди відповідає їхній значимості. Частина статей надто загального, швидче газетного характеру, — що не вносять, власне, нічого нового до справи вивчення краю. Є статті дужі слабкі своїм змістом, школярський компілятивний переказ давно всім відомих матеріалів, що їх не слід було б і друкувати. Напр. стаття М. Гавриленка, що має гучну назву „Короткий географічний нарис“ справді подає відомості лише про поверхню та ріки і озера Полтавщини у вільному переказі старих авторів. Географія ж складається не тільки з орографії та гідрології, а й ще з багатьох елементів.

Але є й дуже цінні статті, що являють дійсно науково - дослідчу краєзнавчу роботу, що дають матеріал і імпульс до дальших наукових досліджень краю. Це статті Я. Риженка — „Кустарно - ремісничя промисловість“ та А. Козаченка — „Історичні часи на Полтавщині“. Кінець останньої статті, правда, якийсь заплутаний, хаотичний. Статті з розділу — „виробництво Полтавщини“ дають деякий свіжий матеріал, чого не можна сказати про розділ „природа Полтавщини“. Взагалі, про збірник можна сказати, що поруч з справжньою дослідчою роботою, тут є багато „літературного“ краєзнавства, цеб - то вільного переказу відомої літератури. Безперечно літературне краєзнавство має свою цінність і може з його і починати треба, але в той же час треба пам'ятати, що справжня краєзнавча робота є безпосередня робота на терені. Треба так поставити краєзнавство, щоб, скажімо, для прикладу геологічні нариси окремих теренів території писалися не на підставі „Геологического описания губернии“ проф. Гурова, а щоб, навпаки, складач нового геологічного опису території використав нові досягнення краєзнавців. Можна сподіватися, що це літературне краєзнавство, характерне для міст, що є більш - менш великими культурними осередками (колишні губерніяльні центри), є лише перехідний етап до дійсно - дослідчої краєзнавчої роботи. А цей перехід, безперечно, почався.

Треба відзначити ілюстрацію збірника картами (крім нових, очевидно, використано старі карти Полтавського Губ. Земства, що зберіглися в музеї) та численними малюнками. Особливо цікаві фотографії чоловіка, дівчини і діда, що ілюструють статтю т. Риженка — „Населення“. В цих фотографіях встає сучасна жива Полтавщина в її центральній частині.

Чомусь на карті кустарних промислів відсутнє ткацтво, а воно ж характерне для багатьох частин Полтавщини.

Приведені нами зауваження що до прогалли, не зменшують великої цінності збірника в цілому, поява якого є, безумовно, великою подією на нашій культурній ниві. Факт безперечний, що розпочалася реальна краєзнавча робота. Поволі зникне сухий академізм і краєзнавство стане підвалиною нового соціалістичного життя.

К. Дубняк

харчові припаси, дає сировину фабрикам та заводам; багато лишків вивозиться й за кордон. Жовтнева революція внесла глибокі зміни в життя і працю трудового селянства. В час післяреволюційної перебудови нашого сільського господарства визначної ваги набирає ширення знання та агрономичної допомоги серед селянства*.

Приведеними словами починається передмова до книги, що рецензуємо її. Уже з цих слів яскраво видно, для чого саме видала Книгоспілка цю „Енциклопедію сільського господарства“. Це не що інше, як науково - популярний poradник для сільських господарів України, що призначається їм у поміч і на користування.

Склали poradника група наукових с.-г. робітників Києва за редакцією А. Г. Терниченка, що передчасно помер 1-го лютого ц. р. ще до виходу книги з друку (в книзі подано короткий некролог небіжчика).

Короткий зміст poradника такий: сільське господарство по районах України, хліборобство на Україні, наші сіножаті та як їх поліпшувати, садівництво на Україні, городництво, інтенсивні культури, лісове господарство України, скотарство на Україні, птахівництво, ветеринарні поради, пасічництво, шовківництво, рибне господарство, молочарство й переробка молока, хатне господарство, технічна переробка с.-г. припасів, електрика в сільському господарстві, сільське будівництво, меліорація земель, землеурядження, як самому землю зміряти, земельне законодавство, організація трудового сільського господарства, рахівництво в трудовому сільському господарстві, кооперація на селі, сільсько-господарський кредит на Україні, колективізація в сільському господарстві, страхування в сільському господарстві, агрономична допомога на Україні, сільське господарство за кордоном, спостереження погоди, професійна спілка робітників землі та лісу, справочні відомості.

На перелічені теми у книзі можна знайти деякі цінні поради, але все ж не слід було називати її „Енциклопедією“. Як на „Енциклопедію“ книга не повна і не вичерпана. Напр., у розділі про інтенсивні культури згадується лише тютюн, хміль, виноград та медичні рослини. Хіба ж це всі інтенсивні культури?

Немає в книзі нічого про суданку, бавовну, кенаф, мисливство, хлібну торгівлю, с.-г. промисловість, кустарну промисловість, с.-г. статистику і т. д. Можна ще привести великий список чого немає у книзі.

Те ж, що є у книзі, не може цілком задовольнити читача: напр., боротьбі з бур'янами одведено одну сторінку, що власне нічого не дає. У розділі про медичні рослини ні слова не згадано про Лубенщину, як осередок цієї справи. Взагалі, за невеликими виїмками, географічні моменти скрізь відсутні, що знецінює книгу.

Широкий і різноманітний зміст не дає можливості у рецензії спинитись детально на всіх розділах, але загальне враження від книги таке, що її зляпано наспіх і не спопуляризовано, а звужено. Багато статей має остільки загальний зміст, що абсолютно нічого з його не можна взяти. От, напр., характеристика люцерни, як медодайної рослини: „люцерна блакитна дає чимало гарного прозорого меду і дуже смачною“. І все.

Є в книзі і нісенітниця. Напр., на ст. 65 читаємо: „садять картоплю виключно бараболею; садити можна і цілою і різаною бараболею“. Очевидно, автор вживає слово „бараболя“ в розумінні російського терміну „клубень“, тоді як бараболя — це тільки певний сорт картоплі.

Мова, взагалі, не чиста, термінологія не витримана („користувач“, „луковий метелик“, „огудина“ на картоплі замість „бадиля“ і т. и.).

Ціна книги — 7 карб., а в оправі — 8 карб. надто висока — селяни, що для них видано книгу, навряд чи купуватимуть її.

Цінною частиною книги є бібліографічні покажчики літератури, подані майже після кожного розділу.

Наша порада Книгоспілці — у другому виданні знизити ціну, не гнатися за гучною і рекламною назвою „Енциклопедія“, а назвати книжку poradником, звернути увагу на його зміст, щоб дійсно це був конкретний poradник, а не невдала вульгаризована „Енциклопедія“.

К. Дубняк

Виставка Тканини. Музей Мистецтва Української Академії Наук, Каталог. Стор. 40. 4 цинкограф. таблиці. Київ. 1927 р. Наклад. 300. Ціна 25 коп.

Київський Академічний Музей Мистецтв з метою ознайомлення відвідувачів з тою частиною свого художньо-історичного матеріалу, що звичайно перебуває у схованках, організував першу, коли не помиляємося, тимчасову виставку тканини. Головна тема виставки — т к а н и н а. Виставка невеличка, охоплює всього 79 №№ (69 №№ тканини,

решта — шиття), до того ж два експонати для виставки дав Кабінет Українського Мистецтва УАН і 19 приватний збирач П. К. ЖУК (переважно французькі матерії). Для Музея Мистецтв це означає, що він повинен вжити заходів до дальшого поповнення, аби мати систематичній підбор колекцій у відповідних відділах. І це ще в частині тканини можна зробити без великого труду. Незрозуміло, чому Музей Мистецтв для поповнення своєї цікаво задуманої ретроспективної виставки використав приватну безперечно дуже цінну — колекцію, а не збірки колосальні й першокласні, навіть у союзному масштабі, матеріяли Київських Музеїв — Історичного та Лаврського. Від цього виставка дуже б виграла.

У Києві ця виставка, здається є вже третьою спеціально присвяченою тканині й почасті шитву. Перша організована була Історичним тоді ще Художн. Пром. Городським Музеєм (див „Искусство и Худ. Пром.“ 1910 р.) другу 1925 р. улаштував Лаврський Музей. Виставку тканин у Музеї Мистецтв улаштовано заходами аспірантки Музея П. А. Кульженкової, що одібрала й опрацювала весь матеріял для виставки та склала каталога.

Каталог подає опис експонатів з зазначенням розмірів, інвент. №№ та аналогій у головніших спеціальних виданнях. Кожний розділ має коротеньку, добре складену вступну примітку. Виставка має такі відділи: тканин коптських (V - VIII ст.), східних (персько-візантійських, арабських й турецьких), європейських (італійських та французьких). Далі йдуть гобелени й паси.

До тканин додано зразки шиття зах.-європейського, польського, російського та українського. Виставка і каталог показують, що академічний Музей Мистецтв посідає першокласні й дорожочінні зразки тканини. Особливо цінними є тканини коптські і східні та гобелени. Каталог, таким чином, є не тільки провідником по виставці, а водночас й публікацією частини колекцій Музея.

Можна пожалкувати, що виставка не включила в своє завдання освітити дуже цікаве питання про тканини, що розповсюджені були на Україні в побуті старшинському (пізніш панському), козацькому та міщанському. Матеріял для цього дають старі акти та портрети. Спробу в цьому напрямкові робив і Білоруський Державний Музей, що свою виставку пасів ілюстрував серією портретів.

З боку технічно-друкарського каталог видано не зле. Добре видруковано ілюстрації, на жаль їх надто мало. Ціна приступна. Дуже малий тираж. Прикро вражають русизми: виражаються (ст. 5), „шиповник“ (12), „промежуток“ (15) та невдалі новотвори: „війник“ (ст. 15), „побігун“ і т. инш. Особливо небажані у виданні академічної установи.

Проф. С. Таранушенко

Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. Полтавський Державний Музей ім. В. Г. Короленка. Серія екскурсійних видань. 66 стор. Полтава 1927 р. ц. 45 коп.

Довідника випустило Полтавське екскурсійне бюро з огляду на поширення на Полтавщині екскурсійної роботи. Ця робота збільшилась в значній залежності від зростання справи краєзнавства. Краєзнавство поставило собі практичне завдання вивчення краю в цілому — природи, людини, як продукційної сили, виробництва в його минулім і сучаснім, побуту, що створився на тлі виробництва та економічно-соціальних умов суспільства, ідеології й світогляду, що залежать від тих самих умов. Краєзнавство, як зазначає в своїй докладній статті на початку довідника („Краєзнавство та екскурсії“) т. Риженко, має на меті в першу чергу повести широку роботу по виявленню тих виробничих можливостей, на які так багата наша країна. По друге треба вивчити побут, який створив нарід, живучи в умовах сільсько-господарчого виробництва. Старий побут ламається, треба тому зафіксувати його старі форми, особливості, бік матеріяльний й бік духовий (фольклор). Успішно посувають краєзнавчу роботу екскурсії. Вони ознайомлюють з зібраним матеріялом, вони допомагають через наочні вказівки здобуванню нового. Краєзнавство бере до поля свого зору не лише минуле, старе, а й сучасне, те „сьогодні“, що так владно вступає в життя краю, як ознака змін життя.

Екскурсійний довідник іменно корисний насамперед для шкільного діяча. Він керує самим процесом екскурсії, виясняючи його. Стаття т. Піхулї, вміщена в нім, докладно трактує підготовчу працю до екскурсії, зупиняючись на інформаційних і технічних моментах та ілюструючи справу переконуючими прикладами. Цікаво подано, з практичним знанням діла, про саме переведення екскурсії, особливо по районах, про збирання матеріялу, зазначено й потрібну літературу. Трохи уривчасто й більш побіжно написав т. О. Р. про екскурсії в Політосвітроботі.

Отже, що найцінніше в довіднику й що робить його змістовним та цікавим не тільки для шкільного робітника, це перелік екскурсійних об'єктів. Це не простий пере-

лік. Тут конспективні і часом докладні описи місцевости, місця, фабрики, заводу. Зазначається часто зміст екскурсії при дослідженні певного об'єкту.

Зокрема зазначимо такі наведені екскурсійні об'єкти: Полтава, геологічні об'єкти в її околицях, лісні дачі, Досвідне поле, Полтавська державна краєва стайня, Метеорологічна станція. Дуже добре, що подається хронологічна вказівка на момент зародження об'єкту та головні етапи розвитку. Далі йдуть такі об'єкти: „Минуле міста Полтави“ й докладно освітлений об'єкт „Архітектура Полтави“, „Шведська Могила“.

Ще докладніше керує довідник темою „1905 рік“ (екскурсія в місті), „Профрух у 1905 р.“, та роки 17, 18; поставлено за об'єкти низку заводів, з зазначенням місць одержання сировини, продукції, кількості робочих, сум капіталу загального, обігового то - що.

Інтересно про беконну фабрику, майстерні (механичні, паротягові). Вміло керує довідник темою „Полтава, як адміністративний, економічний та культурний центр Округи“ (думається однак, що цілком помилково зазначено, що дана екскурсія відбере лише дві години; взагалі це малий термін для тих особливо екскурсій, які провадяться методично, з метою дати відповідний звіт). Де в якій мірі за голою схемою трактується тема „Полтавський Державний Музей“. Також, можна гадати, в майбутньому виданні довідника (а воно повинне бути) слід поширити рядки про дослідження районів, рядки зараз дуже вже короткі. Шкільні робітники особливо будуть вимагати цього, вимагатимуть докладніше вказівок, на зразок того як подано про кустарно-ремісничу промисловість та фабрично-заводську.

Наприкінці маємо „Примірні цикли екскурсій та зразкову примірну схему розташування районного та шкільного музеїв (т. Риженка). Схему подано зі знанням справи; особливо змістовний розділ: зайняття населення. До книжки додано кілька фотографій, з них цікаві беконна фабрика, картинна галерея Полтавського Державного Музею, Геологічні оголення на Пслі, стельмахи гнуть обіддя.

Видання збірника слід вітати як допоміжну книжку. Свідчить вона й проте, як широко рапортується виробництво країни, і які воно обіцяє можливості в майбутньому.

Ів. Єрофіїв

Миколаївщина. Краеведческий сборник.— Изд. Николаевск. Ин-та Нарообраза и Окрметодкома Нарообраза, ст. I—VI + I—214,8⁰. Николаев, 1926.

Краєзнавчий збірник „Николаевщина“ склали викладачі Миколаївського Ін-ту Народ. Освіти — Л. Гармашів, Ф. Гейст, І. Коренів, Н. Лагута, А. Сапожников і в за редакцією В. Фідровського і А. Кокоріва.

У збірнику, після передмови, надруковано такі статті: географічний нарис, флора Миколаївської округи — дерева і чагарники, птаці Миколаївщини, історичні місця та пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині.

Мета збірника, як це видно з його змісту і про що читаємо в передмові, — дати хоч загальний і стислий нарис про те, що відомо за Миколаївщину, охопити в загальних рисах головні галузі краєзнавчої праці.

Хоч збірник і не охоплює усіх моментів краєзнавства, що визнають і складачі його, хоч статті не в однаковій мірі заглиблюють ту чи іншу тему, — все ж видання збірника слід вітати. Безумовно, книжка викликає інтерес до краєзнавства, дає деякі точки і напрямні віхи для дальшої систематичної праці в царині краєзнавства.

Найбільш цікавою і змістовною частиною збірника є економічний нарис Миколаївщини, де подано стислі, але майже всебічні відомості про населення, переселення, сільське господарство, промисловість, торгівлю, Миколаївський порт, місцеві шляхи сполучень.

Шляхи сполучень відіграють ролю величезну в економіці краю, обумовлюють напрями його розвитку, тому слід побажати, щоб наші краєзнавці слідом за миколаївцями, що чи не вперше в українському краєзнавстві порушують справу вивчення шляхів, не забуваючи про цю важливу ділянку краєзнавства.

До хиб збірника треба поставити те, що складачі його (як про це вони й сами пишуть у передмові) не вважають за потрібне замислитися над тим, що таке краєзнавство.

Така відсутність того чи іншого погляду на єство краєзнавства позбавляє збірник певної провідної думки, надає йому деякої штучности, випадковости.

Далі, конче потрібно було б дати хоч схематичну карту округи та бібліографічний покажчик хоч найголовнішої літератури про Миколаївщину.

Гадаємо, що не тільки одну статтю т. Лагута про історичні місця Миколаївщини, а і всі інші статті слід було б друкувати українською мовою.

К. Дубняк

Студії з історії України науково - дослідчої катедри історії України в Києві, т. I. К. 1926. 176 стор. ц. 1 карб. 80 коп.

За своє ближче завдання київська науково - дослідча катедра, заснована в 1924 р. має дослідження соціально - економічних і зв'язаних з ними культурних і політичних процесів на Україні на протязі трьох останніх століть. Колективні та індивідуальні праці членів катедри проводяться за проблемами відношень соціально - економічних України та Москви. Лівобережжя та Правобережжя, аграрних відносин на Україні то - що. Даний том зв'язаний з індивідуальними працями співробітників. Він містить у собі розвідку О. Барановича (Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.), І. Мандзюка (Гоголівська сотня київського полку 1766 р.), В. Камінського. (До історії реформи 1861 р. на Поділлі). О. Баранович, якому належить вже одна розвідка з частини старої Волині („З історії заселення півдня Волині — Записки У. А. Н. кн. VI), скористав колишні маєткові архіви, саме з боку тих даних про господарське життя, якими так мало цікавилась польська історіографія.

В першій розділі роботи („залюднення краю“) автор зазначає, як необхідно покласти в основу періодизації розвитку всього господарства колонізаційні зміни, бо від числа людності залежали розмір данини, мит, прибутків од монополій — шинків, млинів, а також могутність феодалного пана, далі ще число робочих днів, які можна використати на обробку фольваркового поля. Момент, з якого починається досліджування — це середина XVII ст., час, коли в людності населення Волині сталися катастрофічні зміни. На підставі тарифів подимного, оскільки це можливо встановити, автор намагається з'ясувати кількість осель, людності. Отже населенню не доводилося діждатися розквіту господарчого життя, яке перед руйною почало досягати високих щаблів. Військові події 1648, 49, 51 рр. були тими катастрофічними вдарами, які один по одному посипалися головним чином на південь Волині. Напередодні сумних подій 1653 р., коли край стали спустошити татари на самім сеймі Волинського воєводства було зазначено, як основну причину руйнації краю, близькість його до військових подій. Недовгий відпочинок від руйнації припинився подіями шостидесятих років, особливо браїлівською війною, справою Дорошенка, що тяглися до кінця століття. Лише після цього починає край і залюднюватися й загосподарюватися. Знайшовся й капітал, що допоміг цьому — в посесорів, що почали брати в заставну посесію маєтки в місцевих дідичів. Наводяться інтересні дані з життя цих посесорів та пересельців. Переводилася й система кредитування селянського господарства, інвентаризування маєтку, з метою переведення точного господарчого плану, вираховання селянських сил та можливої міри їх експлуатації. XVIII ст. знає вже повну інвентаризацію. Головну увагу в розвідці й присвячено переведенню господарювання шляхтою, що спиралася на інвентар, розвинення торговельної справи експорту. Звичайно, автор не міг обійти другого й третього розділу Польщі, коли вона особливо стала почувати свою залежність од своїх могутніх сусідів. Докладно подано про систему фольварків з їх рішальною роллю в справі допомоги підняттю селянського господарства. Без сторінньої допомоги росло б швидче господарство заможних селян, а не бідних. Звернуто увагу було й на поліпшення техніки господарства (вживання так званих „мазовецьких“ способів угноювання поля, боротьби з посухою то - що). Виникає сама собою й думка про те, що „не шляхтич, не пан, а тільки хлоп є основа польського хліборобства“. Повстають проекти полегкостів для селян в маєтках. Але це були поодинокі явища. Важливіше було те, що панщизняна праця змінювалася поступово на найману. Розвідка цінна, яка опирається на документальних даних й викладена ясно.

Другу працю про гоголівську сотню Київського полку 1766 р. написано за матеріалами Рум'янцівського опису. Накресливши історію сотні, стаття подає характеристику верств, земельного майна (ріллі, синожатів, лісу), встановлює інші прибуткові джерела, зупиняється на стані малоземельних чи безземельних. Подаються дані про часті випадки шукання засобів до життя поза хліборобством, годуючись з поденного заробітку, з ремесства. Цінні рядки про стан посполітих — економічний стан монастирів та козаків виборних й підпомічних. Висновки ті, що гоголівська сотня, велика на територію, але недостатня на кількість рівної, придатної для хліборобства землі, мусила зазнати боротьби за землю. Грунт її, понятий лугами та озерами, швидше захоплювався з огляду на великий їх розмір, більш заможними верствами — старшинами, монастирями. В наслідок цього, без ріллі був великий процент населення; правда, це поповнювалося сіножатями, поденним заробітком, ремесством, розрахованим на місцевого споживача. Географічні умови гоголівської сотні брали своє, перенівшись з економічними. Розвідка містить в собі дані статистичного характеру й мапу сотні.

Остання розвідка, уміщена в цій томі, присвячена історії реформи 1861 р. на Поділлі, реформі, що через наявність тут цілої низки специфічних місцевих умов, переводилася відмінними засобами. Ні засилля шляхетського, поміщицького місцевого еле-

менту, ні заведені тут інвентарні правила не могли сприяти взаємовідношенням між селянством та поміщиками. Підготовчі комітети ще більш урізували селянське землеволодіння. Мирові посередники, часто з місцевих поміщиків, використовували „Селянські положення“, взявши на увагу пакта, що припускав при розподілі вжитків в обмін на інші. Поміщики таким чином мали змогу й право порушувати не тільки інвентарні наділи, а й зменшувати навіть ті, що ними користувалися селяни в 1861 р. Вони зберегли не лише недоторканність своїх класових інтересів, але й використовували реформу в поглибленні їх. Ось чому селяни, чекаючи справжньої дійсної волі та безвикупного володіння землею, реагували на „волю 1861 р.“ заворушенням й виступами, що доходили до сутичок з військом. Викликало великий опір введення уставних грамот. В розвідці наведено низку яскравих прикладів, що так нагадують нам деякі сторінки з творів М. Коцюбинського. Жаль лише, що розглядаються справи лише в одному головним чином повіті—Ямпільському, почасти Вінницькому.

Перед згаданими розвідками вміщено статтю М. Грушевського „Науково-дослідча катедра історії України в Києві“, що знайомить з основними завданнями катедри та з діяльністю її співробітників.

Ів. Єрофіїв

Україна. Двомісячник Українознавства під редакцією академіка Михайла Грушевського. Книга 6. Державне Видавництво України. В десятиліття смерті І в а н а Ф р а н к а. Рік 1926.

Шоста книжка „України“ за 1926 р. повністю присвячена пам'яті великого співця українських мас, Івана Франка. Збірка починається надхненною статтею академіка Грушевського під заголовком: Апостолові праці. Академик Багалій написав працю „Іван Франко, яко науковий діяч“. Олександр Грушевський: Драгоманов і галицька молодь 1870 р., Кирило Студинський про процес Франка й товаришів з 1878 років, а розвідка Михайла Возняка має заголовок: Іван Франко в добі радикалізму. Зі споминів про Франка інтересні дати подає Лизанівський.

Поминаючи працю академіка Багалія, в якій автор креслить багату наукову творчість Івана Франка, всі інші статті торкаються політичної діяльності Франка й його товаришів. І так академик Кирило Студинський описує і подає події 1875 року (процес Терлецького у Відні). І далі з 1877 року справу Павлика й других. Про ці два процеси згадано в статті ак. Студинського коротко на трьох сторінках, а 55 сторін густото друку займає хід ще одного судового процесу Франка, Терлецького, Лімановського, Павлика й інших. Праця Студинського це витяги з протоколів суду, урядові звіти з переведених жандарських ревізій, цитати перехоплених при ревізії листів, врешті допити й покази обвинувачених на суді. Як матеріал або записки є стаття ак. Студинського дуже цінна. Із їх дізнаємося, як тодішні австрійські шляхецько-клерикальні уряди перевернули коміть головою майже всі повіти Східньої Галичини, шукаючи соціалістів, як арештовували не тільки українців, але й поляків, запідозрилих у соціалізмі або радикалізмі й не тільки в Львові, а й в Кракові—Відні. Коли б ак. Студинський обмежився тільки на самому згаданні зі справи тодішніх соціалістів, не було б що багато про це сказати. Треба б тільки зареєструвати це збагачення історії Західньої України новим матеріалом і побажати, щоб видобуто з судових актів у Львові, Перемишлі, Станіславові, Тернополі, Коломиї й других й далші політичні процеси, яких було в різні часи безліч так проти робітників, як проти селян і соціалістичних діячів Західньої України. Причинилося би це в великій мірі до роз'яснення історії соціальних рухів Східньої Галичини.

Але в праці акад. Студинського находимо й деякі його власні зауваження, що вказують про наміри автора висвітлити епоху перших починів соціалістичного руху в Східній Галичині.

Академик Студинський робить такі уваги, що виглядають просто наївно й зраджують галицько-рутенське задоволення, атавізм. Він пише (на стор. 51), що Терлецький попав під судову справу „із-за незручної полеміки в брошурі Вольховського проти царів і панів“. Одним словом, якби Терлецький не випускав так гострих випадів проти царів і панів, то би не станув перед судом і не стратив своєї посади урядовця віденської бібліотеки. Є це підхід старих батьків, що кажуть до своїх синів: „Сказав Сенека, тримайся здалека, позаду не оставайся, але й наперед не виривайся“. І в справі студента Ястшембського, що приїхав із Женеви до Львова, жаліє ак. Студинський (стор. 57), що вся неприємність із поліцією при лючилася йому і Куртієві із-за цього, „що вони звертали на себе увагу голосною розмовою в ресторані під чорним раком“ та що „Ястшембський почасти був поліцейя, який вмшався до розмови, поличником“. І за третій великий процес дуже сердитий наш шановний академик. Він каже: „З черги переходжу до третього

соціалістичного процесу з січня 1878 року, який породила рівно ж легкодуха необережність, що повела за собою не тільки терор, ревізії та арешти, але й заламання кількох екзистенцій молодих людей, без сумніву найкращих і найталановіших з поміж тодішньої української інтелігенції в Галичині*.

Академик Студинський своїми поясненнями оцінює й прямо компромітує перших піонерів соціалізму на Західній Україні. Певна річ, що конспірація та обережність особливе і підземельній роботі є передумовою до досягнення мети. Але звалювати вину провалів і всіх ревізій та арештів на молодих людей, називати їх легкодушними за це, що в конституційній Австрії писали одне до одного листи й видавали соціалістичні книжки проти царів і панів, це радше легковажне трактування справи з боку академіка Студинського.

Бо 1875 — 1880 роки ціла Австрія, а зокрема в Східня Галичина — не багато різнилися політично від царської Росії, коли справа йшла про соціалізм. Відомо, що царські дипломати тоді „тримали свої руки у всіх європейських міністерствах і кабінетах“. Бісмарк був політично зв'язаний із царською дипломатією із - за воєн з Австрією й Францією. Він увійшов у найтісніші зносини з царським урядом. Понад то для знищення соціалістичного руху йшли в 1871 — 1880 років жваві переговори між всіма урядами Європи. Мимо недавньої ворожнечі відбувалися постійні конференції між Австро - Угорщиною і Німеччиною над способами знищення І Інтернаціоналу. По нарадах Бісмарка в Гастайні з австрійським міністром закордонних справ графом Байстом, пішли різні міжміністральні наради австрійського й німецького уряду в справі поборювання соціалістичних рухів. Відомо, що на ініціативу французького міністра закордонних справ Фозра, далі на домагання Росії, Еспанії, Голандії кружляли дипломатичні ноти проти комунарів і відбувалися наради як знищити І Інтернаціонал, якого обвинувачено у викликанні Паризької Комуни. Наради міністрів усіх держав ішли в напрямкові випрацювання конвенцій, щоб соціалістів уважати як звичайних злочинців, щоб взаємно видавати соціалістичних діячів, та щоб заборонити в усій Європі відбуття міжнароднього з'їзду Інтернаціоналу, а кожний соціаліст, що приїхав з другого краю, мав безоглядно бути вигнаний поза межі кожної держави.

Від 1871 до 1878 року — пізніше за міністерства графа Тааффога радилися в Австрії над способами загальмування соціалістичних організацій Відня, Праги, Грацу, а також і Галичини.

В Австрії ще в 1875 році йшли арешти Паризьких комунарів. Німецьких депутатів Бебеля й Лібкнехта арештували в межах Австрії й викинули. Соціалістичний рух в самій Австрії підлягав найбільшому переслідуванню. По звісних засудах робітників за державну зраду, що - дня майже велися процеси проти Обервіндера, Тавшинського, Райнталя, проти робітників у Чехах, а з'їзд робітничих делегатів у Мархеггу (на межах Угорщини) у 1875 відбувався в лісі й, мимо всіх способів обережності, розігнали його угорські пандури (жандарі) при допомозі віденської поліції, а учасників потягли перед суд. Серед такої загальної травлі соціалістів не залишила віденська поліція й Терлецького, коли він видав брошуру проти царів і панів. Не поможе тут ніякий жаль Студинського на необережність. Терлецькому лишалося або тихо сидіти й їсти хліб урядовця віденської державної бібліотеки, або наразитися на переслідування за соціалізм.

Ще жахливіші були тоді політичні відносини у Східній Галичині. Процес Франка, Павлика, Терлецького й других відбувався в часи, коли великі польські поміщики осудили всякі польські повстання й від 1867 року пішли на службу Габсбургів і дружньо подали руку австрійським феодально - капіталістичним централістам. Таким чином забезпечили собі безоглядний вплив у галицькому Сеймі, могли спокійно дерти із селян всякі драчки, чи за викупи права шинкування горілкою (право пропінатції), чи капіталізувати інші панщицзяні „повинності“ й залишки. Вони станули в любій дружбі з великим німецьким капіталом, що вивозив сирівці з Галичини, як із колоніальної країни. Сеймова більшість особними законами заборонювала закладати в Галичині промислові фабрики із - за дешевого робітника на селі, дозволяла тільки на такі „ліберальні“ закони, що допускали до ляхви й на 1000 відсотків і руйнувати селян. Через відданих собі суддів відбирали поміщики від селян масово ліси й пасовиська, та зборонювали закладати школи по селах. В обороні панської власності ставали українські попи, що тримали селян у страшній темряві. Тож ясна річ, що всі поміщицькі й попівські сили кинулися з усім злобним зазв'яттям проти перших соціалістів; вся польська, як і українська преса, не кажучи про москвофілів, заревіли в один голос проти Франка: де жандарі, де поліція, де військо, щоб боронити загрожений лад“. Академик Студинський дуже делікатно натякає у своїй праці про це, що проти Франка й товаришів виступали так народовці, як і москвофіли, але стидається підкреслити, що статті народовців Барвінського в „Правді“ чи попа Тянячкєвича своєю дикістю нічим не різнилися від москвофільських доношків або від цькувань польсько -

арештованих цих студентів повісити на шибениці ві Львові. Серед таких умовин легко зрозуміти і всі покази обвинувачених студентів на суді, подекуди невитримані. Найбільш послідовно признавав себе соціалістом Терлецький. Франко входив тоді шойно у школу соціалізму, а найбільше ще плутом Павлик, ярий й вірний драгоманівець, хоча на інших процесах (за Ребеншукову Тетяну) тримав себе бездоганно. Тому брак аналізу Студинського, це більш чим помилка, а обвинувачення, що ці молоді студенти були необережні, або голосно розмовляли під „чорним раком“ досить характерні для галицького професора старшої генерації. В кожному разі в заслугу академікові Студинському належить зарахувати, що цей недавній чинний член галицької клерикальної партії, колишній редактор „Руслаца“ закінчує свою статтю в „Україні“ (стор. 114) похвалою для Франка, що він не зломився першим процесом і арештом, а взявся до видання брошури польською мовою: „Що це є соціалізм“. Видко, що створення Радянських республік і похід соціалізму робить свій вплив і на більш вдумливі особи західньо-українського суспільства.

Дальшу добу діяльності Франка від кінця 1880 років і добу радикалізму старається обговорити в „Україні“ М. Возняк.

М. Возняк, неструджений дослідник Франкової творчості, наводить інтересні факти перших організацій студентів, які групувалися біля Франка й Павлика. Він розказує, як творилася радикальна партія. Але всі дати Возняка наведені тільки хронологічно. Читаючи їх, не знаєш, чи всі ці угруповання повстали з химери, чи базувалися вони на певних економічних та соціальних підставах. В праці Возняка бракує отже хребта, через це є це теж тільки сировий матеріал для історика. Про участь Франка в радикальній партії подає М. Возняк досить обширно, але також дуже поверхово. Невикористані зовсім такі джерела, як „Громадський голос“ орган радикальної партії, де подавалися досить точні звідомлення з усього селянського руху, невикористані вповні „Народ“, „Хлібороб“. Із цих газет і журналів можна дізнатися про соціальні кличі, з якими йшли радикали на село, а також можна було довідатися про спори в радикальній партії між марксистами й радикалами старшої доби. Польсько-українські відносини, співжиття селянських мас під проводом радикалів, а з с-деками зовсім поминає. М. Возняк, крім цього, не зацікавився статтями польських газет „Курера Львівського“, „Часу“, „Нової Реформи“, „Пшегльонду“ й других, з яких легко було освітлити хід думок радикалів. Про перебіг нарад і дискусій на з'їздах радикалів, про відзиви селян М. Возняк нічого не наводить. Бракує теж освітлення соціального розшарування галицького села, відносин між панськими дворами, а хатами, боротьба селян із попівством, не помічено в праці Возняка економічний стан Східньої Галичини, приріст міського населення, еміграцію й збільшення міського пролетаріату. Різниця соціальних сил Східньої Галичини між 70—80 роками, а 1890—1900 є так значна, що поминути цей зріст пролетаріату, значить занехати з'ясування причин, із-за яких повстала організація селян у радикальній партії, та організація робітників в партії с-деків з 1890—1897 років. Й тому не знати, чому Франко підписував заяви про вступлення радикальних послів до загально-робітничого парламентарного клубу в Відні, чому повстала у 1899 році українська с-децька партія. Франкознавство вже так далеко поступило (навіть завдяки ранішим працям Возняка), що подавати записки в „Україну“ про поведіння Франка в радикальній партії в такій формі, як це робить М. Возняк в „Україні“, номер 6, вже недосить. І тому студія його про Франка це тільки теж важний й вартісний додток до матеріялу. Інтересне в праці Возняка є письмо Павлика до Франка й дві заяви Франка в „Громадському Голосі“; одна в якій Франко мотивує своє приступлення до національних демократів, а друге письмо, в якому він жаліє свого кроку й заповідає вихід від національних демократів. Але б'є в вічі, що праця М. Возняка йде в розріз із передовою статтею акад. Грушевського, яка присвячена „Апостолові праці“.

У сильній, з великим вогнем написаній статті академик Грушевський говорить переважно про творчість Франка за час 1897—1908 року. У своїй розвідці ділить як Грушевський працю Франка на три епохи: на першу, коли Франко по соціалістичному процесі йшов за кличами міжнародньої солідарности пролетаріату й віддавав всю енергію соціалістичному рухові—другу, коли став співробітником „Кур'ера Львівського“ й коли від 1890 року бере участь в організації соціалістичної (т. зв. радикальної) партії й третю епоху, коли Франко став співробітничати разом з Грушевським у „Літературно-Науковому Вісникові“.

Дві перші епохи в житті Франка називає Грушевський „каторгою на чужих невдячних ланах“. Франка—після академіка Грушевського—збентежила праця з польськими й євренськими соціалістами, що стали солідарними в національно-політичних державних питаннях з іншими польськими буржуазними партіями. Про другу епоху каже Грушевський, що „Франко й в „Кур'ері Львівському“ й в радикальній партії не находив оточення, в котрім міг би працювати рівно й гладко без тертя й перебоїв.

Аж третю епоху знаходить ак. Грушевський для Франка вдовольняючою. Грушевський твердить, що Франко „скидав тоді в останнє з себе многолітню каторгу на чужих невдячних ланах, котрим віддав тільки часу, праці й хисту в перших двох десятиліттях — щоб „останнє десятиліття своєї творчої діяльності вповні й безроздільно присвятити культурі й праці для свого народу“. І Грушевський кличе: „за останнє десятиліття (1898 — 1908) свого творення дав Франко дійсне своему народові такий невичерпаний скарб, виковував для його таку зброю, що її значіння може бути оцінити відповідно тільки згодом, з далекої перспективи історії“.

Із слів Грушевського виходить, що Франко, перші дві епохи не присвятив вповні своєму народові, сказати б так, змарнував.

Але чи правий тут ак. Грушевський? Чи Франко працюючи організаційно між українським робітництвом і селянством, не працював для свого народу? А коли Франко в страйках (як в страйковій пекарів і друкарів у 1880 роках) організував українських, польських і єврейських робітників, то хіба через це шкодив українському трудовому народові?

Не треба теряти слів, щоб доказати, що всю свою силу, розголос свого імени зискав собі Франко, як раз своєю невпинною боротьбою проти буржуазії й поміщиків, як раз у двох перших епохах своєї творчості.

В розпарі агітаційної боротьби він крім журнальних статей видав в часах 1878 — 1897 р. такі монументальні твори, як „Борислав сміється“, „Боа Констріктор“. „В поті чола“, „Захар Беркут“, „Каменярів“, „На суді“, що ці твори зробили його ім'я безсмертним. І чи це є каторга на чужих ланах? І в часах радикальної партії Франко черпав сюжети для своїх творів із життя селянських і робітничих мас і це мало б бути для його невідповідним оточінням! А що були тертя, чи це не звичайна справа у житті партії, що рухається, живе, а не завмерла й не скостеніла. Зв'язок Франка із міжнародним соціалістичним рухом, його співпраця з робітниками й селянами були для його джерелом що - раз нових живих струй, якими він оживляв українське, польське й єврейське суспільство на Західній Україні. І закид, що Франка збентежив компроміс польських, єврейських націоналістів в національних справах з буржуазією є нестійний Франко умів боротися, тоді коли в національних справах польський соціаліст Лімановський оголосив програму, яка йшла в розріз з домаганнями українських соціалістів. Франко й його українські товариші заняли таку гостру позицію, що програму Лімановського взято назад з друку. А навіть з п'яці М. Гозняка міг би академик Грушевський дізнатися, що Франко для з'єднання польських селян і задля співпраці з ними остерігав (інша річ, слушно чи не слушно) перед оголошенням кличів, які б могли зразити польських селян, що теж пробуджувалися до опозиції проти польського панства.

І на полі науки творив Франко від 1877 року до 1897 р. не менше чим за останнє десятиліття. Його переклади Маркса, Енгельса та інші праці з поля суспільних наук, економії, фольклору, оригінальні розвідки та статті вміщені в „Житті й слові“ переклад Гайного й Гете та Чернишевського — все це припадає на часи тих двох епох. Багато праць, які підготував він раніше, містив опісля у Літературному Віснику й других виданнях товариства Шевченка.

Академик Грушевський очевидно засуджує ці дві перші епохи Франкової творчості, щоб тим сильніше прикрасити епоху свого з ним співробітництва.

„Був це незабутий момент — каже академик Грушевський — коли Франко вилімінований відразу з українського й польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підмінюваний потихеньку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одиноким джерелом прожитку для його родини — се його заробіток в Науковому Товаристві і тоді — каже акад. Грушевський — його прихильники поставили пунктом чести не дати йому впасти в біду й упокоритися перед людьми, які очевидно прагли його пониження. Грушевський радується, що „Франко не мусів іти їм на поклін, а навпаки від сього часу й до смерти він мав змогу працювати виключно для українського народу, на українській мові“.

Правдою є, що Франка, битого домашнім горем, під вогонь наклепів і цькувань „Діла“ та серед нагінки польських буржуазних партій прийняв Літературно-Науковий Вісник. Франко у переломовий час 1897 — 1899 роки, коли силою умов торилася українська с-децька партія, та коли зросли сили української дрібної буржуазії до такої степені, що вона перероблювалася в національну демократію — „militans“ охочою до борби, у цей час Франко найшовся під впливом віденського радикала, німця, редактора журналу „Діе Цайт“ Каннера а пізніше заприятелював з акад. Грушевським.

Але з матеріальним забезпеченням ніколи у Франка не було „благополучно“.

Що до приватного життя Франка, то воно завжди було повне терня: він працював у голоді й холоді. І вже в 1888 році писав Окуневський до Драгоманова, що Франко „волів служити за хліб у поляків й робити на руській ниві своє невеличке діло самостійно, ніж іти в каторгу до народовців“.

Певна річ, що і в Кур'єрі Львівському великому поетові тяжке було життя й невідповідне для його таланту. Але й в Літературно - Науковому Віснику, як це признає й ак. Грушевський — Франко разом з ним прів над коректами, над рахунками, бігали по всяких організаційних нарадах, та гурткових зборах*. Франко був завжди, треба признати, так як і Грушевський „чорноробом“. В Літературному Віснику він мусів працювати не менш тяжко, чим у всіх інших видавництвах. А вже неправильним є ніби Франко мав забезпечене життя після вступлення до „Літературного Вісника“. Бо крім хати, яку збудували йому робітники й селяни з ювілейного дару, Франко не мав нічого, а після 1908 р. газети мусили аж занзивати публично до складок для „хворого літерата“. Отже ж як можна писати про матеріальне забезпечення Франка на все життя?

Академик Грушевський підкреслює з натиском, що Франко „від цього часу й до смерти мав“ змогу працювати виключно для українського народу на українській мові, що „відтоді вперше виринули у Франка гасла самостійности України“, та „почулися ноти всеукраїнської програми,“ та розпочалася акція за „свої національні права“.

Різні історики різно ставлять це й відмінні подають дая, хто перший підніс гасла самостійности України. Одні подають, що вже в 1848 році „галицькі Русини“ голосили цей клич, академик Грушевський каже, що Франко аж під його впливом додумався до цього домагання. Спорити тут годі й зайве.

Але це одне треба підкреслити й ствердити. Які хитання не були у Франка, під чийм хвилиним впливом він не опинився, то шовіністом він ніколи не був. Навіть у своїй „Історії української літератури“ з 1912 року Франко дуже сердечно нагадує часи, які він перебув разом із польськими робітниками та єврейськими соціалістами. А в поезіях, піснях і оповіданнях Франко — це по весь час непохитний співець пригноблених, поет злидарів, завзятий ворог і поборник гнобителів. В поемах „З днів журби“, „Мій ізмарагд“, „Поєдинок“, писаних в роках 1897 до 1905 років основою є соціальна боротьба за визволення, отже ж в піснях Франко остався тим самим, що був і в 80 чи 90-тих роках. І в 1902 році Франко, хоча сидів у мурах товариства Шевченка, відгукнувся у своїй посмі на великі аграрні страйки 1902 року. Яка шкода, що він не кинувся тоді у вирій боротьби, як раніш, як же збагатив би українське письменство новими сюжетами й образами з місця соціального бою. Або в 1904 році в часі страйку нафтових робітників у Бориславі мовчав автор Бенедя. Але за це 1905 рік, велика революція в царській Росії, так потрясла Франком, що він викінчив у цьому році свого „Мойсея“, гігантську поему масового руху, що як раз розвалює й б'є по національному шовінізмі й загумінковому партикуляризмі.

Школа соціалізму, яку перебуз Франко, так перейшла в його кости, що навіть в день смерти хорий його мозок мав настільки сили, щоб усупереч усього оточення відкинути й прогнати попа від сповіди, якого підсунула йому рутенська „патріотична згряя“.

„В акції за свої національні права“ зробив ак. Грушевський таке, від чого й сам не може відпекатися, як свого великого промаху. Сам Грушевський признається: „Рік пізніше (1899) Львівський народовецький осередок звернувся до нас з Франком з пропозицією об'єднання лівіших елементів на соціалістичній програмі з нашим гуртком і радикалами“. І Грушевський потверджує, що „ми пішли на зустріч цим бажанням соціалізації програми галицької інтелігенції і вийшли в комітет реформи“. Гарна це соціалізація галицьких попів і адвокатів, яку пригадував Грушевський і до якої завів Франка! Академик Грушевський признає: „Хоч скоро переконалися в несерйозности цих замірів і по кількох засіданнях вийшли — я підчеркую цей момент, як повну реабілітацію Франка, котру мусів дати йому сам народовецький осередок після його бунту і відставки 1897 р“. Тут дещо неясно. Як зрозуміти академіка Грушевського, то він умісне попровадив Франка між народовецьких попів і рутенців, щоб показати їм: от ви виклинали Франка в 1897 році, а тепер його приймаєте. Але ж ця халепа вийшла найбільш болюче для самого Франка. Видко це із його заяви у „Громадському Голосі“.

Накінець не можемо поминути мовчки ще одного факту. Велику кривду робить у своїй статті акад. Грушевський пам'яті М. Павлика, пишучи що „старий антагоніст Франка — Павлик підкопував його авторитет“.

Цей певний і вірний, що - правда, трабант Драгоманова дорожив увесь час Франком, як це видко із його листів до Драгоманова. Він ляв Франка, але не копав під ним ані не робив інтриг. У найбільшій нужді зладив він серед великих трудів на ювілей збірку всіх Франкових видань і гірко плакав, коли Франко заблукав до націонал-демократів. Академик Грушевський не може видко забути, що Павлик жалівся не раз на лихе трактування його в „Літературному Віснику“. Цього довголітнього діяча використано в „Товаристві Шевченка“ для підрядних технічних робіт, а платня його була така мізерна, що він примірав з голоду. Просто незабуття ця сумна подія, коли один із членів

Правління Товариства Шевченка „зарозумілий, а пустий, як барабан“, Копач кликав на засіданню цього товариства: „Коли Павлик не зумів заробити собі на вигідне життя, то нехай іде з горнятком, а кожен із нас дасть йому трохи росолу, і я теж дам“.

Охоче годимося з ак. Грушевським на його самооцінку великої працьовитости. Він пише про себе й про Франка:

„В противність до так званих аристократів духа, що вибирають працю тільки відповідно їх генієві, ми були чорноробами духа“ Але все ж таки його оцінка Франка є неправильна.

На загал беручи, „Україна“ принесла багато нового матеріялу про добу Франка. Насувається тільки одна думка: немає ще марксистської історії Західної України, в якій своє належне місце найшов би (з оцінкою всіх його блукань) і великий поет пролетарських мас, Іван Франко.

С. Вітик

Від редакції. Вміщаючи цю надзвичайно багату фактичним матеріялом рецензію С. Вітика, Редакція вважає деякі його твердження дискусійними.

Густав Шпет. Введение в этническую психологию. Выпуск I. Предмет и задачи этнической психологии. Государственная Академия Художественных Наук, Москва 1927, стр. 150.

Вже двічі пробувано створити „етничну психологію“ (або „психологію народів“, „Völkerpsychologie“), як окрему науку, принципово відмінну від етнології, історії і загальної психології; однак ні спроба Штейнталея і Ляцаруса утворити цю науку на основі інтелектуалістичної психології Гербарта в журналі „Zeitschrift für Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft“, що вони видавали від 1859 року, ні старання Вундта перебудувати її наново на основі волюнтаризму і психо-фізичного паралелізму (ці старання найповніше виявилися в його дев'ятитомовій „Психології народів“) не дійшли справжнього успіху: виникло чимало цінних наукових робіт, з терміном „етнична психологія“ у своїм заголовку, але нової самостійної науки так і не вийшло, і права етничної психології на відокремлене й суцільне існування залишаються й досі проблематичні. В цій роботі, складеній в первісному вигляді ще 1916 року і частково публікованій в журналі „Психологическое Обозрение“ за 1917 р., Г. Г. Шпет, автор численних дослідів в обсягу естетики, філософії історії і історії філософії, робить нову — третю порядку — спробу утворення етничної психології, і знов на цілком інших методологічних підвалинах. Таким чином історія етничної психології полягала досі в періодично (через 30 років, ц. т. в кожному новому поколінні) повторюваних спробах зробити з неї окрему науку з певним предметом і методом дослідів. Такий „хід розвитку“ не є, звичайно, нормальний і натурально викликає недовір'я, справді, невдачу дотеперішніх спроб тільки почасти можна з'ясувати тим, що вони надто тісно звязували етничну психологію з цілком перестарілими нині загально-філософськими напрямками — з Гербартіанським інтелектуалізмом і Вундтовським волюнтаризмом — і заставляли її поділяти долю останніх; є і глибші перешкоди до самостійного існування етничної психології, які криються в самих поняттях „психології“ і „етничної величини“ (народу). Усунути ці перешкоди має, головню, зміст рецензованої книги. Погляньмо, чи досяг цього автор.

По-перше, чому саме етнична психологія заслуговує на відокремлення з соціальної психології взагалі? Легко було Ляцарусові й Штейнталеві в 50-ті й 60-ті роки, в добу великого зростання націоналізму, уважати „народ“ (націю, народність) за основну соціальну величину й казати, що форма спільного життя людства є саме його поділ на народи“ (а не на щось інше); нам цей наперед узятий, кінець-кінцем, догмат зовсім уже не імпонує. Ми знаємо, що не тільки поняття „нації“, але й самі нації, як реальні величини утворилися тільки в Європі і то в новому часі. Переносючи це поняття на інші епохи й культурні утворення, за межі нової європейської історії, ми чинимо, властиво, нічим не ліпше, як давні римляни, що всяку завойовану країну ладні були трактувати, як „міську громаду“ (civitas), хоч би тая civitas на ділі складалася з чисто-сільського або навіть кочового населення. Певна річ, коли є охота, то можна і бушменів назвати „нацією“, особливо коли за допомогою терміну етничний використовувати невідзначеність синонімів: нація, нарід, народність, плем'я, але яку користь ми з того маємо крім перемішання понять? А коли надавати термінові народ суто-формального значіння великого соціально-диференційованого колективу, як то, кінець-кінцем, виходить в автора (ст. 145 — 147), то таким чином ми з обсягу соціальної психології не виходимо і особливої „етничної“ психології не потрібне.

Певна річ, не можна не визнавати наявності суспільно - психологічних рис, спільних цілій нації, народів, культурному циклові і т. д., але марксистська історія культури завжди брала під увагу їх існування і з успіхом ясувала їх специфічність довгочасною перевагою якої - небудь форми господарських стосунків, отже знов не слід одривати ці психологічні категорії від загальної історії культури.

Не менш сумнівний і другий член терміну: „етнична психологія“, яку автор рисує в виді „описової психології, що вивчає типові колективні переживання“ (ст. 109). Чи не є з неї в такому разі наука чисто історична, або справедливіше, пристосування психології до інтерпретації історичних фактів, цеб - то складова частина кожного історичного вивчення, яка, очевидно, не може являти собою окремої науки? Адже вона оперує з етничним матеріалом, а на історичному характері етнології — якщо тільки остання не хоче бути зібранням сирового етнографічного матеріалу — наполягати зайво. Ці корінні труднощі автор розв'язує таким способом: соціальні і культурно - історичні явища самі від себе не можуть бути об'єктом психології, бо вони не даються розкласти ні на які психичні величини і відносини („елементами соціального є не елементи психологічні, біологічні або які ще, а тільки соціальні, ст. 103); але ще залишається питання, як соціальні явища і історичні факти переживая той чи інший індивід або сукупність індивідів, яке вони викликають до себе психичне відношення, — от це питання, на думку автора, і є та чисто - психологічна проблема, яку має розв'язати етнична психологія. Остання повинна дорогою аналізу находити типовно - загальне (колективне) в подібних переживаннях, в психичних „відгуках“ на явища соціального й історичного порядку.

З філософського погляду таке розмежування історії культури й психології досить угрунтоване; але як до нього поставляться представники історичних наук! Чи вважатимуть вони за річ вигідну й корисну принципово відділяти історичні факти від психичних переживань, викликаних останніми, і передавати ці колективні переживання з обсягу історії в відання окремої психологічної дисципліни? Це питання можна, очевидно, розв'язати тільки на конкретному матеріалі, на прикладах: і треба визнати, що одинокий приклад, що наводить автор, приклад з обсягу мови, не викликає довір'я до цілого побудування. Тут, на думку автора, до етничної психології (а не мовознавства) належить питання про те, „як переживає зміст своїх висловів той, хто їх висловлює“ (ст. 130 — 131). Одно з двох: або ці переживання функціонально зв'язані з мовною формою вислову, — тоді жоден лінгвіст не погодиться віддати їх вивчення до етничної психології, бо йому довелось б разом віддати причинову залежність мовних змін: коли ж функціонального зв'язку тут нема, то нема й нічого „етничного“, тоб - то соціального. Отже, хоч остаточно оцінювати ціле методологічне побудування ще не можна, бо нема конкретних прикладів його застосування, але вже тепер є підстави бачити в нім грандіозну, але власне кажучи, зарані роковану на невдачу, спробу утворити суто - дедуктивною дорогою нову емпіричну науку. Емпіричних наук таким способом не утворюють.

Але одна річ — проблеми, інша річ — книжки. Сумнівне поставлення проблеми не заважає розбираний книзі бути багатою на надзвичайно цінні аналізи багатьох складних питань, що мимо них не може пройти ні психолог, ні етнолог, ні лінгвіст. Така є, напр., майстерна критика психологічних поглядів Штейнталя (гл. 2 — 4), Вундта (гл. 5 — 8), Пауля (гл. 9), глибока аналіза поняття „духу“ (гл. 11) і „колективу“ (гл. 12) і дуже цікаві міркування з обсягу філософії мови (гл. 8 і 15), на яких ми одначе, не можемо тут зупинятися.

Відмінно від інших робіт Г. Г. Шпета, виклад цього разу не дуже трудний для зрозуміння.

В. Державин

Д. С. Недович „Задачи искусствоведения“ (Труды Государственной Академии Художественных Наук, секция пространственных искусств, вып. 2). В-во ГАН, Москва, 1927, стор. 94. Ціна 90 коп.

Хоча праця з мистецтвознавства Д. С. Недовича орієнтується (в наведених у ній прикладах та ілюстраціях) на мистецтва образотворчі, зокрема на скульптуру і навіть має підзаголовок: „Питання теорії мистецтв у просторі“, але в дійсності ця праця є ні що інше, як „загальна естетика“, а тому викладені в ній погляди на мистецтво й науку про мистецтво в однаковій мірі стосуються й до всякого роду мистецтва, а значить і до мистецтва слова, цеб - то літератури. Що - правда, ця загальна естетика особливого характеру, це не теорія мистецтва, а методологія мистецтвознавства; одначе такий методологічний ухил (що заслуговує, як побачимо далі, безумовного признання) не зменшує царини для застосування висловлених тез, поширившись геть далеко за межі „мистецтв

у просторі*, і робить цим зміст книжки особливо цікавим і власне для літературознавця. Хоча ще Потебнею була висунута вимога розглядати літературу, як окремий рід мистецтва, аналогічний іншим його родам („Мысль и язык“, розд. 10), що за останнє десятиліття здобуло собі загального визнання, все ж таки в царині теорії та методології мистецтва цей принцип іще не здобув конкретного усталення (потебніянці, як відомо, були не досить компетентні в образотворчому мистецтві, музиці й архітектурі, щоб серйозно заходитися в цьому напрямку). Теорія літератури й теорія інших мистецтв все ще йдуть різними шляхами й навіть не особливо впливають одна на одну. І в цьому напрямку праця Д. С. Недовича заповнює особливо значну прогалину, намагаючись утворити загальні методологічні принципи для всіх „художніх наук“, щоб однаковісінько застосовувати їх до різноманітних родів мистецтва як літератури, як і скульптури. Книжка розділена на дві частини: перша (що має заголовок: „Диференційне мистецтвознавство. Спроба конструкції художніх наук“) торкається загальних проблем мистецтвознавства й немає нічого в собі, що стосувалося б спеціально мистецтва образотворчого; друга спеціальна частина („Пластична екфатика“) намагається на замисел автора, пристосувати й розвинути деякі загальні принципи одержані в першій частині, на певному матеріалі мистецтва у просторі (скульптурі), спираючись частинно на колишню попередню працю того ж автора („Конструкция й композиция в скульптуре“, Искусство, № 2, М. 1925, стор. 212 і далі). Але ж і тут ми не знаходимо нічого такого, що б його не було можна, при допомозі елементарних підставок, перенести в царину якогось іншого мистецтва, чи то наприклад, на музику, чи то на поезію. Таким чином, дане в підзаголовку визначення книжки, як „Теорія мистецтва у просторі“, є кажучи по суті, помилкове. І тому дуже легко може призвести читача до омани: представник мистецтва у просторі навряд чи знайде в цій книжці особливо багато цінного для своєї спеціальності, але ж особи, що займаються загальним мистецтвознавством чи теорією літератури (в зв'язку з загальною естетикою) можуть знайти тут чимало цікавого.

Перше за все, автор рішуче виступає проти ідеї „загального мистецтвознавства“, як проміжної наукової дисципліни, що об'єднує в собі філософську естетику з теоріями окремих мистецтв (малярства, музики, архітектури, поезії й т. ін.): „загальне мистецтвознавство, на нашу гадку, грішить тим, що на мистецтво дивиться ніби в телескоп і як слід не знає ні одного мистецтва... Загальне мистецтвознавство, шукаючи правди, ніби то робить спробу досягти її, зложивши всі окремі науки про мистецтво, звівши їх до системи й підвівши підсумки. Але постає питання, чи можливо це, коли ці окремі дисципліни такі ще неясні, нерозмежені й нерозроблені? Одне з двох: чи „allgemeine Kunstwissenschaft“ (загальне мистецтвознавство) зовсім не наука, а лише філософія, чи воно ще не є наука через те, що методи його остаточно не усталені“ (стор. 9—10). І з цим не можна не погодитися. Дійсно, внутрішня єдність „загального мистецтвознавства“ завжди ґрунтувалася не на об'єктивних даних, а на нормативності його, на догматичній науці про „абсолютні і позачасові естетичні цінності“; і ця догматична естетика править (в більш-менш прихованому та все ж таки помітному вигляді) за фундамент для творів теперішнього ідеалістичного „загального мистецтвознавства“ для Утица, Мюллер-Фрейфельса, Дессуара й інших, проти яких автор з таким успіхом полемізує. Для історичного матеріалізму, який стверджує історичну та соціальну обумовленість кожної ідеологічної надбудови (в тому числі, звичайно, і естетичної), відкидаючи домірність „абсолютних художніх норм“, загальне мистецтвознавство можливе лише, як рід загальної методології (а не теорії) мистецтва (для порівн. Корницький, „Марксистская методология и наука об искусстве“, Искусство, № 2, М. стор. 17 і далі).

Власне цим шляхом іде і далі автор, намагаючись усталити методи мистецтвознавства, щоб були спільні для всіх родів мистецтв та різні між собою, і зв'язані з ученням всіляких „елементів художности“ (стор. 14 і далі). Таких елементів автор налічує чотири: „об'єктивний інтерес (для мистецтвознавства) являють собою два поняття „мистецтва“ — творець і твір і два відношення — творця до твору й твору до того, хто сприймає його... споживач мистецтва сам собою не цікавий для мистецтва — знання, але його відношення до мистецького твору має ціну; виробник мистецтва має ціну сам собою у своєму відношенні до мистецтва. Про самий твір мистецтва й говорити вже нічого: він у центрі... Тому наукове пізнання мистецтва може йти по чотирьох основних напрямках, конструюючись залежно від свого предмету. Ці напрямки визначаються елементами художности: творенням (пракселогія), вираженням (екфатика), творчістю (морфологія) і сприйняттям мистецтва (естетика) (стор. 16—17). Перенісши цей розподіл в царину літературознавства та перефразувавши його на звичні для історика й теоретика літературних термінів ми маємо: психологію літературної творчості, вчення про по-

подробниці викладу й міркування про ці (дуже цікаві й цінні на наш погляд) методологічні утворення, які автор розгортає й обґрунтовує в дальшому протязі своєї праці, ми обмежимося лише цими принциповими міркуваннями. Чи бажано відокремити особливе „вчення про художність виразу“ (екфатики), що досліджує індивідуальні відношення митця до твору й виявлення особи художника у творі? Чи не перебільшує тут автор значіння індивідуального фактора в мистецтві, находячись у даному випадку під очевидним впливом спіритуалістичної естетики Б. Кроче та його школи (естетики виразу)?

На наш погляд, особисті переживання митця мають естетичне значіння, але остільки оскільки вони допомагають утворенню об'єктивного художнього стилю, цеб-то перестають бути особистими й набирають соціального значіння. З другого боку чи справді бо „виробник мистецтва так уже цінний (для мистецтвознавства) сам собою“ незалежно від свого твору? Історія мистецтва — це, кінець-кінцем, історія художніх напрямків та стилів, а не історія окремих художників. На випадок супротивного, ми ризикуємо впасти в то „біографічне ганчір'я“ (за виразом Г. Г. Шпета), яке, збираючи матеріяли, забуває про суттєвий бік наукового досліджу.

Наявпаки, порада авторова обмежити завдання „естетики“, і звести її до „науки про сприйняття творів мистецтва глядачем та слухачем, науки про вплив і діяння твору на того, хто сприймає його“ (стор. 18--19), це вносить на наш погляд, бажаний коректив у заплутане питання про завдання та мету спеціально-наукової (історичної, не філософської) естетики. Варто було б тільки трохи поширити це визначення й сказати: „естетика є наука про діяння твору на сприймача його — і сприймачів на твір (соціяльне замовлення!) Таким чином збудований буде міст між „естетикою“ (в розумінні автора) і вченням про художню творчість („праксеологію“).

В. Державин

В. Шкловський. „Техника писательского ремесла“. Молодая Гвардия, Москва — Ленинград, 1927, стор. 72. Ціна 50 коп.

Ще до виходу з друку книжки Шкловського, в „Новом Лефе“ було пообіщано, що це буде підручник для літературної праці, „ніби Шенгелі („Как писать статьи, стихи и рассказы“, 2 вид., М., 1926) лише краще“. А чи справді вийшло краще? Хоча дивлячись у чому. Шенгелі — поет, теоретик віршу, Шкловський — журналіст і теоретик прози; отже природно було чекати, що в першого будуть добрими власне ті керуючі розділи, що в другого гірші — і навпаки. Це не значить, звичайно, що ці автори мають доповнювати один одного: Шкловський дуже своєрідний — і з доброго й з поганого боку, — щоб своїми творами доповнювати кого-небудь. Але, навіть і з цього погляду (беручи до уваги „поділ праці“), книжка Шкловського, як далі побачимо, не виправдала лефівської реклами.

Що Шкловський першорядний журналіст і газетний робітник, то цього відняти не можна. І не дивно, що розділ, присвячений газетній праці (1 розд.), удався йому далеко краще за все инше, і розроблений куди цікавіше, ніж у Шенгелі. Практичні поради виложені яскраво й переконуюче. Особливо симпатична боротьба Шкловського проти шаблонності, домагання „не засмічувати її (газету) поганою літературою“. Взагалі автор добре знає й вдало відмічає, на протязі цілої книжки, найбільш звичні, найбільш банальні помилки початкуючих письменників. А все таки художню прозу (розд. 2 — 4) розглянув він більш поверхово, ніж прозу нехудожню й навряд чи краще, як Шенгелі, хоча виклад всюди залишається виключно цікавим. Книжка читається, мов легкий літературний фейлетон. Але ж, кінець — кінець, це не фейлетон, а підручник! Шкловський належить до рідкого в нас типу „викінченого журналіста“, що уміє цікаво писати про що хоч, та писати добре він може тільки про одне: — про так звану сюжетність, цеб-то тематичну композицію. А тим часом, художні елементи літературного твору не закінчуються тематикою та композицією; є ще й стилістика — художнє обпрацювання мови, — а це майже цілком не ввійшло в круг зору Шкловського, що дуже шкодить для його підручника. Власне стилістичний бік твору й є рішучим чинником для означення наскільки таір „літературний“ (художній), а композиція й тематика ще не дають тут остаточних указівок. Отже мовні елементи художньої прози є щось більше, ніж „определенный сюжетный прием“, як це трактує їх автор. (Стор. 58 — 63). Як раз при питанні стилістики викривається глибока помилковість підвальних засад самого автора, цеб-то, що „різкої межі між очерком та оповіданням, між газетною прозою, практичною прозою та художньою прозою нема“ (стор. 33, і ніби-то „праця письменника над усім своїм твором єдина своїми засобами“ (стор. 47). Все, що автор каже про „техніку письменницького ремесла“, цілком правдиво в стосунку до „практичної й напівхудожньої прози“, це прекрасно зволить читача в журнальну й газетну роботу але для техніки літературного твору“

(в стислому розумінні цього слова) цього зовсім замало, тому що зігноровано художнє значення мови (стиль), а про останній і Шенгелі куди більше сказав, як Шкловський. Ідучи за даним підручником початкуючі письменники привчаться писати такою ж недбайливою й неохайною мовою, як і сам автор (у своїх белетристичних творах); та їх од цього треба застерегти. Звичайно, навчитися писати „як Шкловський“, то й це вже велике літературне досягнення, та, на наш погляд, не найкраще. Отже, не „техніка письменницького“, а „техніка журнального ремесла“ — ось як повинна б називатися ця, що у нас на розгляді, книжка.

З цього ще не виходить, що книжка ця зовсім непотрібна, некорисна для робітників поезії та художньої прози. Царина письменника ширша від царини журналіста: письменнику треба орієнтуватися у багатьох, що для журналіста маловажне (наприклад, проблема художньої мови); а з другого боку, все, що треба знати та уміти журналістові, безумовно пригодиться й для письменника поста. Треба окремо зазначити, що серед українських підручників і книжок з поетичної та літературної техніки — В. Поліщука, Б. Якубського, Б. Н. Вроцького („Мова та поезія, 1924), Д. Загула й інших — велика частина розібраних у Шкловського питань майже що (а то й зовсім) не зачеплені; а сюжетність (тематична композиція) річ дуже складна й без доброго розуміння її навіть і у лірші не можна обійтися.

Дещо в розібраному підручнику знайдеться цікаве і для літературознавця, не дивлячись на навмисний, трохи неначе б переборщений тон „технічного викладу“. Зокрема цікава залежність автора від Потебні, що проявляється тут яскравіше, ніж деінде. Власне маю на думці вчення Потебні про побудову сюжету (так зване „уособлення“) що в означеній тут формуляції (стор. 35 і далі) само собою проситься до порівняння з потебнінським „восстановлением внутренней формы“. Характерне також вчення про ознаку яскравості у сприйняттю слова, відчуваючи його настрій (стор. 62). Все це ще більше достойно уваги, бо Шкловський, як відомо, з творами самого Потебні знайомий дуже поверхово і про безпосереднє запозичення тут не може бути й мови. Далі цікаво спостерігати, як у „чисто технічних“ своїх тенденціях, підручник Шкловського відбив протиріччя футуристичної (точніше виражаючись, левівської) естетики і „Учитися треба не способів оволодіти одним із цих (літературних) жанрів, а уміти просто писати, уміти ніби-то створити власний жанр“ (стор. 50). Чому ж „ніби-то створити“, а не справді таки створити? Це безвинне, на перший погляд, „ніби-то“ надзвичайно характерне для футуристичного „техніцизму“. Коли „писательство це — ремесло, що вимагає певної кваліфікації“ (стор. 25), ремесло, а не мистецтво (супроти такого означення ми, звичайно, не протестуємо), то яка ж тут може бути балачка про художню творчість, про дійсне створення нового жанру? А з другого боку, якщо прийняти тезис про „ремесло“ насправді, то як же ж уникнути мертвого академізму й рабського наслідування класиків? Реміснику — кустареві, здається, тільки й подобає працювати за готовими моделями. От і виходить, що треба симулювати створення чогось нового „ніби-то створити власний жанр“, оскільки справжня художня творчість теоретично визнана неможливою. Замість того, щоб техніку удосконалювати до ступеня мистецтва, футуристи (і деякі опоязівці) намагаються трактувати його, як позахудожнє ремесло. Хоча, як наслідок, увесь естетичний бік мистецтва, а значить і життя, видається фікцією без мислі, яка симулює те, що насправді наче б то не існує, та це Шкловського й його однодумців мало турбує: коли світ хоче бути обдуреним, то хай він буде обдурений“ — казало латинське прислів'я.

Ні жаль, хибі розібраного підручника не обмежуються цим переборщеним техніцизмом та ігноруванням стилістики. Відділ присвячений віршоскладні (розд. 5) скомпонований ганебно: він не тільки гірше за Шенгелі (чи якого будь вище названого українського автора), він зовсім ні до чого. Означення віршової мови, як мови ритмічної (стор. 16) — помилкове: — ритм очевидно може бути і в художній прозі. Акцентований вірш також охарактеризовано помилково: кількість ненаголошених складів у ньому міняється, але у певних межах, а не „пронзвольно“, як це твердить автор (стор. 67). Створено й розроблено акцентований вірш зовсім не „Хлебніковим та Маяковським“ (стор. 67) бо вони його справді одержали в готовому вигляді від Блока, Белого та академістів. Все, що сказано про риму свавільна одсеб'ятина; так, напр., автор категорично заперечує повторення того ж слова в римі (стор. 70), забуваючи про форму — „газели“, про рефрен. Шкловський тут зовсім не в курсі справи, він сам навіть почуває свою некомпетентність, і намагається — з достойною до нього використання сміливістю — доказати, що про силабо — тоничні („правильні“) вірші говорити не треба, тому що їх, мовляв, і писати не варто (!), а про акцентовані вірші говорити нічого, бо вони, знай, ще не досить вивчені (стор. 67 — 68). І це при наявності таких солідних і загальнодоступних праць по віршоскладанні, як книги Томашевського, Жирмунського, Шенгелі, не кажучи вже про Брюсова та Якобсона. Ясно, що розділ про вірші приклеєний до підручника,

щоб зробити ілюзію викінченості його (подібне щось до того, як збірник статей Шкловського „О теории прозы“, М., 1925, має не на обкладинці, а на титульній сторінці — горду назву: „Теория прозы“). А все таки безпосередньо порівнюючи з попередніми „критичними“ (вбачте на слові) працями Шкловського („Удачи и поражения М. Горького, „Пять человек знакомых“), досліджена нами книжка робить майже гарне вражіння. Автор писав практичного підручника, а тому примушений був стримувати характерну для його „легкость в мыслях необыкновенную“. То й не дивно, що згідно з його власним виразом, „річ вийшла (на цей раз) розумніша від автора“ (стор. 71).

До звичайних додатніх рис праць Шкловського належит тут ще й свіжість матеріалу в ілюстраціях (пам'яткові книжки Чехова, Дикенса), а як звичайні „від'ємні риси, треба відзначити вільне поводження з цитатами й порівняннями, що часто доводять зовсім не те, що мав на гадці автор (наприклад, на стор. 4 — 5, 11, 32 — 33).

В. Державин

В. Г. Короленко. Полное посмертное собрание сочинений. Т. XXII: Очерки и рассказы. 316 стор. Т. XXIV: Очерки и статьи литературно критические. 342. Госиздат Украины.

Після досить значної перерви Державне Видавництво України знову випустило в світ два томи „Повного посмертного зібрання творів В. Г. Короленка“, що налічує вже (не за порядком — з щоденниками й листами) 20 томів і друком розпочато було ще р. 1922. За планом Редакційної Комісії всі белетристичні твори Короленка, які не були видані за життя автора, об'єднуються в окремі томи на підставі їх змісту: один том (XVIII - й) склали нариси американської подорожі, два других (XV — XVI) — волзькі оповідання, один (XIX) — румунські нариси, ще один (V - й, — він ще не вийшов) — розділи та уривки, що не увійшли до „Истории моего современника“, окремий том мають скласти сибірські оповідання та уривки. Ті ж різноманітні, здебільшого не закінчені, белетристичні твори, що змістом своїм не підійшли ні до одного з перелічених шости томів, о'єднані були в окремий — за загальним порядком видання XXII - й том, що недавно вийшов з друку.

Найбільшу художню цінність цього тому, на нашу думку, має оповідання „Братья Мендель“, що просто й яскраво малює картини своєрідного побуту та складних міжнаціональних відносин в невеличкому глухому місті так званої „черты оседлости“ старих часів. Центром ваги оповідання є повна протилежність характерів двох братів: старшого Ізраїля, що весь час відчуває над собою міць старих побутових та релігійних традицій, і живого, сміливого Фроїма (молодшого), що не боїться переступити магичне коло забобонів минулого. На жаль, оповідання залишилося далеко не закінченим — навіть що до розвитку його фабули, і ми майже не помічаємо ознак тієї „метаморфози“ братів, що мала, по думці автора, помінати їх ролями та перетворити старшого з консерватора на вільного „мыслителя“ — революціонера, а молодшого — схилити до вірувань батьків (див. стор. 13 — 14). Можна тільки догадуватись, що силуване одружіння Фруми, в якій закоханий був Фроїм, — епізод, що на ньому обривається оповідання, — мало тут бути якимсь „поворотним пунктом“.

„Волинське“ оповідання з часів кріпацтва (так само далеко незакінчене) „Обычай умер“ викликає значний інтерес з иншого боку: воно дає багатий матеріал для вивчення засобів творчої роботи Короленка. В розпорядженні Редакційної Комісії був 21 уривок цього твору, з яких шість вона друкує в основному тексті, а шість — в „додатках“, супроводячи їх низкою зауважень, що до їх хронології та взаємовідносин. Між иншим хронологія 1-го та 2-го додаткових уривків, яку пропонує Редакційна Комісія, здається нам правдоподібною ще й тому, що фразу, яку в першому написано на берегах, без звязку з будь-яким місцем („Не кзжется ли вам. что мир тронулся с места и идет куда - то?“ — с. 181). в третьому — з невеличкими змінами — вже органічно введено в текст (так само вона органічно входить і до тексту 4-го уривка). Процес роботи Короленка над цим твором змальований був би ще яскравіше й повніше, як би вміщено було й останні дез'ять уривків, дарма що деякими частинами вони повторюють чи вар'ірують ті, що їх надруковано.

Оповідання „Таланты“ Редакційна Комісія друкує в двох варіантах, що збереглися в архіві письменника, тому, що вони „майже не повторюють один другого“ (с. 14) і дійсно, в трактовці цікавої теми про „талант“ тут маємо багато спільного, однакового, але — в иншій обробці; тут наочно бачимо теж саме „шо“ поруч з цілком різним „як“, в цьому — інтерес обох варіантів. На нашу думку, деякий звязок з цими двома варіантами має й оповідання „Газетчик“, де — місцями — висувається та ж сама тема про „талант“; між иншим афоризм про талант, що є в названих варіантах („талант... часто похож на драгоценный груз, который судьба возложила на спину осла“), знаходимо й на берегах чернетки оповідання „Газетчик“ (див. стор. 266).

Сказка „Стой солнце и не движись луна!“ — що носить характер політичної сатири, зараз немає вже того інтересу, що його вона була б гідною, якби надрукована її була за часів Миколи II (підзаголовок: „про глупого воеводу“), і можна пошкодувати, що Короленкові не пощастило видати її в свій час нелегально, за кордоном, як він збирався зробити.

Більшість решти оповідань та уривків — в межах журнальної рецензії — не викликає будь-яких спеціальних зауважень; звертає на себе увагу тільки так званий „Украинский рассказ“ (назва автора? О. Н.), здається, уривок твору, що його Короленко почав був писати українською мовою¹⁾. Як зауважує Редакційна Комісія (с. 18), уривок написано рр. 1910—1911 в селі Хатки на Полтавщині „по рассказам сторожа дачи, где жил писатель“, але, на нашу думку, це скоріше просто необроблений початок запису оповідання „дачного сторожа“ про господарські порядки колишніх великих „скономій“ та мрії селян про землю: за це свідчить як загальний характер уривка, так и його мова — з багатьома вульгаризмами... В кожному разі уривок може мати своє значіння при вирішенні питання про українську „стихію“ у Короленка — письменника, доводячи, нам думается, що ця стихія займала в Короленка більш ніж „скромне“ місце.

Не можна погодитись з рішенням Редакційної Комісії — до цього ж тому невиданих досі Короленкових творів приєднати два оповідання, надруковані ще за життя Короленка, з тих міркувань, що вони „залишилися маловідомими читачеві“ та не були такою мірою оброблені, не так задовольняли самого автора, як інші (стор. 15). По-перше, є чимало творів різних письменників не раз вже виданих, що „залишаються маловідомими читачеві“ (особливо — широкому, масовому), але це не є привід — друкувати їх в повних зібраннях серед „невиданих“ творів; а по друге, оповідання „Двадцатое число“ р. 1918 саме було „переписано та проредатовано“ самим Короленком (як зазначає Редакційна Комісія) для зібрання його творів в виданні А. Маркса. Взагалі редакційні засоби Комісії в цьому томі (як і в деяких інших) не позбавлен певних недоліків.

Вище вже було зауважено, що для повної картини роботи Короленка над оповіданням „Обычай умер“ слід би було надрукувати всі його уривки, що були в розпорядженні Комісії; один з рукописів цього твору Редакційна Комісія сама визнає „надзвичайно важливим своєю цілістю“ (курсив мій — О. Н.), але — розбиває його і друкує тільки останню частину, інші місця автор переробив (стор. 10—11). Що до оповідання „Пленные“, Комісія друкує його в тому вигляді, як його колись вже надруковано в „Русских Записках“, хоча в архіві Короленка залишився первісний рукопис твору, що відрізняється від друкованого тексту. В чому його відмінні та чому їх не використано в цьому виданні, Редакційна Комісія не пояснює. Правильно намагаючись завжди встановлювати хронологічні дати окремих творів, Редакційна Комісія не робить цього відносно оповідання „Встречи“, хоча деякі дані для цього є вже в самому його змісті.

Нарешті, не зовсім вдалими здається нам і буквально повторення цілої низки окремих зауважень передмови Редакційної Комісії в спеціальних примітках під рядками тексту: чи не простіше було б зробити тут тільки посилки на відповідні місця передмови?

22-й том Короленкових творів, що його ми розглянули, як сказано було на початку, закінчує публікацію його досі невиданої белетристичної спадщини. Треба зауважити, що всі ці численні й різноманітні — в більшості незакінчені — нариси та уривки мало що додають до загальновідомого, так би мовити „канонічного“ образу Короленка-творця, Короленка-письменника, мало чого додають до його літературної „слави“, — і не в цьому їх значіння. Але вони надзвичайно важливі в тому відношенні, що разом із щоденниками, іноді — листами широко розкривають перед нами творчу лабораторію Короленка, знайомлять з методами, засобами, технікою його художньої роботи, уводять нас, так би мовити, в його робочі письменницькі будні. А через критичне вивчення цих різноманітних матеріалів, що дають можливість і для деяких узагальнень, і сама письменницька індивідуальність Короленка може стати нам ближчою та більш зрозумілою.

24-й том, що вийшов майже одночасово з 22-м, починає собою цілком іншу галузь літературної спадщини Короленка — його літературно-критичні статті, що мають скласти ще один (25-ий) том. Тут знову серед статей, що не вийшли за життя автора (див. зміст, стор. 342), вміщено статті, фактично надруковані самим Короленком (правда, це оговорено в передмові — стор. 9): „Литературная заметка“ про Гаршина та ювілейна стаття „Памяти Белинского“. Знову таки, передруковуючи з видання „Нивки“ велику статтю про Гоголя, Редакційна Комісія не вважає за потрібне вмістити тут чернетку незакінченої статті на відкриття пам'ятника Гоголеві в Сорочинцях — „в виду краткості и необработанности материала (!). Треба проте подякувати Комісії, що вона повністю

видає всі матеріали — і старі, і дійсно нові — які залишив Короленко про Л. Толстого, що його постать, твори та навчання притягали до себе увагу письменника невпинно протягом 40 років (початок 1880 — 1920 р.). Уперше видані невеличкі нариси про Гліба Успенського та Щедрина дають: перший — цікаві відомості про намір Короленка написати — за пропозицією відомого Павленкова — біографію Г. Успенського, а також — деякі риси для характеристики останнього, а другий — загальну характеристику Щедрина, як письменника, з приводу його смерті. В невеличкій вступній статті Редакційна Комісія підкреслює давній нахил Короленка до літературної критики — ще з часів сибірського заслання, та особливості його літературно-критичної манери, правдиво зазначаючи, що в статтях Короленка цього роду знаходимо не стільки критичний розгляд самих літературних творів, скільки живі портрети письменників та особисті спомини про них — на тлі влучних характеристик тогочасного суспільства. На закінчення треба підкреслити, що мимохіть звертає на себе увагу те, що вступні статті Редакційної Комісії помічено — в 24 томі листопадом 1924 року, а в 22-му навіть вереснем 1923-го! Не можна не побажати, щоб як художні твори Короленка, так і його щоденники та листування виходили без такого кількарічного запізнення: посмертне видання й так розтяглося вже на п'ять років (з 1922 р.), а до кінця його ще дуже не близько.

О. Назаревський

Західна Україна, альманах — ДВУ, 1927, стор. 326; ціна 2 карб. 80 коп.

Звичайно літ. альманах на 326 стор., до якого увійшли твори 23 авторів (деякі і в прозі, і в поезії, і навіть в статтях), який до цього поділений ще й на ці три вертікалі літ. творчості, не може виявити хоч би трохи докладно літературного обличчя вміщених у ньому авторів. Проте, поскільки у ньому прізвища авторів, що вийшли із колишньої Галичини, а зараз розсіпані по Європі (Чехія), Америці та радянській Україні, то дає він деякий перегляд прізвищ і типичність окремих авторів, як деякий (ще раз) пам'ятник даного літературного моменту та його стану.

Зокрема вміщення творів авторів, що вийшли із кол. Східньої Галичини, а зараз працюють по різних краях, землях і навіть через океани, є з одного боку неначе символом цього розсіпання, що пережили галицькі українці наслідком бурі світової війни й українсько-польської війни 1918 і 19 р.р., з другого боку, цілковитого переминення й росту масштабів роботи галицьких українців так у національному, як і соціальному перекроях.

До світової війни й революції Східня Галичина була не тільки національним, але також і соціальним Піємонт росту українського руху. Тут находили притулок не тільки піонери національного й культурного руху (Грушевський Михайло), але й борці лівих груп укр. руху. І цей невеличкий клаптик української землі, найбільш одірваний і відрізаний від великого українського пня політично й економічно, а що із цього виникає також культурно, дає зараз на 10-му році революції не такий то вже малий авангард революційної укр. літератури, до цього видатно кваліфікований і соціально цілком виразний.

Можна сміло сказати, що в альманаху вміщено твори авторів, які входять до авангарду післяреволюційної української літератури й одночасно представляють покоління 2-го десятка 20 століття, що у 3-му десяткові виросло до активної групи укр. літератури на фронті революції, із зах. частини української землі.

У альманаху вміщено 14 поетів. Із них художністю своїх творів виходять поза масштаб гарних звичайних віршів (на мій погляд) тільки М. Кічура, Павлюк і Тарновський.

Перший із них дав до альманаху 4 поеми: „Відблиски криці“, „Скалки“, „Київ“ і „Анданте“. Цікаво, що це на перший погляд 4 різні вірші, написані різним, мінливим розміром і навіть на різнорідні теми, а проте роблять враження одної поеми, одного стилю. Можливо, що їх єднає до купи суцільна індивідуальність автора і один рівень чи потенціал високої художності — але це факт. Крім цього вірші написані простою добірною мовою, і автор підібрав їх до альманаху як не можна краще.

Ось маленький зразок суцільності „змісту й форми“.

„Як шнур із клоччя рвався фронт,
Що - дня ми відступали;
Старшини люті на стрільців,
Стрільці на генералів“. (Стор. 44).

І ще одно цікаве:

Ці 4 вірші об'єднують надзвичайно широкі історичні обрії сучасного й недав-

й радянсько - польська ¹⁾ 3. Київ, 4. Європа, як вона зараз, передана трьома дуже вдалими сонетами.

Я гадаю, що М. Кічуру ми повинні частіше зустрічати на сторінках наших журналів.

У віршах Тарновського, що тільки через два останні роки виріс до масштабу видатного поета, яскраво підкреслений соціальний мотив при високій художності. Це не агітки, проти яких кидають бомби Ваплітовці. Це вірші з глибоким „пролетарським змістом у художній формі“ (Сталін).

Ось невеличкий приклад:

„Кипить у жилах тепла кров
Стискаю ліву й праву,
Коли ж полки червоні знов
Ударять на Варшаву?! (Стор. 64).

Миць великого міста, сила класи і свідомість у безсумнівність перемоги — основні мотиви віршів Тарновського з альманаху „Зах. Україна“.

Павлюк із Праги пише не так, як згадані два інші. У М. Кічури стилізована, просто класична форма; у Тарновського короткоскладовий вірш, як марш червоних колон. У Павлюка пірвана форма, як крик інтернованих у польських таборах.

„Жорстокій день, холодний та недобрий.
— Чи довго ще? — десь кажуть, близько там...
І сонце там, — заходячи за обрій,
Сліпило очі вам“ (стор. 62).

Кічура, Тарновський і А. Павлюк, безперечно, матеріал до альманаху подали найбільш дбайливо й старанно.

Перескакую через прозу ²⁾, зогляду на розміри статті, і затримаюся тільки на дуже цікавому статтеynomу матеріалі. Це на мій погляд найвдаліша частина альманаху „Західня Україна“.

З літературного боку найбільшу вартість мають статті Рудака Д. і Атаманюка В.; одна історично - критична, що на мій погляд вперше в укр. літературі дає марксівську аналізу літер. групи „Молодої музи“; друга цікава з інформаційного боку, даючи огляд зах. українського літер. руху за останні два десятиліття до останнього часу, підкреслюючи художній її соціальний ріст такого талановитого поета, як Бобинський.

Вдало й цікаво написана стаття Д. Загула про В. Кобилянського, що поскільки мене пам'ять не підводить, є першою серйозною спробою подати аналізу творчості цього талановитого і так передчасно - померлого сина Буковини, коли не згадати передмови Зерова до першої та останньої збірки його віршів.

Переходжу зараз статтю С. Канюка про Буковину й затримаюся тільки на дуже гарній, живій, хоч мемуарній статті Я. Струхманчука про розклад галицької армії в 1919 р.

Цей історично влімково цікавий процес масового народнього руху з трагічним закінченням при безліччі помилок і вагань (справді „Серед орієнтацій“) був надзвичайно потрібний. Літа пливають так бистро і за два роки, буде десять літ від часу, коли ми власними нервами й кров'ю переживали ці криваво - жажливі, і часто так трагічні події. Відсвіжити їх у пам'яті треба, і що важливіше, стаття Я. Струхманчука повинна бути починком до розроблення мемуарного й суворо - історичного цього фрагменту з історії укр. революції, що зветься „Епопеєю Чуга“. Найвищий час взятися серйозно за цю роботу.

Кінчаючи цей короткий огляд, здається мені, що нарис М. Ірчана „Червона повстанча дванадцятка“ присвячений пам'яті т. т. Цепка, Шеремети та Мельничука повинен бути вміщений на початку статейного матеріалу, а не на його кінці.

¹⁾ Зі „скалок“.

Коли покотяться полків
Червоні ешелони,
Залізним походом підуть
На прикарпатські гони
Ех, Україно ти моя!
Ще рано на дозвілля
Стирчить ще шляхта над Збручем
Неначе гостре кілля. (Стор. 48.)

²⁾ Редакція подає ще одну рецензію з оцінкою цього прозового матеріалу.

Гадаємо, що початок зроблений, і ми кожного року будемо вітати альманахи „Зах. України“, і будемо з року на рік констатувати ідеологічну міць та художній ріст післяреволюційної літератури Західної, на жаль, поки що не з'єднаної з нами, України.

Стефан Трипільський

„Західна Україна“ Альманах Спілки революційних письменників Західної України, ДВУ 1927 р 321 сторінка. Ціна 2 карб. 80 коп.

Ми тут не будемо торкатися першої й третьої частини Альманаха, бо про ці дві частини говорить інша рецензія, тут же будемо говорити тільки відносно другої частини, „Художньої прози“, яка займає майже третю частину книжки (100 сторінок) і складається з десяти невеликих творів.

Що об'єднує ці твори, це те, що майже у всіх творах фігурує імперіялістична війна і початок революційного руху по війні.

Але однородна тема й різний підхід, різне й виконання цієї теми.

Як по цікавості й цінності сюжету так і по художності виконання на першому місці стоять, безумовно, нариси: Ірчана „Батько“, „Змовники“ й Олеси Бабія „За землю“.

Смілим, широким малюнком дає Ірчан одну з жахливих сцен імперіялістичної війни в нарисі „Батько“. В єврейську патріархальну сім'ю вдерлись вночі озвірілі козаки й згвалтували, майже на очах батька, його красу й гордість життя, двох красунь дочок. Жахливий спітанок після жахливої ночі і старий напівбожевільний від горя батько біжить до свого єврейського Єгови і його вірного помічника ребе, якому „цілує крайчик шовкового халату“ і який зцілює серце нещасного надією на справедливість того, „що створив нас“. Старий Янкель йде додому „по дитячому посміхаючись крізь сльози“. Але зрадив старий Єгова і його вірний слуга ребе. Красуня Лейка вже мертва, а Рифка „догора, як суботнішня свічка“. Закінчується нарис надзвичайно художніми сторінками, коли старий Янкель проклина „великого Єгову, якому він молився і ставив свічки йому на хвалу“. Проклина того Єгову, що „любить золоті свічки, гроші, шовкові телеса, а не щирі віру бідноти“. Надзвичайно сильне робить вражіння сцена, коли Янкель кидає в баюру гноївки заязовані книги, позолочені свічки. „Чигає, світи“ — кричить він Єгові — „Постав біля замучених душ дітей моїх, бо в мене вже чорна ніч“. Жахом дихає від закінчення нарису. Десь виле собаки. „Славулиш, Єгово!“ Торкає вітер дверима. „Це Єгова просить прощення“... і Янкель дико, божевільно: „Не прощу“. Тут в декількох сторінках весь жах розбитої душі вся безодня людської жорстокості, вся брехливість давнини.

Не слабші й „Змовники“, тут Ірчан дає дві картини, обидві художньо оброблені, закінчені й повні глибокого змісту. В першій картині „однаково всі четверо спрацьовані: старий Прокіпчук з сином і миршавенька кобила зі своєю однолітньою дочкою“ доволочують загону, на якому: „рік сиділи в шанцях і стріляли в себе як у зайців. Поорали поле кулями та й окопами і все по старому“, „загона, де „крови... крові... ой то-то багато. Здається, що й тепер пашисть земля“. В другій картині хлопці „змовники“, що спянули вже тією кров'ю, якою „пашить земля“, почали перші кроки, аби скинути оте старе, що „постарому й після війни залишилось“, запалили перші заграви пожеж революції. Світять ті перші заграви, а дивлячись на них старий Прокіпчук шепче: „Придіте поклонімося“. Просто, надзвичайно художньо в суто реальних тонах написані картини. Автор примушує свого читача пережити й хвилюватися разом зі „змовниками“, дає кусень живого справжнього життя“.

Майстерньо, в надзвичайно стислій формі, дає Бабія душу „галицького хлопа“. Тринадцять сторінок барвистих і повних змісту.

„Земле, земле, наша мати, кормителько... Людина без землі, як риба без води... Земля... як багато її у панів, а в мене ні скиби“. „Підняв землю до уст і цілував її з побожністю“. Тут увесь той „галицький хлоп“ Петро, цей „перший легень в селі, що сам зголошується до війська „на добровольця“ бо „добрий старенький цісар не може проливати на марне людської крові. Цісар хоче, щоб народові ліпше жилося й воює, хоче здобути для нас нові, багаті землі, бо тут вже нам тісно живеться, що страх. Тут увесь той жовнір Петро, що пише батькові: „Прошу вас дуже, складайте гроші, то може купимо собі хоч морг землі. „і сам навіть під страшний стогін гармат складає гроші на той морг землі. Той Петро, якого віддають на тортури, як „більшовицького шпіона“ і який перед загрозою смерті нічого й не благає, як тільки: „ці гроші пошліть моему батькові хай купить собі землю“. І, нарешті цей Петро, пройшовши й страшну війну, й страшні муки й тортури, все таки приніс до дому гроші „на той морг землі“, От „він входить до двору, як до церкви. Серце билось зі зворушенням, соромився хлопською ногою вступити до панських покоїв“. Автор до кінця додержує той тип галицького хлопа. „Коли виявляється, що він Петро бився не в тому військові, в якому було треба битися, щоб

достати „той морг“ і пан йому каже: „ти український жовнір, ти боровся проти Польщі. Я маю наказ від „Ліги Патріотуф“ продавати землю лише колишнім польським жовнірам“, цей „галицький хлоп“ тільки „верта мовчки, злобно зиркаючи на чужинців“. За ті гроші, що складав шість років на земельку, Петро купує собі шіфкарту до Америки, „За землю“ закінчується, як і оповідання Ірчана „Змовники“: Петро теж підпалює збіжжа польських колоністів. Але це не натяк на перші заграви революції, як у „Змовниках“, а просто помста: „Нехай, нехай. За мою кривду. Вони терплять хвилину, а я терпів ціле життя“. І, взявши торбину за плечі, Петро мандрує за океан, безумовно, щоб і там шукати „той морг землі“.

Слабші ніж Ірчан та Бабій, але все таки гарне вражіння справляють нариси Ткачука „На панські лани“ й Будая „За людське право“. Як в тому так і в другому нарисі нещасна мати того, хто загинув у революційній борні. Особливо широким й тепло написаний нарис Ткачука.

Гижицький „Вовки“, Козоріс, „Дві сили“, і „То був злодій“ — не погані речі, витримані, гарно написані, але єсть в них якась трафаретність, як у темі так і в виконанні, здається вже це читав, вже знаєш, особливо це виступає у Козоріса, і тому нариси не роблять великого вражіння.

Козланюкове „В селі“, вражає багатством місцевого діалекту, що, хоч і мало зрозумілий наддніпрянському читачеві, вабить його оригінальністю.

Єсть у книжці й драматичний твір Бедзика „Помилка“. Твір досить невдалий, дуже він скидається на просту згітку, з нежиттєвими постатями хлопців галицьких селян, що ведуть підпольну революційну роботу, з штучним закінченням. Батько робітник хоче залишити при собі сина, який тікає на радянську Україну: батько довіряється войтові аби той задержав сина, війт видає сина жандарам, все це робиться якимось „ментально“, і нежиттєво.

В цілому, матеріал художньої прози альманаха не однакової вартості. Сильні Ірчан і Бабій і далело слабші решта, але весь матеріал витриманий і читається добре.

Великою хибою всього матеріалу є те, що в десяти нарисах надрукованих в 1927 році, не чуєш подиху Жовтня. Наче й не існує вже поруч на сході нове огнєве переможне життя, наче й не існує вже робітничо-селянська країна визволення. Це позбавляє матеріал живого пульсу, здається, що все не сучасність, а минуле, мало бадьорости, так властивої зараз навіть і тим, хто сидить ще під панським чоботом, але знає вже шляхи до визволення. Західно-українським письменникам слід вже замінити стихійний революціонізм своїх героїв на свідому революційність.

Ол.

Андрій Панів. Вечірні тіні. Поезії. В-во „Плужанин“. Стор. 64 in 32°. Ціна 50 копійок.

Андрій Панів відомий громадсько-літературний діяч. Він є один із фундаторів і незмінний секретар — „Плуга“, член редакції „Плужанина“, що багато спричинився до останніх реформ у журналі. Поза тим він серйозно взявся за останні роки до наукової, історико-літературної роботи. Отже, заслуг перед революційним письменством у т. Панова чимало, і постать його в історії післяжовтневої літератури української займе своє місце. Як безпосередній продуцент літературного виробництва, як поет А. Панів являє собою величину мало вивчену. (Не торкаємось його прозових творів — збірка „Село“). Всі знають з хрестоматій знамениті його рядки.

В тихий вечір прощався (я) з полем.
Ткало небо сині мережі.

(5 ст. збірки)

Коли пас я маненьким гусят
Мені сонце всміхалося любо.

(„Наймит“. 11 ст.)

Популярність їх свідчить про вміння автора підійти до масового некваліфікованого читача, про виховавче значіння його творчості. Але цього не досить, щоб судити про художнє значіння його творів.

А. Панів утворив небагато художніх цінностей. В його збірці за роки 1921 — 1926, в цих „Вечірніх тінях“ уміщено лише 32 поезії. І як не дивно, а це його перша збірка. Починається вона з того, що автор згадує про своє прощання з полем — „В тихий вечір“. Син села здоровить місто:

Спочивайте, задумані села,
Здрастуй, місто, мурований брате.

(20 ст.)

Якось і чомусь вийшло так, що в „Вечірніх тінях“ мало села і міста, а сповнено збірку мандрівними пейзажами. Відійшовши від селянського духу:

І забув я вже рідне село,
І жита, і гусей, і хатину...

„Наймит“

... друзів новітніх знайшов:
Це могутні й слухняні машини.

Виявилось, що нові друзі теж тихі, як і вечір, як ранок, як шелест і т. и. у згадках про село. Тільки вони і тихі, і не люблять розмов, а тихі ниви розмовляють стиха і навіть трактор з землею говорить.

Перші три роки у творчості А. Панова переважає мінливе похитування поміж селянським забороненням „так“ і міським машинним „ні“. В тому ж, надзвичайно характерному для плужанської ідеології А. Панова, програмовому творі, в „Наймиті“ знайдено діалектичне розв'язання дискусії поміж забороненням і неприступним, але та розв'язка утопічна, вона — „невідоме майбутнє“, що про нього згадкою скінчено цитовану поезію (13 ст.) А в цьому майбутньому поетові вбачається життя, де крім машин, людей і праці нічого не буде (30 ст.). Чи не від такої перспективи наш поет тікає світ - за - очі на останніх 32 - х сторінках збірки — в Тифліс, Кисловодськ, на Ельбрус, за Сурямський тунель, до Азербеджану, щоб знов спинитися на Дніпрельстані, на майбутньому Дніпрельстані?

А зі сторінок колишнього „Гарту“ до моєї уяви спливають рядки Йогансенового обітвання... поруч з арцимашинами ліси... ще неминучіші, ще буйніші, як тепер..., і піший подорожній ляже в канаву — з подорожниками — і „снитиме синій сон, як і зараз тільки ще синіший“ („Комуна“).

Як і в змісті, так і в формі, в А. Панова багато консерватизму й одноманітності. Він, — поет - пейзажист, постійно використовує для всіх своїх мотивів один, доволі застарілий спосіб малювання, а саме антропоморфізування оточення, перманентне рівняння його до людини. В кожній поезії — жито розмовляє, осінь плаче, земля задумується, сонце всміхається, вітряки всміхаються або ж машина спить, місто втомлюється, дихає, ринви плачуть, Європа схиляє чоло, з грудей машин лине пісня, сонце стискає руку димарю і т. д., і т. и. Тоб - то замість того, щоб з прикорня життя брати, як личить селянському революційному поетові, питомі селянські образи безпосередньо, автор бере готову примітивно - інтелігентську поетичну мову і мало коло неї працює. В наслідку виникає зайва і невиправдана алегоричність. Отже, що до форми і що до змісту однаково, А. Панів відійшов від селянської поезії, а до пролетарської не дійшов, хоч і мріяв колись про міську мудрість та машинні поеми. (8 ст.). Він узявся до нейтральних, пейзажних і, так би мовити, радянсько - курортних тем, але й там не знайшов свого обличчя.

... між оцих розцяцкованих дам,
Між дикунством курортним пихатим.

(41 ст.)

Деякі поезії з подорожнього альбому у Панова цікаві новиною теми. Він систематично оспівує Кавказ:

Цагвері, Цемі, Бакур'яні,
Чи можу вас я позабути.

(58 ст.)

Але знов таки налагодити певну художню змичку з веселою піснею гірського звільненого краю поетові не щастить. Своїх спостережень він не перетворює на щось художньо-нове, а подає в безпретензійно сировому вигляді, трохи алегоризувавши їх згаданим вище способом. Деякі свіжі прогалини в загальному стилеві збірки, як такий правдиво - поетичний паралелізм

Сухі й руді степи Азербеджану.
Суворі зморшки на чолі лягли

(51 ст.)

свідчать про те, що від автора можна сподіватись і більш досконалих річей.

Загалом же можна констатувати, що зазначена збірка спізнилась своєю появою на 2—3 роки, коли б вона була безперечно помітним явищем.

М. Доленго

Меріме П. Колумба. Роман. Переклад з французької мови Підмогильного В. Редакція і вступна стаття Ніковського А. Книгоспілка (Київ 1927) стор. 147, ц. 1 карб.

Коли говорити за дореволюційне наддніпрянське видавництво (широко розуміючи це слово) українське, так доведеться визнати, що видавництво це не спромоглося було на видання перекладної белетристики особливо ж старої, неспромоглося, бо не було в нього засобів, коштів до такої розкоши. Справді бо, коли одкинути видані в Києві коштом львівської „Видавничої Спілки“ перекладну літературу та нечисленні відбитки друкованих у „Літературно-Науковому Віснику“ перекладів, то, коли не брати кількох лише окремих видань, західна стара література представлена була перед українським читачем лише відомою книжкою Стороженка з історії західної літератури.

Революційні часи мало змінили оце становище — більшість книжкової продукції складала в перших роках революції, потрібна, як повітря, політична література, а згодом, коли минув найгостріший час боротьби, українське видавництво, діставши змогу до широкого розвитку, розпочало друк (та й то несистематичний і уривчастий) перекладної літератури з сучасного, а то й найновішого західно-європейського та американського письменства.

Та й не диво — треба було встигати за поступком часу й тому П'єр Амп, Нексе, Ролан, Сінклер та інші менше гучні прізвища фігурували на обгортках нашої перекладної белетристики.

Тому то поява на нашому книжковому ринку перекладу „Колумби“ Пропера Меріме, написаної ще р. 1830, становить значну подію.

З одного боку видання „Колумби“ свідчить за належний розмах і розвиток нашого видавництва, що доросло вже можливості видавати перекладну — і то давню — літературу західню, що не так давно здавалося нам розкішшю, з другого ж боку свідчить воно й за те, що гасло творення нової літератури також і на ґрунті досконалого вивчення, як найглибшого оволодіння технікою, засобами й прийомами старої літератури, знайшло відгук і в нашого видавництва.

Що ж до самого твору П. Меріме, то слід визнати й слушність і доречність видання „Колумби“ в українському перекладі.

Роман цікаво читається, подекуди й захоплює читача, з другого ж боку може він бути й за зразок умілої обробки побутової, коли не етнографічної теми і тут — то нашому письменникові є чого в П. Меріме повчитися.

П. Меріме вдало переснував свій роман, що дає малюнок архаїчних звичаїв Корсики, любовною інтригою, урятувавши тим „Колумбу“ від нечитабельності, яка судилася багатьом іншим спробам літературно-етнографічного характеру, що й десятої не пережили частини мало не столітнього вікування „Колумби“ в читацьких руках.

Схема „Колумби“, коли розглядати її окремо від обробки твору, на перший погляд може здатися ніби-то надуманою та штучною. Та й справді — чи ж таки дуже природна сполука кривавої родової помсти корсиканських тубільців з нижнім коханням вишуканої доньки англійського полковника до недобитка наполеонової гвардії — корсиканського лейтенанта, що весь час вагається, не можучи твердо обрати стежку — чи до культурної англійки, чи до помсти, до якої закликає його Колумба — сестра, що тримається дикунських звичаїв.

А от, коли взятися за ознайомлення з обробкою оцієї справді штучної теми та схеми, то не важко прийти до висновку, що талант П. Меріме полягав, може, не в самому лише вмінні добрати тему, фабулу й побудувати схему твору, а, певніше, в умінні обробити її так, що читач аж ніяк не відчуває отієї штучності і з особливою охотою милується в етнографії П. Меріме, що, з другого боку, така чужа й неподібна до інших вже суто етнографічних і через те не літературних творів.

В. Підмогильний, що не дуже вдало дебютував уже з перекладами з мови французької, на цей раз виявив краще знання і розуміння духу французької та української мови, що й спричинилося до того, що переклад „Колумби“ читається залюбки, не згірш от французького первотвору, що був у нас під руками. Що правда, переклад дещо пожований силою коректорських помилок, за які ми може й не згадували б, коли б редактор видання А. Ніковський не спинився б у своїй передмові на влучній і яскравій характеристиці коректора, як одного з активних учасників процесу творення книги

Оце здавалося б, і все, що можна було б сказати з нагоди видання самого твору *Меріме*, бо така вже повелася в нашій сучасній критичній бібліографії звичка — традиція — обережно — може й на шкоду нашій критиці — підходити до старої літератури. Зробили б і ми так та ба — додано до „Коломби“ ще й передмову А. Ніковського, що останніми часами зажив слави, як плодовитий і оригінальний редактор літературних творів і передмовець.

Отже видання книжки *Меріме* дає нам підставу порушити питання про те, як саме слід видавати переклади з чужої літератури та ще й, сказати б, несвіженької.

Отже, коли до літератури такої підходить лише з міркою видавничої традиції української, то, може, й редакція й передмова А. Ніковського задовольнила б нас.

Адже справді — дожили таки до часів, коли видаємо переклади творів, що сколихнули були інтереси західного суспільства гай-гай аж сто років тому, та ще й видаємо з цікавою передмовою, де автор її, справжній передмовець, його ж словами кажучи, „містифікатор“, подав не без інтриги викладену історію літературної творчості *Меріме*, навів низку цікавих літературних анекдотів, слушно й доречно вилаяв „Неистового Виссаріона Белинского“ й не без Франсового очевидно впливу, вдався й до своєїрідної літературної інтермедії — так бо лише можна назвати безперечно талановитий уступ його передмови, де співає він гімна книзі та творцям її. А на закінчення цього смаковитого вінігрету — заклик до письменника українського повчитися в таких, як *Меріме* та й розкачатися „на цікаве українське оповідання, на повість із українського нестоячого побуту, на роман з української минувшини й, очевидно, теперішности“.

Заперечувати оригінальність та й талановитість передмови А. Ніковського та й слушність останнього заклику його ми не будемо, а от задуматися над тим, чи таку от передмову (а може редакцію) слід було б додати до перекладного роману в масовому виданні (а що це масове видання так за це свідчить його наклад — 4000 прим.) — і можна й слід.

Гадаємо, отже, що коли йдеться мова за масове видання читабельної книжки то на видавництво, що взялося слугувати новому суспільству, покладається обов'язок не тільки охайно й грамотно видати книжку, а й подбати про те, щоб книжка та ще й масова, мимо своєї питомої, сказати б, цінности, ще й визволяла б читача од впливу й тягара спадщини минулого, од того книжкового хаосу, що в ньому кохається наш передмовець, що захоплюється тим, що книга, або, на думку його — чудо „викликало й викликає навіть і тепер охоту в людини творити коло нього якісь особливі маніпуляції, виробляти якусь загадкову гру, всякі хитрі й мудрі штуки, щоб така ловка й складна річ, як книга виглядала ще складнішою, особливою, не простою“.

І коли А. Ніковський гадає, що всі ці „забавки людей письменних“ походять „без особливої потреби“, то ми скажемо більше — походять вони в наслідок протиріч старого суспільства як одбиття його хаосу, а переносити цей хаос в наші умови та ще й на сторінки масової книжки не лише непотрібна, а й шкідлива річ.

Талановитій передмові А. Ніковського місце на сторінках літературного критичного журналу, що має рівняти підготований кадр читачів, що зможуть критично поставитися до його мудрого літературного гаптування на сторінках, повторюємо, журналу, де можна й заперечити, а то й засудити.

Масовій же книжці потрібна ширша й обробка, інша й передмова. Літературу ми розглядаємо як свічадо громадських рухів і одмовлятися од такої формули, переносячи аналізу її в площину „суто-літературних“ явищ — ой чи доречно?

Та й мимо суто-методологічного боку справи, чи не краще було б скористуватися з нагоди й познайомити читача, що безперечно зацікавиться „Коломбою“? економічно-економічним тлом, епохою, сказати б цього твору, поширивши тим вузенький такий культурний виднокруг нашого пересічного читача. Адже чи ж таки справді ми так уже вирости, що можемо забувати про потребу в собі чинити усяко підвищувати культурний рівень нашого читача й, отже, про потребу своєїрідної, і в галузі літератури дидактики?

С. Кравців

СЕРЕД КНИЖОК

КНИЖКИ, ЩО ВИЙШЛИ ПРОТЯГОМ ТРАВНЯ — ЧЕРВНЯ 1927 РОКУ

Література політична, соціально-економічна та радянське будівництво

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Бируля, О., інж. — Дніпрельстан. Матеріал для доповідачів. Вінниц. окр. кабінет політосвітробітника. ст. 16, ц. 12 к.

Білокриницький, С. — Перші з'їзди ЛКСМУ. Переклад із 3-го руського вид. ДВУ. ст. 60, ц. 30 коп.

Борисенко, Б. — Китай у боротьбі за визволення. ДВУ, ст. 54, ц. 45 к.

Броун, В. — Хвилі китайської революції. „Пролетарій“, ст. 30, ц. 15 к.

Власенко, С. — Міські ради на Україні (як вони працюють і їхні найближчі завдання). „Пролетарій“, ст. 42, ц. 35 к.

Внутрішня торгівля України в I півріччі 1923 — 24; 1924 — 25 р.р. Центр. стат. упр. У.С.Р.Р. ст. 104, ц. 80 к.

Двадцять п'ять років будівництва сільсько-господарської кредит. кооперації. До 25-річч. ювілею життя й діяльності Бердян. с.-г. кредит. союзу 1902 — 1927. Збірник за ред. О. Одинцова, „Сільський господар“ ст. 130, ц. 1 крб. 20 коп.

Козельський, Б. — Шлях зрадництва й авантур. (Петлюрівське повстанство). ДВУ, ст. 148, ц. 1 крб. 25 к.

Ленін, Н. — Як комуністична партія ставиться до середняка — селянина (Промова на VII з'їзді ком. партії „Про роботу на селі“ 23 березня 1919 р.). ДВУ, ст. 30, ц. 6 к.

Плавинський, О. — Дніпрельстан і сільське господарство. ДВУ, ст. 12, ц.

Попов, Олександр, проф. — Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза укр. хліб. експорту. „Радянський Селянин“, ст. 254, ц. 3 крб. 50 к.

Гомський, М. — Нарис професійного руху в СРСР. „Український робітник“, ст. 136, ц. 40 к.

РУСЬКОЮ МОВОЮ

Аболин, А. — Десятий с'їзд партії. „Пролетарій“, ст. 45, ц. 25 к.

Борисович, Юл. — Как построены профсоюзы СССР. „Український робітник“, ст. 112, ц. 45 к.

Варенцова, О. — Четвертый с'їзд партії. „Пролетарій“, ст. 42, ц. 25 к.

Вольфсон, М. — Восьмой с'їзд партії. „Пролетарій“, ст. 56, ц. 25 к.

Вопросы экономики Донецкого бассейна. „Пролетарій“, ст. 30, ц. 80 к.

Гуревич, М. — Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины, С пред. М. Вольфа. Ц.С.У., ст. 192, ц. 2 руб.

X-ый всукраїнський с'їзд советов. 6—13 апреля 1927 р. Постановления и резолюции. Оргинстр ВУЦИК, ст. 54.

Днепровой, П. — Маршрут для экскурсий на Днепрострой. „Звезда“ ст. 20, ц. 10 к.

Железнодорожное и топливное хозяйство Урала. Госплан УССР, ст. 154, ц. 1 р. 50 к.

Лебедь, Д. — Одинадцатый с'їзд партії. „Пролетарій“, ст. 78,

Пленум ИККИ о выступлении т. Троцкого и Вуйовича (18 — 30

Попов, Н. — Международное положение и задачи партии. „Пролетарий“, ст. 34, ц. 5 к.

Революционный Китай. Пособие для кружков самообразования и агитаторов. АПО Днепропетр. окр. комитета КП(б)У.

Резолюции VII Всесоюз. с'езда профсоюзов 6—18 декабря 1926 г. и Всеукр. с'езда профсоюзов 28 ноября—4 декабря 1926 г. ВУСПС ст. 190.

Семашко, Н. — Пятый с'езд партии. „Пролетарий“, ст. 30, ц. 15 коп.

Спиридович, А. — Записки жандарма. С пред. и под. ред. С. Пионтковского. „Пролетарий“, ст. 264, ц. 1 р. 70 к.

Сталин. — Об оппозиции и внутрипартийном положении. Доклад т. Сталина на XV Всесоюзной партконференции. Агитпроп сталин. ОК КП(б)У. ст. 64.

Цюритин, С. — Днепрострой в сельском хозяйстве по проекту проф. И. Г. Александрова (Оттиск из журн. „Хозяйство Украины“ 1927 г., № 2), ст. 18.

Черкунов, А. Политическая тюрьма в годы революции. (1905—1917) Отдельный оттиск из журн. „Пути революции“, № 1.

Черномордик, С. — Седьмой с'езд партии. „Пролетарий“, ст. 62, ц. 2 коп.

Шлихтер, А. — Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны. Обработ. доклад и заключ. слово на X всеукр. с'езде советов. „Пролетарий“, ст. 66, ц. 20 коп.

Наукова література

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Етнографічний вісник. Кн. 3. За голови. ред. акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. „УАН“, ст. 196., ц. 2 крб.

За сто літ. Матеріяли з громад. й літератур. життя України XIX і початків XX століття. Під ред. Михайла Грушевського. Книга 1-а „ДВУ“, ст. 296, ц. 4—50 к.

Записки Кам'янець-Подільського інституту народньої освіти. Під редакцією проф. В. Гериновича, проф. М. Курневича, Ф. Кондрацького, та проф. Ів. Любарського, Т. І. ІНО, ст. 170, ц. 1—50.

Записки історично-філологічного відділу УАН. Кн. IX. За голови редакц. голови від. акад. Агатангела Кримського УАН, ст. 368, ц. 4 крб.

Записки історично-філологічного відділу УАН. Ан. X. За голов. ред. голови від. акад. Агатангела Кримського. УАН, ст. 382, ц. 4 крб.

Записки Київського сільсько-господарського інституту. Том II. Ред. колегія: проф. В. Колкунов, проф. В. Кравчук, проф. В. Устьянцев і проф. І. Щоголів (відповід. ред.) СГІ ст. 202.

Записки Ніжинського інституту народньої освіти. За голов. ред. Миколи Петровського. Кн. VII, ІНО, д. 302, ц. 3 крб.

Записки Одеського наукового товариства при УАН. Секція соціально-історична. Чл. I. За ред. М. Слабченка ДВУ, ст. 100, ц. 1 крб.

Записки фізично-математичного відділу УАН. Т. II. Вип. 2. За ред. акад. І. Шмальгавзена. УАН, ст. 102, ц. 1—75.

Збірник праць зоологічного музею. Ч. 2. УАН, ст. 104, ц. 1—50 к.

Звідомлення товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя. УАН, ст. 21.

Звіт за діяльність (Науково-педагогічного т-ва при Укр. акад. наук) з 14-го травня 1925 р. до 1-го січня 1927 р. Наук.-пед. т-во при Укр. акад. наук ст. 160.

Історично-географічний збірник. Видає комісія для складання істор. географ. словника України Т. 1-й. За ред. директора комісії проф. Олександра Грушевського. УАН, ст. 182 ц. 1—75 к.

Наукові записки Харківського технологічного інституту ім. В. І. Леніна. Вип. 2-й, т. 1, НКО, ст. 85, ц. 2 крб.

Праці семінару для виучування народнього господарства України. Вип. 2-й. З передмовою акад. К. Г. Воблого. УАН, ст. 262, ц. 3—50 к.

Селянське буряківництво на Україні. Т. II-й. О. І. Тихомиров. Селянські бюджети. За ред., з передмовою та висновком Л. М. Бухановського. Цукротрест, ст. 182, 6 крб.

Студії з історії України науково—дослідчої катедри історії України в Києві. Т. I-й. За головною редакцією акад. Михайла Грушевського, при

ближчій участі О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевського і П. В. Клименка. Управ. науков. устан. України. ст. 176 ц. 1 — 50 к.

Труди Полтавської сільськ.-господ. дослідчої станції вип. № 55. П./від. бур'янів. Результати работ за 1926 р. Склали: П. І. Лещенко та Н. Ф. Яковлева під редакцією директора станції В. І. Сазанова. С.-г. дослідна станція, ст. 34, ц. 1 карб.

Труди сільсько-господарської ботаніки. Ред. колегія: проф. Д. Віленський. А. Кузьменко. О. Скоробагатий, проф. О. Яната. Т. І, вип. 2. „Радянський селянин“, ст. 206.

Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866 - 1926. І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. УАН ст. 142. ц. 1 — 50 к.

РУСЬКОЮ МОВОЮ

Записки Одесского общества естествоиспытателей. 43-й том 47-ой, г. изд. О-во естествоиспытателей, ст. 80, ц. 1 руб. 50 коп.

Инфекции и нервная система. Под. ред. проф. Геймановича. „Научная мысль“, ст. 260, ц. 2 р. 75 коп.

Научные записки государственного экспериментального института сахарной промышленности. т. IV, вып. II. Главн. ред. проф. Кухаренко. ст. 346.

Научные записки государственного экспериментального института сахарной промышленности т. IV, вып. II. Главн. ред. проф. И. Кухаренко ст. 378.

Опоков, Е. — проф. — Научно-исследовательский институт водного хозяйства Украины в Киеве. Стр. 8.

Труды Всеукраинской государственной Черноморско-Азовской научно-промышленной опытной станции. т. II, вып. II. Изд. под ред. В. Исаченко. Стр. 154.

Украинский бальнеологический сборник. I. „Научная мысль“, ст. 80, ц. 1 р.

Форель, Август, проф. — Половой вопрос. „Космос“, ст. 344, ц. 4 р.

Красне письменство

Романи, повісті, оповідання, поезії

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Амп, П'єр Люди. Оповідання. Переклав з франц. В. Підмогильний. ДВУ, ст. 152, ц. 55 к.

Андрієнко, Іван. — Живий крам. Гуморески. „Плужанин“, ст. 32, ц. 15 коп.

Антоша Ко. — Радіо — інваліди. „Плужанин“, ст. 28, ц. 15 коп.

Бажан, Микола. — Різьблена тінь. Лірика. „Книгоспілка“, ст. 32, ц. 40 к.

Божко, С. Чабанський вік. Оповідання. ДВУ, ст. 184, ц. 90 к.

Бортуляк, Т. — Оповідання (збірка). Ред. та вст. стаття А. Ніковського. „Книгоспілка“, ст. 270, ц. 1 крб. 20 коп.

Васильченко, С. — Повна збірка творів. Т. III. ДВУ, ст. 306, ц. 1 крб. 30 к.

Винниченко, В. — Твори т. II. Оповідання. „Рух“, ст. 200, ц. 90 к.

„ — — — — — Твори т. III. Оповідання. „Рух“ ст. 198, ц. 90 к.

„ — — — — — Твори т. XIII. Драматичні твори. „Рух“, ст. 202, ц. 90 коп.

Винниченко, В. — Вибрані твори. Упорядкування Арк. Любченко. ДВУ, ст. 364, ц. 2 крб.

Винниченко, В. — Біля машини. Оповідання. „Рух“, ст. 32, ц. 15 коп.

„ — — — — — Глум. Оповідання. „Рух“, ст. 22, ц. 10 коп.

„ — — — — — Голод. Оповідання. „Рух“, ст. 16, ц. 10 коп.

„ — — — — — Голода. Повіст. „Рух“, ст. 158, ц. 65 коп.

„ — — — — — Записна книжка. Оповідання. „Рух“, ст. 20, ц. 10 к.

„ — — — — — Записна книжка. Оповідання. „Український робітник“.

ст. 24, ц. 8 коп.

- Виниченко, В.** - Контрасти. „Рух“, ст. 37, ц. 20 коп.
 „ — Краса і сила. „Рух“, ст. 62, ц. 25 коп.
 „ — Купля. Оповідання. „Рух“, ст. 38, ц. 20 коп.
 „ — Момент. Оповідання. „Рух“, ст. 24, ц. 10 коп.
 „ — Сліпий. Оповідання. „Рух“, ст. 25, ц. 15 коп.
 „ — Темна сила. Оповідання. „Рух“, ст. 16, ц. 10 коп.
 „ — Честь. Оповідання. „Рух“, ст. 16, ц. 10 коп.
 „ — Хто ворог? Оповідання. „Рух“, ст. 20, ц. 10 коп.
- Вишня, Остап.** — Вишневі усмішки кримські. Вид. 3-е. ДВУ, ст. 134, ц. 75 коп.
- Вишня, Остап.** — „Діли небесні“. Гуморески. Вид. 4-е. „Книгоспілка“, ст. 44, ц. 20 коп.
- Вишня, Остап.** — Лицем до села. (усмішки) Вид. 2-е. ДВУ, ст. 172, ц. 85 к.
- Влизько, О.** — За всіх скажу. Поезії. „Маса“, ст. 62, ц. 65 коп.
- Воронин, Прохор.** — На зажинках. Збірка оповідань. „Рух“, 234, ц. 1 крб. 10 коп.
- Вражливий, В.** — Життя білого будинку. Оповідання з життя вихователів та дітей в дитбудинкові. „Вапліте“ ст. 52, ц. 20 коп.
- Вухналь, Юрко.** — По злобі та інші. Гуморески. ДВУ, ст. 56, ц. 25 коп.
- Гадзінський, Володимир.** — Не абстракти (поезії) „Гарт“, ст. 90, ц. 60 коп.
- Гедзь, Юхим.** — Буває й таке Гуморески „Плужанин“, ст. 32, ц. 15 к.
- Дніпровський, І.** — Заради неї. Епізод з життя партійного робітника під час громадянської війни на Україні. „Вапліте“, ст. 48, ц. 15 коп.
- Жигалко, Сергій.** — Єдиний постріл. Оповідання. „Маса“, ст. 102, ц. 60 к.
- Забіла, Наталя.** — Далекий край. Поезії. „Плужанин“, ст. 32, ц. 35 коп.
- Західна Україна.** — Літерат.-громад. збірник. За ред. Загула, Атаманюка та Семка. ДВУ, ст. 325, ц. 2 крб. 80 коп.
- Золя, Еміль.** — Шахтарі. Роман. Скорочений переклад О. Левицького. „Книгоспілка“, ст. 272, ц. крб. 10 коп.
- Келлерман, Бернгард.** — Тунель. Роман. Скорочений переклад М. Рильського „Книгоспілка“, ст. 272, ц. 1 крб. 10 коп.
- Кобилянська, Ольга.** — Твори т. 7. „В неділю рано зілля копала“... Оповідання. „Рух“, ст. 240, ц. 1 крб. 25 коп.
- Кобилянська, Ольга.** — Ніоба. Новела. Ред. та вступ. стаття А. Ніковського. „Сяйво“, ст. 204, ц. 1 крб.
- Кобилянська, Ольга.** — У неділю рано зілля копала. Вступ. стаття П. Филиповича, „Книгоспілка“, ст. 254, ц. 1 крб. 15 к.
- Козоріс, Михайло.** — Дві сили. Нариси. „Західня Україна“, ст. 94, ц. 60 коп.
- Копиленко, Олександр.** — Мати, Оповідання. „Вапліте“ ст. 41, ц. 15 коп.
- Короленко, Володимир.** — Без язика. Оповідання. Авторизований переклад з передмовою Дятлова. 5-е оброб. вид. „Книгоспілка“, ст. 234, ц. 1 крб.
- Косяченко, Г.** — Віхоли. Поезії. „Маса“, ст. 64, ц. 75 коп.
- Котко, Кость.** — Обличчям до спини. „Плужанин“, ст. 32, ц. 15 коп.
- Куліш, П.** — Чорна рада. Хроніка 1663 р. Стаття й ред. О. Гермайзе. В ид 2-е, „Книгоспілка“, ст. 236, ц. 1 крб.
- Кундзіч, Олексій.** — Село вовче та інші. Оповідання. ДВУ, ст. 78, ц. 45 к.
- Ле, Іван.** — Юхим Кудря. Оповідання. ДВУ, ст. 212, ц. 1 крб. 20 к.
- Лебединський, А.** — Веселий оповідач. Книги гумору й сатири. „Сяйво“, ст. 336, ц. 80 коп.
- Лісовий, П.** — В революцію та інші оповідання. „Книгоспілка“, ст. 138, ц. 90 к.
- Лондон, Джек.** — Твори. Повна збірка т. 1-й Морський вовк. Переклад з англ. мови Д. Лисиченка. Ред. та стаття О. Бургардта. „Сяйво“, ст. 380, ц. 1 крб. 50 коп.
- Лондон, Джек.** — Твори. Повна збірка т. 2-й. Смок Беллю. Смок та Шарті. Пер. з англ. мови М. Лисиченка. Ред. О. Бургардта. „Сяйво“, ст. 336, ц. 1 крб. 50 к.
- Лондон, Джек.** Твори. Повна збірка т. 3-й. Син сонця. Пер. з англ. мови К. Джунківської. Південно-молотські оповідання. Пер. Ів. та М. Рильських. Ред. О. Бургардта. „Сяйво“ ст. 400, ц. 1 крб. 65 коп.
- Лондон, Джек.** Застрайкував. Оповідання. Пер. С. Вільхового Вид. 2-е. „Слово“, ст. 106, ц. 65 коп.
- Лондон, Джек.** — Морський вовк. Пер. з англ. Д. Лисиченка. Ред. О. Бургардта. „Сяйво“, ст. 346, ц. 1 крб. 50 коп.
- Любченко, Аркадій.** — Буремна путь. Оповідання. Вид. 2-е. ДВУ, ст. 184, ц. 80 коп.

- Меріме, Проспер.** — Коломба. Роман. Пер. з франц. мови. В. Підмогильного. Ред. вступ. стаття А. Ніковського. „Книгоспілка“, ст. 148, ц. 15 коп.
- Мирний, Панас.** — Лихо давнє й сьогочаснє. „Час“, ст. 68, ц. 20 коп.
- Мирний, Панас.** — Лихо давнє й сьогочаснє. „Книгоспілка“, ст. 158, ц. 75 коп.
- Мирний, П.** — Білик, І. Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман. Вид. 2-е. „Книгоспілка“, ст. 462, ц. 2 крб.
- Моріак, Франсуа.** — Літератор. Пер. з франц. А. Любченко. „Вапліте“, ст. 50, ц. 15 коп.
- Нечуй - Левицький, І.** Твори. За ред. і з крит. розвідкою Ю. Меженка ДВУ, ст. 422, ц. 1 крб. 60 коп.
- Нечуй - Левицький, Ів.** — Твори. І. С. Нечуя - Левицького. За ред. і з крит. розвідкою Юра Меженка. т. III. Чорні хмари. Повість. ДВУ, ст. 504, ц. 1 крб. 70 к.
- Нечуй - Левицький, Іван.** — Дві московки. Ред. та стаття А. Ніковського. „Сяйво“, ст. 92, ц. 50 коп.
- Новіков - Прибой, А.** — Серед трясовини. Оповідання. Переклад Т. Масенка. За ред. Вар. Кириленка. ДВУ, ст. 40, ц. 17 коп.
- Панів, Андрій.** — Вечірні тіні. Поезії. „Плужанин“, ст. 64, ц. 50 коп.
- Панч, Петро.** — Солом'яний дим. Оповідання. Вид. 2-е. ДВУ, ст. 160, ц. 65 коп.
- Первомайський, Леонід.** — День новий. Оповідання. „Плужанин“, ст. 30, ц. 20 коп.
- Первомайський, Леонід.** — Земля обітована. Оповідання. ДВУ, ст. 106, ц. 45 коп.
- Плуг.** — Літературний альманах. За ред. С. Пилипенка. Зб. 3 - ДВУ, ст. 548, ц. 2 крб. 50 коп.
- Полонник, Кость.** — Навздогін за долею. Кіно-сценарій на 7 част, за повістю М. Коцюбинського „Дорогою ціною“. „Плужанин“, ст. 31, ц. 30 коп.
- Полярний, Леонід.** — Останній перевал. Переклав А. Головка. За ред. К. Поліщука. ДВУ, ст. 88, ц. 30 коп.
- Руданський, С.** Поезії. Вибір і стаття В. Герасименка. „Книгоспілка“, ст. 196, ц. 1 крб.
- Сенченко, І.** Із записок „Вапліте“, ст. 18, ц. 10 коп.
- Серафимович, А.** — Залізний потік. Епопея. Переклав М. Щербак, ДВУ, ст. 244, ц. 1 крб. 60 коп.
- Сінклер, Є.** — Самюель шукач. Пер. з англ. Н. Кучми. ДВУ, ст. 316, ц. 1 крб.
- Слісаренко, Олекса.** — Камінний виноград. Оповідання. „Книгоспілка“, ст. 188, ц. 1 крб. 50 коп.
- Слісаренко, О.** — Сліди бурунів. Збірка оповідань. „Укр. робітник“, ст. 248, ц. 1 крб. 40 коп.
- Сосюра, Володимир.** — Багряні гони. Поезії. ДВУ, ст. 82, ц. 75 к.
- Стороженко, О.** — Вибрані твори. Ред. і вступ. стаття А. Шамрая. „Книгоспілка“, ст. 312, ц. 1 крб. 25 коп.
- Стороженко, О.** — Вибрані твори. Ред. та вступ. стаття Валер'яна Чубинського. „Час“, ст. 246, ц. 75 к.
- Стороженко, О.** — Марко проклятий. Істор. повість. Вступ. стаття Ф. Якубовського, „Сяйво“, ст. 155, ц. 65 к.
- Тенета, Борис.** — Листи з Криму. Оповідання. „Маса“, ст. 84, ц. 55 коп.
- Тичина, Павло.** — Плуг. Поезії. Вид. 4-е. ДВУ, ст. 46, ц. 80 коп.
- Ткачук, Іван.** — Помста. Новели з сучасного життя Західної України. „Плужанин“, ст. 40, ц. 25 коп.
- Федькович, О.** — Твори О. Федьковича. За ред. Д. Загула. ДВУ, ст. 364, ц. 2 крб.
- Франко, Іван.** — Твори т. XVI. Перехресні стежки. Повість. За загальн. редакц. С. Пилипенка. „Рух“, ст. 428, ц. 1 крб. 80 коп.
- Франко, Іван.** — Твори т. XXIII. Поезії. Кн. 4. Зів'яле листя. Із днів журбля. За заг. ред. С. Пилипенка. „Рух“, ст. 236, ц. 1 крб.
- Франко, Іван.** — Зів'яле листя. Лірична драма. „Рух“, стор. 104, ц. 60 коп.
- Франко, Іван.** — Муляр. Мій Злочин Два оповідання. „Час“, ст. 20.
- Франко, Іван.** — Як Юра Шикманюк брів Черемош. „Рух“, стор. 82, ц. 30 коп.
- Чапля, Василь.** — Малоучок. Оповідання. „Маса“, ст. 92, ц. 55 коп.
- Шевченко, Т.** — Поезія Т. 2-й Піл ред. акад. С. Єфремова і М. Новицького

Шевченко, Т.— Єретик. Попер. слово акад. Багалія, Филиповича. Ред. тексту М. Новицького. ДВУ, ст. 28, ц. 10 коп.

Шевченко, Т. Г. Сон II. Кавказ. Передмова акад. Багалія. Ред. тексту М. Новицького. ДВУ, ст. 44, ц. 12 коп.

Штангей, В.— Батрачка. Оповідання. „Укр. робітник“ ст. 64, ц. 25 коп.

РУСЬКОЮ МОВОЮ

Аверченко, Аркадій.— Подходцев и двое других. Повесть в 2-х частях. „Космос“, ст. 170, ц. 1 р.

Банзай!!!— Стихи и песни. 1913—1926 г. т. I, кн. I. Издание I. ст. 70, ц. 45 к.

Бунин, И.— Дело корнета Елагина и др. рассказы. „Космос“, ст. 102, ц. 60 коп.

да - Верона, Гвида.— Мими Блюэтт. (Цветок моего сада) Роман. Пер. с итальянск. Э. Цубиной. „Космос“, ст. 266, ц. 1 р. 75 к.

Гехт, С.— Человек, который забыл свою жизнь. Рассказ. „Пролетарий“, ст. 112, ц. 75 к.

Гончаров, И. А.— Обломов. Роман. С прил. статьи Н. Добролюбова: „Что такое обломовщина“. „Пролетарий“, ст. 542, ц. 2 р. 65 к.

Гюго, Виктор.— Девяносто третий год. Роман. пер. М. Шишмаревой. „Пролетарий“, ст. 392, ц. 2 р. 50 к.

Гюго, Виктор.— Обездоленные. Роман. „Пролетарий“, ст. 758, ц. 3 р. 50 к.

Джиованноли.— Спартак. Роман. „Пролетарий“ ст. 524, ц. 2 р. 50 к.

Евдокимов, Иван.— У Трифона на корешках. Рассказы. „Пролетарий“, ст. 244, ц. 2 р. 25 к.

Йстрати, Панаит.— Кодин. Рассказ. Пер. с франц. Вл. Левицкого. „Пролетарий“ ст. 148, ц. 60 к.

Кальницкий, Я.— Всякое бывает. Рассказы. Гос. Изд. Укр. ст. 160, цена 85 коп.

Карлов, Михаил.— Пятая любовь. Роман. „Пролетарий“. ст. 428, ц. 4 руб. 5 коп.

Клычков, Сергей.— Последний Лель. Роман. „Пролет.“, ст. 330, ц. 1 р. 85 к.

Короленко, Владимир.— Полное собрание сочинений. т. XXII. Последнее издание. Гос. Изд. Укр., ст. 316, ц. 1 р. 55 к.

Куприн, А.— Олеся. Повесть. „Пролетарий“, ст. 152, ц. 60 коп.

Локк, Уильям Дж.— Победа женщины. Роман. Пер. с англ. Жихаревой. „Космос“, ст. 356, ц. 2 руб.

Метт, Георгий.— Куски оторванные. Повесть. „Пролетарий“, ст. 432, ц. 2 р. 50 коп.

Михаэлис, Карин.— Девочка с пальчик. Роман. Пер. С. Нестеровой. „Космос“, ст. 150 ц. 1 р.

Молодая Германия. Антология современной немецкой поэзии. Под редакц. Г. Петникова. Гос. Изд. Укр. ст. 424, ц. 2 р. 50 к.

Новиков — Прибой, А.— Собрание сочинений. С автобиограф. и портр. автора и вступ. статей А. Воронского. Кн. 3-я „Пролетарий“, ст. 262, ц. 1 р. 40 к.

Пречанг, Эрнст.— На берегу моря. Пер. с нем. М. Живога. „Пролетарий“, ст. 212, ц. 1 р. 10 к.

Свирский, А.— В дни безправия и др. рассказы. „Пролетарий“, ст. 222, ц. 1 р. 30 к.

Сгинарий, Борис.— Повесть дней. „Космос“, ст. 104, ц. 75 к.

Смирнова, Вера.— Глиняный кувшин. Стихи 1922—25 г. г. АРП, ст. 46, ц. 50 коп.

Снарский, Мих.— Стихи. Сумська філія „Книгоспілки“, ст. 62, ц. 35 коп.

Сольський, В.— (Панский).— Повесть о последней борьбе. Автор, пер. с польского М. Троповской. „Пролетарий“, ст. 214, ц. 1 р. 40 к.

Степняк-Кравчинский, С. М.— Собрание сочинений. т. 3-й. Штундист Павел Руденко. С восп. П. Кропоткина. „Пролетарий“, ст. 234, ц. 1 р. 60 к.

Твэн, Марк.— Янки при дворе короля Артура. В переработке Михаила Козырева. „Пролетарий“, ст. 244, ц. 1 р.

Тычина, Павло.— Избранные стихотворения. Авториз. переводы с укр. под ред. А. Гатова. ГИУ. ст. 144, ц. 1 р. 10 к.

ван - Фехтен, Карл.— Негритянський рай. Роман. Пер. с англ. В. Цецербау:
„Пролетарий“, ст. 312, ц. 1 р. 40 к.

Фукс, Б. К.— Веселый декламатор — рассказчик. „Светоч“, ст. 256

Четвериков, Дм.— Синья говядина. Роман. „Пролетарий“, ст. 502, ц. 1 р.
95 коп.

Шильдкрет, К.— Байдаран. Повесть. „Пролетарий“, ст. 210, ц. 1 р. 30 коп.
ц. 1 р. 50 к.

Эренбург, Илья.— Рвач. Роман. „Светоч“, ст. 362, ц. 3 р.

П'ЄСИ

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Атаманюк, Василь.— Мужницька арифметика. Сцена на 1 дію. „Книгоспілка“, ст. 14, ц. 15 коп.

Баско, С.— Назміну. Дит. п'єса на 2 дії та 2 картини ДВУ, ст. 28, ціна
16 коп.

Гак, Анатоль.— Родина пацюків. Комедія на 4 дії. ДВУ, ст. 120, ц. 50 коп.

Гжицький, Володимир.— Вибух. Епізод на 4 картини. Дитяча п'єса. ДВУ,
ст. 48, ц. 25 коп.

Донченко, Олесь.— Комсомольська глушина. Авантур-побут. п'єса на
3 дії ДВУ, ст. 54, ц. 25 коп.

Левитина, Софія.— Марійка. Соц.- побут. драма на 5 дій. З рос. переклав
М. Суліма. ДВУ, ст. 88, ц. 35 коп.

Мізюн, Г.— Сила на силу. П'єса на 3 дії з кооперативного життя. „Книгоспілка“, ст. 52, ц. 30 ко.

Юрченко, П.— Не словом, а ділом. Дитяча п'єса на 1 дію. ДВУ, ст. 16, ц.
10 коп.

РУСЬКОЮ МОВОЮ

Газ.— Сценическое изложение элементарных правил безопасности. В 3-х картинах. Ст. 38.

Левитина, Софья.— Приговор. Драма в 5 актах. Гос. Изд. Укр., ст. 112, ц.
90 коп.

Шуб, Т.— В тисках капитала. Пьеса в 1 действ. СГЗ, ст. 8.

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Авслендер, С.— Ромко. Сибірське оповідання. ДВУ, ст. 36, ц. 18 коп.

Аламнієв, Петро.— Як хлопці бога шукали. Оповідання. ДВУ ст. 44,
ц. 20 коп.

Біляєв, П.— По колоніальних країнах. „Книгоспілка“, ст. 84, ц. 50 коп.

Бляско, Ібаньєс.— Заєць. Оповідання „Час“, ст. 12, ц. 10 коп.

Будяк, Юр.— Стрільці— ловці. ДВУ, ст. 8, ц. 30 коп.

Винниченко, Н.— Кумедія з Костем. Оповідання. „Рух“, стор. 16, ціна 10 коп.

Воронин, П.— Радивонка. Оповідання. „Рух“, ст. 18, ц. 10 коп.

Грінченко, Б.— Без хліба. Оповідання. „Рух“, ст. 22, ц. 15 коп.

„ „ Кавуни. Оповідання 2-е вид. „Книгоспілка“, ст. 16, ц. 4 коп.

„ „ — Екзамен. Оповідання. „Рух“, ст. 16, ц. 10 коп.

„ „ — Непокірний. Оповідання. „Рух“ ст. 21, ц. 15 коп.

„ „ — Палії. Оповідання. „Рух“, ст. 16, ц. 10 коп.

„ „ — Сам собі пан. Оповідання. „Рух“, ст. 28, ц. 15 коп.

„ „ — Сестриця Галя. Оповідання. 2-е вид. „Книгоспілка“, ст. 12,
ц. 4 коп.

Грінченко, Б. Украла. Оповідання 2-е видання „Книгоспілка“, ст. 16, ц. 4 коп.

Діхтяр, Олекса.— Пригоди жабки квакушки. Переклад Ол. Діхтяр.

- Карінцев, Н.**— Пригоди американського піонера. Пер. Ол. Діхтяр. „Книгоспілка“, ст. 80, ц. 75 коп.
- Купрін, О.**— В нетрах землі. Оповідання. „Час“, ст. 16, ц. 10 коп.
- Мак-Кінлей.**— Герой „Ревучого Потіка“. Оповідання „Час“, стор. 16, ц. 10 коп.
- Мюлен, Г.**— Батрак. Оповідання. „Час“, ст. 16, ц. 10 коп.
- Наживин, Ів.**— Незадачливий їздець. Переклала В. Чередниченко. 2-е вид. „Книгоспілка“, ст. 12, ц. 4 коп.
- Онруд, Г.** Рибальчин син. Оповідання. „Час“, ст. 16, ц. 10 коп.
- Серафимович, А.**— В бурю. Оповідання. „Час“, ст. 16, ц. 10 коп.
- Сейфуліна, Л.**— В колонії. (3 оповідання „Правопорушники“) „Час“, ст. 16, ц. 10 коп.
- Тесленко, А.**— За пашпортом. Оповідання. 2-е вид. „Книгоспілка“, ст. 14, ц. 4 коп.
- Тесленко, А.**— Школяр. Оповідання 2-ге видання „Книгоспілка“, ст. 16, ц. 4 коп.
- Фролов, Ол.**— Маленький більшовик. Оповідання. Пер. А. Ходько. ДВУ., ст. 46, ц. 25 к.
- Чередниченко, В.**— Дитбуд та дуб. „Книгоспілка“, ст. 8, ц. 22 коп.
- Чередниченко, В.**— „Про що може розповісти кімната. За Авенаріусом. „Книгоспілка“, ст. 12, ц. 30 коп.
- Четвериков, Д.**— Самовар. Оповідання. „Час“, ст. 16, ц. 10 коп.

РУСЬКОЮ МОВОЮ

- Ауслендер, Сергсей.**— Оля. „Пролетарий“. ст. 208, ц. 1 р. 30 к.
- Борисов, Владимир. Н.**— Тайна пирамиды. Игра. АХЧУ, ст. 16, цена 40 коп.
- Ванька-Встанька.**— Стихи с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“, Веселое рисование для Тани и Вани „Светоч“, ст. 12, ц. 15 к.
- Гольдман, М.**— Детвора за работой. Стишки с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“. ст. 12, ц. 15 коп.
- Гольдман, М.**— Как тузик полетел. Рассказы для детишек тек. М. Гольдман. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 коп.
- Греч, Роберт.**— Муц—великан. Перевод с нем. Л. Волинского. „Пролетарий“ ст. 246, ц. 1 р. 10 к.
- Ланц, Карл.**— Петер Штоль. Жизнь ребенка, рассказанная им самим. „Пролетарий“, ст. 184, ц. 80 к.
- Демченко, П.**— Вот так дудка! Сказки и стишки для малышей. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 коп.
- Демченко, П.**— Именинны куклы. Рассказы для детишек. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 коп.
- Детки-малолетки.** Картинки. „Светоч“, ст. 12, ц. 9 коп.
- Дневник маленького проказника.** Для детей среднего возраста переработал Я. Горн. „Светоч“, ст. 224, ц. 1 р. 50 к.
- Дядя Яша.**— Игрушки. Стишки с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“, ст. 12, ц. 9 коп.
- Дядя Яша.**— Макс и Морис. Новые проказы, Картинки. Г. Комар. „Светоч“, ст. 12, ц. 25 коп.
- Дядя Яша.**— Олин дом. Стишки с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“, ст. 12, ц. 9 коп.
- Евгеньев, Л.**— Новый дневник Мурзилки. Кругосветное путешествие лилипутов. ст. 180, ц. 2 р.
- Золотая азбука для детей.** 3-е изд. „Светоч“. ст. 16, ц. 22 к.
- Золотое детство.** Стишки с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 к.
- Котик-коток.** Народные песенки. „Светоч“, ст. 12, ц. 9 к.
- Крылов, И. А.**— Басни для малышей. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 к.
- Маленький украйитель зверей.** Рассказ с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 коп.
- Мало, Гектор.**— Без семьи. Для детей среднего возраста перераб. Ил. Суходольский. „Светоч“, ст. 222, ц. 1 р. 50 к.

- Милые крошки.**— Стишки с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“. ст. 12, ц. 15 к.
- Мюллер, Евгений.**— Девочка — Робинзон. (Леля на необитаемом острове). Для детей среднего возраста переработал Ил. Суходольский. „Светоч“, ст. 233, ц. 1 р. 50 коп.
- Наш цирк.** Рис. Гольдмана. „Светоч“. ст. 12, ц. 15 коп.
- Наш цирк.** Рис. Гольдмана. 2-е изд. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 к.
- Пирог-пирожок.** Народная песенка. „Светоч“. ст. 12, ц. 9 к.
- Поезжай — погоняй!** Картинки Г. К. „Светоч“, ст. 12, ц. 9 к.
- Портной и месяц.** Сказка. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 коп.
- Русские сказки для малышей.** „Светоч“, ст. 12, ц. 9 коп.
- Симушенко, В.**— Золушка. Рассказ в стихах для детей дошк. возр. „Светоч“. ст. 12, ц. 15 к.
- Симушенко, В.**— Мальчик с пальчик. Сказка. „Светоч“, ст. 12, ц. 25 к.
- Симушенко, В.**— Степка растрепка. Стишки с картинками. „Светоч“, ст. 12, ц. 25 коп.
- Угадай-ка!** Загадки с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“, ст. 12, ц. 9 коп.
- Хоровод.** Стишки с картинками для детей дошк. возраста. „Светоч“, ст. 12, ц. 15 коп.

КРИТИКА

- Бумеранг.**— Неперіодичний журнал памфлетів № 1. Ред. Мих. Семенка. ст. 132, ц. 30 коп.
- Марковський, Михайло.**— Найдавніший список „Енеїди“ І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору. УАН, ст. 182, ц. 1 крб, 50 к.
- Музичка, А.**— Шлях поетичної творчості Івана Франка. ДВУ, ст. 200, ц. 2 крб.
- Перший всеукраїнський зїзд пролетарських письменників.** 25—28 січня 1927 р. ДВУ. ст. 134, ц. 1 крб.
- Плевако, М.**— Хрестоматія нової українськ. літератури від поч. 80 р. XIX ст. до остан. часів „Рух“. ст. 528, ц. 2 крб. 90 коп.
- Савченко, Яків.**— Поети й белетристи. (Збірка статей), ДВУ. ст. 190, ц. 1 крб. 20 к.
- Савченко, Яків.**— Протиреставрації греко-римського мистецтва. „Маса“, ст. 102, ц. 75 к.
- Хвильовий, М.**— „Соціологічний еквівалент“ трьох критичних оглядів. „Вапліте“, ст. 62, ц. 20 к.
- Шамрай, А.**— Українська література. Стислий огляд. „Рух“, ст. 210, ц. 1 крб. 45 к.
- Шевченко, Тарас.**— Повне зібрання творів Тараса Шевченка під заг. ред. С. Єфремова. ДВУ, ст. 788, ц. 5 крб. 25 к.

МИСТЕЦТВО

- Павлуцкий, Г. проф.**— Історія українського орнаменту. З передмовою М. Макаренка. УАН, ст. 26 з ілюстр. ц. 2 крб. 25 коп.
- Резанов, В. Ів. проф.**— Драма українська. I. Старовинний театр український. Вип. 4-й. Шкільні дійства різдвяного циклу. УАН, ст. 204, ц. 2 крб.
- Театральний альманах.** Сезон 1926—1927 г. г. Кнев. Посредрабис, ст. 52, ц. 1 р. 50 коп.

КРАЄЗНАВСТВО

- Вінниця, її околиці та Вінницька округа.** ч. I. Культура та природа. За ред. Отамановського, ст. 32, ц. 75 коп.

Збірник т. II. „Полтавщина“. Державний музей ім. Короленка, ст. 420, ц. 2 крб. 60 коп.

Кримський, Аг. акад. і Кезма, Товфік. — Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шедокі Рудраверського про те, як охрестилася Русь“ УАН, ст. 16.

Сіцінський, Євтим. — Нариси з історії Поділля. Ч. I, нарис I. Загальний огляд історії Поділля. Нарис 2. — УАН, ст. 72, ц. 1 крб. 20 к.

МОВОЗНАВСТВО

Білецький, Ол. та Булаховський, Л. — Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи. ДВУ, ст. 76, ц. 60 коп.

Бузук, П. проф. Нариси історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з дод. істор. хрестоматії. УАН, ст. 94, ц. 1 р. 35 к.

Булаховський, Л. проф. — Вступ до порівняної граматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови ХІНО, ст. 84.

Волевич, Я. В. — Международный язык эсперанто. Гос. Изд. Укр., ст. 124, ц. 90 коп.

Курило, О. — Початкова грамика українськ. мови. ч. I. Вид. 12. ДВУ, ст. 134, ц. 40 коп.

Курило, О. — Початкова грамика української мови. ч. II. Вид. 9. ДВУ., ст. 62, ц. 20 коп.

Ізюмов, О. — Словник російсько-український. Вид. 3-е „Книгоспілка“ ст. 156, ц. 1 крб. 50 к.

Найголовніші правила українського правопису. Нове видання. УАН, ст. 16, ц. 10 коп.

Ніковський, Андрій. — Словник українсько-рос. Вид. фотопітичне (порпетативне. „Горно“, ст. 864, ц. 3 крб.

Підмогильний, В. і Плужник, Є. — Фразеологія ділової мови. 2-е вид. „Час“, ст. 294, ц. 90 к.

Російсько-українськ. словник математичної термінології та фразеології. Алгебра. ст. 46, ц. 45 к.

Словник зоологічної номенклатури. ч. II. Шарлеман і Татарко. Назви хребетних тварин. ДВУ. ст. 124, ц. 1 крб.

Словник укр. мови. Зібрала ред. журналу „Киевская Старина“. Упорядкував з дод. власного матеріялу Б. Грінченко. 3-е вид. „Горно“, ст. 428, ц. 4 крб.

КНИГОЗНАВСТВО

Балика, Д. — Про класифікацію друків за соціяльним призначенням. (Відбитка з „Бібліолог. вістей“ № 1 за 1927 р.) ст. 36.

Збірник рецензій на підручники з математики для шкіл професійної освіти. Вип. 2-й ДВУ, ст. 20, ц. 30 коп.

Каталог книжекспеду видавництва „Радянське село“ „Радянське село“, ст. 22.

Каталог видань „Книгоспілки“. „Книгоспілка“ ст. 52.

Каталог 1-ої всеукраїнської виставки художників Червоної України. ЦП АХЧУ, ст. 44.

Каталог видавництва „Слово“. „Слово“, ст. 8.

Каталог популярної літератури ДВУ. ДВУ, ст. 29.

Каталог сільсько-господарської літератури. ДВУ. Стор. 32.

Матеріяли сільсько-господ. бібліографії України. 1925 р. т. I, вип. I. Упорядкував К. Дубняк. „Радянський селянин“, ст. 226.

Проспект періодичних видань ДВУ. ДВУ. ст. 24.

Від Редакції: Статтю І. Лакизи („Партія про художню літературу“), що через запізнення не пішла в цьому числі, буде вміщено в № 9.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1927 ГОД
НА ДВУХМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ИСПАРТА УКРАИНЫ
„ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ“

Задачей „ЛЕТОПИСИ РЕВОЛЮЦИИ“ является освещение истории революционной партии пролетариата КП(б)У и борьба рабочих и крестьянских масс Украины за свое освобождение

В 1927 году журнал будет посвящен 10-тилетней годовщине пролетарской революции на Украине и будет помещать по преимуществу материал, освещающий основные этапы борьбы за Октябрь в различных районах Украины

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА :

На 1 год . . . . . 7 руб. 50 к.
- 6 мес. . . . . 4 „ —
Отдельный номер . . . 1 „ 75 „

ПОДПИСКУ ПРИНИМАЮТ :

Сектор Периодических Изданий Госиздата Украины, Харьков, Сергиевская площ. Московские ряды № 11, а также

Конторы периодсектора на местах

г. Киев, ул. Короленко, 49, г. Днепропетровск, пр. К. Маркса, 49,
г. Одесса, ул. Лассаля, 12

и Уполномоченные во всех городах Украины

ГРОМАДСЬКО - ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

„РАДЯНСЬКА ОСВІТА“

Орган Наркомосвіти УСРР
Виходить раз на місяць

РАДАНСЬКА ОСВІТА має завдання допомагати нашому освітникові знайти найближчі й найлегчі шляхи до Комуністичної освіти й виховання тих кадрів юнацтва й дитинства, що ними він керує.

РАДЯНСЬКА ОСВІТА дає практичну відповідь на питання сучасного педагогічного життя і вказівки найреальніших методів виховання й освіти.

РАДЯНСЬКА ОСВІТА — журнал не лише для вчительства, але й орган самого вчителя.

ПЕРЕДПЛАТА : 1 рік . . . . . 3 карб.
6 міс. . . . . 1 „ 50 коп.
3 міс. . . . . — „ 80 „
1 міс. . . . . „ 30 „

Передплату надсилається до Сектору
Періодичних Видань ДВУ — Харків,
Сергіївська пл., Московські ряди, 11,
а також до Контор Періодсектору.

К И Ї В. вул. Короленка, 49.
ДНІПРОПЕТРОВСЬК. пр. К. Маркса, 49.
О Д Е С А. вул. Лассаля, 12.

Ціна 2 крб. 50 к.

